

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ТА МЕТОДИКИ**

ЗБІРКА
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЧИСЛО 19

КИЇВ – 2011

УДК 930-2
ББК Т 2

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 10 від 29 листопада 2011 р.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г.В. Боряк; Упорядник: В.В. Томазов. — К.: НАН України, Інститут історії України, 2011. — Число 19. — 324 с.

Збірка наукових праць розрахована на фахівців у галузі спеціальних знань історичної науки, архівних, бібліотечних, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вузів гуманітарного профілю.

Редакційна рада: д.і.н., проф., акад. НАН України В.А. Смолій (голова), д.і.н., проф. Г.В. Боряк (відп. ред.), д.і.н., проф. М.Ф. Дмитрієнко, д.і.н., проф., член-кор. Л.А. Дубровіна, д.і.н., член-кор. НАН України М.Ф. Котляр, д.і.н., проф., член-кор. НАН України О.П. Реєнт, д.і.н., проф. О.С. Рубльов.

Редакційна колегія: д.і.н., проф. Г.В. Боряк (відп. ред.), к.і.н. В.В. Томазов (заст. відп. ред.), д.і.н., проф. І.Н. Войцехівська, д.і.н., проф. М.Ф. Дмитрієнко, д.і.н., проф. Г.В. Папакін, І.К. Хромова (відп. секретар).

Упорядник: к.і.н. В.В. Томазов.

Рецензенти:

- доктор історичних наук, проф. Г.Д. Казьмирчук;
- доктор історичних наук, проф. І.Б. Матяш;
- доктор історичних наук, проф. Я.С. Калакура.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку, що не обов'язково співпадає з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за дотримання наукової етики та достовірність наведених фактів.

У разі передруку статей із даної збірки узгодження з редколегією обов'язкове.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «історичні науки» (постанова президії ВАК України від 6.10.2010, № 1–05/6).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 6934 від 04.02.2003 р., видано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Чергова збірка наукових праць «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», яку ми пропонуємо до Вашої уваги, містить статті з археографії, архівознавства, джерелознавства, епіграфіки, історичної географії, нумізматики, метрології, музеєзнавства, уніформології. Редакційну колегію видання не може не радувати зростаючий інтерес дослідників до спеціальних галузей історичної науки. Автори збірки, як досвідчені та авторитетні, так і молоді, торкаються актуальних та мало досліджених проблем, їхні студії ґрунтуються на значній джерельній базі, причому більшість джерел вводяться до наукового обігу вперше. Деякі дисципліни, такі, наприклад, як нумізMATИКА та джерелознавство, представлені цілим блоком надзвичайно цікавих розвідок.

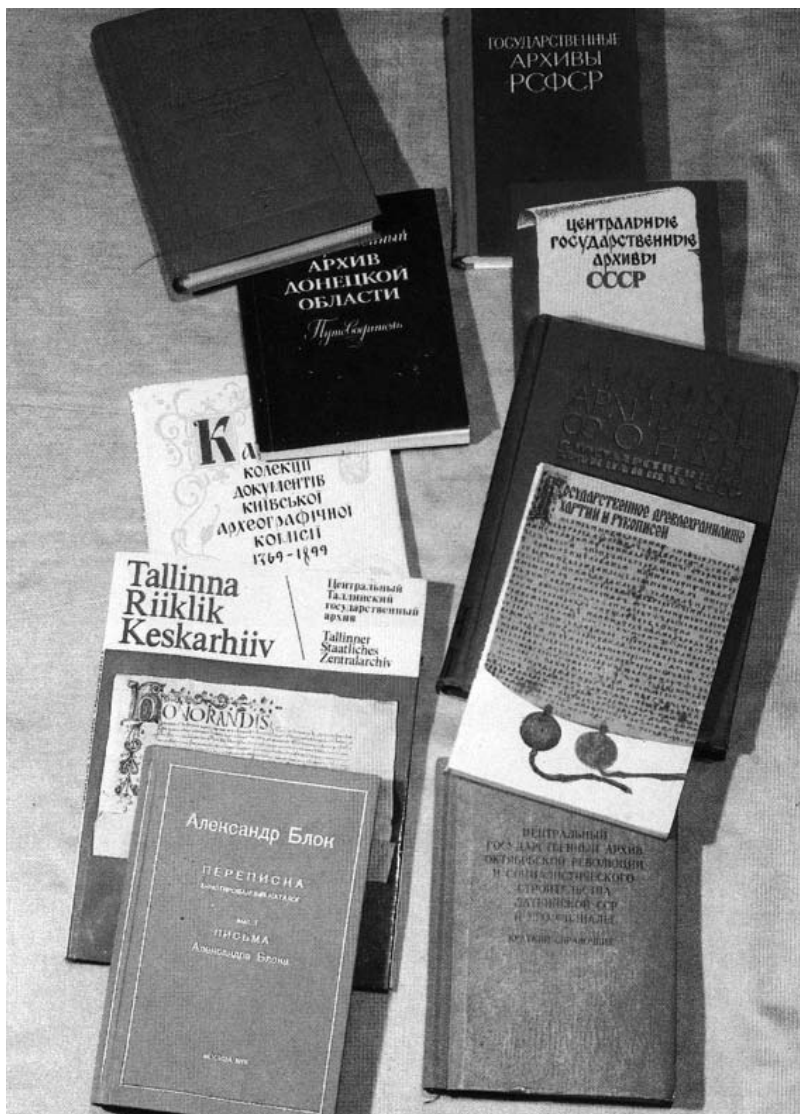
Матеріали, опубліковані у розділі «Рецензії, огляди, анонси, дискусії», знайомлять читачів з новими працями у галузі спеціальних дисциплін та порушують складні, неоднозначні питання історичної науки.

Ми сподіваємось, що, як і попередні збірки, цей випуск викличе зацікавленість наукової громадськості.

Редакційна колегія традиційно залишає авторам право на висловлення власних, оригінальних думок, навіть якщо вона не поділяє їх. Маємо надію, що авторська інтерпретація подій, оцінка джерел та власна дослідницька лабораторія стануть предметом наукових дискусій, плідних обговорень та посприяють розвитку спеціальних історичних дисциплін.

Запрошуємо до співпраці науковців, викладачів вузів, працівників архівів, музеїв і бібліотек, — всіх, хто цікавиться проблемами спеціальних галузей історичної науки та сприяє їхньому розвитку.

Статті, відгуки і побажання просимо надсилати за адресою: *01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, Інститут історії України НАН України, кім. 505.*

АРХЕОГРАФІЯ

**АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ПРОВІДНОГО НАУКОВОГО СПІВРОБІТНИКА
БІБЛІОТЕКИ РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
МИКОЛИ ЮРІЙОВИЧА БУБНОВА**

У 2012 р. виповнюється 75 років від дня народження одного з видатних польових археографів ХХ ст. доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Бібліотеки Російської академії наук Миколи Юрійовича Бубнова. Ювіляр — визнаний фахівець давньоруської і старообрядської рукописної книги, організатор та учасник 26 археографічних експедицій Бібліотеки Академії наук у Карелію, Архангельську, Вологодську, Кіровську області, а також у Прибалтійські держави, Молдову і в Україну. Результатами експедицій за участі М.Ю. Бубнова стало створення в Бібліотеці АН 8 нових територіальних зібрань, зокрема Білокриницького, Біломорського, В'ятського, Двинського, Козачого, Каргопольського, Неманського і Ризької Гребенщиківської громади, а фонди БАН поповнилися близько 2 тис. рукописів та понад 1 тис. стародруків¹. Успіхи роботи вченого «у полі» в багатьох випадках були досягнуті завдяки його надзвичайному такту та вмінню спілкуватися зі старообрядцями. За визначенням його колег по роботі, Микола Юрійович володіє винятковою особистою культурою, притаманною старшому поколінню петербуржців.

Микола Юрійович Бубнов народився 25 травня 1937 р. в Ленінграді. Батьки були інженерами-електриками, а батько ще й бойовим офіцером, який спеціалізувався на радіолокації. Після війни батько викладав на військовій кафедрі Ленінградського політехнічного інституту і пішов на пенсію підполковником. Військової кар'єри не робив, оскільки не був членом партії, а дід Михайло Іванович, незважаючи на те, що був лікарем, сидів у концтаборі «за віру», чи, як тоді формулювали, «за участь у релігійному антирадянському гуртку». Ще дитиною Микола пережив блокаду. Він пам'ятає, як у Таврійському саду родина вирощувала картоплю².

У 1978 р. Миколу Юрійовича мало не спіткала доля діда. Деякий час він мав наукові контакти в Ленінграді з групою, як потім з'ясувалося, дисидента Володимира Пореша, яка була неофіційною філією московської групи Олександра Огородникова, нині одного з найвідоміших релігійно-політичних діячів Росії.

У 1970 р. О. Огородникова виключили з комсомолу та Уральського державного університету, а в 1973 р. і з Всесоюзного державного інституту кінематографії ім. С.О. Герасимова за спробу зняти кінофільм про релігійні пошуки радянської молоді. У 1974 р. О. Огородников, разом з В. Порешом, розпочинають «видавати журнал» «Община», виступаючи на захист віруючих православної Церкви. У 1978 р. активістів заарештовують, а оскільки Микола Бубнов мав ділові стосунки з Володимиром Порешом, з яким працював в одній організації, то і його починають підозрювати в антирадянській агітації. За відсутності Миколи Юрійовича в Ленінграді в членів гуртка проводилися обшуки, слідчі приходили в БАН, проте нічого компрометуючого не знаходили³. В. Пореша судили, дали п'ять років. Йому не вдалося отримати й вченого ступеня. У 1987 р., завдяки Андрію Сахарову і Маргарет Тетчер, група О. Огородникова однією з перших потрапляє під горбачовську амністію⁴.

У 1962 р. М.Ю. Бубнов закінчив історичний факультет Ленінградського педагогічного інституту ім. О.І. Герцена. Після закінчення вишу Микола Юрійович працював у школі вчителем історії, однак, ще будучи студентом істфаку, він мріяв займатися винятково науковою роботою. У березні 1963 р. В.І. Малишев рекомендував молодого Бубнова у відділ рукописів БАН СРСР, оскільки в нього самого ще не було штатних одиниць у недавно створеному Древлесховищі. О.І. Копанєв, який інтенсивно займався польовою археографією, як раз шукав молоду людину, здібну до цієї роботи. Молодого Миколу взяли на посаду бібліотекаря відділу рукописної та рідкісної книги БАН СРСР. Як нині згадує ювіляр, Олександр Ілліч «запитав лише, чи зможу я їздити разом з ним у археографічні експедиції, а також, звісно, на сільськогосподарські роботи за рознарядкою відділу. Я висловив свою готовність, і питання про мій прийом на роботу було вирішене»⁵.

Потім Микола Юрійович займав посади старшого бібліотекаря, старшого редактора, проводив численні екскурсії для студентів і школярів по постійно діючій виставці в рукописному відділі БАН, брав участь у науковому описі історичних збірників⁶. Упродовж 1970–1997 років він виконував обов'язки головного хранителя рукописного фонду. У 1976 р. Бубнов захистив кандидатську дисертацію: «Джерела з історії формування ідеології раннього старообрядства», у 1990 р. — дисертацію «Старообрядська книга в Росії у другій половині XVII ст. Джерела, типи і еволюція» на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук. Робота завершилася в 1995 р. виданням однойменної монографії.

З початку 70-х років ХХ ст. Микола Юрійович є членом, а пізніше — заступником голови Ленінградського (Санкт-Петербурзького) відділення Археографічної комісії РАН, з 1993 по 2007 рік — членом дисертаційної

ради Бібліотеки РАН, з 2011 р. — членом дисертаційної ради філософського факультету Санкт-Петербурзького державного університету.

М.Ю. Бубнов працював як дослідник у багатьох рукописних фондах країни та за кордоном, зокрема в рукописному фонді Рильського монастиря в Болгарії, Бібліотеці Латвійської академії наук (м. Рига), Бібліотеці Литовської академії наук (м. Вільнюс), рукописному відділі Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Ярославському краєзнавчому музеї, Державному архіві Ярославської області, Археографічній лабораторії Нижньогородського державного університету, лабораторії археографічних досліджень Сиктивкарського державного університету і багатьох інших наукових центрах.

Наприкінці 70-х років ХХ ст., після відвідання Національного сховища «Матенадаран» Республіки Вірменія, М.Ю. Бубнов (разом з А.А. Амосовим) виступив з ідеєю створення Російського національного сховища рукописів з загальнодоступною музейною експозицією на базі об'єднання рукописних відділів БАН, Пушкінського Дому й Ленінградського відділення Інституту історії СРСР Академії наук СРСР. Незважаючи на конструктивність цього проекту, на жаль, ця ідея не була підтримана керівництвом БАН.

Микола Юрійович згадує, що у свою першу археографічну експедицію він відправився в Карельське помор'я разом з О.І. Копанєвим у 1965 році⁷. Перші археографічні експедиції Бубнова відбулися в Карелію та Біломор'я (у 1959–1960 роках сюди їздили Копанєв і академік Дмитрієв, хоча перша в післявоєнний час археографічна експедиція БАН СРСР відбулася ще в 1952 р. в Латвійську РСР. Її учасниками були В.А. Петров і Ф.А. Каликін)⁸. До 1970 р. керівником експедицій був сам Олександр Ілліч, а потім аж до кінця 70-х років — М.Ю. Бубнов. (У 80-ті роки експедиціями керував А.А. Амосов).

Микола Юрійович відзначає, що в обов'язки керівника входила розробка маршрутів руху учасників експедиції, читання відповідної літератури, складання звітів про виконану роботу, договорів з місцевими науковими центрами, зокрема — Вологодським педагогічним інститутом, Ярославським педагогічним інститутом, Лабораторією археографічних досліджень Уральського державного університету (у той час, коли ці експедиції стали сумісними). Керівник експедиції готував фінансовий (внутрішній) звіт, звіт про вивезені цінності в місцеві облвиконкоми та відділи культури, звіт в Археографічну комісію АН СРСР, яка курувала археографічну роботу в країні, науковий звіт (з подальшою публікацією у періодичних виданнях), звіт про відрядження (зі вказівкою проживання в готелях, витрат на проїзд, доставку документів, поштових витрат)⁹. Усі рукописи, які поступили у фонди БАН, записувалися в інвентарний журнал надходжень і у фондові описи, де робився їх короткий археографічний опис.

Археографічні експедиції Бібліотеки АН СРСР ставили перед собою завдання збирати давньоруську книжкову спадщину серед населення країни. Якщо це були не короткострокові поїздки, то експедиції продовжувалися зазвичай 20–24 дні.

Головними напрямками методики роботи співробітників БАН «у полі» було налагодження зв'язків з місцевими колекціонерами, представниками інтелігенції, музейними співробітниками, колгоспниками, працівниками райвиконкомів, краєзнавцями та пенсіонерами, які давали не лише корисні поради, але й конкретні адреси старообрядців регіону, де можна було придбати книги. Зокрема, в Архангельській області місцеві краєзнавці радили співробітникам БАН відправитися уверх по течії ріки Онега¹⁰, а поїздки «за старими адресами» дозволяли отримати десятки рукописів, у тому числі в с. Усачевській у Є.І. Крехалевої, яка збирала книги з метою їх подальшого збереження. В Архангельській області постійну допомогу ленінградським археографам надавав М.І. Залеський, який називав адреси можливих власників книг, переконував своїх одновірців передати вченим книги «на вічне зберігання». У Печниківській сільській раді Каргопольського району від Ф.Т. Макарової археографи отримали три рукописи XV і XVI ст.

У 50–60-х роках XX ст. робота в старообрядських поселеннях російської Півночі була нелегкою. Як правило, старообрядці бачили вчених вперше і не розуміли, навіщо їм потрібні «божественні» книги. Серед старовірів було багато й тих, хто добре пам'ятав, що ще кілька десятків років назад за прихильність до релігії їх одновірців арештовували, саджали в концтабори та розстрілювали, а самі книги спалювали. Нерідко зустрічалися випадки, коли молодше покоління поморів виносило з будинків цінні рукописи та стародруки охупками, віддаючи їх ученим даром. Поморці віддавали книги археографам ще й тому, що не могли прочитати їх самі. У с. Шижні, наприклад, молоді люди безкоштовно передали ленінградським ученим два рюкзак старовинних фоліантів.

Незважаючи на те, що можливостей у співробітників БАН у порівнянні з університетськими колегами було значно менше, продуктивність роботи «у полі» майже в 10 разів перевищувала продуктивність роботи, наприклад, археографів МДУ ім. М.В. Ломоносова (тут урахувалася кількість зібраних пам'яток на одного члена експедиції). На відміну від вищих навчальних закладів країни, археографам з Бібліотеки Академії наук не оплачували участь в експедиціях студентів. Вони були поставлені в більш жорсткі умови роботи, оскільки керівництво зобов'язувало вчених привозити нові й нові знахідки. Як відзначає М.Ю. Бубнов, аби добитися фінансування маленької експедиції в дирекції БАН, потрібно було показати, що експедиції були «не

порожні», у той самий час наукові свідчення, отримані в регіонах, у розрахунок не бралися. Ювіляр відзначає, що кожна з експедицій могла стати останньою, а це дуже хвилювало ленінградських учених¹¹.

Ситуація почала змінюватися наприкінці 70-х років ХХ ст., коли кількість придбаних книг стала різко зменшуватися. З початку 90-х років перестали оплачувати відрядження. Як не дивно, відзначає Микола Юрійович, але майже одночасно «закінчилися» й самі рукописи, а за книги, які вдавалося знайти, потрібно було платити солідні гроші, яких Бібліотека не мала. «Раніше ми платили старообрядцям не за знайдені рукописи по повній їхній вартості, але як би призові гроші, в знак вдячності за збереження древніх книг для науки», — підкреслює вчений¹².

Колекція БАН вирізняється не лише кількістю, але і якістю привезених рукописів та стародруків. М.Ю. Бубнов зауважує: «Ми брали книги у віруючих завжди вибірково, і лише тоді, коли була така можливість без очевидної втрати для користувачів. Якщо ж говорити про В.І. Малишева, то він до 60-х років збирав лише раритети»¹³.

Немало експедицій було організовано БАН до Жовтневої революції в Біломор'я та Заонежжя Карелії. У 1945 р. Пудожський район Карельської АРСР обстежив В.І. Малишев. Проте експедиції БАН у цей регіон виявилися непродуктивними та малоперспективними, оскільки значна частина книг в Заонежжі загинула в роки Великої Вітчизняної війни, коли все населення поселень було виселено із зони бойових дій¹⁴.

Розмови з місцевими жителями переконали О.І. Копанєва і М.Ю. Бубнова відмовитися від подальших відвідувань цього регіону. Проте з Біломорського району в 1965 р. було привезено близько десятка рукописів і стародруків. У с. Шижня вчені знайшли 12 рукописів, один з яких датувався ХVІ ст., а два інших — ХVІІ ст. У с. Красна Гірка в родині Макарових дослідниками був придбаний рукописний збірник кінця ХVІІ ст., у якому було представлено кілька десятків творів, статей, слів, повчань, зокрема «Повість про осаду Константинополя персами і варварами 626 року». У Великому Устюзі з місцевого архіву археографам було передано по акту 12 рукописних книг ХV–ХІХ ст., як непрофільну літературу.

У 1968 р. археографічна експедиція БАН у складі О.І. Копанєва і М.Ю. Бубнова працювала в Череповецькому та Кирилівському районах Вологодської області. Учені обстежили район по течії р. Шексни, проте двотижнева поїздка виявилася малоефективною, оскільки місцеве населення зберігало лише малоцінні книги пізнього друку¹⁵. Обстеження нижньої і середньої течії р. Онеги також підтвердило безперспективність подальшого археографічного обстеження цього регіону. Проте на р. Кене (лівій притоці Онеги) вченим представилася дещо інша картина. Зокрема, у

с. Округа в начотчиці Е.С. Перепйолкіної вчені придбали 14 рукописів XVII–XX ст. і 6 стародруків Міней XVII ст. з цікавими записами власників XVII–XVIII ст. У мешканок с. Лешино Н.В. Кухтиної і О.Я. Загоскіної було придбано близько 20 рукописів XVI–XVIII ст. Як стверджували ленінградські археографи, селяни охоче розставалися з книгами, коли дізнавалися, що вони дійсно принесуть користь для науки.

Ця експедиція закінчилася в м. Каргополі відвіданням місцевого краєзнавчого музею, у якому вчені виявили й описали для музею понад 50 необлікованих рукописів XVI–XIX ст. Загалом у 1968 р. БАН придбала 93 рукописи, у тому числі датованих третьою чвертю XV ст. — Пролог на увесь рік і Златоуст пісний, XVI ст. — Устав церковний, Тріодь пісню, Збірний богослужбовий рукопис і Служебник, а також 23 стародрукованих книги, у тому числі XVI ст. — Псалтир Андроника Невежі, XVII ст. — мінеї за січень, лютий, червень, липень, серпень, Загальну, Святкову та Службову і Часовники¹⁶.

У 1965 р. О.І. Копанєв та М.Ю. Бубнов обстежили Онезький і Каргопольський райони Архангельської області. Незважаючи на те, що співробітники БАН були не першими серед своїх колег (на початку XX ст. Каргополь уже відвідував В.І. Срезневський, а потім в 1952 р. — академік М.М. Тихомиров, етнографи й мовознавці з МДУ), вчені знайшли достатньо багато рукописів і книг. У результаті цієї поїздки їм вдалося зібрати 60 рукописів, у тому числі 2 — XV ст. і 5 — XVI ст., і 22 стародруки, серед яких 1 — XVI ст. і 10 — XVII ст.

Учені доправили в БАН рукописи пізнього поморського письма, зокрема Цвітник і крюкові рукописи, твори, написані істориком скритництва (странництва) М.І. Залеським, який зібрав багатий матеріал з історії цієї старовірської конфесії, зокрема розповіді про старицю Євфимію, Микиту Кисельова, художників Іллю Репкіна й Антипу Смирнова, странників XIX–XX ст., бігунських соборів початку XX ст. Однією із найвагоміших знахідок серед стародруків виявилось дофедорівське видання Євангелія 1555 р., яких у книгосховищах СРСР до цього часу було описано лише 11 екземплярів.

У червні 1968 р. О.І. Копанєв і М.Ю. Бубнов почали планомірне археографічне обстеження Кіровської області. На півночі краю експедиція обстежила Лузький і Мурашинський райони, на півдні — Уржумський, Малмижський, Кильмезький і В'ятсько-Полянський райони. У 1969 р. вченими було придбано та отримано в дар 41 рукопис XVII–XX ст. і 27 стародруків, датованих XVII–XX ст. У 1970 р. обстеження Кіровської області було продовжене, однак замість О.І. Копанєва, який перейшов з БАН у ленінградське відділення Інституту історії АН СРСР, в експедицію було відряджено І.Ф. Мартинова. Водночас дослідники провели вивчення фонду

рукописів і стародруків Кіровської обласної публічної бібліотеки ім. О.І. Герцена, а потім відправилися в південні райони краю.

У Нолинському районі їм сприяв секретар місцевого райвиконкому С.С. Кочуров, який допоміг не лише добратися до віддалених населених пунктів, але й переконати членів Леушинської старообрядської громади продати БАН рукописне напрестольне Четвероєвангеліє початку XVI ст.¹⁷ У Немському районі ленінградські археографи придбали й отримали в дар близько 50 рукописів і стародруків XV–XX ст. В Уржумському районі було придбано Канонник у списку XV ст. Загалом у 1970 р. учасники експедиції доставили в БАН 106 рукописів XV–XX ст. і 9 стародруків, завдяки чому в 1969–1970 роках в Бібліотеці Академії наук СРСР було сформовано В'ятське територіальне зібрання.

Кілька експедицій М.Ю. Бубнов провів у 1971–1973 роках зі співробітниками Бібліотеки І.Ф. Мартиновим, студентками О.Д. Кукушкіною і І.Д. Азволинською. Ними були обстежені райони від українського гирла Дунаю до білоруської ріки Сож.

У вересні 1971 р. після відвідання місць компактного проживання старообрядців у Вінницькій області: Вінниці (де учасники експедиції познайомилися зі старообрядським єпископом Іринархом, який особисто передав їм два старовинні рукописи), Літина, Бершаді і Шури-Копієвської), — учені з Ленінграда відправилися в буковинську Білу Криницю. Власне тут, у колишній резиденції старообрядських митрополитів, як з'ясувалося, концентрувалися давньоруські історичні й художні цінності. За визначенням М.Ю. Бубнова і І.Ф. Мартинова, найзначнішою скарбницею в монастирі було його рукописне і стародруковане зібрання з історії Церкви, канонічного права, богослів'я та літургії¹⁸. Першу археографічну поїздку в це село здійснив в 1945 р. ще В.І. Малишев, який служив в тилкових частинах Червоної армії. Водночас йому вдалося лише оглянути і зробити стислий опис деяких рукописів і стародруків, які зберігалися в монастирях, храмах і у сільських мешканців. У Чернівцях Малишев зробив короткий огляд рукописів, які зберігалися в музеї¹⁹, проте до чергового приїзду ленінградських учених рукописів на місці не стало. Наприкінці 60-х років XX ст., недовго до приїзду ленінградських археографів, частина монастирської бібліотеки, схованої в підвалі будинку, де розмістилася прикордонна застава, була spalена прикордонниками²⁰.

Незначна частина рукописів і стародруків збереглася в діючій церкві Козьми й Доміана і в місцевих мешканців.

З благословення старообрядського єпископа Іринарха Києво-Вінницького з Білої Криниці співробітники БАН вивезли частину бібліотеки Білокриницької старообрядської митрополії, яка таємно зберігалася в старообрядців

з 1945 р. Інші частини цієї бібліотеки були вивезені старовірами після ліквідації митрополичої кафедри в Румунію і Молдову. За цю колекцію Бібліотека заплатила старообрядцям близько 800 руб., які віруючі витратили на косметичний ремонт храму²¹.

У результаті поїздок 1971–1972 років у с. Біла Криниця археографам вдалося придбати для БАН понад 70 екземплярів рукописів XV–XIX ст., завдяки чому у відділі рукописів було сформовано Білокриницьке територіальне зібрання²². Серед привезених з Буковини рукописів на особливу увагу заслуговує пергаменний рукопис «Устав на поставление митрополита» і Острозька Біблія 1581 р. друку Івана Федорова²³. **Знахідка і придбання для БАН бібліотеки Білокриницької старообрядської митрополії, яка стала відтоді доступною для дослідників, є одним із основних досягнень Миколи Юрійовича в галузі польової археографії.**

Дослідивши отриманий в Білій Криниці фонд, вчені поділили книги на дві основні групи: 1) рукописи XVI–XVIII ст., подаровані чи придбані митрополією, які зберігалися при ній в чоловічому та жіночому монастирях; 2) рукописи, переписані як в самій Білій Криниці, так і в її околицях. Як встановили археографи, в основному рукописний фонд білокриницької бібліотеки формувався за рахунок подарунків і придбань з північних і центральних регіонів Росії, а також місцевого православного (нестарообрядського) населення. Так, після розгрому Куренівського Нікольського монастиря (Вінницька область) в Білу Криницю потрапило Євангеліє тетр молдавського зводу, яке датувалося першою половиною XVI ст., а також «Скитський патерик» болгарського зводу в списку XVI ст. З околиць Львова в митрополію було привезено кілька рукописних богослужбових Міней XVI ст., а також список українською мовою «Діянъ церковних і цивільних» Цезарія Баронія першої половини XVII ст. (переклад з краківського видання 1603 року).

Багато рукописів було створено безпосередньо в Білокриницькому чоловічому монастирі. Тут подвизався і працював майбутній намісник Білокриницької митрополії єпископ Онуфрій (Іванов). Перед заснуванням Білокриницької церковної ієрархії в цьому селі була виготовлена майстерна підробка рукопису XV ст. «Устава на поставление митрополита», яка, на думку М.Ю. Бубнова, свідчить про серйозні наукові пізнання білокриницьких книжників у галузі палеографії. Переписка рукописів у Білій Криниці продовжувалася аж до XX ст. Крім бібліотеки, при чоловічому монастирі містився архів митрополії, де зберігалися цінні документи з історії Білокриницької ієрархії. Релігійні суперечки старообрядців примусили митрополитів формувати у своїй резиденції зібрання богословсько-полемічних творів. Значну частину фонду бібліотеки становили твори XVIII–XIX ст., створені самими старообрядцями, які також потрапили в БАН.

Досліджуючи археографічну діяльність Миколи Юрійовича в Україні, слід звернути увагу ще на кілька поїздок співробітників БАН. У 1971 р. О.Д. Кукушніка і І.Ф. Мартинов побували в Криму та Полтаві. Недалеко від Керчі вони відвідали с. Мама Руська (нині — Курортне), яке вважалося центром старообрядства в Криму. У 1973 р. І.Ф. Мартинов, О.Д. Кукушкіна і Л.А. Петрова відвідали місця компактного проживання старовірів і окремі населені пункти в Чернігівській, Київській, Сумській, Донецькій, Ворошиловградській областях. Ленінградські археографи ще раз переконалися в тому, що пошук рукописів і стародруків малоефективний в районах, де старообрядці не проживали.

У 1973–1974 роках І.Ф. Мартинов, Л.А. Петрова і В.Ю. Пореш почали свою роботу з Києва, відвідавши при цьому низку старообрядських центрів у Чорнобильському районі, зокрема, с. Зомошшя, де отримали досить значну кількість рукописів, смт Добрянку і с. Радуль Ріпкинського району Чернігівської області. У 1975 р. вони побували у Вінниці, Борскові Тиврівського району Вінницької області (у 1974 р. тут уже працювала експедиція МДУ ім. М.В. Ломоносова). У Борскові П.М. Березов передав у дар Академії наук 13 рукописів і 4 стародруки. Потім археографи відвідали Дніпропетровськ, с. Мелекіно Первомайського району Донецької області, с. Городище Перевальського району Ворошиловградської області, Ростовна-Дону, у якому отримали залишки бібліотеки єпископа Олександра (Чуніна). Отже, Білокриницьке зібрання БАН поповнилося 73 рукописами XVII–XX ст., 10 літографованими книгами і 5 стародруками. Уже через місяць після завершення експедиції в Україні і на півдні Росії І.Ф. Мартинов відправився з дослідженнями в Казань, Куйбишев, Волгоград і Астрахань.

У 1975 р. було проведено розвідувальну археографічну експедицію на Схід і Південний Схід України у складі І.Ф. Мартинова, Л.А. Петрової і В.Ю. Пореша, внаслідок чого основні пошуки були перенесені на Північний Кавказ і Нижнє Поволжя. Характерно, що, крім польових досліджень, учасники експедиції ознайомилися з фондами місцевих бібліотек, музеїв і архівів, виявляючи там пам'ятки давньоруської і старообрядської друкованої і рукописної спадщини²⁴. Дослідивши цей регіон, І.Ф. Мартинов зробив цінний внесок щодо методики проведення роботи в цьому регіоні. Подвірний обхід старообрядських поселень, який добре зарекомендував себе на Півночі Росії, виявився малоефективним на її півдні, де значну роль при виконанні поставлених завдань відігравали ділові зв'язки з місцевими бібліофілами²⁵. У результаті цих експедицій в БАН було сформовано Козаче територіальне зібрання, у якому зосередилися рукописи XVI–XX ст., у т. ч. воно поповнилося кількома рукописами козаків-некрасівців, які повернулися з берегів озера Майнос (Туреччина).

У 1975 р. відбулася експедиція М.Ю. Бубнова, А.А. Амосова і студентки ЛДУ Т.В. Ойзерман у Каргопольський і Плесецький райони Архангельської області²⁶. За час експедиції було зібрано 50 рукописів XVIII–XX ст. і 10 кириличних видань XVII–XX ст. У серпні 1976 р. Микола Юрійович працював з Т.В. Макушкіною (Ойзерман) в Каргопольському районі, у результаті чого в населення було знайдено нові рукописи, а Каргопольський районний архів передав БАН колекцію богослужбових стародруків XVIII–XIX ст., які походять з місцевих православних храмів.

Під Каргополем у Волосовській сільській раді вчені виявили «гніздо» скритників (бігунів). Зі старообрядцями їм доводилося працювати надзвичайно складно, оскільки вони «туристів не приймали»²⁷. У Каргопольському районі до початку колективізації функціонувала скритницька рукописна майстерня. **Відкриття Каргопольського центру бігунів М.Ю. Бубнов вважає однією з важливих своїх знахідок (зробленою разом з О.І. Копанєвим), оскільки з цього регіону ленінградським ученим за кілька років вдалося вивезти близько 400 рукописів, написаних скритниками. Отже, у БАН була створена найбагатша колекція рукописів, зібраних скритниками, включаючи також документальний архів.**

Від скритників БАН отримала «Соборное определение на вопрошание Федора Павловича и всех каргопольских странников», Постанови соборів странників від 20 червня 1895 р., Записну книгу А.М. Семенова, Лист Іллїрика Васильовича і Петра Івановича Федору Михайловичу і Давиду Васильовичу від 20 серпня 1912 р., Послання від тимчасово старішого Каргопольського відділку всіх странників, Визначення странницького собору 15–20 травня 1913 р. в м. Казані, Підсумковий протокол наради від 10 серпня 1914 р. в с. Сокерисі, Розбір і спростування вчення Федора Михайловича про устрій і управління странницької згоди.

Важлива роль у створенні Каргопольського зібрання належить каргопольському історику скритництва Максиму Івановичу Залеському — колишньому скритнику, який написав Історію каргопольського скритництва, Історію скритників-іконописців і деякі інші твори. У 70-х роках XX ст. учасники експедиції О. Копанєв, М. Бубнов, М. Кукушкіна і О. Лихачева декілька разів відвідували М. Залеського. Микола Юрійович згадує, що він жив недалеко від Каргополя в с. Чертовиці без жодних документів, які б засвідчували його особу. У 1930 р. він був заарештований радянською владою, потрапив до таборів на Північ, де, крім нього, було багато інших старообрядців різних згод. Оскільки влада недостатньо розбиралася у вченні старообрядців, то М.І. Залеський був призначений експертом при одному з полковників КДБ. Після звільнення із ув'язнення він продовжував працювати (до виходу на пенсію) при управлінні таборами експертом у справах

старообрядців і сектантів, а після виходу на пенсію повернувся додому і зайнявся науковими розвідками.

До Жовтневої революції М.І. Залеський був учасником скритницьких соборів, секретарем зборів, одним з керівників Каргопольської скритницької громади, виготовляв гектографи в домашній друкарні. У 60-х роках ХХ ст. він добре розумів, що культура бігунів безповоротно зникає, тому намагався передати свої рукописи в державні сховища, зокрема в Каргопольський краєзнавчий музей і Державний архів Ярославської області (на жаль, в останньому нині з його праць нічого не збереглося). У 1971 р. в Каргопольський краєзнавчий музей поступила бібліотека М.І. Залеського, яка містила близько 100 томів видань з історії християнства, старообрядських згод і історії Півночі. Як відзначає М.Ю. Бубнов, у рукописний відділ БАН Залеський передав багато раритетів і древніх книг. За визначенням ученого, незважаючи на те, що Залеський не мав навіть початкової освіти, він був дивовижно начитаною людиною. М.Ю. Бубнов називає його професором з історії старообрядства: «У той час він знав про старообрядство, а тим паче про скритництво, більше від нас»²⁸.

Після смерті М.І. Залеського († в 1975) в його сестри Фамаїди Іванівни археографам вдалося отримати залишки його архіву, власне щоденники, записні книжки й деякі інші документи²⁹.

У 1952 р. БАН було розпочато археографічне обстеження Прибалтики, яке, після деякої перерви, було відновлено в 70-х роках ХХ ст. Поїздки в Прибалтику були порівняно короткими в часі. Перед членами експедицій ставилися конкретні завдання чи отримання екземплярів, чи проведення розвідувальних робіт. Привезені з Прибалтійських республік рукописи дозволили сформувати два територіальних зібрання: Двинське (Латвія) і Неманське (Литва). У склад останнього увійшло Євангеліє повчальне ХV ст. і фрагмент Статуту ХVІ ст.

Один з провідних поморських діячів ХХ ст. І.Н. Заволоко передав Бібліотеці Академії наук кілька брошур про духовну поезію, давньоруську вишивку та сольовий спів, а також фотоальбом пам'яток Мазурського краю, який стосується середини 30-х років ХХ ст. За сприяння голови старообрядської ради Латвійської РСР І.І. Єгорова вченим вдалося придбати рукописне Євангеліє ХVІ ст. Найбільший у Прибалтиці знавець знаменного співу П.І. Ліньов передав мініатюрний Ірмологій початку ХVІІ ст. Недалеко від м. Каунаса (с. Ібенай) був знайдений самий ранній рукопис Неманського зібрання — Листопадова мінея із записом власника 1580 року³⁰.

У 1977 р. М.Ю. Бубнов разом з Л.А. Петровою здійснили дві поїздки в Прибалтику з метою придбання рукописного зібрання ризького іконописця К.А. Павлова (1907–1976)³¹. Завдяки старанням М.Ю. Бубнова з Книжниці

Ризької Гребенщиківської старообрядської громади (Латвія) в Бібліотеку АН СРСР було передано 14 давньоруських рукописів, на основі чого сформовано окреме рукописне зібрання. У цьому зібранні представлений цінний рукопис середини XVI ст., який містить прижиттєвий список творів Максима Грека, Євангеліє апракос, Тріодь цвітну, Церковний статут, два давніх рукописи XV ст. Торжественник і Пролог за вересень (причому Слово на Успіння Богородиці з Торжественника є древнім списком руської редакції болгарського письменника Климента Охридського) та інші книги³².

У 1977–1978 роках відбулося контрольне обстеження території Кіровської, Вологодської та Архангельської областей, почате археографами в 1968 р. В експедиції брали участь М.Ю. Бубнов, А.А. Амосов і Л.А. Петрова. У ході роботи «в полі» дослідники відзначили, що зі зникненням старообрядців — традиційних хранителів давньоруської книжності — зникає власне й книжність³³. М.Ю. Бубнов говорив про те, що, в порівнянні з 1969 роком, у 1977 умови роботи в Мурашинському районі помітно змінилися: багато поселень запустило, а їхні мешканці виїхали в м. Мураші чи лісопункти, які знаходилися поблизу. Аналогічна ситуація склалася в Нікольському районі Вологодської області. Те саме Бубнов спостерігав у Великоустюзькому районі Архангельської області. Обстеживши Котласький район, а саме м. Сольвичегодськ з навколишніми поселеннями, Красноборський район в околицях с. Черевково, члени експедиції відзначили, що ще на початку XX ст. в цих місцях знаходився значний центр старообрядства, що тут існували скити й молитовні, при яких здійснювався перепис книг, створювалися оригінальні полемічні твори, що ще до 30-х років XX ст. в Кильмезьському районі підтримувалася рукописна традиція, однак у 70-х роках XX ст. вся ця культура пішла в небуття.

Учені відзначили, що значні регіональні книжкові зібрання були безповоротно втрачені. Проте в околицях Черевкова в одному із залишених будинків ними було виявлено обкладинку книги, яка була обклеєна **пергаменом з текстом першої половини XIV ст. Це був найдавніший рукопис, який був знайдений археографами БАН.** Крім того, підтримуючи контакти з місцевими мешканцями, А.А. Амосов отримав зв'язку древніх зошитів, серед яких виявилися фрагменти Мінеї XVI ст. і Тріоді цвітної XV ст.³⁴ У південній В'ятці археографам вдалося придбати Євангеліє апракос у списку XV ст.

У Малмижському районі М.Ю. Бубнов з колегами оглянув бібліотеку Малмижського краєзнавчого музею, яка налічувала близько 6 тис. томів книг, починаючи з XVII і закінчуючи XX ст. Її древня частина складалася із видань кириличного і цивільного шрифту.

При обстеженні Кіровської області археографи дійшли висновку, що в перспективі південні райони будуть представляти для вчених археогра-

фічний інтерес. Рукописи, отримані у ході експедицій у цьому краї, поклали початок В'ятському зібранню. Устюзьське зібрання поповнили рукописи, отримані в Архангельській і Вологодській областях.

У 1984 р. відбулася експедиція в Тарногський район Вологодської області, у результаті чого в БАН поступило 18 рукописів XVI — початку XX ст. і кілька стародруків, у т. ч. Часослов другої половини XVI ст., Євангелії апракос кінця XVI століття³⁵. На початку 70-х років XX ст. археографічні дослідження в цьому регіоні починає проводити Вологодський педагогічний інститут, який отримані рукописи і стародруки передавав у Вологодський краєзнавчий музей. (У 1974 р. в цьому ж регіоні працювала експедиція Пушкінського Дому, яка отримала близько 50 рукописів XV–XX ст.

Концентрація книг у старовірів цього краю починається після церковного розколу. Незважаючи на те, що він здавна був віддалений від великих адміністративних центрів і православних монастирів, завдяки наявності торговельного шляху по Сухоні, місцеві старовіри мали регулярні культурні зв'язки з Північчю, Сибіром і центром Росії. На думку лєнінградських археографів, старообрядці прагнули не лише до релігійної, але й культурної особності. У низці районів Архангельської і Вологодської областей книгописний промисел процвітав аж до початку XX ст. Книгописна майстерня існувала, наприклад, при молільні с. Блешкіно Черевківської парафії³⁶. Наприкінці XIX — на початку XX ст. виготовленням лицьових рукописів та ікон на продаж займалася сімейна артіль Каликіних з с. Гавриловської. Під час проведення експедицій БАН книг на Тарнозі вже давно не переписували.

У 1986 р. М. Бубнов, Л. Петрова і В. Капушта протягом 14 днів знову проводили системне обстеження Малмижського, Кільмезьського і В'ятсько-Полянського районів Кіровської області, у результаті чого рукописний відділ БАН було поповнено 22 рукописами XVIII–XX ст. і 5 стародруками XVI–XVIII ст., у т. ч. Острозькою Біблією Івана Федорова 1581 року видання³⁷.

У 1987 р. в Південній В'ятці проводилася скоординована робота БАН і Уральського державного університету. За 20 робочих днів фонди БАН поповнилися 50 рукописами і 11 стародруками³⁸. У 1988 р. в підсумку роботи з уральськими археографами й Вологодським обласним краєзнавчим музеєм, Інститутом історії СРСР АН СРСР, колекція БАН була поповнена 23 рукописами і 47 стародруками. Серед знахідок не було древніх книг, а найбільш ранні датувалися кінцем XVIII ст. У 1989 р. в рукописний відділ поступило одне з найважливіших придбань Бібліотеки за останні роки — зібрання книг і рукописів московського старообрядця-федосіївця М.І. Чуванова.

За підрахунками А.А. Амосова і М.Ю. Бубнова, з 1955 по 1976 рік в основному за рахунок організації польових експедицій, а також придбань у

колекціонерів і власників пам'яток і передачі з інших відділів БАН фонди відділу рукопису поповнилися понад 2,5 тис. екземплярів книг, у т. ч. — **1580 одиниць руських і слов'янських рукописів кириличного друку, 900 з яких поступили з експедиційних поїздок**³⁹. Завдяки роботі «у полі» **сформовано 11 територіальних зібрань, зокрема, Білокриницьке** (в яке увійшли рукописи отримані у Вінницькій, Київській, Чернігівській, Сумській, Ворошиловградській, Донецькій, Одеській, Чернівецькій областях України та Молдові), **Біломорське, Верхньоволзьке, В'ятське, Двинське, Козаче, Кубенське, Неманське, Ризької Гребенщиківської старообрядської громади, Устюзьке і найбільше — Каргопольське територіальне зібрання**. Отже, у 1977 р. фонди рукописного відділу БАН включали в себе близько 18 тис. одиниць зберігання, у т. ч. 14,3 тис. руських і закордонних рукописів⁴⁰.

Упродовж 1977–1985 років фонди відділу рукописів БАН поповнилися понад 730 рукописами, у т. ч. 409 рукописами руського і слов'янського кириличного письма. Головним джерелом надходжень рукописів у відділ були археографічні експедиції, і лише незначна їх частина поступила від колекціонерів і власників пам'яток старовини. Найбільші результати у 80-х роках ХХ ст. принесли археографічні поїздки 1982, 1983 і 1984 років у Вологодську область, у результаті чого було **сформовано Кубенське територіальне зібрання**⁴¹.

За визначенням М.Ю. Бубнова й А.А. Амосова, **вологодські знахідки були одними з найзначніших археографічних відкриттів останніх десятиліть. Загальна кількість стародруків і рукописів, отриманих «з будиночку біля Кубенського озера» перевищила 350 екземплярів**.

Несподівані відкриття відбувалися при реставрації рукописів. Так, у 1978 р. при реставрації рукопису ХVІ ст. із зібрання П.А. Сирку з його обкладинки був вилучений пергаменний лист Тріоди пісної, який виявився фрагментом болгарського рукопису ХІІІ століття⁴².

М.Ю. Бубнов побував у 26 із 60 організованих БАН у радянський час археографічних експедицій⁴³. **Зі співробітників відділу рукописів більш ніж він «у полі» ніхто не працював**.

Нині в БАН зберігається близько 18 тис. рукописів, у т. ч. близько 2-х тис. західноєвропейських рукописів, а серед слов'яно-руських — понад 4 тис. рукописів, які були створені старообрядцями або побутували в їхньому середовищі, що становить приблизно 4-ту частину всього рукописного фонду Бібліотеки. За висновками Миколи Юрійовича, нині концентрація давньоруської і старообрядської книжкової спадщини в державних сховищах в основному завершена.

З кінця 80-х років ХХ ст. в біографії Миколи Юрійовича починається новий етап наукової діяльності, який характеризується зверненням уваги

вченого на камеральну археографію. Наприкінці дев'яностих — на початку двотисячних років цей період ознаменувався виданням цілої низки фундаментальних археографічних публікацій як описів рукописного відділу Бібліотеки РАН⁴⁴. З двох створених ним томів описів, які включають твори старообрядців, написані у другій половині XVII — першій половині XVIII ст., отримали детальне розкриття 314 старообрядських збірників, які були створені у Виго-Лексинському старообрядському монастирі та інших місцях. У цих роботах уперше отримали науковий опис чудові рукописи з багатьох рукописних зібрань і колекцій БАН, у т. ч. 161 рукопис із зібрання В.Г. Дружиніна — одна з найзнаменитіших колекцій з історії старообрядства, у складі якої зберігається знаменитий Пустозерський збірник з автографами «житій» протопопа Авакума і ченця Єпіфанія⁴⁵.

М.Ю. Бубновим заснована серія «Пам'ятки старообрядської писемності». У двох томах цієї серії міститься низка археографічних публікацій, зокрема, Ігнатія Соловецького, «Возвешение от сына духовного ко отцу духовному», Список «с писем страдальческих священнопротопопа Аввакума» (2000 р.), Геронтія Соловецького, Історії про патріарха Никона (2006 р.) і монографії М. Ю. Бубнова «“Слово о полку Игореве” и поэзия скальдов» (2006 р.).

У «“Слове о полку Игореве” и поэзии скальдов» Микола Юрійович намагається по-новому осмислити одну з великих пам'яток древньої Русі. У ході дослідження автор доходить висновку, що літературним образом невідомого автора цього твору була давня поезія скандинавських скальдів, а цитати з творів легендарного співця Бояна у «Слові» дивно схожі з піснями давнього ісландського скальда XI ст. Егіля Скаллагрімссона. Він звертає увагу дослідників на так звані «темні місця» твору, які виникли в більш пізній час⁴⁶.

У 2000 р. побачили світ «Пам'ятки старообрядської писемності», у які був включений повний корпус творів старообрядського письменника й публіциста, проповідника самоспалень Ігнатія Соловецького, знову знайдене «Возвешение от сына духовного ко отцу духовному». Там само була вперше видана керженська компіляція старообрядських творів кінця XVII — початку XVIII ст., під заголовком: «Список с писем страдальческих священнопротопопа Аввакума»⁴⁷.

У цій самій серії в 2006 р. опубліковано твори, які раніше не видавалися і які були виявлені М.Ю. Бубновим у Бібліотеці Академії наук, зокрема, твори ієромонаха Геронтія Соловецького, які містять критику реформ патріарха Никона і властиво «История о патриархе Никоне», де зі старообрядської точки зору розглядається життя і діяльність цього відомого представника панівної Церкви⁴⁸.

У 2010 р. частково здійснився ще один великий проект відділу, давно задуманий М.Ю. Бубновим: опис усіх «лицьових» (ілюстрованих) старообрядських рукописів, які зберігаються в БАН. Із загальної кількості виявлених у сховищі 150 лицьових старообрядських рукописів у 1-му випуску, що недавно вийшов, колективом під керівництвом Миколи Юрійовича детально описано 85 рукописів, 28 ілюстрованих настінних аркушів і 2 сувої⁴⁹. Загальна кількість мініатюр у цих кодексах, написаних і проілюстрованих старообрядцями, перевищує 4,5 тисячі. У запланованому 2-му випуску книги отримають науковий опис «Лицьові старообрядські Апокаліпсиси».

Підсумовуючи сказане, хочеться ще раз привітати ювіляра Миколу Юрійовича Бубнова з чудовою датою і побажати йому міцного здоров'я і творчого довголіття на ниві вивчення великої давньоруської і старообрядської спадщини.

¹ Морозов В.В., Пихая Р.Г. Н.Ю. Бубнов — собиратель и исследователь старообрядческой книги // *Бубнов Н.Ю. Книжная культура старообрядцев. Статьи разных лет.* — СПб., 2007. — С. 9.

² Інтерв'ю С.В. Таранця в М.Ю. Бубнова 16 травня 2011 р. БАН (м. Санкт-Петербург).

³ Там само. М.Ю. Бубнов згадує, що насправді у нього були твори М. Волошина на антирадянську тему, подаровані йому старообрядцями в Ризі. І якщо би їх знайшли, то і він потрапив би під слідство.

⁴ Предания старины глубокой. Огородников Александр Иоильевич // Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.panorama.ru/gazeta/p34_ogor.html. — Дата доступа: 1.06.11.

⁵ Бубнов Н.Ю. А.И. Копанев. Воспоминания о совместных археографических экспедициях // Александр Ильич Копанев. Сборник статей и воспоминаний. — СПб., 1992. — С. 83.

⁶ Див.: Описание Рукописного отдела Библиотеки Академии наук СССР. Исторические сборники XVIII–XIX вв. / Сост.: Н.Ю. Бубнов, А.И. Копанев, М.В. Кукушкина, О.П. Лихачева. Отв. ред. А.И. Копанев. — Л., 1971. — Т. 3. — Вып. 3. — 420 с.

⁷ Бубнов Н.Ю. А.И. Копанев. Воспоминания о совместных археографических экспедициях // Александр Ильич Копанев. Сборник статей и воспоминаний. — СПб., 1992. — С. 84.

⁸ Бубнов Н.Ю., Мартынов И.Ф., Петрова Л.А. Археографические экспедиции Библиотеки АН СССР 1974 г. в Литву // Рукописные и редкие печатные книги в фондах Библиотеки АН СССР. Сборник научных трудов / Под ред. С.П. Луппова и А.А. Моисеевой. — Л., 1976. — С. 129.

⁹ Інтерв'ю С.В. Таранця в М.Ю. Бубнова 16 травня 2011 р. БАН (м. Санкт-Петербург).

¹⁰ Бубнов Н.Ю., Копанев А.И. Отчет об археографической экспедиции Библиотеки АН СССР 1965 г. // Материалы и сообщения по фондам Отдела рукописной и редкой книги Библиотеки Академии наук СССР. — М.–Л., 1966. — С. 200.

¹¹ Інтерв'ю С.В. Таранця в М.Ю. Бубнова 16 травня 2011 р. БАН (м. Санкт-Петербург).

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Бубнов Н.Ю., Копанев А.И. Археографические экспедиции 1966 и 1967 гг. в Медвежьегорский (Заонежье), Пудожский и Беломорский районы Карельской АССР и в Архангельскую область // Сборник статей и материалов Библиотеки АН СССР по книговедению. — Л., 1970. — Вып. 2. — С. 328.

¹⁵ Их же. Археографическая экспедиция Библиотеки АН СССР 1968 г. в Вологодскую и Архангельскую области // Сборник статей и материалов Библиотеки АН СССР по книговедению. — Л., 1973. — Вып. 3. — С. 445.

¹⁶ Там же. — С. 450.

¹⁷ Бубнов Н.Ю., Мартынов И.Ф. Археографические экспедиции Библиотеки АН СССР 1969 и 1970 гг. в Кировскую область // Сборник статей и материалов Библиотеки АН СССР по книговедению. — Л., 1973. — Вып. 3. — С. 471.

¹⁸ Их же. К истории библиотеки Белокриницкой старообрядческой митрополии (По итогам археографических экспедиций Отдела рукописной и редкой книги Библиотеки Академии наук СССР 1971–1972 гг.) // Археографический ежегодник за 1972 год. — М., 1974. — С. 266.

¹⁹ Мальшев В.И. Заметки о рукописных собраниях Ленинграда, Черновиц, Риги, Двинска и других городов // ТОДРЛ. — М.–Л., 1949. — Т. VII. — С. 464–465.

²⁰ Бубнов Н.Ю. Старообрядческий центр в селе Белая Криница // Книга в России. Из истории духовного просвещения. Сборник научных трудов. — СПб., 1993. — С. 102.

²¹ Інтерв'ю С.В. Таранця в М.Ю. Бубнова 16 травня 2011 р. БАН (м. Санкт-Петербург).

²² Бубнов Н.Ю. Старообрядческий центр в селе Белая Криница // Книга в России. Из истории духовного просвещения. Сборник научных трудов. — СПб., 1993. — С. 102.

²³ Бубнов Н.Ю., Мартынов И.Ф. К истории библиотеки Белокриницкой старообрядческой митрополии (По итогам археографических экспедиций Отдела рукописной и редкой книги Библиотеки Академии наук СССР 1971–1972 гг.) // Археографический ежегодник за 1972 год. — М., 1974. — С. 266.

²⁴ Мартынов И.Ф. Итоги археографического обследования Северного Кавказа и Нижнего Поволжья в 1975–1976 гг. в Литву // Рукописные и редкие печатные книги в фондах Библиотеки АН СССР. Сборник научных трудов / Под ред. С.П. Луппова и А.А. Моисеевой. — Л., 1976. — С. 142.

²⁵ Там же. — С. 150.

²⁶ Амосов А.А., Бубнов Н.Ю. Археографические экспедиции Библиотеки АН СССР в Каргопольский и Плесецкий районы Архангельской области (1975–1976 гг.) // Материалы и сообщения по фондам отдела рукописной и редкой книги / Под ред. М.В. Кукушкиной. — Л., 1978. — С. 262.

²⁷ Інтерв'ю С.В. Таранця в М.Ю. Бубнова 16 травня 2011 р. БАН (м. Санкт-Петербург).

²⁸ Там само.

²⁹ *Амосов А.А., Бубнов Н.Ю.* Археографические экспедиции Библиотеки АН СССР в Каргопольский и Плесецкий районы Архангельской области (1975–1976 гг.) // *Материалы и сообщения по фондам отдела рукописной и редкой книги* / Под ред. М.В. Кукушкиной. — Л., 1978. — С. 263.

³⁰ *Бубнов Н.Ю., Мартынов И.Ф., Петрова Л.А.* Археографические экспедиции Библиотеки АН СССР 1974 г. в Литву // *Рукописные и редкие печатные книги в фондах Библиотеки АН СССР. Сборник научных трудов* / Под ред. С.П. Луппова и А.А. Моисеевой. — Л., 1976. — С. 134.

³¹ *Амосов А.А., Петрова Л.А.* Археографическая работа в Прибалтике в 1977–1984 гг. // *Материалы и сообщения по фондам Отдела рукописной и редкой книги. 1985* / Под ред. М.В. Кукушкиной. — Л., 1987. — С. 267.

³² *Бубнов Н.Ю.* Рукописи из собрания Рижской Гребенщиковской общины в Библиотеке АН СССР // *Книжное дело в России в XVI–XIX веках. Сборник научных трудов.* — Л., 1980. — С. 99.

³³ *Амосов А.А., Бубнов Н.Ю., Петрова Л.А.* Археографические экспедиции Библиотеки Академии наук СССР 1977–1978 гг. в Кировскую, Вологодскую и Архангельскую области // *Русские библиотеки и частные книжные собрания XVI–XIX веков. Сборник научных трудов.* — Л., 1979. — С. 106.

³⁴ Там же. — С. 111.

³⁵ *Бубнов Н.Ю., Власов А.Н., Петрова Л.А.* Археографическая экспедиция на Тарногу летом 1984 г. // *Материалы и сообщения по фондам Отдела рукописной и редкой книги. 1985* / Под ред. М.В. Кукушкиной. — Л., 1987. — С. 260.

³⁶ Там же. — С. 259.

³⁷ Экспедиция Отдела рукописной и редкой книги Библиотеки АН СССР // *К истории книжной культуры Южной Вятки: полевые исследования. По материалам археографических экспедиций 1984–1988 гг.* / Под ред. А.А. Амосова и Р.Г. Пихои. — Л., 1991. — С. 45.

³⁸ *Амосов А.А., Бубнов Н.Ю., Петрова Л.А.* Полевые поиски на Вятке археографов БАН СССР в 1986–1988 годах // *К истории книжной культуры Южной Вятки: полевые исследования. По материалам археографических экспедиций 1984–1988 гг.* / Под ред. А.А. Амосова и Р.Г. Пихои. — Л., 1991. — С. 29.

³⁹ *Амосов А.А., Бубнов Н.Ю.* Новые поступления в отдел рукописей Библиотеки АН СССР 1955–1976 гг. // *Материалы и сообщения по фондам отдела рукописной и редкой книги* / Под ред. М.В. Кукушкиной. — Л., 1978. — С. 317.

⁴⁰ Там же. — С. 331.

⁴¹ *Амосов А.А., Бубнов Н.Ю.* Новые поступления в Отдел рукописей Библиотеки АН СССР в 1977–1985 гг. // *Материалы и сообщения по фондам Отдела рукописной и редкой книги. 1985* / Под ред. М.В. Кукушкиной. — Л., 1987. — С. 278.

⁴² Там же. — С. 281.

⁴³ *Амосов А.А.* Экспедиционная работа Библиотеки АН СССР в послевоенный период // *Материалы и сообщения по фондам Отдела рукописной и редкой книги БАН. 1990* / Под ред. Л.И. Киселевой — Л., 1994. — С. 321–339.

⁴⁴ Див.: Сочинения писателей-старообрядцев XVIII века / Сост. Н.Ю. Бубнов. — Л., 1984. — Т. 7. — Вып. 1; Сочинения писателей-старообрядцев первой половины XVIII века / Сост. Н.Ю. Бубнов. — СПб., 2001. — Т. 7. — Вып. 2. Предполагается 3 выпуск из этой же серии.

⁴⁵ О коллекции В.Г. Дружинина в БАН см.: Бубнов Н.Ю. Собрание рукописей В.Г. Дружинина // Памяти Василия Григорьевича Дружинина (1859–1936). Материалы научных чтений 5 февраля 2010 г. — С. 8–13.

⁴⁶ Див.: Бубнов Н.Ю. «Слово о полку Игореве» и поэзия скальдов — СПб., 2006. — 416 с.

⁴⁷ Див.: Памятники старообрядческой письменности / Сост. Н.Ю. Бубнов. — СПб., 2000. — 384 с.

⁴⁸ Див.: Памятники старообрядческой письменности. Сочинения Геронтия Соловецкого. История о патриархе Никоне / Сост. Н.Ю. Бубнов. — СПб., 2006. — 320 с.

⁴⁹ Див.: Лицевые старообрядческие рукописи XVIII — первой половины XX веков / Описание Рукописного отдела Библиотеки РАН / Авторы-составители: Н.Ю. Бубнов, Е.К. Братчикова, В.Г. Подковырова. Отв. ред. Н.Ю. Бубнов. — СПб., 2010. — Т. 10. — Вып. 1.

АРХИВОЗНАВСТВО

**«ВЕЛИКІ РЕФОРМИ» ДІЛОВОДСТВА Й АРХІВНОЇ СПРАВИ
ТА РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОГО ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА
(1960–1980-і роки)**

На рубежі ХХ–ХХІ ст. зростає інтерес до документознавства як науки та навчальної дисципліни. Увага дослідників сфокусована переважно довкола теоретичних, науково-технологічних проблем, розв’язання яких є запорукою успішного розвитку дисципліни. Разом із тим, відмітимо низький ступінь розробки історичного дослідницького напрямку в документознавстві. Тому звернення до історії науки залишається актуальним історіографічним, історичним питанням.

Цікавим представляється початковий період розвитку документознавства, зокрема чинники його становлення. Серед таких, на думку більшості дослідників історії документознавства, починаючи від його основоположника — К.Г. Мітяєва, є формування Єдиної державної системи діловодства (далі — ЄДСД), яка продукувала супутні важливі теми, пов’язані з історією, теорією документа, організацією роботи з ним¹. Незважаючи на загальне визнання впливу ЄДСД на розвиток науки, ця тема залишається недостатньо репрезентованою в українській історіографії документознавства. Проте такі дослідження проливають світло на основні сюжетні лінії розгортання класичного документознавства, що провокує виявлення інтересу до історії його походження і становлення.

Справедливим є твердження про те, що до 1990-х рр. «ця дисципліна в УРСР фактично не розвивалася, не було підготовки висококваліфікованих кадрів, відсутні ради захисту дисертацій, а єдиними позитивними фактами у цій галузі були публікації з питань теорії і практики справочинства на сторінках журналу “Архіви України” та діяльність Республіканського організаційно-методичного кабінету з діловодства, що функціонував при Головархіві України»². Втім, «набирання обертів» інтересу до документознавства в Україні упродовж 1960–1980-х рр. і привело до сутнісних зрушень у його розвитку на рубежі ХХ–ХХІ ст. Відтак студіювання основних дослідницьких напрямів науки відкриє джерела наповнення її змісту, частку участі у цьому українських дослідників.

Класичним стало твердження про народження документознавства у лоні діловодства й архівної справи. Лише поцінувавши основні тенденції їх розвитку, взаємодії і залежності, можна з’ясувати, які історичні факти, події, явища стали визначальними для становлення документознавства.

Протягом другої половини 1950-х рр. на законодавчо-нормативному рівні закріпилося сприйняття архівної галузі як відповідальної за стан діловодства в міністерствах та відомствах. Фактично це було початком нового періоду в історії архівістики, що ознаменувався не лише посиленням централізації архівної системи, але інтенсивною апробацією ідеї перетворення архівів у потужні науково-дослідні установи різнопланового спрямування, передусім — для розв'язання практичних завдань діловодства й архівознавства. Справжнім випробуванням дієздатності архівних установ як науково-дослідних осередків стала їх участь у розробці ЄДСД.

Істотним поштовхом до утвердження новітніх тенденцій розвитку діловодства й архівної справи стали *«Основные правила постановки документальной части делопроизводства и работы архивов учреждений, организаций и предприятий СССР»* (*«Основні правила постановки документальної частини діловодства і роботи архівів установ, організацій і підприємств СРСР»*)³ (далі — *«Основні правила»*), схвалені науковою радою Головархіву СРСР 23 квітня 1963 р. Вони прийшли на зміну чинним від 1956 р.⁴ Серед їх укладачів — представники Головархіву СРСР, працівники центральних державних і відомчих архівів Союзу РСР, знані у сфері архівістики та діловодства особи, а саме — О.С. Алішева, З.В. Бондаренко, Н.Д. Виноградова, А.В. Єлпатьєвський, О.І. Жарова, З.О.Калишевич, М.Ф. Козлова, В.М. Мамонов, М.В. Мурахіна, А.М. Сокова, Д.І. Сольський, Л.Л. Смоктунович, І.І. Строумова, Д.О. Тебекін, О.Г. Усов, В.В. Цаплін. Незмінними консультантами розробників документа виступили науковці Московського державного історико-архівного інституту — З.В. Крайська, К.Г. Мітяєв, К.І. Рудельсон, В.А. Цикулін, М.Н. Шобухов та ін.

«Основні правила» визначили зміст і порядок діловодства в архівних установах, експертизу наукової і практичної цінності документів, їх підготовки до передачі в архів установи й організацію його роботи. Суттєвою відмінністю *«Основних правил»* 1963 р. було визнання єдності діловодних і архівних процесів, оскільки «робота установ, організацій і підприємств з документами як у діловодстві, так і в архіві представляє єдиний процес»⁵. Документ вирізнявся чіткішою регламентацією проведення експертизи цінності документів і забезпечення їх збереження, рекомендаціями урізноманітнення довідкового апарату, зокрема запровадження предметного, тематичного й систематичного каталогів.

«Основні правила» містили вимоги до оформлювання документів, їх обліку, класифікації, проведення експертизи цінності, створення довідкового апарату і т.д., які актуалізували питання теорії діловодства, тобто управлінського документознавства. Істотною властивістю *«Основних правил»* став

модернізований підхід до «постановки документальної частини діловодства», «поліпшення роботи з документами не тільки в архівах установ..., але й безпосередньо в діловодстві»⁶. Нерідко зустрічаємо міркування серед колег, що це був чи не перший випадок значного розгляду «документальної частини діловодства», у тому числі і вимог «для покращення роботи з документами не тільки в архівах установ..., але й безпосередньо у діловодстві»⁷. При цьому під терміном «документальна частина діловодства» розуміли «обсяг робіт зі службовими документами від їх створення (одержання) до передачі в архів, включаючи оформлення, облік, класифікацію документів, формування справ, експертизу наукової і практичної цінності документальних матеріалів»⁸. «Основні правила» відіграли важливу роль, явивши різновид узагальнень величезного емпіричного матеріалу, і стали органічним каталізатором впевненого утвердження прихильності до позитивного проектування діловодства й архівної справи через призму документаційного забезпечення управління.

Важливим поштовхом до створення ЄДСД, на думку майже всіх дослідників історії документознавства, стали постанова Ради Міністрів СРСР № 829 від 25 липня 1963 р. «О мерах по улучшению архивного дела в СССР» («Про заходи з поліпшення архівної справи в СРСР») та аналогічна постанова Ради Міністрів УРСР № 1107 від 27 вересня 1963 р.¹⁰, які окреслили перед керівниками міністерств і відомств, архівними установами завдання покращити до 1965 р. організацію діловодства та діяльності архівів різних рівнів підпорядкування¹¹.

Для керування цією роботою у масштабах республіки у складі Архівного управління УРСР 1963 р. було створено відділ відомчих архівів та організації діловодства (далі — відділ)¹², першим керівником якого був знаний архівіст із багаторічним стажем, історик за освітою М.О. Міссерман¹³. На відділ покладалось надзвичайно важливе завдання — стати потужним організаційно-методичним центром «з надання допомоги міністерствам і відомствам щодо удосконалення діловодства згідно з принципами ЄДСД»¹⁴. Маючи неабиякий організаторський хист, М.О. Міссерман досить швидко налагодив ефективне функціонування відділу, апробуючи різні форми роботи, з метою визначення найоптимальніших із них для реалізації постанови Ради Міністрів УРСР 1963 р. Уже на початку січня 1964 р. відбулося перше обговорення відділом проекту ЄДСД і конкретних пропозицій щодо його удосконалення, зокрема докладнішого висвітлення документування та роботи з документами на кожному етапі їх «життєвого циклу»¹⁵. Масовими заходами, організованими відділом, упродовж 1960–1980-х рр. стали комплексні перевірки стану діловодства в міністерствах та відомствах. З'ясування в «польових умовах» реальної ситуації з діловод-

ством і архівною справою дозволило чіткіше окреслити коло проблем, а вивчення передового досвіду — відкрити перспективний шлях їх розв'язання. Практичні досягнення відділу були узагальнені і відбилися у тематичних дослідженнях, оприлюднених на сторінках «Архівів України», чи відклались у фондах ЦДАВО України¹⁶.

Крім відділу відомчих архівів та організації діловодства Архівного управління УРСР, серйозними дослідженнями у сфері діловодства займався відділ наукової організації управлінської праці та діловодства відділення наукової організації управління народним господарством Науково-дослідного економічного інституту Держплану УРСР¹⁷. Йому належить розробка одного із найвдаліших прикладів відомчого класифікатора управлінської документації, інструкції з діловодства, бланків установ тощо.

Однією з форм організації співпраці архівістів на ниві поліпшення стану діловодства виявилися госпрозрахункові відділи державних архівів (далі — госпрозрахункові відділи), які безпосередньо підпорядковувалися відділу відомчих архівів та організації діловодства Архівного управління УРСР. Згідно з «*Положением о хозрасчетном отделе государственного архива*» («*Положення про госпрозрахунковий відділ державного архіву*») такі відділи створювалися на підставі директивного листа Архівного управління при Раді Міністрів СРСР № 2/2041-Я від 10 червня 1963 р. та у відповідності з наказом Міністерства фінансів УРСР № 26 від 11 березня 1967 р.¹⁸ Серед завдань відділу значилися: а) експертиза наукової цінності та науково-технічна обробка документів; б) створення довідкового апарату до архівних фондів (у тому числі і каталогів); в) здійснення заходів щодо удосконалення діловодства (розроблення та складання інструкцій з діловодства, номенклатур справ, схем класифікації документів); г) тематичне виявлення документів у фондах державних архівів; г) складання переліків документів; д) виготовлення копій архівних документів¹⁹. Досить поширеним був внутрішній поділ відділу на структурні одиниці — бригади, що пояснювалося величезними обсягами робіт, покладених на архівних працівників. Критерієм організації діяльності бригад виступила вузька спеціалізація колективу, поділ праці відповідно до кваліфікації кожного члена бригади²⁰.

Після тривалого дискутування доцільності, нормативів і загальних засад функціонування госпрозрахункових відділів²¹ наказом начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР № 20 від 27 червня 1969 р. було затверджено нормативно-методичні документи з організації цих підрозділів архівних установ республіки та тимчасові єдині розцінки на види робіт із науково-технічної обробки документальних матеріалів установ і підприємств. Це, зокрема, «Положення про госпрозрахунковий відділ державного архіву», «Тимчасові єдині розцінки та нормативи на роботу по науково-

технічній обробці документальних матеріалів, які виконуються архівними установами УРСР на госпрозрахункових засадах», «Методичні вказівки по організації планування роботи, здійсненню обліку і контролю за виконанням планів і звітності госпрозрахункових відділів державних архівів Української РСР»²². Остаточне «укомплектування» нормативно-методичної бази діяльності госпрозрахункових відділів стало сигналом для початку їх активної діяльності. Курс на розростання мережі госпрозрахункових підрозділів архівів призвів до того, що на початку 1970 р. в них працювало майже 500 осіб, які упродовж 1966–1970 рр. обробили понад 10,5 млн справ²³. У квітні 1971 р. на кущовій нараді архівних працівників у м. Києві О.Г. Мітюков із задоволенням констатував, що організація упорядкування документів установ силами працівників таких відділів повністю виправдала себе, оскільки «це дозволило поліпшити якість відбору документів на державне зберігання, створило умови для планомірного комплектування державних архівів»²⁴. Ужиті госпрозрахунковими відділами заходи призвели до систематизації за стислий термін величезного масиву документів²⁵.

Госпрозрахункові відділи цілком виправдали себе й у справі впорядкування діловодства. І через більш, аніж десятирічне доведення доцільності існування згідно з «П'ятирічним планом розвитку архівної справи в Українській РСР на 1981–1985 рр.» здобули право на розширення обсягів виконуваних ними видів робіт²⁶. Практичні вміння і навички, напрацьовані госпрозрахунковими відділами й узагальнені науковцями, безперечно, сприяли становленню теорії діловодства, а отже й управлінського документознавства.

Після внесення позиції про створення ЄДСД до п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР на 1966–1970 рр. проблемою зайнялися впритул. Співвиконавцями ЄДСД стали Головархів СРСР, Державний комітет із координації науково-дослідницьких робіт СРСР, Державний комітет Ради Міністрів СРСР із питань праці і заробітної плати, Центральне статистичне управління СРСР, Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР і Державний комітет із приладобудування, засобів автоматизації і систем управління при Державному плані СРСР²⁷, кожен з яких виступив відповідальним за конкретну ділянку праці у ході формування Єдиної державної системи діловодства. Головархів СРСР зобов'язувався розробити основні етапи роботи з документами, починаючи від моменту їх створення (одержання) і закінчуючи передачею в архів²⁸.

Усвідомлення необхідності комплексного проведення заходів і вироблення найоптимальнішої моделі побудови та функціонування діловодної служби й архіву потребувало колективних зусиль. Тому співпраця Головархіву СРСР із республіканськими архівними управліннями виглядає актом

консолідації зусиль, спрямованих на подолання розбіжностей в організації діловодства в архівах, конкретних відомствах тощо²⁹. Поширеними випадками було вивчення специфіки нормативних документів, як-от інструкцій із діловодства, номенклатур справ, переліків типових документів окремих установ певних категорій, відомств, міністерств із метою розроблення нормативних і методичних документів загальносоюзного значення. Програми дослідження стану та специфіки організації документальної частини діловодства в центральних установах СРСР, союзних республік, розроблені відділом відомчих архівів та організації діловодства Головархіву СРСР, на думку О.М. Загорецької, яскраво демонструють найактуальніші на той час проблеми організації галузі, а розгорнуті виклади результатів адресних обстежень ведення діловодства, коментарів і пропозицій стосовно проектів нормативних і методичних документів, доводять виправданість такої практики³⁰.

Аналіз стану вітчизняного діловодства відбувався шляхом історичної ретроспекції, компаративного вивчення зарубіжного досвіду. При цьому спостерігається категорична відмова від дещо хибного, звульгаризованого ставлення до діловодства і його складових як лише до практичної сфери суспільної діяльності. Усупереч міцному погляду, що дослідження діловодства потрібне рівно настільки, наскільки це може вирішити актуальні потреби практики роботи з документами, дослідники Всесоюзного (нині — Всеросійського) науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи твердять, теоретичні розробки є необхідною умовою для самого документального забезпечення управління, оскільки теорія виявляє характерні «стосунки», зв'язки між його складовими, проливаючи при цьому світло на віднайдення раціональних рішень прикладних завдань. Так, студіювання накопиченого практичного матеріалу розкрило перспективність уніфікації документів за такими напрямками: 1) зведення до єдиної форми номіналів існуючих видів і різновидів документів, 2) їх зовнішньої будови, структури, 3) оформлювання і процедури документування, 4) трафаретизація текстів, 5) оптимізація мови і стилю³¹. Паралельно до пошуків відповіді на потреби практики з'явилися серйозні теоретичні викладки, що дозволило завважити важливе значення розроблення ЄДСД для теорії діловодства, а отже, управлінського документознавства, оскільки «1960-і рр. можна справедливо вважати початком нового етапу у розвитку теорії стандартизації і уніфікації (курсив — В.Б.)»³².

Вагомим проміжним результатом розроблення ЄДСД науковці називають «Матеріали к Единой государственной системе делопроизводства» («Матеріали до Єдиної державної системи діловодства», 1964), а також — «Разделы Единой государственной системы делопроизводства» («Розділи

Єдиної державної системи діловодства», 1965), що містили виклад принципів технологічних положень реалізації намічених завдань. Детальний аналіз цих документів доводить усвідомлення масштабності заходів щодо формування ЄДСД, націлених на уніфікацію та стандартизацію документів; раціональну організацію документообігу і поточне зберігання документів (оформлювання й проходження службових документів, їх реєстрація, довідково-інформаційний пошук і контроль за виконанням, а також формування документів у справі, забезпечення належних умов зберігання та користування документами); нормування й організацію праці кадрового персоналу і, зрештою, механізацію діловодних процесів³³.

Зростаючий інтерес до питань удосконалення діловодства викликав появу *«Методической программы исследования делопроизводства в министерствах и ведомствах»* (*«Методична програма дослідження діловодства в міністерствах і відомствах»*, 1967)³⁴, запропонованої Всесоюзним науково-дослідним інститутом документознавства та архівної справи (далі — ВНДІДАС), а пізніше, на основі критичного опрацювання проєктів інших учасників творення ЄДСД, зокрема *«Руководящих материалов по основам организации делопроизводства»* (*«Керівні матеріали з основ організації діловодства»*, 1969), *«Основ организации труда делопроизводственного персонала»* (*«Основи організації праці діловодного персоналу»*, 1970) — цілісне зведення основних положень ЄДСД. Балансуючи на межі діловодства, документознавства, науки управління, державного права, теорії інформації, економічної науки, прикладного мовознавства та інших наукових дисциплін співробітники ВНДІДАС визначили вихідні позиції теоретичної частини державної системи діловодства. Оцінюючи різні точки зору щодо її практичної значущості, відмітимо бажану для установ уніфікацію робіт із проектування раціональних систем діловодства, усіх процесів, пов'язаних зі створенням документів і сферою їх функціонування³⁵.

Тісна співпраця науковців ВНДІДАС зі співвиконавцями ЄДСД дозволила скласти і методично скоригувати структуру і регламентуючий типові для всіх установ операції з документами зміст загальнодержавної системи діловодства, а розгорнутий *«План-проспект основных положений Единой государственной системы делопроизводства для учреждений, организаций и предприятий СССР»* (*«План-проспект основних положень Єдиної державної системи діловодства для установ, організацій і підприємств СРСР»*, 1969) установив схему її майбутнього представлення³⁶. Загальні положення, підготовка управлінських документів, організація документообігу, постановка допоміжних операцій із документами, основи організації праці відповідного персоналу, механізація й автоматизація діловодних операцій — такі основні тематичні блоки *«Плану-проспекту»*, що під-

тверджують ставлення до діловодства як сукупності заходів, спрямованих на забезпечення успішного протікання документаційних процесів на рівні установи (між установами) і держави.

Новий етап розвитку ЄДСД в Україні наступив з моменту прийняття Урядом УРСР постанови *«Про заходи по поліпшенню архівної справи у міністерствах, відомствах і державних архівах республіки»* (1970)³⁷. Посилене опікування покращенням організації діловодства на найвищому виконавчому рівні засвідчило зростання його значущості для успішного проходження управлінських процесів. Головним виконавцем ухваленого документа проголошувалося Архівне управління УРСР, а відтак саме йому довелося виступити організатором основних дій, спрямованих на з'ясування рівня нормативно-методичного обґрунтування та розвиненості документаційного забезпечення управління, наявності прогресивної практики раціоналізації діловодства на місцях.

План заходів, розроблений Архівним управлінням і підпорядкований цій меті, складався із різних форм дослідження стану керування діловодством і роботою архівів міністерств, відомств і інших установ республіки. Серед актів 1971–1975 рр. знаходимо: налагодження постійних консультувань фахівцями управління укладачів нормативних документів (передусім, інструкцій із діловодства, примірних номенклатур справ, переліків типових документів тощо) стосовно ведення діловодства й архівної справи в установах, розроблення методичних рекомендацій щодо їх написання, проведення різномасштабних оглядів документальної частини діловодства та роботи архівів установ, організацій, підприємств³⁸. Одним із найважливіших результатів цих заходів стало формування системи теоретичних ідей щодо уніфікації документів, їх класифікації, зв'язків між діловодством і архівістикою.

Нагадаємо, ці та інші організаційні, науково-методичні, нормативно-правові акти в сфері діловодства й архівної справи 1960-х рр. відбувалися у руслі формування ЄДСД та Уніфікованої системи організаційно-розпорядчої документації (далі — УСОРД), що завершилося впровадженням їх у дію. Конкретними супутніми розробками стала серія затверджених у 1969–1970-х роках державних стандартів на управлінську документацію, які регламентували загальні вимоги до стандартизації документів, їх форми, типову структуру управлінської документації, окремих її видів (довідка, положення, протокол, рішення та ін.)³⁹.

Наприкінці 1970 р. група розробників ЄДСД завершила роботу над проектом, після чого його було надіслано до урядів республік із метою обговорення рівня уніфікації діловодних процесів, ступеня раціональності організації роботи з документами в установах⁴⁰. Провідником активного

обговорення в республіканському масштабі виступило Управління справами при Раді Міністрів УРСР. Найбільше зауважень до проекту ЄДСД від установ УРСР надійшло з Архівного управління республіки, Президії АН УРСР, Міністерства охорони здоров'я УРСР, Міністерства фінансів УРСР, Державного комітету народного контролю УРСР⁴¹. Незважаючи на розмаїття пропозицій і зауважень, більшість із них стосувалась уточнення термінології та чіткішого визначення змісту діловодних процедур. Урешті-решт багатостороння апробація окремих позицій проекту «*Основных положений Единой государственной системы делопроизводства*» («*Основних положень Єдиної державної системи діловодства*»⁴², далі — «*Основні положення*») завершилася його схваленням і затвердженням Державним комітетом Ради Міністрів СРСР з питань науки і техніки 4 вересня 1973 р.⁴³

Значний внесок у формування ЄДСД належить Головархіву СРСР, Державному комітету Ради Міністрів СРСР з питань праці і заробітної плати, Державному комітету стандартів Ради Міністрів СРСР, Академії наук СРСР, Міністерству приладобудування, засобів автоматизації і систем управління СРСР, ВНДІДАС, ряду інших галузевих інституцій — Інституту держави й права АН СРСР, Всесоюзному науково-дослідному інституту стандартизації, Всесоюзному інституту класифікації, індексації й кодування інформації, Всесоюзному науково-дослідному інституту праці, Всесоюзному науково-дослідному інституту організаційної техніки. Серед розробників — імена відомих учених, котрі відбулися в науці як основоположники наукових шкіл і напрямів, зокрема в архівістиці, документознавстві, інформатиці: В.М. Автократов, В.Д. Банасюкевич, А.В. Єлпатьєвський, В.І. Токарев, Б.І. Кремер, М.Т. Лихачов, О.С. Малітіков, А.М. Сокова, А.Л. Райхцаум, В.В. Снедкова, Ю.А. Тихомиров, К.В. Якушев та ін. Узагальнення досвіду, тривалі консультації, обговорення й апробації проміжних варіантів ЄДСД стали запорукою успішної реалізації грандіозного проекту загальнодержавного масштабу. Впровадження основних положень ЄДСД здійснювалося згідно з «*Методическими указаниями по применению основных положений Единой государственной системы делопроизводства*» («*Методичні вказівки із застосування основних положень Єдиної державної системи діловодства*», 1974)⁴⁴.

Отже, «*Основні положення*» ЄДСД — це систематизоване зведення правил, нормативів, рекомендацій щодо організації діловодства, починаючи з моменту створення або надходження документів і до передавання їх в архів. Головне призначення ЄДСД полягало в запровадженні уніфікованих, раціонально виважених методів ведення діловодства, визначенні єдиного порядку документування управлінської діяльності й забезпеченні сучасної організації діловодних служб⁴⁵. Не належачи до документів, обов'язкових

для виконання за «природою жанру», «Основні положення» ЄДСД мали рекомендаційний характер. Однак це не стало на заваді якнайширшому їх розповсюдженню і відчутній стабілізації діловодної й архівної сфери функціонування документів згідно з єдиними вимогами їх організації.

Структурно «Основні положення» склалися із загальної частини, тематичних розділів і додатків, що містили зразки оформлювання документів і нормативні акти⁴⁶. Так, перший розділ ЄДСД передбачав: установлення порядку підготовки й видання організаційно-розпорядчої документації; правила уніфікації, трафаретизації й способи оптимальної організації проходження документів; методику створення карткової форми обліково-довідкового апарату, застосування перфокарт і перфострічок за виконанням документів. Другий розділ містив основні положення ЄДСД, присвячені організації праці діловодного персоналу, а третій — рекомендації щодо механізації праці з документами. Із метою втілення планованого комплексу заходів передбачалося потужне матеріально-технічне забезпечення реалізації проекту, підготовка різного рівня кваліфікації фахівців із діловодства, документознавства, архівознавства, нетривалих семінарів тощо⁴⁷. Комплексний підхід до розв'язання завдань, які постали перед розробниками, вимагав вирішення супутніх технічних, організаційних, економічних, правових питань.

«Основні положення» встановили загальні для всіх установ правила складання номенклатур і формування справ, експертизи наукової і практичної цінності документів, їх відбору на державне зберігання чи для знищення, а також єдину методику оформлення, опису та забезпечення збереженості справ, закінчених у діловодстві. Особливу увагу в «Основних положеннях», на думку старшого інспектора відділу відомчих архівів та організації діловодства Головархіву УРСР О.М. Гомонова, було приділено організації контролю за виконанням документів, що розглядалося як засіб підвищення ефективності та забезпечення ритмічності роботи управління апарату⁴⁸.

Узагальнення апробованих досягнень діловодної практики стосувалися також визначення вимог щодо складу видів і різновидів документів, потрібних і достатніх для діяльності певної установи; встановлення основних принципів діловодної і юридичної необхідності створення документів; упорядкування практики застосування різних видів документів; уніфікації формулярів і структур текстів документів, їх трафаретизації; оптимізації мови і стилю службових документів. Згідно з класифікатором діяльності установи (у тому числі і структурних підрозділів) визначався склад її документації, призначення окремих видів, а також відповідність документів компетенції установи і чинним правовим актам. «Основні положення» чітко

вказували на чинники впорядкування шляхів проходження документо-потоків в установах, уніфікації та регламентації руху документів як важливої умови раціональної організації діловодства.

Крім того, «Основні положення» встановили вимоги щодо організації і розподілу праці діловодного апарату, схеми канцелярії, перелік функційних обов'язків її працівників із перспективою забезпечення найефективнішої діяльності всього апарату управління, устаткування робочих місць і розміщення службових приміщень, деталізували вимоги до робочих місць, загальної культури праці.

Якщо поцінувати зусилля величезного колективу розробників і співвиконавців проекту «Основних положень», усіх рецензентів і консультантів, практиків діловодства й архівної справи, котрі проводили поетапні випробування дієвості й доцільності окремих положень документа, вочевидь розкриються колосального обсягу дослідження, що сприяли нарощуванню не тільки практичної частини діловодства, але й виробленню його теорії. Це дозволяє погодитися з В.М. Автократовим у тому, що «в рамках ЄДСД склалося багато компонентів науки, яка розвивалася, — “документознавства”»⁴⁹. Зведення фундаментальних теоретичних положень, що визначали й регламентували організацію діловодства в управлінській сфері, доповнювалося методикою введення ЄДСД, конкретизацією окремих моментів удосконалення справочинства. В основі загальних і конкретних варіантів упровадження єдиної системи діловодства знаходимо *уніфікацію всіх процесів*. Уніфікація підготовки, оформлення, проходження документів, їх реєстрації, інформаційного пошуку, контролю за виконанням, підготовки до наступного зберігання і користування забезпечувала діловодній системі зв'язність у загальнодержавному масштабі.

«Основні положення» стали метапідґрунтям діловодства, запропонували таку його модель, в якій усі інші нормативно-правові акти документаційного забезпечення управління знаходять засновки і набувають практичного значення і легітимності. Впровадження ЄДСД стало провісником нового етапу розвитку діловодства, осмислення його теоретичних аспектів, але вже в межах класичного документознавства. «Завоювання» наукового простору документознавчими дослідженнями сталося завдяки розвою широкої науково-дослідницької діяльності, що передувала спочатку появі «Основних положень», а після цього — циклу стандартів, присвячених уніфікованим документаційним системам⁵⁰.

Формування у 1960-х — на початку 1970-х рр. ЄДСД відбувалося синхронно з підготовкою УСОРД, план якої передбачав розробку методики уніфікації ОРД і технічних вимог до документів; принципів побудови і структури уніфікованої системи та уніфікованих форм ОРД (у тому числі і в

автоматизованих системах функціонування інформації); збірника мовних формул, трафаретних фраз і текстів ОРД, які б відповідали основним типам управлінських дій; системи організації документів і документообігу в умовах АСУ; комплексу державних стандартів, котрі визначають основні положення УСОРД різних рівнів управління, склад системи та порядок оброблення уніфікованих документів засобами обчислювальної техніки; методики впровадження УСОРД та пропозицій щодо подальшого розвитку системи⁵¹.

Ключовим моментом для формалізації вимог ЄДСД стало затвердження розроблених Всесоюзним науково-дослідним інститутом стандартизації спільно з ВНДІДАС державних стандартів на ОРД — ГОСТ 6.38-72 «Система организационно-распорядительной документации. Основные положения» (ГОСТ 6.38-72 «Система організаційно-розпорядчої документації. Основні положення») і ГОСТ 6.39-72 «Система организационно-распорядительной документации. Формуляр-образец» ГОСТ 6.39-72 («Система організаціїно-розпорядчої документації. Формуляр-зразок»)⁵². Їх головна місія полягала в усуненні розбіжностей, що існували між стандартами на управлінську документацію 1969–1970 рр. і ЄДСД стосовно уніфікації правил оформлювання документів⁵³.

Надскладні за змістом і обсягом завдання знову вимагали об'єднаних зусиль архівістів і працівників діловодних служб. Перевірена практикою співпраця сприяла розв'язанню комплексної проблеми — підготовки державних стандартів на ОРД. Зокрема, Архівне управління УРСР зобов'язувалося «вжити заходи щодо укомплектування апарату управління й архівних установ кваліфікованими фахівцями в галузі документознавства, продумати можливість створення спеціальних підрозділів з організації діловодства, творчих груп з науково-дослідної розробки питань уніфікації ОРД, залучення до розробки цих питань зацікавлених наукових установ, міністерств і відомств республіки» з метою оперативного й максимально ефективного вивчення комплексу ОРД, що застосовувався в управлінні, шляхів уніфікації й узгодження документної інформації зі специфікою АСУ, підготовки пропозицій для побудови і складу УСОРД⁵⁴. Якщо спочатку завдання Головархіву СРСР стосовно впровадження ЄДСД мали управлінський, організаційний характер, то з часом їх зміст став науково-дослідним, методичним, загостривши потребу в спеціалізованій науковій установі⁵⁵. У листі-відповіді на доручення Головархіву СРСР начальник Архівного управління УРСР О.Г. Мітюков відкрито зауважив, що «проблему нашої участі у зазначеній роботі та інших дослідженнях в галузі діловодства було б правильно вирішувати шляхом створення в Україні філіалу ВНДІДАС, необхідність в якому вже давно є нагальною»⁵⁶. Коли ж згодом, у червні 1972 р., надійшло повторне розпорядження щодо участі Головархіву при

Раді Міністрів УРСР у проєкті розроблення УСОРД — реакція виявилася незмінною, із наполегливим формулюванням конкретної пропозиції ефективного розв'язання поставлених центром завдань: «участь архівістів у дослідницькій роботі з розробки УСОРД можлива лише за умови створення в Україні філіалу ВНДІДАС»⁵⁷. Утім, пропозиції-звернення не знайшли підтримки. Тож довелося керманичу української радянської архівістики «вживати заходи до зміцнення апарату Управління спеціалістами в галузі документознавства» і проводити «переговори про залучення до спільного розроблення теми зацікавлених наукових закладів, міністерств і відомств»⁵⁸.

Рецензування й апробація проєктів державних стандартів з уніфікованої системи управлінської документації виявила змістовні вади нормативних документів⁵⁹. Переважна більшість зауважень стосувалася неврахування «республіканської» специфіки розташування реквізитів документів, пов'язаної із двомовністю, доцільності сталих ідентифікаційних елементів для окремих видів, форматів, бланків документів, особливо для установ подвійного підпорядкування, слабкої структурованості документів і їх змістової невідповідності назвам, неузгодженості зразків документів із положенням чинних стандартів тощо⁶⁰.

Скеровані урядовими постановами старання Головархіву УРСР виявилися продуктивними. У зв'язку із введенням ЄДСД і нових стандартів на ОРД Головархівом УРСР регулярно проводилися тематичні наради (1974, 1976, 1978 рр.)⁶¹, комплексні перевірки втілення ЄДСД і стандартів УСОРД на місцях (1976, 1977 рр.)⁶², обстеження й анкетування установ різних категорій і адміністративного підпорядкування стосовно виявлення насущних проблем, що виникли у зв'язку зі здійснюваними заходами щодо упорядкування нормативної бази, документування, прискорення документообігу, поліпшення контролю за веденням документів тощо. Часопис «Архіви України» підтримував продуктивне обговорення сьогочасних здобутків та обмін досвідом у сфері діловодства й архівної справи⁶³. Надзвичайно розповсюдженим явищем стало проведення практичних заходів щодо удосконалення організації діловодства в міністерствах та відомствах, наприклад, розроблення основних форм управлінської документації, відомчих інструкцій із діловодства, номенклатур справ, переліків типових документів, забезпечення необхідних умов для зберігання документів, проведення для працівників установ нарад-семінарів із вивчення основних положень ЄДСД, організація семінарів із підвищення кваліфікації діловодів і архівістів. Важливу роль у підвищенні кваліфікації архівних працівників відіграв постійний із 1972 р. лекторій Архівного управління УРСР⁶⁴.

Загалом 1970-і рр. пройшли під знаком посиленого повсюдного впорядкування діловодства й архівів у країні шляхом оглядів-перевірок⁶⁵.

Керівним «повноважним інструментом» при цьому, зазвичай, слугували типові питальники, які передбачали з'ясування таких моментів: наявність в установі архіву та його паспорта, діловодної служби, кількість її працівників, їх супідрядність, рівень кваліфікації; умови зберігання документів, види довідкового апарату, зокрема описів документів, наявність номенклатури справ; контроль за діяльністю архівів і діловодних служб, загальна оцінка їх функціонування, пропозиції щодо поліпшення⁶⁶. Масштабність таких заходів вражаюча. Так, наприклад, протягом 1978 р. Головним архівним управлінням УРСР⁶⁷ було проведено 14 тис. обстежень і перевірок служб діловодства та відомчих архівів, більше 2,5 тис. нарад і консультацій, майже 200 семінарських занять із діловодним персоналом і співробітниками відомчих архівів⁶⁸.

Як зазначає О.М. Загорецька, деякі міністерства та відомства зініціювали самостійно низку заходів із метою якнайшвидшого переведення організації роботи з документами на нові «рейки». Так, Держплан УРСР розробив призначений для центрального апарату класифікатор управлінської документації, Міністерство фінансів УРСР організувало виготовлення журналів обліку вхідної і вихідної кореспонденції, наказів, контрольних карток, Міністерство геології УРСР запровадило систему автоматизованого контролю за виконанням документів тощо⁶⁹. Активна позиція міністерств і відомств сприяла успішному введенню новацій у практику діловодства й архівної справи. Їм належало колосальних масштабів упорядкування документальних фондів установ, у результаті чого протягом 1975–1976 рр. було опрацьовано, обліковано і внесено до описів понад 2 млн справ постійного зберігання, з яких близько 1 млн справ надійшло на державне зберігання⁷⁰.

Безперечно, провідником більшості настанов ЄДСД і державних стандартів виступив Головархів УРСР, який, за підрахунками О.М. Загорецької, узяв безпосередню участь у творенні нових інструкцій із діловодства 25 провідних установ республіки, окрім цього, контролював оперативне висвітлення актуальних проблем діяльності галузі на сторінках «Архівів України», започаткувавши для цього спеціальну рубрику «Діловодство»⁷¹. Не менш завзятими виявилися архівні інституції, які заявили про себе як «соратників» Головархіву УРСР у справі введення УСОД, реалізації положень ЄДСД. Студіювання окремих питань документування, організації роботи з документами у діловодних службах та архівах, керування документальними процесами, вивчення ключових аспектів уніфікації документів, їх класифікації сприяли зміцненню теорії і практики діловодства, документознавства й управління.

Згідно з методичними рекомендаціями центру Архівним управлінням УРСР було складено спеціальну схему впровадження ЄДСД, яка підпо-

рядковувалася регламентованій етапності проекту: розробка плану заходів, спрямованих на запровадження ЄДСД, створення постійного консульт-пункту із питань реалізації програми ЄДСД, забезпечення методичними рекомендаціями їх впровадження, проведення навчальних семінарів тощо⁷². Обговорення перших результатів реалізації «Основних положень» виявило позитивні риси відповідних дій у діловодстві, а саме — покращення обліку документів, посилення контролю за виконанням, удосконалення номенклатури справ, введення і використання нових форм бланків, підвищення культури роботи з документами, проведення семінарів із діловодним персоналом, покращення стилю і методики роботи з документами, економічний ефект, зумовлений економією часу на оформлювання документів тощо⁷³. Так, перші п'ять років реалізації загальносоюзного масштабного проекту показали, що 65 міністерств та відомств розробили і ввели в дію нові інструкції з діловодства, 85% республіканських установ мають узгоджені з відповідними архівними органами номенклатури справ⁷⁴. Крім зрушень у нормативно-методичному забезпеченні діяльності установ, намітилась тенденція ширшого застосування в діловодстві організаційної техніки, зростання культури діловодства і якості оформлювання службових документів.

Поряд із позитивними спостереженнями виразилися проблемні моменти, що гальмували процес реалізації «Основних положень» ЄДСД, зокрема відсутність необхідної кваліфікації фахівців, недостатня увага з боку окремих відомств і міністерств до впровадження ЄДСД, обмежена механізація діловодної праці, суперечливість положень загальних державних і відомчих нормативних документів⁷⁵. Наприклад, близько 25% республіканських установ і організацій не запровадили стандарти з уніфікації систем управлінської документації⁷⁶. Указувалося також на відсутність модернізованих згідно з ними інструкцій із діловодства, формальне укладення номенклатури справ, непослідовне виконання установами постанови Ради Міністрів УРСР № 301 від 9 червня 1970 р. «Про заходи по покращенню архівної справи в міністерствах, відомствах і державних архівах республіки» тощо⁷⁷.

У реєстрі постійного контролю Головархіву УРСР так само перебувало питання впровадження УСОРД⁷⁸. До цього головну архівну установу республіки зобов'язували обставини впровадження ЄДСД, а також адміністративні заходи Головархіву СРСР, наказом якого № 57 від 31 березня 1978 р. на Головархів УРСР було покладено функції базової організації і реалізації УСОРД в Українській РСР. Йому належало курирувати науково-методичне питання розробки і впровадження УСОРД, створювати мережу абонентів інформаційного обслуговування, ввести контрольні примірники уніфікованих форм організаційно-розпорядчої документації та довідкового апарату

до них, виявляти, збирати й аналізувати пропозиції про внесення змін і доповнень до УСОРОД і подавати їх до ВНДІДАС⁷⁹.

На початку 1980-х рр. комплексну розробку УСОРОД було завершено, а окремі стандарти — ГОСТ 6.38-72 і ГОСТ 6.39-72, перевидані у 1980 р., модернізовано з урахуванням нормативних змін, ширшого поступу АСУ⁸⁰. Незважаючи на укладення пакету усіх необхідних для успішної реалізації УСОРОД документів (держстандарти ГОСТ 6.1-75 «УСД. Система ОРД. Основные положения» (ГОСТ 6.1-75 «УСД. Система ОРД. Основні положення»), ГОСТ 6.38-72 «УСД. Система ОРД. Требования к оформлению документов» (ГОСТ 6.38-72 «УСД. Система ОРД. Вимоги до оформлення документів»), ГОСТ 6.39-72 «УСД. Система ОРД. Формуляр-образец» (ГОСТ 6.39-72 «УСД. Система ОРД. Формуляр-зразок»), уніфіковані форми документів, інструкції зі застосуванням підсистем уніфікованих форм документів, методичні рекомендації з уніфікації текстів ОРД, класифікатор уніфікованих форм організаційно-розпорядчих документів та інструкція з його застосування), окремі питання із різною періодичністю фрагментуються на сторінках «Архівів України»⁸¹, що, безперечно, сприяло становленню стрункої системи діловодства, пристосованої до його ведення в умовах АСУ.

Поетапне впровадження ЄДСД зумовило стабільність окремих науководослідних проблем і тем. «П'ятирічний план розвитку архівної справи в УРСР на 1981–1985 рр.» передбачав постійне надання міністерствам, відомствам, установам науково-методичної допомоги із «впровадження ЄДСД і державних стандартів на ОРД та удосконалення на цій основі діловодства і діяльності архівів, підвищення кваліфікації їх працівників», розроблення 15 методичних посібників з організації діловодства і відомчих архівів, ведення УСОРОД та розділу 02 «Общесоюзного классификатора управленческой документации» («Загальносоюзний класифікатор управлінської документації»)⁸². Крім суто практичних заходів, збільшувалася частка завдань історичного, теоретичного змісту з документознавства, архівознавства, археографії, інших спеціальних історичних дисциплін (палеографія, джерелознавство, сфрагістика), економіки і наукової організації праці⁸³. Повторення планованих заходів простежується в перспективному документі «Основні напрями розвитку архівної справи в СРСР до 1990 р.»⁸⁴. Звично сприймається констатація основного завдання у галузі документознавства — розробка питань, пов'язаних із веденням, розвитком і впровадженням УСОРОД, пристосованої до АСУ, удосконалення систем документації в управлінні та народному господарстві⁸⁵. Серед теоретичних завдань галузі пріоритетними проголошувалися дослідження методологічних і теоретичних засад документознавства, підготовка термінологічного

словника у контексті впорядкування словника «Інформація та документація», розробка якого здійснювалася під егідою Міжнародної ради архівів та підкомітету ISO ТК 46 «Документація»⁸⁶.

Поява ЄДСД практично збіглася у часі з революційною за значенням технічною модернізацією діловодства. Тому вже на початку 1980-х рр. провідні фахівці дійшли одностайності щодо необхідності укладення її нової редакції.

Таким чином, заходи щодо упорядкування у 1970-х — на початку 1980-х рр. діловодства й документації виявилися недостатніми для функціонування інформації в новітніх умовах — автоматизації більшості процесів роботи з документами. Обставини вимагали розробки уніфікованих систем документації (УСД), придатних для користування в АСУ, і загальносоюзних класифікаторів техніко-економічної інформації. «*Основные направления развития народного хозяйства СССР на 1976–1980 годы*» («*Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976–1980 роки*») зафіксували потребу «подальшого розвитку і підвищення ефективності АСУ й обчислювальних центрів, послідовно об'єднуючи їх в єдину загальнодержавну систему збору й обробки інформації для обліку, планування й управління ... створити обчислювальні центри колективного користування ... розширити виробництво й застосування засобів оргтехніки для раціоналізації діловодства й поліпшення організації управлінської праці»⁸⁷.

27 квітня 1988 р. колегія Головархіву СРСР ухвалила нову редакцію ЄДСД — «*Государственная система документационного обеспечения управления. Основные положения. Общие требования к документам и службам документационного обеспечения*» («*Державна система документацийного забезпечення управління. Основні положення. Загальні вимоги до документів і служб документацийного забезпечення*») (далі — ДСДЗУ)⁸⁸, яку було затверджено наказом Головархіву СРСР № 33 від 25 травня 1988 р. Через припинення існування на початку 1990-х рр. загальносоюзної централізованої системи нормативного та науково-методичного забезпечення організації діловодства положення ДСДЗУ не мали в Україні поширення й застосування. Проте як історіографічний факт документ залишається цікавим для дослідників.

Отже, оцінюючи структуру і зміст ДСДЗУ, відзначимо їх подібність до «*Основних положень*» ЄДСД. Утім, укажемо на суттєві відмінності між ними. Передусім вони стосуються розбіжностей у назві, що підкреслюють остаточну синонімізацію у російськомовному варіанті «делопроизводства» і «документационного обеспечения управления». Окрім цього, демонстративно наголошується на двох базових складових документацийного

забезпечення управління — документуванні й організації роботи з документами, службі документаційного забезпечення.

ДСДЗУ складається з нормативної й рекомендаційної частин. Перша з них охоплює такі концентри: основні положення, документування управлінської діяльності (склад управлінських документів, їх уніфікація і стандартизація, оформлювання обов'язкових і додаткових реквізитів, складання текстів), організація роботи з документами (організація документообігу, інформаційно-пошукові системи стосовно документів установи, контроль виконання документів, їх підготовка до передавання у відомчий архів), керування документацією, механізація й автоматизація роботи з документами (склад комплектів засобів механізації й автоматизації роботи з документами, застосування засобів механізації, автоматизація роботи з документами), служба документаційного забезпечення управління, а друга — переліки міжгалузевих уніфікованих систем документації, державних стандартів, загальносоюзних класифікаторів техніко-економічної інформації, документів, на яких ставиться гербова печатка, тих, що підлягають затвердженню, рекомендації щодо укладання й оформлення управлінських документів, їх мікрофільмування для оперативного зберігання й користування, методики уніфікації текстів, форми обкладинок справ постійного і тривалого зберігання, номенклатури справ установи та її структурних одиниць, переліки типових термінів виконання документів⁸⁹.

ДСДЗУ встановлювала єдині обов'язкові для всіх установ уніфіковані форми документів і керування документацією, удосконалення її організаційної структури, централізовану відповідальність за УСД, єдині правила реєстрації, обліку, пошуку і контролю за виконанням документів, містила визначення обов'язкового мінімуму реквізитів усіх управлінських документів, уніфікації їх оформлення. За цими та іншими заходами, котрі передбачалися ДСДЗУ, проступало прагнення розробників до уніфікації діловодних процесів, скорочення обсягів документообігу, врахування особливостей форми існування документів, оптимального удосконалення їх змісту, регламентації діяльності служб документаційного забезпечення управління.

Прагнучи упорядкувати документообіг, скоротити кількість і підвищити якість документів, створити умови для ефективного застосування прогресивних технічних засобів і технологій збору, обробки й аналізу інформації, удосконалити функціонування апарату управління, розробники ДСДЗУ запропонували єдину методологію, програму керування документаційними процесами на рівні установи, між установами, що відповідають їх правовим, регуляторним, фіскальним, операційним потребам. Пошуки оптимального варіанту проекту спонукали вивчати передовий практичний зарубіжний

і вітчизняний (відомчий і державний) досвід, трансформувати його в теоретико-прикладні (уніфікація й стандартизація, класифікація документів), теоретико-фундаментальні (термінологія, перспективи міждисциплінарних запозичень) дослідження, підтримувати сталість інтересу до проблематики управлінського документознавства.

Тому, коли дослідники історії твердять про пріоритетність у 1960–1980-х рр. зазначених вище дослідницьких напрямів у документознавстві, така констатація виглядає закономірністю, а не випадком. Так, С.Г. Кулешов, відгукуючись про «дослідницький репертуар» праць цих років, зазначав, що головна увага приділялася управлінській документації, «а саме — створенню та функціонуванню її уніфікованих систем, розробленню уніфікованих форм документів, регулюванню процесів документообігу, організації підготовки, опрацювання, зберігання управлінських документів в установі, користування ними», а «основною сферою практичного впровадження результатів досліджень вважається діловодство (як загальне, так і спеціальне)»⁹⁰. Безперечно, студії В.Д. Банасюкевича, М.П. Ілюшенко, Т.В. Кузнєцової, А.М. Сокової, О.Ю. Чуковенкова, В.Ф. Янкової та багатьох інших стали уособленням результату зовнішніх спонукальних мотивів розвитку науки, коли нагальні потреби практичної сфери діяльності суспільства, котрою є діловодство, продукували належні науково-технологічні, методичні, теоретичні відгуки.

Важливим фактом зміцнення позицій документознавства стало зростання упродовж 1970–1980-х рр. кількості навчальних, довідкових видань з організації діловодства та секретарської справи⁹¹. Поцінуючи кожне з них, особливо варто відзначити посібник А.Б. Фельзера і М.О. Міссермана *«Делопроизводство» («Діловодство»)*⁹², який за короткий час витримав три видання (1977, 1987, 1988 рр.) і став найпопулярнішим серед подібних. Центральне місце у книзі відведено опису структури й організації діловодства, технічних засобів, окресленню функційних обов'язків працівників діловодних служб, систем документації.

Знаковою подією для розвитку документознавства в Україні стало відкриття у квітні 1985 р. Республіканського організаційно-методичного кабінету з проблем діловодства (далі — кабінет), що стало наслідком реалізації Головархівом УРСР разом з Центральним державним архівом Жовтневої революції УРСР постанов Ради Міністрів СРСР *«Про затвердження Положення про Державний архівний фонд СРСР і Положення про Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР»* (1980) та Ради Міністрів УРСР *«Про затвердження Положення про Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР та мережі центральних державних архівів Української РСР»* (1980)⁹³.

Документознавці давно відмітили позитивне значення діяльності кабінету, який в умовах відсутності галузевої науково-дослідної інституції практично перебрав на себе функції методично-консультаційного центру з впровадження результатів науково-дослідної роботи у галузі документознавства і діловодства⁹⁴. Наради і семінари працівників служб діловодства і відомчих архівів, виставки досягнень і передового досвіду в сфері діловодства, Республіканські курси підвищення кваліфікації керівних осіб і фахівців за спеціальністю «Діловодство й архівна справа» — цілком заслужено здобули кабінету значний авторитет. Особливо слід відзначити пропагування кабінетом документознавчих знань шляхом організації експертної роботи для учнівської молоді, студентів, працівників галузі⁹⁵.

Таким чином, упорядкування діловодства у загальнодержавному масштабі шляхом установаження раціональної організації, форм і методів роботи з документами, їх уніфікації та стандартизації, механізації діловодних процесів і продуковані творенням ЄДСД, ДСДЗУ, УСОРД та реформуванням архівної галузі дослідження сприяли розвитку управлінського документознавства, а назагал — історії, теорії документа. Інвазії практики і теорії управлінського документознавства зміцнили класичний компонент у вивченні управлінського документа, а розгортання студій, спрямованих на спеціальні види документації, привернули увагу науковців до аналізу їх результатів, опосередковано готуючи підґрунтя для загального документознавства.

Зважаючи на розвиток документознавства в Україні у другій половині ХХ ст. (до 1990-х рр.) під «діловодним» кутом зору, зосереджуючи основу увагу на становленні і впровадженні ЄДСД, УСОРД, ДСДЗУ як важливих чинниках кристалізації нової наукової дисципліни — документознавства, очевидним стає традиційне сприйняття її змісту як науки про управлінський документ, його історію, теорію і практику роботи з ним. Найістотнішою рисою діловодства як практичної сфери документознавства у зазначений період стало формування вітчизняної нормативної і науково-методичної бази діловодства, орієнтованої на забезпечення його функціонування в центральних і місцевих органах державної влади й управління, підприємствах, установах і організаціях. Це суттєво сприяло накопиченню цікавих теоретичних розвідок про природу документа, закономірності уніфікації його матеріальної й інформаційної складових, критерії класифікації управлінської документації, термінологію документознавства, логічні зв'язки між діловодством і архівною справою тощо.

Серйозне ставлення до важливості подібних наукових досліджень для галузі спонукало до консолідації наукових кіл і досвідчених практиків для їх обговорення на сторінках періодичних видань і в конференц-залах,

активізації зусиль, спрямованих на відкриття в Українській РСР науково-дослідної інституції на зразок ВНДІДАС, розв'язання кадрової проблеми, передусім за рахунок розширення мережі навчальних закладів і появи відповідних освітніх кваліфікацій у системі Міністерства вищої і середньої освіти УРСР. Це призвело б до зростання кількості кваліфікованих фахівців, здатних проводити найскладніші історичні, теоретичні, науково-технологічні дослідження з документознавства, а також формування мережі осередків, задіяних у цьому. Проте, як відомо, історія відвела інший час для вирішення в Україні цих та інших питань. Ним стали 1990-і роки.

¹ Кулешов С.Г. Документознавство: історія. Теоретичні основи. — К., 2000. — С. 28; Мітяєв К. Основні напрями розробки Єдиної державної системи діловодства // Архіви України. — 1965. — № 4. — С. 18–24 та ін.

² Кулешов С.Г. Вказ. пр. — С. 29.

³ Основные правила постановки документальной части делопроизводства и работы архивов учреждений, организаций и предприятий СССР. — М. 1963. — 86 с.

⁴ «Правила работы архивов учреждений, организаций и предприятий» були затверджені наказом МВС СРСР № 36 від 1 червня 1956 р., а також змінені і доповнені згідно з наказом Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР № 3 / 5153-Б від 9 червня 1961 р.

⁵ Основные правила постановки документальной части делопроизводства... — С. 3.

⁶ Малитиков А.С. Некоторые вопросы организации и содержания научной работы в области ЕГСД // Труды ВНИИДАД. — 1973. — Т. 2. — С. 11.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ О мерах по улучшению архивного дела в СССР: постановление Совета Министров СССР от 25 июля 1963 г. № 829 // Собр. постановлений правительства СССР. — 1963. — № 15. — Ст. 159. — С. 397–400.

¹⁰ Про заходи по поліпшенню архівної справи в республіці: постанова Ради Міністрів УРСР від 27 вересня 1963 р. № 1107 // ЗПР УРСР. — 1963. — № 11. — Ст. 117. — С. 5–11.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 14. — Оп. 2. — Спр. 1860. — Арк. 298.

¹² Там само. — Спр. 1675. — Арк. 5.

¹³ Портнова Т. Міссерман Михайло Олександрович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): бібліограф. довідник / І.Б. Матяш (кер.), С.Л. Зворський, Л.Ф. Приходько та ін. — К., 2007. — С. 410–411.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 14. — Оп. 2. — Спр. 2310. — Арк. 48.

¹⁵ Там само. — Спр. 1859. — Арк. 3–13.

¹⁶ Там само. — Спр. 2537а. — Арк. 26.

- ¹⁷ Там само. — Спр. 1941. — Арк. 1–2.
- ¹⁸ Там само. — Спр. 2184. — Арк. 2.
- ¹⁹ Там само. — Арк. 3.
- ²⁰ Там само. — Арк. 3 зв.
- ²¹ Там само. — Арк. 3.
- ²² Там само. — Арк. 2.
- ²³ Там само. — Ф. 14. — Оп. 2. — Спр. 2310. — Арк. 181.
- ²⁴ Там само. — Спр. 2309. — Арк. 221.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само. — Спр. 2869. — Арк. 104.
- ²⁷ История делопроизводства в СССР: учеб. пособие / Под ред. Я.З. Лившица и В.А. Цикулина. — М., 1974. — С. 132.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 14. — Оп. 2. — Спр. 2312. — Арк. 49.
- ³⁰ Загорецька О.М. Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства в Україні у другій половині ХХ — на початку ХХІ століття: дис. ... к.і.н. 07.00.10 / Держкомархів України. УНДІАСД. — К., 2005. — С. 63.
- ³¹ Малитиков А.С. Указ. соч. — С. 20.
- ³² Сокова А.Н., Горелов В.А. К вопросу об определении понятий «унификация» и «стандартизация» документов // Труды ВНИИДАД. — 1973. — Т. 2. — С. 38.
- ³³ Кузнецова Т.В., Подольская И.А. Разработка методик рационализации делопроизводства в 1960–1970-х гг. // Делопроизводство. — 2003. — № 4. — С. 102.
- ³⁴ Методическая программа исследования делопроизводства в министерствах и ведомствах // Труды ВНИИДАД. — 1970. — Т. I.
- ³⁵ История делопроизводства в СССР: учеб. пособие... — С. 134.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Про заходи по поліпшенню архівної справи у міністерствах, відомствах і державних архівах республіки: постанова Ради Міністрів УРСР від 9 червня 1970 р. № 301 // Архіви України. — 1970. — № 5. — С. 3–5.
- ³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 14. — Оп. 2. — Спр. 2229. — Арк. 12–13.
- ³⁹ Руководство по делопроизводству (пособие для служащих) / Под ред. А.С. Малитикова и Д.И. Сольского. — М., 1972. — С. 11.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 13. — Спр. 4451. — Арк. 2–155.
- ⁴¹ Там само. — Арк. 225–226, 237–245, 250–257, 259–260 та ін.
- ⁴² Під «діловодством» розробники ЄДСД розуміли діяльність апарату управління, що охоплює питання документування й організації роботи з документами в процесі здійснення ним управлінських функцій. Див.: Единая государственная система делопроизводства (Основные положения). — М., 1974. — С. 6.
- ⁴³ Единая государственная система делопроизводства: Основные положения — М., 1974. — 128 с.
- ⁴⁴ Методические указания по применению основных положений Единой государственной системы делопроизводства. — М., 1974.

⁴⁵ *Автократов В.Н., Кремер Б.И., Курантов А.П., Лихачёв М.Т.* Об основных положениях Единой государственной системы делопроизводства // Советские архивы. — 1973. — № 4. — С. 35–43.

⁴⁶ Там же. — С. 119–120.

⁴⁷ Там же. — С. 4–5.

⁴⁸ *Гомонов О.М.* Основні положення Єдиної державної системи діловодства // Архіви України. — 1974. — № 2. — С. 67.

⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 14. — Оп. 2. — Спр. 2310. — Арк. 96.

⁵⁰ *Бездрабко В.В.* Управлінське документознавство: навч. посіб. — К., 2006. — 2-е вид., зі змінами і доповненнями. — С. 98–100.

⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 14. — Оп. 2. — Спр. 2322. — Арк. 1–2.

⁵² Система организационно-распорядительной документации. Основные положения: ГОСТ 6.38-72. — Введ. 01.07.73. — М., 1973. — 6 с; Система организационно-распорядительной документации. Формуляр-образец: ГОСТ 6.39-72. — Введ. 01.01.73. — М., 1973. — 26 с.

⁵³ *Васильев М.* Нові стандарти на організаційно-розпорядчу документацію // Архіви України. — 1972. — № 6. — С. 90–97; *Сокова А.М.* Про впровадження стандартів на організаційно-розпорядчу документацію // Архіви України. — 1973. — № 5. — С. 69–72.

⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 14. — Оп. 2. — Спр. 2325. — Арк. 2.

⁵⁵ Там само. — Спр. 2796. — Арк. 59.

⁵⁶ Там само. — Арк. 27.

⁵⁷ Там само. — Спр. 2325. — Арк. 29.

⁵⁸ Там само. — Арк. 32.

⁵⁹ Там само. — Спр. 2816. — Арк. 10–35.

⁶⁰ Там само. — Арк. 2–8.

⁶¹ *Бондаренко З.В., Михайлова Т.М.* Про впровадження ЄДСД у міністерствах і відомствах Української РСР // Архіви України. — 1978. — № 1. — С. 45–46.

⁶² Там само. — С. 46–47.

⁶³ *Аксёнов А.М.* Підсумки огляду стану діловодства та архівів в установах і організаціях культури Української РСР // Архіви України. — 1975. — № 2. — С. 79–80; *Його ж.* Стандартизація документів у діловодстві та її значення для поліпшення архівної справи // Архіви України. — 1975. — № 1. — С. 24–27; *Аксёнов А.М., Кузьменко В.В.* Поліпшувати архівну справу та стан діловодства в міністерствах і відомствах республіки // Архіви України. — 1976. — № 6. — С. 11–19; *Блиновський М.І., Ковтун Г.Я.* Впровадження стандартів на організаційно-розпорядчу документацію в Держплані УРСР // Архіви України. — 1975. — № 2. — С. 81–84; *Бондаренко З.* Раціоналізація документообігу в облвиконкомі // Архіви України. — 1972. — № 2. — С. 42–47; *Його ж.* Складання інструкцій з діловодства в установах і на підприємствах // Архіви України. — 1977. — № 1. — С. 58–62; *Його ж.* Складання номенклатур і формування справ у поточному діловодстві // Наук.-інформ. бюл. Архівного управління УРСР. — 1961. — № 4. — С. 3–12; *Його ж.* Складання номенклатури справ виконкому обласної Ради депутатів трудящих // Архіви України. — 1973. — № 3. — С. 49–51; *Бондаренко З. В., Михайлова Т. М.* Про впровадження ЄДСД у міністерствах і відомствах Української РСР // Архіви України. — 1978. — № 1. —

С. 43–49; *Васильєв М.* Нові стандарти на організаційно-розпорядчу документацію // Архіви України. — 1972. — № 6. — С. 90–97; *Гомонов О.* Основні положення Єдиної державної системи діловодства // Архіви України. — 1974. — № 2. — С. 66–69; *Його ж.* Складання та оформлення документів відповідно до вимог основних положень ЄДСД та державних стандартів на організаційно-розпорядчу документацію // Архіви України. — 1974. — № 3. — С. 46–52; *Григорєв В.К.* Впроваджуємо Єдину державну систему діловодства в організаціях торгівлі // Архіви України. — 1976. — № 3. — С. 82–57; *Ізвоциков І.* З досвіду удосконалення діловодства у фінансових органах республіки // Архіви України. — 1975. — № 1. — С. 59–62; *Його ж.* Запровадження стандартів на управлінські документи — засіб підвищення продуктивності праці апарату управління // Архіви України. — 1972. — № 5. — С. 63–66; *Його ж.* Про досвід Міністерства фінансів УРСР в удосконаленні діловодства та поліпшенні архівної справи // Архіви України. — 1977. — № 5. — С. 64–69; *Ірин А.* Нормування і умови праці персоналу діловодного апарату // Архіви України. — 1975. — № 5. — С. 74–81; *Сокова А.М.* Про впровадження стандартів на організаційно-розпорядчу документацію // Архіви України. — 1973. — № 5. — С. 69–72; *Уривський В.Г.* Впроваджуємо основні положення Єдиної державної системи діловодства // Архіви України. — 1976. — № 2. — С. 74–79; *Цибулькін Д.* Досвід раціоналізації службової документації // Архіви України. — 1973. — № 2. — С. 55–57 та ін.

⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 14. — Оп. 2. — Спр. 2453. — Арк. 29.

⁶⁵ Там само. — Спр. 2305. — Арк. 23, 55–58; Спр. 2629. — Арк. 125–132; Спр. 2562. — Арк. 76–83; Спр. 2561. — Арк. 103–119; Спр. 2743. — Арк. 132–140; Спр. 2762. — Арк. 173–179; Спр. 2796. — Арк. 38–67; Спр. 2885 а. — Арк. 129–135; Спр. 2183. — Арк. 2–5; Спр. 2185. — Арк. 167–172. Спр. 2268. — Арк. 169–172 та ін.

⁶⁶ Там само. — Спр. 2409. — Арк. 2–2 зв.; Спр. 2817. — Арк. 91–95.

⁶⁷ Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 22 квітня 1974 р. № 205 Архівне управління УРСР було перетворено у Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР.

⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 14. — Оп. 2. — Спр. 2796. — Арк. 57.

⁶⁹ *Загорецька О.М.* Вказ. пр. — С. 82.

⁷⁰ Там само. — С. 83.

⁷¹ Там само. — С. 83–84.

⁷² ЦДАВО України. — Ф. 14. — Оп. 2. — Спр. 2881. — Арк. 2–8.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само. — Ф. Р-2. — Оп. 14. — Спр. 249. — Арк. 2.

⁷⁵ Там само. — Ф. 14. — Оп. 2. — Спр. 2881. — Арк. 2–8.

⁷⁶ Так само. — Ф. Р-2. — Оп. 14. — Спр. 249. — Арк. 2.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само. — Ф. 14. — Оп. 2. — Спр. 2860. — Арк. 75.

⁷⁹ Там само. — Спр. 2796. — Арк. 59.

⁸⁰ Унифицированная система организационно-распорядительной документации: Унифицированные формы, инструктивные и методические материалы по их применению. — М., 1980. — 152 с.

⁸¹ *Гончарова Н.І., Прокопчук В.В.* Завдання архівних установ щодо впровадження Уніфікованої системи організаційно-розпорядчої документації // Архіви України. — 1981. —

№ 4. — С. 3–7; *Денисенко А.М., Луганська А.О.* З досвіду роботи Херсонського облвиконкому по вдосконаленню діловодства у виконкомках Рад народних депутатів // *Архіви України.* — 1980. — № 6. — С. 21–25; *Денисенко О. В.* Основні вимоги до виготовлення бланків службових документів // *Архіви України.* — 1981. — № 2. — С. 69–73; *Васильєва Н.В.* З досвіду роботи з документами у Первомайському міськвиконкомі Миколаївської області // *Архіви України.* — 1985. — № 6. — С. 59; *Гринишин О.Г.* З досвіду організації діловодства та відбору документів на державне зберігання у відділі цін Львівського облвиконкому // *Архіви України.* — 1982. — № 3. — С. 68–72; Засоби оргтехніки і обладнання Республіканського організаційно-методичного кабінету по діловодству // *Архіви України.* — 1988. — № 1. — С. 63–66; *Кіцун В.П.* Організація діловодства і архівної справи у Міністерстві геології УРСР // *Архіви України.* — 1986. — № 1. — С. 22–24; *Повстяна Н.А., Павлова Т. П.* З досвіду впровадження Уніфікованої системи організаційно-розпорядчої документації в апараті Міністерства місцевої промисловості УРСР // *Архіви України.* — 1983. — № 1. — С. 59–63; *Прокопчук В.В.* УСОРД — новий прогресивний напрям в організації роботи з управлінською документацією // *Архіви України.* — 1982. — № 5. — С. 64–70; *Його ж.* Розробка примірних і типових номенклатур справ — важливе завдання архівних установ // *Архіви України.* — 1986. — № 5. — С. 10–15 та ін.

⁸² ЦДАВО України. — Ф. 14. — Оп. 2. — Спр. 2869. — Арк. 104.

⁸³ Там само. — Арк. 7–16.

⁸⁴ Там само. — Спр. 2860. — Арк. 4–15.

⁸⁵ Там само. — Арк. 6.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Материали XXV съезда КПСС. — М., 1976. — С. 174.

⁸⁸ Государственная система документационного обеспечения управления. Основные положения. Общие требования к документам и службам документационного обеспечения. — М., 1991. — 99 с.

⁸⁹ Там само. — С. 2–3.

⁹⁰ *Кулешов С.Г.* Управлінське документознавство: навч. посіб. — К., 2003. — С. 6.

⁹¹ *Загорецька О.М.* Вказ. пр. — С. 90.

⁹² Делопроизводство: справ. пособие / *А.Б. Фельзер, М.А. Миссерман.* — К., 1977. — 200 с.

⁹³ Про затвердження Положення про Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР і мережі центральних державних архівів Української РСР: Постанова Ради Міністрів УРСР від 6 червня 1980 р. № 383 // *Зібрання постанов уряду УРСР.* — 1980. — № 6. — Ст. 56. — С. 11–17; Про затвердження Положення про Державний архівний фонд СРСР і Положення про Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР: Постанова Ради Міністрів СРСР від 4 квітня 1980 р. № 274 // *Архіви України.* — 1980. — № 4. — С. 1–15.

⁹⁴ *Загорецька О.М.* Вказ. пр. — С. 89; *Кулешов С.Г.* Документознавство: історія. Теоретичні основи. — К., 2000. — С. 29 та ін.

⁹⁵ *Прокопчук В.В.* Республіканський організаційно-методичний кабінет по діловодству // *Архіви України.* — 1985. — № 4. — С. 17–21.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

**ОСОБОВА СПРАВА ЗАВІДУВАЧА КАФЕДРИ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ
ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО МЕДИЧНОГО ІНСТИТУТУ
В.Д. ОТАМАНОВСЬКОГО ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО**

У січні 2010 р. в часопису «Український тиждень» з'явилась стаття відомого історика Ярослава Тимченка «Життя після Крут: Як склалася доля учасників крутянського бою»¹. У ній йдеться про те, що в бій під Крутами вступило 420 українських юнкерів, студентів і гімназистів, з них, крім полонених і замордованих на полі бою, загинуло 10–12 осіб. Доля решти склалась по-різному — одні змирились з радянським режимом, інші продовжили боротьбу, в тому числі збройну, за волю та незалежність України (приблизно 150 з них в ній загинуло). Останні з учасників цієї вікопомної події померли у 1970–1980-х роках. Їхні могили розкидані від Києва до Нью-Йорка, одна з них — Валентина Отамановського — знаходиться в Харкові.

Один із засновників Української Центральної Ради, відомий політичний і громадський діяч, знаний вчений, дослідник широкого гуманітарного, практично енциклопедичного спектру — краєзнавець, спеціаліст з історії та права українських міст середньовіччя, історії медицини й аптечної справи, історик науки, бібліограф, видавець, перекладач і знавець багатьох мов, педагог, організатор науки, просвітянин та освітянин, доктор історичних наук, професор Валентин Дмитрович Отамановський останні роки свого життя провів у Харкові. 1958 р. він за конкурсом був обраний завідувачем кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту, полишив роботу в Саратовському медінституті і перебрався до Харкова. В Харківському державному медичному інституті з притаманними йому енергією і професіоналізмом підняв на якісно новий рівень наукову і навчально-методичну роботу кафедри. На посаді завідувача кафедри працював до своєї смерті, що раптово наступила від інфаркту міокарда 10 березня 1964 р. Похований на міському кладовищі².

Такий собі добропорядний кінець життя поважного професора. Колеги по роботі навіть не знали, якою він був насправді масштабною і трагічною постаттю. Як свідчать бесіди із співробітниками Валентина Дмитровича по інституту, зокрема з досить відповідальними посадовими особами (такими, як секретар парткому початку 1960-х років і перший проректор вишу), вони

не здогадувалися про бурхливу революційну молодість В.Д. Отамановського, його роль в історії української науки 1920-х років, репресії та поневіряння, які він пережив. Чому?

У відповідь спробуємо піддати джерелознавчому аналізу особову справу В.Д. Отамановського під назвою «Харьковский государственный медицинский институт Министерства здравоохранения УССР (ХГМИ). г. Харьков. Отдел кадров. Дело № 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах»³, яка зберігається в архіві Харківського національного медичного університету. Це джерело досі не введено до наукового обігу.

Так, перші наукові розвідки оглядового характеру про життя, громадську, науково-організаційну та науково-дослідну діяльність В.Д. Отамановського початку 1990-х років ґрунтувались переважно на щойно тоді розсекречених матеріалах колишнього Архіву КДБ Української РСР. Йдеться про кримінально-слідчі справи по процесу СВУ (Спілки визволення України), що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України⁴. В літературі вже достатньо розлого, системно і комплексно проаналізовано ці матеріали, зокрема й авторами даної публікації⁵. Частина слідчої справи — «Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського», «Моє каяття» — опубліковані в збірнику «Подільська старовина», підготовленому Вінницьким краєзнавчим музеєм на пошану В.Д. Отамановського⁶. На значно ширшій джерельній базі В. Верстюком і Т. Осташко складено змістовну біографічну довідку для біографічного довідника «Діячі Центральної Ради»⁷. У дисертаційному дослідженні З. Савчук «В.Д. Отамановський (1893–1964) — вчений, педагог, організатор науки» використано значний за обсягом масив архівних документів з архівів Києва, Вінниці, Санкт-Петербурга і Москви. Так, у фондах Державного архіву м. Києва, Наукового архіву Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Архіву Президії НАН України, Слов'янського відділу Бібліотеки Російської Академії наук у Санкт-Петербурзі, Державного архіву Вінницької області, Вінницького краєзнавчого музею дисертантка виявила чимало документів особистого походження — листи, посвідчення, грамоти, нагороди, фотографії⁸. Однак, по-перше, поза увагою дослідниці залишилися архівні матеріали установ інших міст, куди доля заносила В.Д. Отамановського — Краснодар, Казані, Ташкента, Сімферополя, Саратова, Харкова тощо. По-друге, автор не надала належної уваги порівнянню автобіографій та особових листків з обліку кадрів, написаних В.Д. Отамановським у різні роки і для різних установ. Йдеться про слідчі справи, свідчення під час допитів, особові справи в місцях навчання, роботи, захисту дисертацій.

Скажімо, 1945 р. він здав екстерном іспити в Краснодарському педагогічному інституті для отримання диплома історика (без цього не можна було захистити дисертацію), у 1946 р. захистив кандидатську дисертацію «Вінниця як тип українського міста південного Правобережжя XIV–XVIII ст. Еволюція правового стану на фоні соціально-економічного розвитку Побужжя XIII–XVIII ст. і процесу утворення станів. Історико-юридичне дослідження» в Московському державному університеті, 1956 р. у Ленінградському університеті ним було захищено дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук за темою «Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII — до кінця XVIII ст. Проблема виникнення та розвитку українського міста».

До речі, за об'єктом, предметом і характером дослідження ці праці скоріше історико-юридичного змісту. Очевидно, це є закономірним наслідком ґрунтовної юридичної освіти науковця в Київському і Віденському університетах, підготовки дисертації на ступінь доктора права з історії магдебурзького права на Поділлі в XIV–XVIII ст. для захисту у Віденському університеті, а також — «Вінницька міщанська громада від XV — до кінця XVIII ст.: Еволюція правового стану та устрою на тлі суспільно-господарського розвитку території та міста» — для захисту в 1920-х роках в УСРР на ступінь доктора історії матеріальної культури. Тому слід вважати Валентина Дмитровича в першу чергу дослідником історії держави і права України, на чому цілком доречно акцентується увага в бібліографічному довіднику «Українські історики XX століття»⁹. Про це ж свідчать сучасники В. Отамановського.

Л. Окиншевич у мемуарах пише про підготовлений ученим огляд документів Вінницького магістрату для 7-го тому праць «Комісії для виучування історії західноруського та українського права» ВУАН, наклад якого було знищено 1930 р. під час процесу СВУ¹⁰. Н. Полонська-Василенко, добре обізнана у діяльності ВУАН завдяки роботі в академії та широкому колу знайомств в академічному середовищі, вважає Валентина Дмитровича правником, оскільки він співпрацював з Комісією вивчення українського права (в даному випадку вона помилилась з назвою комісії¹¹) ВУАН¹². За його участі в цій Комісії було підготовлено «двохтомне видання актів Магдебурзького права на Україні»¹³, знищене в 1930-і роки. Саме про науково-дослідну співпрацю Валентина Дмитровича з цією єдиною на той час академічною установою з історії держави і права України, а не, скажімо, культурно-просвітницьку чи науково-організаційну, свідчать і відповідні офіційні документи ВУАН — «Звідомлення» за 1923–1927 роки, «Звідомлення III Соціально-економічного відділу ВУАН за 1928 рік», звіти самої Комісії тощо¹⁴. Значна частина матеріалів про організацію наукової діяль-

ності Комісії та її позаштатних співробітників (а саме такий статус мав В.Д. Отамановський) вміщено в солідних археографічних публікаціях «Історії Академії наук України»¹⁵.

Принагідно зазначимо, що цей масив джерел практично не використаний дослідниками спадщини вченого. Між тим, враховуючи реалії тодішнього академічного життя, вони дозволяють відновити не лише коло науково-дослідних та науково-організаційних, але й громадсько-політичних та особистих уподобань Валентина Дмитровича, визначити його роль в науковому і культурному житті, зрозуміти характер його стосунків з академіком Сергієм Єфремовим, який у своїх «Щоденниках» згадує про досить інтенсивне листування¹⁶. Це дозволить зрозуміти і причини притягнення В.Д. Отамановського до справи СВУ, яку «партію» мав виконувати вчений у ційвиставі і наскільки він дотримався запропонованої йому «партитури».

Так, доповідна записка, адресована В.А. Балицькому, «Про підсумки роботи по викриттю українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв'язку із справою «СВУ» дозволяє вести мову про провідну роль Валентина Дмитровича, скоріше за все роль лідера, принаймні ідейного, в колі української та опозиційної до влади інтелігенції. Але до складу провідних акторів з периферії він не попав¹⁷. Ця записка дає можливість встановити коло знайомих науковця і уявити роль В.Д. Отамановського в антирадянському українському русі Поділля 1920-х років. Так, ДПУ до «групи правої української націоналістичної інтелігенції, очолюваної В. Атамановським», зарахувала його брата Михайла та педагогів Михайла Тимошенка, Віталія Філіповського, Добрагая, Троцюка, Шпаковського, Слотвинського, Назімова, Смеречинського і кооператора Перетятко¹⁸. Очевидно, є сенс дослідити їх долі в контексті біографії В.Д. Отамановського. Принаймні, відповідний досвід і потенціал, тверді ідейні переконання, належні знайомства у Валентина Дмитровича були.

Так, у березні 1917 р. він був ідейним провідником «Братства самостійників», організатором Української Центральної Ради та товариства «Український військовий клуб імені гетьмана П. Полуботка», ініціатором формування збройних сил українства, рішучим прихильником самостійності України¹⁹. 1920 р. В.Д. Отамановський, за спогадами племінниці С. Єфремова Н. Павлушкової, входив до проводу підпільної організації «Братство української державності» разом з М. Міхновським, С. Єфремовим та П. Близнюком²⁰ — принциповими та дієвими противниками радянської влади. Наприклад, Петро Степанович Близнюк, який був у 1920-і роки активним діячем УАПЦ і членом Київського комітету антибільшовицького повстання, засуджений теж по справі СВУ²¹.

Зі студентських років В.Д. Отамановський брав участь в українському культурному і громадсько-політичному житті, мав відповідних знайомих, значна частина яких стала жертвами сталінських репресій. Так, він разом з майбутніми письменником Д. Борзяком та істориком-марксистом О. Гермайзе (арештованими також по справі СБУ) працював у Київській студентській громаді²². Осипу Гермайзе, співробітникові наукових установ М. Грушевського й одного з фундаторів марксистської наукової школи в українській історіографії 1920-х років, в справі СБУ належала одна з ключових «ролей»²³. Переконавання та коло знайомств В.Д. Отамановського допоможуть з'ясувати діяльність нелегальної політичної організації «Братство самостійників», яку він очолював²⁴, і Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, а також видавництва «Вернигора». У своїх свідченнях по справі СБУ Валентин Дмитрович згадує лише про це²⁵. Але враховуючи погляди і вдачу В.Д. Отамановського можна поглибити аналіз його дій під час виступу полуботківців, агонії УЦР і приходу до влади П. Скоропадського²⁶. Інакше кажучи, ДПУ мало «вагомні підстави» притягнути В.Д. Отамановського до відповідальності. Висвітлити ці «підстави» мають сучасні дослідники, що дозволить не лише збагатити наші знання про Валентина Дмитровича, але й краще зрозуміти соціально-політичну історію України 1920-х років.

Недоречним є уявлення про В.Д. Отамановського у двобої з владою як про такого собі *Agnus dei qui tollis peccata mundi* (агнець божий, який спокутує гріхи людства). Аналіз свідчень Валентина Дмитровича переконує в його умінні чинити опір — достатньо порівняти опубліковані «Автобіографію ув'язненого Валентина Отамановського» від 29.08.1929 р. і «Моя каяття» від 10.01.1930 р. Після 4,5 місяців ув'язнення він визнав певні очевидні речі (скажімо, участь в бою під Крутами), додав деякі другорядні деталі особистого життя, назвав низку прізвищ радянських чиновників, з якими спілкувався в науково-організаційних справах, акцентував увагу на тих напрямках своєї праці, які узгоджувались з офіційною політикою. Він намагався змалювати брата вірним виконавцем настанов директивних органів і взяти на себе провину щодо бойкоту безглузких і провокаційних дій влади щодо «українізації». Обережно називав прізвища, згадуючи лише тих, хто перебував за кордоном або вже був засуджений. Фактично, він виправдовував і головного фігуранта справи — академіка С. Єфремова: спілкувався з ним лише як з віце-президентом ВУАН, «погодився стати представником СБУ у Вінниці» (цього не можна було заперечувати), але саботував діяльність осередку через завантаженість працею і т.п.²⁷ Отже, реальних дій не було, нікого з вінничан до організації він не залучив і справа далі балачок не пішла. Порівняно з іншими «керівниками осередків СБУ на

місцях» діяльність В.Д. Отамановського виглядала непоказовою. Як досвідчений конспіратор Валентин Дмитрович твердив про свою роботу на користь влади, доцільність існування Кабінету вивчення Поділля ВУАН (очевидно, йшлося як про збереження цього дітища вченого, так і забезпечення його співробітників від репресій), посилаючись на покійного на той момент президента ВУАН Д.К. Заболотного — він помер між написанням «Автобіографії» і «Каяттям». Останній, як відомо, не користувався авторитетом серед гуманітаріїв, займав лояльну до влади позицію і не міг мати «величезний вплив на припинення вагань» В.Д. Отамановського щодо СВУ. Але Д.К. Заболотний дійсно любив і відвідував с. Чоботарку на Вінниччині, де народився, зустрічався з В.Д. Отамановським («ми розмовляли з ним інколи до 1 год. ночі», — «кався» Валентин Дмитрович²⁸). І тому заперечити зміст розмов слідство не могло. Таким чином, В.Д. Отамановський заради спасіння себе, друзів, спільної справи подавав «в пакеті» такі свідчення, які містили під оболонкою достовірної інформації фантазії.

Щодо виявленої нами особової справи В.Д. Отамановського, то немає сумнівів в оригінальності джерела, жодних підстав підозрювати текстологічну фальсифікацію документів справи. Вони відклалися у відділі кадрів, а потім архіві солідної науково-педагогічної установи — Харківського медичного інституту, де постійно перебували під пильним наглядом адміністрації та контролюючих органів. Доступ до справи мала обмежена кількість посадових осіб, які не могли бути зацікавлені в подробиці документів. Отже, час, місце і умови виникнення джерела визначаються однозначно. Штampi і печатки установ підтверджують автентичність тексту. Всі інтерполяції належним чином оформлені, що також доводить їх справжність.

Що стосується внутрішньої, власне історичної критики джерела, то з визначенням його достовірності справа значно складніша. Ряд фактів, що містяться в справі, не викликають жодних сумнівів. Так, у документі під назвою «Личный листок по учету кадров» В.Д. Отамановський особисто вказав, що володіє 14 західноєвропейськими і західнослов'янськими мовами (не враховуючи стародавніх!)²⁹. Це підтверджують свідчення (зокрема про лінгвістичну підготовку В.Д. Отамановського) дійсного члена АМН СРСР професора В. Терновського та доктора філологічних наук професора О. Лук'яненка, що містяться в справі. Вказана в тому ж «Листке» кількість наукових праць відповідним чином підтверджена підписом посадової особи і печаткою³⁰. Ще одним прикладом достовірності є наведений вченим факт спроби незаконного затримання його в Саратовському медичному інституті після обрання на посаду завідувача кафедри в Харківському державному медичному інституті. Цей факт засвідчують листи Саратовського обласного

прокурора, обкому профспілки медичних працівників і копія рапорту самого В.Д. Отамановського на ім'я ректора Саратовського медичного інституту³¹. Вказані відомості про освіту, наукові ступені та звання підтверджені нотаріально завіреними копіями документів.

Але, в той же час, низка фактів біографії В.Д. Отамановського, заявлених ним особисто в «Личном листке» й автобіографії, виявилися недостовірними. Зокрема, він власноруч пише про те, що у 1920–1930-х роках працював завідувачем відділу рукописів і стародруків у Вінницькому філіалі бібліотеки АН УРСР, а 1930 р. був обраний помічником директора з наукової частини і завідувачем відділом рідких книг наукової бібліотеки Казанського університету. Проте достеменно відомо, що протягом 1929–1931 рр. він був ув'язнений по справі СВУ, про що сам писав в опублікованих нині «Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського» і «Моему каятті»³².

Деякі факти зі своєї біографії (і найяскравіші) В.Д. Отамановський приховав. Жодного слова про участь у революційних подіях 1917 р., ані слова про «Братство самостійників», Центральну Раду, одним із засновників якої він був і членом якої обирався. Природно, що нічого про бій з більшовиками під Крутами, в якому брав участь. Про роботу та навчання у Відні — теж мовчання³³. Обійшов Валентин Дмитрович і репресії, яким піддавався. А судимість по справі СВУ, яку він не зазначив, була знята посмертно лише 1989 р.³⁴

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що у джерелі поруч з безперечно доведеними фактами, містяться й недостовірні. Вони стосуються біографічних даних, викладених В.Д. Отамановським особисто в «Личном листке по учету кадров» і автобіографії за період з 1917 до, принаймні, 1931 р. І, навпаки, факти достеменно доведені дослідниками (політична діяльність у «Братстві самостійників» і Українській Центральній Раді у 1917–1918 рр., участь в бою під Крутами, дворічна еміграція до Відня, засудження по справі СВУ та ін.) у цих документах відсутні. Таким чином, Особова справа завідувача кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту професора В.Д. Отамановського не витримує критики на предмет достовірності.

В умовах тоталітарного радянського ладу подібні приховування відомостей про себе з боку людини, яка заміщувала посаду за конкурсом в інституті, були просто приречені на викриття. Біографії науково-педагогічного складу вищих навчальних закладів ретельно перевірялись КДБ і приховати участь у «контрреволюційних» організаціях, тривале перебування за кордоном або судимість було неможливо.

З іншого боку, в літературі нерідко перебільшується якість роботи радянських каральних органів. У нашій практиці з дослідження долі деяких

репресованих науковців траплялося чимало випадків, що свідчили про непрофесіоналізм у роботі чекістів. Так, у слідчій справі КДБ 1958 р. з перевірки справи щодо засудження відомого українського історика та архівіста В.О. Романовського міститься запит слідчого до міліції з вимогою «встановити місце проживання Н.Д. Полонської-Василенко», хоча вона вже як 13 років на той час перебувала за кордоном і активно співробітничала в антирадянській емігрантській пресі³⁵. Декому з науковців вдалося у той чи інший спосіб уникнути арештів — Л. Окиншевичу, Н. Полонській-Василенко тощо.

По-друге, чимало осіб за радянської влади систематично «корегували» матеріали особових справ — «забували» написати те, що могло їх скомпрометувати (походження, дати, місця, арешти з політичних причин), щось фантазували — про пролетарське коріння, участь у більшовицькій боротьбі тощо. Не виключено, що це робилося за усною домовленістю з «куратором» установи — дружні стосунки, небажання мати конфлікти чи псувати звітність. Проте з В.Д. Отамановським останній варіант, очевидно, маловірогідний, адже радянські спецслужби ретельно відслідковували долю своїх головних «фігурантів» і часто закривали відповідні справи через кілька років після смерті особи.

В літературі є чимало свідчень, чим закінчувались арешти для українських вчених. Скажімо, академік Михайло Слабченко, вперше заарештований також по справі СБУ, прожив ще 12 років (нові арешти, поневіряння), але вже ніколи не повернувся до науково-педагогічної праці і помер у злиднях. Кость Копержинський, подолянин і співробітник М. Грушевського, після арешту зміг знову стати до науково-педагогічної праці в Росії, практично більш не повертаючись до української історії. Аналогічна доля спіткала вже згаданого В.О. Романовського, який працював у Ставрополі і знайшов розраду в дослідженнях історії цього краю. Талановитий харківський історик М.В. Горбань, учень академіка Д.І. Багалія, вперше був заарештований у 1931 р. по справі «Українського національного центру» і дав необхідні ДПУ свідчення. Далі його доля нагадує життєвий шлях В.Д. Отамановського — арешти, звільнення, переїзди, захист у 1946 р. кандидатської дисертації і отримання звання доцента, нові нагінки, реабілітація 1960 р. і викладання латини (sic!) у навчальних закладах Ташкента і Омська. Очевидно, що гімназійна дореволюційна освіта (М.В. Горбань теж закінчив гімназію) давала достатньо знань для викладання у радянських вузах. Залишив пристойну, як на умови життя вченого, спадщину — 300 опублікованих праць.

Показовою в цьому плані є доля визначного українського історика Олександра Оглоблина — під час ув'язнення він дав необхідні свідчення,

вижив, але став заручником сталінської системи. Йому судилося емігрувати до США. Та про факт ув'язнення і його наслідки ані сам вчений, ані його однодумці не згадували і, як стверджує дослідник життя і творчості вченого І. Верба, «факт ув'язнення історика на зламі 1930–1931 років є чи не найбільшою таємницею в його біографії»³⁶.

Очевидно, що до цієї досить делікатної, але принципово важливої проблеми підходити слід коректно, з урахуванням специфіки радянського часу і того соціального простору, яким була українська наука і в широкому сенсі українське культурне і громадське життя 1920–1930-х років. Проте й обминати цих питань не слід, бо в іншому випадку спотворюється реальна історія науки, культури і суспільства Радянської України в цілому, стає неможливим зрозуміти долю науковців тогочасних і сучасних, захисників і противників радянських часів взагалі й сталінізму зокрема, врешті-решт втрачається сенс науки як суспільного інституту, в основі якого мають бути морально-етичні засади³⁷. Без дослідження питань взаємодії українських гуманітаріїв з тоталітарним більшовицьким режимом, якщо використовувати латину, вислів «*Historia magistra vitae*» перетвориться на «*Lapsus memoriae*».

Дозволимо припустити, що між В.Д. Отамановським і «компетентними» органами існувала певна домовленість про нерозголошення деяких «незручних» фактів його біографії. Інших пояснень поки ми не знаходимо. Розгадати цю загадку життя визначного українського революціонера і науковця, відтворити повноцінну і реальну біографію В.Д. Отамановського допоможе прискіплива робота в архівах (колишнього КДБ, передусім), комплексне вивчення всіх опублікованих матеріалів про життя і громадську діяльність Валентина Дмитровича, його творчої спадщини. Слід простежити долю його родини, знайомих і товаришів, історію тих структур (наукових, політичних, підпільних, громадських тощо), в яких він працював чи співробітничав. Чимало відкриттів чекає уважного дослідника при з'ясуванні особливостей (психологічних, емоційних, моральних) вдачі вченого, що дозволить пояснити мотивацію його вчинків. Отже, дослідження долі В.Д. Отамановського, його інтелектуальної та громадської біографії не завершене, а майбутнім дослідникам варто замислитись над сенсом латинського вислову: «*Calamitas virtutis occasio*» — лихоліття випробовують мужність.

¹ Тимченко Я. Життя після Крут: Як склалася доля учасників крутянського бою // Український тиждень. — 2010, 29.01. — 4.02.2010. — № 4 (117). — С. 52–54.

² Архів Харківського національного медичного університету (далі — АХНМУ). — Харківський Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения

УССР (ХГМИ). г. Харьков. Отдел кадров. — Спр. 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах. — Арк. 1–47; Вчені університету / За ред. А.Я. Циганенка. — Х., 2002. — С. 190; Історія Харківського державного медичного університету: [1805–2005] / За ред. А.Я. Циганенка. — Х., 2005. — С. 193.

³ АХНМУ. — Харьковский Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения УССР (ХГМИ). г. Харьков. Отдел кадров. — Спр. 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах. — 47 арк.

⁴ *Ком С.І.* Честі своєї не зрадив (В.Д. Отамановський) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). — К.–Хмельницький, 1991. — С. 141–142.

⁵ *Водотика С.Г.* Справа СВУ: гортаючі сторінки допитів академіка Михайла Слабченка // Південний архів. — Херсон, 1995. — Вип. 5. — С. 6–19.

⁶ Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського // Подільська старовина: науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В.Д. Отамановського / Під. ред. В.А. Косаківський. — Вінниця, 1993. — С. 13–20; *Отамановський В.Д.* Моє каяття // Там само. — С. 20–29.

⁷ *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. — К., 2007. — С. 141–143.

⁸ *Савчук З.С.* В.Д. Отамановський (1893–1964) — вчений, педагог, організатор науки: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Українська академія аграрних наук; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. — К., 2006. — С. 9.

⁹ *Малюта О.* Отамановський Валентин Дмитрович // Українські історики ХХ століття. Бібліографічний довідник. Сер. «Українські історики». — К., 2006. — Вип. 2. — Ч. 3. — С. 165.

¹⁰ *Окиншиевич Л.* Моя академічна праця в Україні. — Львів, 1995. — С. 42–43. (Мемуарна бібліотека НТШ. — № 2).

¹¹ *Савенок Л.А.* Становление системы научно-исследовательских учреждений в области общественных наук в Украинской ССР (1917–1927 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. — К., 1990. — С. 268.

¹² *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська Академія Наук (Нарис історії). — К., 1993. — С. 193.

¹³ Там само. — С. 89.

¹⁴ Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1924–1927 роки. — К., 1924–1928; *Окиншиевич Л.* Десять років праці Комісії для виучування західно руського та українського права (1919–1929) // ВУАН. Праці Комісії для виучування західно руського та українського права. — К., 1929. — С. XI–XXX.

¹⁵ Історія Національної Академії Наук України: 1924–1928: Документи і матеріали. — К., 1998. — 763 с.

¹⁶ *Єфремов С.О.* Щоденники: 1923–1929. — К., 1997. — С. 377, 381, 391, 533, 543, 579.

¹⁷ Доповідна записка Голові ДПУ УСРР В.А. Балицькому «Про підсумки роботи по викриттю українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв'язку із справою «СВУ». 1 грудня 1929 // Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документ. Видання. — К., 1995. — С. 211.

¹⁸ Там само. — С. 174–175.

¹⁹ Верстюк В., Осташко Т. Вказ. пр. — С. 142.

²⁰ Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: Життя і Слово. — К., 2006. — С. 279.

²¹ Близнюк Петро // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Львів, 1993. — Т. I. — С. 140.

²² Дмитро Борзяк // Сайт Українське життя в Севастополі [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ukrlife.org/main/tvshan/martyrolog-b.htm> (20.04.2010). — Назва з екрану.

²³ Водотика С., Кондрашов В. Осип Гермайзе // Український історичний журнал. — 1992. — № 12. — С. 80–91.

²⁴ Геращенко Т.С. Виступ «Самостійників» [Електронний ресурс] — Режим доступу: [http://vpered.wordpress.com/2010\(02\)18](http://vpered.wordpress.com/2010(02)18). — Назва з екрану.

²⁵ Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського...; *Отамановський В.Д.* Вказ. пр.

²⁶ Турченко Ф.Г. Вказ. пр. — С. 238.

²⁷ *Отамановський В.Д.* Вказ. пр. — С. 26–27.

²⁸ Там само. — С. 28.

²⁹ АХНМУ. — Харьковский Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения УССР (ХГМИ). г. Харьков. Отдел кадров. — Спр. 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах. — Арк. 2.

³⁰ Там само. — Арк. 3–4.

³¹ Там само. — Арк. 1, 19.

³² Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського...; *Отамановський В.Д.* Вказ. пр.; *Верстюк В., Осташко Т.* Вказ. пр. — С. 142; *Савчук З.С.* Вказ. пр. — С. 9.

³³ *Верстюк В., Осташко Т.* Вказ. пр. — С. 142; *Савчук З.С.* Вказ. пр. — С. 9.

³⁴ *Савцов В.* Злочин, якого не було // Радянська Україна. — 1989. — 12, 13, 16, 26, 27 вересня.

³⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України. — Обліково-архівний відділ. — Спр. 66855 ФП. — Т. 2. Матеріали перевірки к делу по обвинению Романовского В.А. Февраль–сентябрь 1958 г. — Арк. 39.

³⁶ *Верба І.* Олександр Оглоблін: Життя і праця в Україні. — К., 1999. — С. 190.

³⁷ *Водотика С.Г.* Персоналії вимір української історіографії 1920-х років: підсумки та перспективи досліджень // Українська біографістика: Зб. наук. праць. — К., 2005. — Вип. 3. — С. 330–332.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ХХ ст.: КОРОТКИЙ ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Розвиток української незалежної держави наприкінці ХХ — на початку ХХІ століть сприяє духовному відродженню українського суспільства, поверненню до історико-культурних та релігійних традицій, пов'язаних з долею Православної церкви на території України, що нараховує понад тисячу років. Зростання ролі «релігійного питання», налагодження відносин між владними структурами і конфесійними об'єднаннями, вплив церкви на формування суспільної свідомості, духовного та морального розвитку нації вимагає від дослідників вироблення нових принципів і методологічних підходів у вивченні історії Православної церкви на різних етапах її існування, особливо це стосується драматичних років політичних, соціально-економічних і морально-духовних потрясінь та докорінних перетворень суспільного ладу.

Такою трагічною і масштабною епохою в історії церковного життя в Росії та Україні стали роки правління радянської влади, що вела більше 70-ти років небачену до цього за своєю жорстокістю та методами боротьбу проти Православної церкви. Щоб зрозуміти сутність цієї трагедії православ'я, необхідно всебічно дослідити окреслену нами проблему.

Революція 1917 р. докорінно змінила всі життєві підвалини колишньої імперії. Почався найпохмуріший і найважчий період в історії Російської православної церкви (далі — РПЦ). З цього часу Православна церква не тільки була позбавлена державного захисту, але й вступила на шлях найтяжчих випробувань і страждань, відкритого гоніння та тиску з боку богоборчої влади, що сповідала зовсім інші цінності, ніж класичне православ'я.

Однак, причини кризи православ'я пов'язані не тільки з соціально-політичними потрясіннями 1917 р., але й криються у тодішньому внутрішньому стані РПЦ. Про що переконливо свідчить історія одного з уламків колись могутньої Російської православної церкви — Російської православної церкви за кордоном (далі — РПЦЗ), яка не відчувала на собі такого політичного тиску, як, наприклад, у країні рад. Проте, історія РПЦЗ — це історія церковних розколів та сутнісних розбіжностей, оскільки загальна криза конфесії не обійшла стороною і РПЦЗ. Криза російського та українського православ'я взагалі, і за кордоном, зокрема, носила всеохоплюючий характер.

На сучасному етапі необхідність наукового аналізу проблем РПЦЗ викликана відсутністю у вітчизняній історичній історіографії узагальнюючого дослідження, в якому були б окреслені політичні, ідеологічні, організаційні фактори, що визначали функціонування РПЦЗ, а це є актуальним для вітчизняної історії, адже всі засновники РПЦЗ — це ієрархи, що до революції 1917 р. очолювали різні єпархії в Україні.

Вивчення історичного досвіду, з'ясування суперечок і поділів РПЦЗ є реальними кроками до діалогу, взаєморозуміння і, можливо, примирення різних угруповань російського духовного зарубіжжя та всієї еміграції в цілому.

Узагальнення та переосмислення практичного досвіду організації діяльності Російської православної церкви за кордоном певним чином дозволить уникнути помилок та прорахунків у її діяльності, визначати найбільш оптимальні шляхи її розвитку.

Найважливіша подія церковної історії ХХ ст. — Помісний Собор 1917–1918 рр. — презентована в історіографії «Діяннями Собору»¹, тобто відредагованими стенограмами його пленарних засідань. «Діяння» почали виходити з 1918 р., але у зв'язку практично із заборонаю видання всієї церковної літератури були опубліковані тільки матеріали першої й, частково, другої сесій Собору. В 1994–1996 рр. «Діяння Собору» були перевидані в 6 томах з додатковим томом², у якому вміщені соборні Визначення. Документи інших церковних Соборів видавалися в збірниках «Діяння Народи глав і представників автокефальних Православних Церков у зв'язку із святкуванням 500-річчя автокефалії Російської Православної Церкви»³ та «Помісний Собор Російської Православної Церкви»⁴. У 1994 р. і 1997 р. були видані скорочені матеріали Архієрейських Соборів тих же років. Документи засідань Священного Синоду публікуються в «Журналі Московської Патріархії» і «Інформаційному бюлетені»⁵.

До важливих джерел з вивчення даної проблеми можна віднести документи і матеріали, що були видані найвищими та місцевими органами керівництва радянської влади: Політбюро, Секретаріатом ЦК РКП (б), Антирелігійною комісією при ЦК РКП(б), НК-ГПУ-НКВС. Тут же потрібно згадати відомства, які прямо здійснювали політику Радянської влади по відношенню до РПЦ. Це 7-ий «ліквідаційний» відділ Народного комісаріату юстиції РСФРР, постійні комісії з культових питань при Президії ВЦВК і ЦВК РСФРР, адміністративні відділи виконкомів Рад на місцях. Документи цих організацій вміщені до ряду збірників, таких як: Русская Православная Церковь в советское время. Материалы и документы. Сборник. (М., 1995)⁶ та Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941 гг. Документы и фотоматериалы. (М., 1996)⁷ та ін.

До джерел з окресленої проблеми відносяться матеріали, що відображають гоніння, спрямовані проти конкретних осіб з духовенства і мирян. Вони зібрані у таких виданнях як «Материалы по церковному движению 1922–1929 годы» (автор невідомий), «Бутовский полигон. Книга памяти жертв политических репрессий»⁸ (М., 1997–1998), «Душу не погублю. Исповедники и осведомители в документах»⁹ (укладач В. Королёв; М., 2001) та ін.

Одним з головних джерел з церковної історії ХХ ст., без сумніву, є церковна періодика 1917–1918 рр.: «Церковні відомості»¹⁰, «Церковно-суспільний вісник»¹¹, деякі єпархіальні видання, що продовжували видаватися на територіях, контрольованих Білою армією, а також «Журнал Московської Патріархії» (1931–1935 рр.¹² і з 1943 р. донині). Певний інтерес для історика представляє легальна церковна література 20-х років ХХ ст., зокрема «Вісник Священного Синоду Православних Церков СРСР» (вийшло 24 номери)¹³ і публікації з церковної тематики, що вміщувалися в атеїстичних радянських виданнях «Безбожник», «Церкви й революції» (1920-ті роки), «Наука й релігія» (у більш пізній період)¹⁴.

Окрему групу історичних джерел складає література мемуарного характеру. Незважаючи на значну суб'єктивність, вони є надзвичайно змістовними та інформативними. Найбільш цінними серед них є мемуари Євлогія Георгіївського і Митрофана Зносько-Боровського¹⁵, В. Зеньковського¹⁶ та спогади О. Краснова-Левітіна¹⁷.

Протилежна позиція репрезентована творами Л.І. Леніна, Й.В. Сталіна, Л.Д. Троцького, Ф.Е. Держинського та інших керівників держави¹⁸. Сюди ж відносимо численну антирелігійну літературу, яка виходила у 1917–1941 рр. Це праці О.В. Луначарського¹⁹, Є.М. Ярославського²⁰, П.Г. Смидовича та ін., які публікувалися окремими книгами і брошурами, так і в радянській пресі та в спеціальних антирелігійних виданнях.

Документи з церковної історії, переважно 20–40-х років ХХ ст. почали активно оприлюднювати у 90-х роках. Архів М.Е. Губоніна, вміщений у книзі «Акти Святейшого Тихона, Патріарха Московського й всея Росії, пізніші документи і переписка про канонічне спадкоємство вищої церковної влади. 1917–1943»²¹, вважається особливо цінним джерелом з історії Російської церкви доби гонінь. Цінними є також документи, опубліковані у виданнях «Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991): Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью»²², «Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941»²³ та «Архивы Кремля: Политбюро и Церковь. 1922–1925»²⁴.

Для досліджень з історії Російської церкви ХХ ст. протягом тривалого часу були характерні публіцистичність, відверті перекручення, викорис-

тання не зовсім достовірних матеріалів, поспішні висновки, зроблені на підставі вивчення окремих моментів тієї або іншої події. Так, книга протопресвітера М. Польського «Новые мученики российские»²⁵ базується, головним чином, на усних свідченнях-спогадах очевидців розправ над архіпастирями, пастирями й мирянами Російської Церкви. Ця праця є першою спробою систематичного опису гонінь на РПЦ у ХХ ст. Через те, що авторові були недоступні архіви каральних органів, у складених ним біографіях архієреїв трапляються численні помилки та неточності. Його праця полемічно налаштована проти Патріархії, особливо проти патріарха Сергія.

В 70-х роках ХХ ст. великий резонанс отримала опублікована за кордоном книга Л. Регельсона «Трагедия Российской Церкви»²⁶. У своїй праці автор описує становище РПЦ у Радянській Росії. Канонічна правота Московської Патріархії в її складних відносинах із церковними угрупованнями, що відділилися від неї, у Росії та в еміграції переконливо продемонстрована в брошурах І. Стратонова «Происхождение современного устройства Русской Патриаршей Церкви»²⁷ і «Российская церковная смута»²⁸, уперше опублікованих на початку 1930-х років у Франції. 1983 р. з'явилася англійською мовою, а 1995 р. у російському перекладі праця Д.В. Поспеловського «Русская Православная Церковь в XX веке»²⁹, що викликала численні докори своєю публіцистичністю і необґрунтованим радикалізмом висновків. Але, на нашу думку, саме цей автор дає цільну та обґрунтовану оцінку подіям, що відбувалися в історії РПЦ та РПЦЗ у ХХ ст., адже він вводить у науковий обіг документи та матеріали, які раніше були не відомі.

Із церковно-історичних праць, написаних у радянську епоху в Росії, виділяється магістерська дисертація архімандрита, згодом митрополита Санкт-Петербурзького Іоанна Сничова «Церковные расколы в Русской Церкви 20–40-х годов XX столетия»³⁰, опублікована в 1993 р., через три десятиліття після написання. У цій праці подана оцінка полеміки й пов'язаних з нею розколів у церковному житті кінця 20-х років. Робота інформативно насичена, але в той же час містить достатньо суб'єктивні оцінки й висновки.

У рік святкування 1000-ліття Хрещення Русі Московська Патріархія видала нариси «Русская Православная Церковь. 1917–1988» (М., 1988)³¹. Матеріали трьох науково-богословських і церковно-історичних міжнародних конференцій, проведених у Києві, Москві й Ленінграді у зв'язку із цим ювілеєм, видані у двох збірниках доповідей: «Тысячелетие Крещения Руси» (М., 1988, 1989)³². Систематичне вивчення історії Російської Церкви в ХХ ст. розпочалося лише у 90-х роках, чому сприяла поява великої кількості публікацій документів, що стосуються історії досліджуваного періоду.

Потрібно окремо відзначити, що друком вийшли узагальнюючі курси лекцій з історії Російської церкви новітнього часу, такі як «История Русской Православной Церкви. 1917–1990: Учебник для православных духовных семинарий»³³ і «История Русской Церкви, 1917–1997»³⁴ (автор В. Ципін), а також дослідження, присвячені окремим її періодам (С. Гордун «Русская Православная Церковь при святейших патриархах Сергии и Алексии»³⁵; М.В. Шкаровський «Русская Православная Церковь и Советское государство в 1943–1964 годах»³⁶ та «Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.»³⁷ та аспектам (М.В. Шкаровський «Иосифлячество: Течение в Русской Православной Церкви»³⁸; В.І. Петрушко «Автокефалистские расколы на Украине в постсоветский период. 1989–1997»³⁹; Т.А. Чумаченко «Русская Православная Церковь и Советское государство: История взаимоотношений. 1941–1961 гг.»⁴⁰; Г. Митрофанов «Православная Церковь в России и эмиграции в 1920-е годы»⁴¹ та ін.).

Серед робіт, що з'явилися в 90-х роках, на високу оцінку заслуговує праця І. Дамаскіна (Орловського) «Мученики, исповедники и подвижники благочестия Российской Православной Церкви XX столетия: Жизнеописание и материалы к ним»⁴². Автор побудував її на значному масиві документів та матеріалів, які вперше вводяться до наукового вжитку, а багато важливих фактів з церковної історії встановлені особисто дослідником, наприклад, час і обставини смерті глави Російської церкви митрополита Петра (Полянського), котрого було розстріляно 10 жовтня 1937 р.

Особливо треба відзначити працю М.І. Одинцова «Русская Православная Церковь в XX веке»⁴³. Ним було розроблено синтетичний курс історії РПЦ ХХ ст. і представлений масштабний список літератури з цієї проблематики (понад 1000 позицій).

Серед нечисленних робіт закордонних істориків, присвячених історії Російської церкви ХХ ст., найгрунтовніша праця належить І. Хризостомосу «Kirchengeschichte Ruslands der neuesten Zeit» («Історія російської Церкви в новий час»)⁴⁴. Недоліком цього дослідження є його тенденційність, апологетичне ставлення до церковних течій, опозиційних щодо Російської Патріархії. У цьому воно близьке до студій російських емігрантів карловацької орієнтації.

Цілком безсторонню й об'єктивну позицію в оцінці подій російської церковної історії ХХ ст. дають такі закордонні автори, як Г.-Д. Демман⁴⁵ і І. Кьортіс⁴⁶. Матеріали і дослідження з новітньої російської церковної історії регулярно публікуються московським видавництвом «Крутицький Патріарший двір» у серії «Материалы по истории Церкви» (виходять із 1992 р.), а також у періодичному збірнику Інституту російської історії Російської

академії наук «Церква в історії Росії», що виходить з 1998 р. Збірник містить статті, що яскраво висвітлюють усі етапи розвитку Російської православної церкви, починаючи з моменту встановлення Патріаршества, його занепаду та поновлення за часів митрополита Тихона Белавіна. Деякі праці присвячено різним аспектам історії РПЦЗ. Загалом, даний збірник дає читачеві об'єктивну та змістовну оцінку розвитку церковних відносин в досліджуваний нами період.

У Західній Європі після революції 1917 р. почали виникати наукові центри з вивчення православ'я, у тому числі й історії Російської церкви. Найбільш відомим і впливовим продовжує залишатися заснований у 1917 р. Папський східний інститут (Pontificio Istituto Orientale), що об'єднав навколо своїх дослідницьких програм міжнародні католицькі наукові сили. З 1923 р. Інститут почав видавати серію «*Orientalia Christiana*», яка, сягнувши 1934 р. 100 томів, була перетворена у два видання: «*Orientalia Christiana Periodica*» — науковий журнал, що виходить двічі на рік, і «*Orientalia Christiana Analecta*» — серію монографій, що до кінця 90-х років нараховувала близько 300 томів. У цій серії було опубліковано низку значних для дослідників історії Російської церкви документів і досліджень, у тому числі перше видання латинського тексту «Исповедания веры» митрополита Петра Могили, а також студії з історії російського богослов'я. Історія Інституту й аналіз його наукової діяльності знайшли відображення в матеріалах конференції, присвяченої 75-річчю цієї установи. З 1925 р. у бенедиктинському монастирі Шевтонь (Бельгія) почав діяти екуменістичний центр, що видає журнал «*Irenikon*», який також публікує розвідки з історії Російської церкви. В 30-х роках ХХ ст. з ініціативи папи Пія ХІ у бенедиктинському монастирі Нідеральтайх у Баварії було створено так звану Візантійську капелу, в якій активно вивчається і російське церковне життя.

Як свідчить наведений нами стислий огляд основних праць з теми дослідження історикам необхідно впритул підійти до вивчення історії РПЦ та РПЦЗ у ХХ столітті, поглянути на політичні процеси, враховуючи тодішні обставини церковного життя, дати оцінку діям працівників органів влади, дослідити причини розколу РПЦ та спробувати спрогнозувати подальший розвиток взаємин між церквами.

Загалом можна сказати, що джерельна база історії Російської Православної Церкви ХХ ст. залишається недостатньо опрацьованою: документи, зосереджені у державних архівах, в тому числі в архівах спецслужб, часто містять завідомо невірну інформацію; мемуари сучасників, переписка і навіть офіційні церковно-юридичні документи також не можуть сприйматися дослідниками без врахування тих умов, у яких вони створювалися.

Критичне осмислення джерел з історії Російської церкви ХХ століття одне з найголовніших завдань сучасної історичної науки.

¹ Деяния Собора. — М., 1918. — Т. 1–6.

² Деяния Собора. Соборные Обозначения. — М., 1994–1996. — Т. 7.

³ Деяния Совещания глав и представителей автокефальных Православных Церквей в связи с празднованием 500-летия автокефалии Русской Православной Церкви. 8–18 июля 1948 г. — М., 1948–1949. — Т. 1–2.

⁴ Поместный Собор Русской Православной Церкви. 6–9 июня 1988 г.: Материалы. — М., 1990.

⁵ Информационный бюллетень ОВЦС Московского Патриархата. — 1962. — № 7.

⁶ Русская Православная Церковь в советское время. Материалы и документы. Сборник / Сост. Г. Штриккер. — М., 1995. — Книга 1.

⁷ Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941 гг. Документы и фотоматериалы. / Сост. О. Васильева. — М., 1996.

⁸ Бутовский полигон. Книга памяти жертв политических репрессий. — М., 1997–1998. — Ч. 1–2.

⁹ *Королев В.* Душу не погублю. Исповедники и осведомители в документах. — М., 2001.

¹⁰ Церковные ведомости. — 1917. — № 3.

¹¹ Церковно-общественный вестник. — 1918. — № 11.

¹² Журнал московской Патриархии. — 1934. — № 3, 1978. — № 10.

¹³ Вестник Священного Синода Православных Церквей СССР. — 1925. — № 14.

¹⁴ Наука и религия. — 1954. — № 14.

¹⁵ *Евлогий Георгиевский, Митрофан Зноско-Боровский.* Хроника одной жизни. — М., 1995. — С. 142–149.

¹⁶ *Зеньковский В.* Пять месяцев у власти. — М., 1995. — С. 212.

¹⁷ *Краснов-Левитин А.Э.* Воспоминания: Рук твоих жар: в поисках невидимого Града. — Тель-Авив, 1979. Т. 1–2.

¹⁸ *Сталин И.В.* Сочинения. Т. 1–12. — М., 1946–1949.

¹⁹ *Луначарский А.В.* Об атеизме и религии. — М., 1972.

²⁰ *Ярославский Е.* Против религии и церкви. — М., 1932–1935. — Т. 1–5.

²¹ *Губонин М.Е.* Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917–1943. — М., 1994. — С. 41, 87–89.

²² Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991): Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью / Сост. Г. Штриккер. — М., 1995. Т. 1 — 2.

²³ Русская Православная Церковь и коммунистическое государство... — С. 321.

- ²⁴ Архивы Кремля: Политбюро и Церковь. 1922–1925 / Изд. Н.Н. Покровский, С.Г. Петров. — М., 1997–1998. — Кн. 1–2.
- ²⁵ *Польский М.* Новые мученики российские. — Джорданвилль, 1949–1957. — Вып. 1–2.
- ²⁶ *Регельсон Л.* Трагедия Русской Церкви. — Париж, 1977. — С. 421.
- ²⁷ *Стратонов И.* Происхождение современного устройства Русской Патриаршей Церкви. — Париж, 1932. — С. 187–198.
- ²⁸ *Его же.* Русская церковная смута. — Париж, 1933.
- ²⁹ *Поспеловский Д.В.* Русская Православная Церковь в XX веке. — М., 1995.
- ³⁰ *Снычев И.* Церковные расколы в Русской Церкви 20–40-х годов XX столетия. — СПб., 1993. — С. 256.
- ³¹ Русская Православная Церковь. 1917–1988. — М., 1988. — Вып. 1–2.
- ³² Тысячелетие Крещения Руси. — М., 1988, 1989.
- ³³ *Цыпин В.* История Русской Православной Церкви. 1917–1990: Учебник для православных духовных семинарий. — М., 1994. — С. 159.
- ³⁴ *Его же.* История Русской Церкви. 1917–1997. — М., 1997. — С. 268–287.
- ³⁵ *Гордун С.* Русская Православная Церковь при святейших патриархах Сергии и Алексии // Вестник РХД. — 1990. — № 158. — С. 82–142.
- ³⁶ *Шкаровский М.В.* Русская Православная Церковь и Советское государство в 1943–1964 годах. — СПб., 1995. — С. 123–137.
- ³⁷ *Его же.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг. — М., 1999.
- ³⁸ *Его же.* Иосифлянство: течение в Русской Православной Церкви. — СПб., 1999.
- ³⁹ *Петрушко В.И.* Автокефалистские расколы на Украине в постсоветский период. 1989–1997. — М., 1998.
- ⁴⁰ *Чумаченко Т.А.* Русская Православная Церковь и Советское государство: История взаимоотношений. 1941–1961 гг. — Челябинск, 1999. — С. 62–87.
- ⁴¹ *Митрофанов Г.* Православная Церковь в России и эмиграции в 1920-е годы. — СПб., 1995. — С. 12.
- ⁴² *Дамаскин И.* Мученики, исповедники и подвижники благочестия Российской Православной Церкви XX столетия: Жизнеописания и материалы к ним. — М., 1993. — С. 41–62.
- ⁴³ *Одинцов М.И.* Русская Православная Церковь в XX веке. — М., 2002.
- ⁴⁴ *Хризостомос И.* История Русской Церкви в новое время. — Мюнхен–Зальцбург, 1963–1968.
- ⁴⁵ *Депман Г.-Д.* Русская ортодоксальная Церковь в истории. — Берлин, 1977. — С. 174.
- ⁴⁶ *Кертис И.* Русская Церковь и Советское государство. 1917–1950. — Бостон, 1953. — С. 159–187.

ПІВДЕННІ СЛОВ'ЯНИ В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІТОПИСАННІ XVII ст.

Бурхливі суспільно-політичні події, які відбувалися в Україні протягом усього XVII ст., загалом не були сприятливими для розвитку вітчизняної науки й культури. Загроза втрати етнічної самобутності, викликана соціально-економічною колонізаторською політикою Речі Посполитої, насильницьким запровадженням уніатства й католицизму, породила масовий спротив українського народу, котрий переріс у Національно-визвольну війну 1648–1676 рр. Незважаючи на величезні людські й матеріальні втрати, українцям тоді так і не вдалося створити незалежну соборну державу. Спустошене безперервними бойовими діями Правобережжя 1699 р. врешті-решт потрапило під владу Польщі. Лівобережна Україна, що після Андрусівської угоди 1667 р. на правах автономного утворення входила до складу Московського царства, постійно відчувала тиск російського уряду, який за будь-якої нагоди намагався обмежити її автономію.

Однак, попри перелічені негативні моменти, для XVII ст. характерний подальший розвиток культури й зростання самосвідомості українського народу. Як зазначає М.І. Марченко, «українські літописні традиції в поширенні історичних знань і письмова їх форма виразу на Україні починаючи з кінця XVI ст. і далі не лише не слабшають, а, навпаки, ще більше зміцнюються. Українська історіографія цього періоду переживає круте піднесення й набуває ще більшого розвитку в період визвольної війни»¹.

Хоча історичні твори XVII ст. ще багато в чому залишалися пов'язаними з літописними традиціями попередньої доби, проте поява в них значної кількості якісно нових рис дозволила вченим зробити висновок про вихід вітчизняної історичної думки на черговий вищий щабель. Протягом XVII ст. «розширювалася тематика історичних творів, залучалися нові категорії джерел (документи урядових та монастирських архівів, друковані й рукописні зарубіжні хроніки, публіцистичні пам'ятки), посилювався критицизм у ставленні до документів, літописна форма викладу матеріалу витіснялася розгорнутою літературно-історичною розповіддю, яка містила елементи наукового підходу до осмислення історичних подій, прагматичного висвітлення минулого тощо»². Зростання національної самосвідомості одночасно з практичним удосконаленням методики досліджень призвели до появи історичних праць узагальнюючого характеру, які охоплювали події вітчиз-

няної історії від найдавніших часів і до сучасності, таких як Густинський літопис, «Хроніка» Феодосія Софоновича та ін. Паралельно з ними продовжували створюватись і місцеві літописи. Їх автори, як правило, обмежувались фіксацією тих подій, що відбувалися в місцях їхнього проживання.

Про загальне зростання у вітчизняному культурному середовищі XVII ст. інтересу до інших народів свідчить полемічна література, в якій цитувались іноземні джерела, переклади із західноєвропейських і польських хронік на українську мову, активне звернення авторів історичних творів узагальнюючого характеру до минулого різних країн. «На Україні, — підкреслює Ю.А. Мицик, — стали популярними компіляції з вітчизняних літописів та зарубіжних хронік, насамперед творів польських авторів М. Стрийковського, М. та Й. Бельських, М. Меховського, М. Кромера, а також італійця О. Гваньїні та ін.»³. Найприкметнішим виявом розширення просторового кругозору наших інтелектуалів стало створення 2-ї редакції українського хронографа — своєрідної енциклопедії із всесвітньої історії та, значною мірою, географії.

Дана стаття ставить за мету вирішення одного з аспектів, що стосується українського літописання XVII ст., — а саме відображення на його сторінках історії південного слов'янства. Оскільки хронографи за своїм жанром дещо відрізняються від історико-літературних пам'яток, які узагальнюють, у першу чергу, події національної історії, то український хронограф 2-ї редакції не потрапив до предметного поля нашого дослідження. По-друге, тут відсутня й характеристика «Літопису Самовидця», який було завершено на початку XVIII ст., і який ми розглядаємо разом з іншими так званими козацькими літописами у спеціальній статті.

Намагаючись відшукати коріння власного народу, українські історики XVII ст. традиційно використовували Біблію, за допомогою якої не лише вибудовували концепції походження слов'ян, а й прагнули перенести їх якомога далі в глиб віків аж до післяпотопних років. Згідно з традиційною для європейської середньовічної науки схеми етногенезу, всі європейські народи, включаючи слов'ян, вважались нащадками Ноевого сина Яфета. «Различия, — слушно зауважує О.С. Мильников, — заключались преимущественно в том, кого те или иные источники называли непосредственным родоначальником славян в целом и отдельных славянских народов в частности»⁴.

Автор першої синтетичної праці з української історії, складеної в XVII ст., — Густинського літопису, спираючись на запропоновану М. Бельським етногенетичну схему, вважав предком слов'ян Яфетового внука, другого Гомерового сина Рифата. «Од сього Рифата, — наголошував він, —

народилися пафлагони, енети, генети, венеди, венединці, анти, алани, роксани, роксолани, од яких начебто пішла русь і алани, русь-москва, ляхи, слов'яни, болгари, серби. Сесі всі одного суть народу і язика, а саме слов'янського...»⁵. Хоча літописець був прихильником вищенаведеного тлумачення походження слов'ян, проте вважав за необхідне познайомити читачів і з іншою версією, згідно з якою родоначальником усіх слов'янських народів був Яфетів син Мосох. Серед нащадків цього легендарного персонажа ми зустрічаємо й болгар: «Каже дехто, що од Мосоха, шостого сина Афетового, наш народ слов'янський пішов і мосхинами, тобто москвою, іменувався, і що од сеї москви всі сармати — русь, ляхи, чехи, болгари, слов'яни — пішли»⁶.

З другої половини XVII ст. через політичні обставини етногенетична легенда про Рифата поступилась місцем іншій — «Мосох — Москва». Так, уже в «Хроніці з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича всі слов'яни, в тому числі й придунайські, зараховані до нащадків Мосоха.

Промосковськи налаштований автор київського «Синопису» однозначно вважав Мосоха прародителем усіх слов'янських народів, провідну роль серед яких відводив московитам: «Мосох, шостий син Афетів, внук Ноїв, (ім'я його — *І. Д.*) перекладається з єврейської на слов'янську як «той, що витягає» чи «той, хто розтягає», від лука, що напинається, і від розпоширення великих і численних народів московських славеноросійських — польських, волинських, чеських, болгарських, сербських, карвацьких і взагалі всіх, скільки їх є, що природно використовує слов'янську мову»⁷.

Перед тим, як приступити до викладу генеалогічного зв'язку слов'янських народів з Яфетом, невідомий історик досить докладно розповідає про географічний поділ Яфетової частини. У спеціальному розділі «Про Європу», складеному на матеріалах Джованні Ботеро, між угорцями, волохами й Молдавією з одного боку та Албанією й Ахаєю з іншого стоять «Сербська, Болгарська і Боснійська земля», а також Далмація⁸. Як бачимо, представник лаврського духовенства демонструє добру обізнаність з географією Південної Європи, зокрема Балканського півострова.

Заслуговує на увагу перелік слов'янських народів з літопису Яна Бінвільського. До них, на думку автора, належать «рус, полякы, чехове, слежаци, поморяне, кашубове, москва, петигоръци, черъкасове, булкарове, боснове, серъбове, дальматове, илмеричикове, каръваци, стирове и иние народи»⁹. Аналіз списку свідчить про його заплутаність і тавтологічність, оскільки літописець некритично поставився до тексту свого першоджерела — «Історії Польщі» Мартина та Йоахима Бельських (1597). Не будучи достатньо обізнаним з реальною етнічною картиною, Я. Бінвільський сприймав регіональну частину хорватської нації — далматинців — за окремий

етнос. На додачу в ролі самостійного народу тут виступають і ті хорвати, які населяли «Іллірик», або «Вузьку» Далмацію, розташований на Адріатичному узбережжі від гирла річки Дрини на півдні до річки Арії на півночі, в Істрії. Таким чином, замість хорватів у літописі названо аж три окремі народи — «далматове, илмеричкове, каръваци». При цьому не можна нехтувати й тим, що в Західній Європі за місцем проживання «іллириками» називали й албанців. Подібного роду помилки виникали через те, «что многие этносы тогда и позднее классифицировались не столько по этническому, сколько по административно-государственному, земскому признаку, хотя язык и не игнорировался»¹⁰.

Продовжуючи традиції «Повісті врем'яних літ», Феодосій Софонович під час тлумачення слов'янської етніміки робить наголос на гідроніми, хоча використовує й антропонімічний матеріал. Наприклад, на його думку «волгаре або болгаре» отримали свою назву «от Волги реки»¹¹. Після цього ігумен Золотоверхого Михайлівського монастиря проводить у своєму творі ідею єдності слов'янської спільноти: «Але откул колвек тыї народы славенскіи имена мают болгарскіи, рускии, полскии, готскии, вандалскіи, ческии, сербьскіи и прочии, всѣ словенского языка заживають, толко змешавшися з ыншими языками, свой словенскіи язык помешали»¹².

Загальний перелік слов'янських народів з вказівкою на їх походження автор Густинського літопису продовжує викладом подій, пов'язаних з ранньою історією слов'ян, зокрема південних, а також розповіддю про їх географічне розселення. Так, він стверджує, що після участі в Троянській війні частина слов'ян осіла в Іллірії. Після перемоги над македонянами вони зайняли більшу частину Балканського півострова «і одні іллирійцями, другі істрами, треті далматами нареклися»¹³. Не витримавши натиску римлян, придунайські слов'яни вимушені були відступити на північ. Поступово зміцнівши, з 548 р. вони почали систематичний наступ на Візантійську імперію, аж «коли зі своїм хоробрим воєводою Хрунном в кінець не поразили греків, воєвод їхніх перебивши, і не посідали первісні свої держави. Тоді й мову слов'янську, по їхньому одході трохи ушкоджену, поправили. Там же й донині вони живуть, називаючись слов'янами, болгарами, сербами, далматами та іншими іменами»¹⁴. Факт масового проникнення слов'янських племен на Балкани в VI–VII ст. є загальноприйнятим у сучасній науці, оскільки він був ґрунтовно висвітлений у творах стародавніх авторів. На одне з таких джерел, а саме на «Війну з готами» Прокопія Кесарійського і спирається в даному випадку літописець¹⁵.

Значна увага, яку приділяв автор Густинського літопису до всього слов'янства, знайшла безпосередній вияв у зображенні найбільших державних утворень IX–XVI ст.: Болгарського царства, Київської Русі та

Королівства Польського. Другою не менш важливою причиною його звернення до історії Болгарії було прагнення дати «ласкавому чителнику» якомога більше інформації «о монархії Грецькой»¹⁶. А як відомо, у VII–XIV ст. історичні долі Болгарії та Візантії були якнайтісніше переплетені між собою.

Серед джерел, якими користувався літописець, були, в першу чергу, південноруський літопис, близький до Хлебниківського списку Іпатіївської групи, й «Церковні анали» Цезаря Баронія, а також «Хроніка всього світу» Мартина Бельського, «Хроніка європейської Сарматії» Олександра Гваньїні, «Тридцять книг про походження та історію поляків» Мартина Кромера, «Короткий виклад історії» Іоанна Зонари.

Літописний матеріал, що стосується історії Болгарського царства IX–X ст., є досить неоднорідним за своїм характером. До нього входять як коротенькі порічні записи про походи, так і просторі літературно оформлені повісті про прийняття християнства та створення писемності.

Для середньовічного історика, цілком справедливо вважає Б.О. Рибаків, найважливішими були питання, «как и когда сложилось то или иное государство, когда и как появилось там христианство и письменность...»¹⁷. Тому таке значне місце відведено висвітленню даної проблеми на сторінках Густинського літопису.

Уперше про хрещення болгар його автор згадує під 845 р., а вдруге у повісті «О обрѣтении писмене Словенска и преложении книг из Греческаго языка на Словенскій». Тут, посилаючись на Нестора, він датує цю подію 6371 (863) р.¹⁸ Однак у Іпатіївському літописі її записано під 869 р. Насправді ж вона відбулася 864 або у вересні 865 р.¹⁹

У багатоступеневу літописну концепцію хрещення Русі невідомий історик майстерно вплітає значний за обсягом уривок про прийняття християнства болгарами, який, у свою чергу, розпадається на окремі компоненти.

Спочатку, посилаючись на «Повість врем'яних літ», він говорить, що на четвертий рік свого царювання Михайло III вирушив походом на болгар, котрі, не маючи сил чинити опір, охрестилися й уклали з греками мир. При цьому автор Густинського літопису допустив хронологічну помилку, оскільки регентство матері Михайла III Федори юридично завершилось 865, а фактично ще 856 р. Отже, в цьому разі хрещення мало б відбутися у 860 чи 869 р., а не в 864 або 865, як про це було зазначено вище.

Далі йде цілісний і логічно завершений переказ, що, за задумом упорядника, повинен був не просто познайомити читачів з подробицями цієї епохальної події болгарської історії, а й справити на них відповідний естетично-емоціональний вплив.

Сюжет даної оповіді, за свідченням автора, базується на творах Ц. Баронія та І. Куроплята. Спочатку літописець показав, який вплив на

князя Бориса у виборі нової віри мало його християнське оточення в особі грецького вельможі Федора Куфари, а пізніше рідної сестри, котра повернулася з візантійського полону. Другим поштовхом до навернення став великий голод. Найбільше ж враження справила на Бориса картина Страшного суду, яку намалював у князівських покоях монах Мефодій: «Егда же князь видѣ оное писаніе, и како святых вѣнчают, грѣшных же во огонь вметають и проч., вопросы о том иконописца мниха; мних же елика вѣдыше сказа князю. И того ради сей князь Борис ужасеся душею и восхотѣ креститися, и посла ко царю Михайлу...»²⁰. Після виконання обряду правитель Болгарії отримав ім'я Михайло на честь свого хресного батька імператора Михайла III. Завершується оповідання інформацією про придушення бунту язичницької опозиції.

Та попри високу художньо-естетичну вартість багатьох складових даного уривку мають позаісторичний характер. Адже подібні легендарні фабули зустрічаються і в оповіданнях про навернення до християнства інших народів. Згадаймо, наприклад, реакцію Володимира Святославовича на «запону» із сценою Страшного суду, яку показав князю православний філософ-місіонер.

Насправді ж прийняти християнство саме в Константинополі Бориса змусили несприятливі політико-економічні обставини, оскільки його держава, яка на ту пору потерпала від голоду, опинилася перед загрозою одночасного вторгнення двох могутніх сусідів — моравів і візантійців, а сподівання на дієву допомогу німецьких союзників були незначними.

І, нарешті, спираючись на «Повість врем'яних літ», праці М. Кромера та М. Бельського, автор Густинського літопису знайомить нас із заключним етапом хрещення Болгарії, який пов'язує з просвітницькою місією Кирила та Мефодія. Після створення слов'янської грамоти й перекладу Святого Письма солунські брати «людей же крещенных во вѣрѣ утверждаху, невѣрных же учаху и крещаху в Болгарѣх, Словянѣх, Моравѣ и Полци»²¹. Насправді, сучасній науці відомо лише про Моравську місію Кирила та Мефодія, що, за різними джерелами, тривала від 3-х до 4-х років. По дорозі до Рима вони на деякий час зупинялися в Паннонії — історичній області між правим берегом середньої течії Дунаю і лівим берегом пониззя Драви (тепер — Словенія, західна частина Угорщини і східна частина Австрії). Після смерті брата Мефодій повернувся до Паннонії, де 870 р. був схоплений німецькими церковними ієрархами. Звільнившись 873 р. з ув'язнення, він у сані архієпископа очолював церкву в Моравії. Коли 885 р. Мефодій помер, у цій країні німецьке католицьке духовенство розпочало переслідування його учнів. Частина з них отримала притулок у Болгарії, де продовжувала просвітницьку діяльність.

Літописець познайомив читачів зі створенням слов'янської грамоти у спеціальному розділі «О обрѣтеніи писмене Словенска и преложеніи книг из Греческаго языка на Словенскій». Посилаючись на третю книгу М. Кромера, він не зовсім точно стверджував, ніби «в лѣто 6374 (866), собравшася князи, Ростислав Словенский, Святополк Муравский, Коцел Болгарскій, и послаша ко царю Михаилу и Фотію патріарсѣ»²² уповноважену делегацію з проханням відрядити вчителів, які б навчали слов'ян Святого Письма рідною мовою. Насправді, до імператора звертався один тільки великоморавський князь Ростислав. Племянник Ростислава Святополк став правителем Великоморавської держави 870 р., після перевороту, внаслідок якого його дядька осліпили й ув'язнили в одному з баварських монастирів. І, по-третє, Коцел був не болгарським, а паннонським князем. Далі, в основному йдучи за «Повістю врем'яних літ», автор якої, у свою чергу, використовував «Житіє Мефодія», історик розповів про місіонерську діяльність рівноапостольних братів у Моравії та Паннонії. Повідомлення про те, що після дозволу папи Миколи відправляти службу старослов'янською мовою «Кирил же и Мефодій со великим прилежанієм учаху Словян, и Ляхов, и Муравов и проч. Потом же Кирил поиде в Болгари, а Мефодій оста в Муравѣ во Словянѣх»²³, не відповідає дійсності, але автор Густинського літопису не вигадав його, а запозичив з «Тридцяти книг про історію та походження поляків» М. Кромера. У дійсності, після Моравської місії Кирило разом з братом прибув до Рима, де 14 лютого 869 р. помер. Тому, коли 869 р. Мефодій вирушив до Паннонії, Кирило аж ніяк не міг піти «в Болгари».

Та попри ряд недоречностей цей розділ свідчить про широту поглядів українського книжника, котрий прекрасно усвідомлював етнічну спорідненість і мовну єдність слов'янського світу. «...едино бо есть Русь, и Словяне, и Болгары, и Муравы»²⁴, — наголошував він після розповіді про поширення християнського віровчення в Місії та Іллірії одним із 70-ти перших проповідників Андроником.

До речі, знайомлячи читацьку аудиторію з місією Андроника, укладач Густинського літопису за допомогою конкретизації прагнув підкреслити слов'янський склад мешканців двох провінцій, які входили до сфери діяльності цього апостола від 70-ти. «...Павел апостол, — наголошував він, — посла Славяном ученика своего Андроника, единого от Седмидесят апостол, иже учаще и крещаше во Иллирику и в Мисии, си ест, в Болгарех, в Боснѣ, во Моравѣ, идѣже потом в Паніи епископствоваше...»²⁵. Згодом ці рядки майже дослівно запозичив автор «Синопису», для якого «Из русских летописных источников наибольшее значение имела Густынская летопись»²⁶. «...Апостол Павло, — писав він, — послав до слов'ян учня своего

Андроника, одного з семидесяти Апостолів, котрий навчав і хрестив у Іллірику й Місії, тобто в Болгарях, в Босні та в Мораві, і де по тому в Панії чи Панонії єпископом був»²⁷. Хоча масова слов'янська колонізація Подунав'я припадає на VI–VII ст., проте легенда про хрещення балканського слов'янства учнем апостола Павла Андроником, на думку українських істориків, мала піднести авторитет споріднених народів.

Тепер розглянемо зображену в Густинському літописі картину болгарсько-візантійських політичних взаємин протягом X ст.

Усього таких повідомлень сім. Шість із них стосуються правління царя Симеона. Як правило, це коротенькі порічні записи, що хоч і розташовані у хронологічній послідовності, проте містять помилки в датуванні.

Так, повідомлення про похід найнятих імператором Львом угрів на болгар у 902 р. і поразку останніх базується на відповідних рядках «Повісті врем'яних літ», автор якої, у свою чергу, скористався продовженням «Хроніки» Георгія Амартола. Але насправді вторгнення угрів відбулося не 902, а 893 р.

Стаття 6422 (914) р. містить інформацію про похід Симеона на Царгород і укладення миру з греками.

Йдучи за Ц. Баронієм, український історик під 917 р. подає стисле повідомлення про чергову греко-болгарську війну, що закінчилася перемогою Симеона.

Далі автор Густинського літопису запозичив з «Церковних аналів» окремих фрагмент про захоплення болгарями в 929 р. Фракії та Македонії, особисті переговори між царем Симеоном та імператором Романом і укладення миру. В даному уривку особливу увагу звертає на себе діалог, за допомогою якого розкриваються характери героїв. З одного боку в ньому виступає імператор Роман — справжній християнин, котрий щиро вболіває за життя й добробут усіх своїх підданих і тому будь-якою ціною прагне уникнути непотрібного кровопролиття, а з іншого — гордий цар Симеон, який веде несправедливу війну з метою пограбування сусідів. Оскільки Симеон помер ще 927 р., то згадані події слід датувати не 929, а 924 р.

Під 6450 (942) р. йдеться про похід Симеона на хорватів, його смерть і початок правління Петра Симеоновича. Перераховані відомості запозичені з «Повісті врем'яних літ», автор якої в даному випадку послуговувався продовженням «Хроніки» Георгія Амартола. При цьому Нестор помилково відніс до 6450 (942) р. 15-ий індикт, що насправді припадає на 6435 (927) р.

Далі можна вказати на цілий ряд літописних повідомлень, які висвітлюють безпосередні зв'язки Київської Русі з Болгарією.

У наведеному за «Повістю врем'яних літ» оповіданні про похід у 944 р. Ігоря на Візантію сказано, що корсунці та болгари попередили греків про

небезпеку. Після укладення миру між Візантією та Руссю київський князь своїм союзникам «Печенѣгом повелѣ плѣнити землю Болгарскую»²⁸. Це було зроблено з метою помститися болгарам за спробу на самому початку зірвати операцію. «Можливо, — припускав М. Грушевський, — що тут маємо відгомін якоїсь помочи, котру Ігор дійсно післав Візантії на болгар»²⁹.

Під 6475 (967) р. у Густинському літописі записано: «Пойде Святослав на Дунай на Болгаров, и бившеся с ними, одолѣ Святослав и взят у них городов осмьдесят; и сѣде в Переяславци (Кромер называет сей Переяславец Дерестер)»³⁰. Тут український історик посилається на третю книгу «Тридцяти книг про походження та історію поляків», «Хроніку всього світу» та «Хроніку європейської Сарматії». Однак текстуальний аналіз свідчить, що дана інформація запозичена з «Повісті врем'яних літ», а посилання на М. Кромера, М. Бельського й О. Гваньїні зроблені автором Густинського літопису для переконання читачів у її достовірності та для демонстрації власної ерудиції.

Щоб порівняти, наведемо відповідні рядки із праці Нестора: «В лѣто 6475 (насправді у 968 р. — *І.Д.*) Иде Святослав на Дунай на Болъгары. И бившимся, одолѣ Святослав Болгаромъ, и взя городов 80 по Дунаю; и сѣде князя ту в Переяславци...»³¹.

А ось як розповідає про ці події О. Гваньїні: «Потім він (Святослав. — *І.Д.*) воював проти болгар, взяв у них 80 замків і поклав на них данину»³².

Даний фрагмент дає можливість наочно познайомитись із творчою лабораторією автора Густинського літопису, котрий перевіряв, доповнював і корегував свідчення першоджерел.

Згадку про перший болгарський похід Святослава подибуємо також у «Хроніці» Феодосія Софоновича, «Синописі» та літописі Яна Бінвільського³³. Як доводять сучасні дослідники, перші 2 автори запозичили дану інформацію із «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі» М. Стрийковського, а третій скористався «Хронікою Польською» М. та Й. Бельських³⁴. При цьому ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря характеризував болгар як «значных воєнников», що були гідними супротивниками русичів.

Наступний фрагмент, причетний до висвітлення русько-болгарських взаємин, знаходимо в Густинському літописі. Це запозичена з «Повісті врем'яних літ» загальновідома розповідь про плани князя-завойовника перенести свою столицю до Переяславця: «В лѣто 6481 (973). Рече Святослав ко Олѣ матери и ко боляром своим: «не любо ми ест жити в Києвѣ, хочу жити в Переяславцѣ в Дуная (сей Переяславец Кромер Дерестером называет), тамо бо ест среда земля моя, тамо бо сходятся вся блага: от Греков злато и поволоки, вино и овощи различное, такожде з Чехов и Угров

сребро, кони, а с Руси скоро и воск, мед и челядь»³⁵. Наведені слова свідчать, що «Се торговельне значінне Болгарії, розуміється, було Святославови вперед відоме і він вмів добре його оцінити з погляду традиційної торговельної політики своєї династії»³⁶.

Розлоге оповідання про другу болгарську кампанію Святослава, де йдеться, зокрема, про облогу Переяславця, автор Густинського літопису запозичив з «Повісті врем'яних літ». «...але те, що вона дає тут, — робить проникливий висновок М. Грушевський, — се народна традиція про війну Святослава з болгарами й греками взагалі, без різниці першої і другої кампанії (в новітній редакції вона скомбінована з умовою Святослава з Візантією й відповідно до того дещо змінена). Розкішний епічний розмах і величава простота роблять її одним з найцінніших епізодів — з літературного боку, але з фактами стоїть вона в повній суперечності й історичної вартості не має ніякої»³⁷.

Із «Повісті врем'яних літ» до Густинського літопису потрапив також договір між Святославом та Іоанном Цимісхієм, згідно з яким великий князь київський поклявся ніколи не нападати на Візантійську імперію та болгарські землі.

Насамкінець необхідно відзначити, що в Густинському літописі друга балканська кампанія невірно датується 975–976 рр., хоча в дійсності руське військо з'явилося на теренах Болгарії в серпні 969 р., а залишило їх у липні 971 р. Саме через це між інформацією про першу й другу балканські кампанії до пам'ятки потрапила запозичена з Ц. Баронія така вставка: «В лѣто 6479 (971) ... Грецы поразиша Русь и Болгаров, и самого князя Болгарского Бориса яша»³⁸. Прагнучи викликати симпатії з боку місцевого населення й використати його для боротьби з руссю, греки наголошували на визвольній місії своєї армії у Східній Болгарії й навіть визнали взятого ними в полон царя Бориса її правителем. Але після перемоги над русичами Іоанн Цимісхій оголосив зайняті ним східноболгарські землі провінціями імперії, а царя Бориса з родиною — своїми полоненими.

Коротеньку замітку про другий похід на Балкани знаходимо у «Хроніці» Феодосія Софоновича: «Потом знову Святослав, зобравши войска, воевал болгаров и мѣсто их болгарское за Дунаем, Переяслов, взял»³⁹.

Із «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі» М. Стрийковського Феодосій Софонович і автор «Синопису» запозичили фантастичний і еклетичний за своїм змістом уривок про похід Володимира Святославовича на Балкани. «По тому Володимир, — читаємо, наприклад, у «Синописі», — пішов з військом за Дунай, і приєднав до своєї держави землі Българську, Сербську, Карвацьку, Семиградську, В'ятинську, Ятвязьку, Дуліпську, Волоську, Мултянську і татарів Бобруцьких, і данину на всіх

них наклав, яку перше давали грецьким кесарям»⁴⁰. О.І. Рогов дав таку характеристику відповідному уривку з польської хроніки: «Перед нами сводка всех походов Владимира, описанных в летописи, и ряд неизвестных (на сербов, хорватов). Сделана она Стрыйковским искусственно и крайне неудачно: вятичи и ятвяги у него оказываются за Дунаем и превращены в греческих данников. Вот почему едва ли это известие Стрыйковского может способствовать разрешению вопроса о том, на каких болгар ходил Владимир — волжских или дунайских. Хотя здесь болгары помещены рядом с сербами, что как будто должно указывать на дунайских болгар, отмеченное искусственное помещение на Дунай всех народов, на которых ходил походом Владимир, не позволяет придавать этому сведению Стрыйковского серьезного значения»⁴¹.

Про династичні зв'язки Київської Русі з Болгарією свідчить вміщений до Густинського літопису й «Синопису» перелік Володимирових дружин, п'ятою в якому йде болгариня — мати Бориса і Гліба⁴².

Останнім уривком з Густинського літопису, що стосується історії Першого Болгарського царства, є взяте у Ц. Баронія лаконічне повідомлення про успішну війну царя Самуїла проти Візантії у 982 р. Вартим уваги є висловлене тут позитивне ставлення до болгарського володаря, котрий «б'яше... християнин добрый, и на бранѣх крѣпок и храбр»⁴³.

Оскільки незалежна болгарська держава припинила своє існування ще 1018 р., то повідомлення Густинського літопису, ніби 1116 р. «пойде Леон царевич Греческій, зять Володаров, на Болгаров, и сдася ему городов Подунайских скилка; в Дерестерѣ же лестію убіен бысть»⁴⁴, серйозно грішить проти істини. Насправді, тут йдеться про заколот, який підняв зять Володимира Всеволодовича Мономаха грецький царевич Леон Діоген проти імператора Олексія I Комнина. Продовженням цих подій стала згадана літописцем невдала спроба великого князя київського утримати захоплені родичем подунайські міста⁴⁵.

Дана пам'ятка фіксує також факт отруєння в 1117 р. кількох половецьких князів, котрі зі своїми ордами вторгнулись у болгарські землі⁴⁶.

Якщо Густинський літопис і подає ряд відомостей, які стосуються історії першої болгарської держави, то, з іншого боку, в ньому відсутня будь-яка інформація про Друге Болгарське царство. На нашу думку, це можна в першу чергу пояснити тим, що виклад подій у «Церковних аналах» Ц. Баронія закінчується 1198 р., а в південноруському літописі, близькому до Хлебниківського списку Іпатіївської групи хоч і доходив до кінця XIII ст., проте, очевидно, не мав ніяких матеріалів з історії Другого Болгарського царства (1187–1395). А ці дві праці були основними джерелами, з яких невідомий автор черпав факти з болгарського минулого.

Події тяжкої та тривалої боротьби народів Південної й Західної Європи з турецькими завойовниками були добре відомі українській інтелігенції XVII ст. Природно, що у зв'язку з постійною загрозою українським землям з боку Османської імперії та її васала Кримського ханства вони викликали тут шире співчуття й прагнення надати посильну допомогу братам-християнам під час воєн із спільним ворогом. Загалом в українському літописанні XVII ст. тема протистояння турецькій агресії займає значне місце. Згадаймо для прикладу емоційно забарвлене розлоге оповідання про захоплення турками Константинополя або інформацію про оборону албанцями під проводом Скандербега своєї батьківщини з Густинського літопису. Однак у всій групі досліджуваних пам'яток ми виявили лише два повідомлення, що стосуються історичних доль балканослов'янського світу протягом XIV–XVII ст. Так, «Літописець albo кройніка о землі Полској» повідомляє: «Потом року 1443 Владислав пошол на турка воевати мѣста зацние, которие турчин бил позабирал, отискал. Там своего воеводу семигородского виправивъши, турков мощно побил; там башу посланого для оборони Македонии з немалим войском, так збил, же аж и сам Амурат, цесар, боячися, слал послов, отдаючи мѣста всѣ рацкие, отдал, примиря просячи»⁴⁷. Тут йдеться про успішний воєнний похід 25-тисячного угорсько-сербського війська, очоленого королем Угорщини й Польщі Владиславом III, талановитим полководцем Яношем Гуньяді та сербським деспотом Георгієм Бранковичем, на Балкани, що розпочався 1443 р. Пройшовши Сербію, союзники звільнили Софію, але через сильні морози й нестачу продовольства їм не вдалося подолати Балканський хребет. Однак 2 січня 1444 р. біля гори Куновиці вони розбили турецьку армію, причому в бою загинув султанський шурин. Така перемога викликала піднесення національно-визвольного руху серед південнослов'янських народів, греків і албанців. Наляканий цими подіями, а також чутками про підготовку хрестового походу, Мурад II погодився на перемир'я, внаслідок якого була відновлена незалежність Сербської деспотовини. Крім столиці, турки повернули деспоту ще 23 міста, в тому числі Голубац і Крушевац.

Під 1521 р. автор Острозького літописця повідомляє про захоплення турками Белграда⁴⁸.

Українські історики, особливо укладачі місцевих літописів, скрупульозно фіксували різні метеорологічні, астрономічні, сейсмічні явища, відзначали голодні роки, випадки епіdemій, пожеж, нашествия шкідників тощо. Під 1509 р. у вищезазначеному творі є запис про великий землетрус на Балканському півострові та Італії: «Того же року дрижання землі великое у Цариграді, іже Базет, цесар турський, з міста випровадившися под намети, в полю мешкал. Так же і в Босні, в Далмації і ве Влоших аж міста западалися з будованієм»⁴⁹.

В окрему групу можна виділити інформацію, що стосується церковних і культурних діячів південнослов'янських народів.

Висвітлюючи події, котрі відбувалися в Києві та Візантії протягом 1071 р., автор Густинського літопису зазначає, що «В сія времена жит блаженный Феофилакт, епископ Болгарскій, иже истолкова Новый Заѡт, си ест, Евангеліе и Апостол»⁵⁰. Тут йдеться про визначну постать у церковному й культурному житті Болгарії кінця XI — початок XII ст. — охридського архієпископа Теофілакта (1084/85–1107 р. або невдовзі після цього). Цей ієрарх написав тлумачення книг усього Нового Заповіту, крім Апокаліпсису, і більшої частини Старого Заповіту. В його сказанні про тиверіупольських мучеників і листуванні наявні цінні відомості щодо ранньої історії та організації болгарської церкви. Незважаючи на своє грецьке походження, охридський архієпископ виступав проти податкового гніту, запровадженого візантійським урядом на болгарських землях. Під час національного відродження, що почалося в другій половині XVIII ст., Паїсій Хілендарський «вносит его в число болгарских святых, считая его за болгарина и утверждая, будто он «многи книги перевел на болгарский язык»⁵¹.

В уривку, присвяченому зображенню боротьби між Латинською й Нікейською імперіями протягом 1204–1261 рр., український літописець перераховує константинопольських патріархів, які в цей період продовжували православну традицію. При цьому історик називає сучасниками патріархів Германа III (1267) та Юсифа (1268–1275; 1282–1283) блаженного Саву Сербського. У даному випадку йдеться про сина первовінчаного короля Сербії Стефана архієпископа Саву Сербського (1263–1268).

Набагато складнішою виявляється справа з тлумаченням змісту наступних рядків Густинського літопису: «В сіе лѣто (1247 р. — *І.Д.*) убіен бысть Батій, цар Татарскій, во Угрѣх, от Владыслава святого царя угорского, иже бысть царем по Белѣ, научен вѣры Савою Сербским»⁵². Це легендарне повідомлення про загибель монгольського завойовника запозичене з праці О. Гваньїні, однак останній нічого не говорить про наставника угорського короля. По-друге, під час татаро-монгольської навали в Угорщині царював Бела IV (1235–1270). Сучасником названого літописцем Владислава I Святого, що правив протягом 1077–1095 рр., був рідний дядько вищезгаданого сербського церковного ієрарха, котрий також носив ім'я Сава. Брат короля Стефана Неманя Сава Сербський (1169–1236) у 1219 р. заснував сербську національну православну церкву і став її першим архієпископом. Ткими ж значними були досягнення цієї особистості й на ниві національної культури. Він працював у жанрі житійної літератури, займався перекладацькою й педагогічною діяльністю, колекціонував книги. Перекладений ним на старослов'янську мову «Номоканон», відомий у нас під назвою

«Сербської Кормчої», 1274 р. був прийнятий до загального використання в Київській митрополії. Будучи високоосвіченою людиною, талановитим майстром слова, умілим організатором церковного й культурного життя, Сава Сербський підготував цілу школу письменників. Однак йому було всього 8 років, коли на королівський трон сів Владислав I Святий. Через це Сава Сербський ніяк не міг бути вихователем останнього.

Збагачення досліджуваної нами тематики в українському літописанні XVII ст. відбувалося й за рахунок матеріалів, що відображають безпосередні контакти Болгарії та Сербії з Україною на ниві церковного й культурного життя.

Починаючи з другої половини XIV ст., активно розвиваються зв'язки української та білоруської літератур з болгарським і сербським письменством. З Сербії та Болгарії до нас потрапляють принципово нові переклади різноманітних художніх творів. В Україні, Московії та Білорусі у другій половині XIV–XV ст. працює багато вихідців з Балкан, причому деякі з них займають високі посади в церковній ієрархії. Взаємини України з південними слов'янами виявлялися не тільки в художній літературі, а й у офіційному діловодстві, ораторському стилі церковних проповідей, тогочасній літературній мові тощо.

Значною мірою «Другий південнослов'янський вплив» пов'язаний з київським митрополитом Кипріяном (1380–1406) та його племінником Григорієм Цамблаком (1415–1419). Хоч у Густинському літописі й зафіксовано рік смерті Кипріяна, а обставинам утворення православної митрополічної кафедри Великого князівства Литовського й обрання Григорія Цамблака присвячено великий за обсягом уривок, а в «Синописі» спеціальний розділ, проте їх автори ніде не згадують, що ці митрополити були болгарами. Натомість грек за походженням київський митрополит Ісидор (1437) відповідно до пізнішої літописної традиції виступає в Густинському літописі як болгарин⁵³.

Серед представників православної сторони на Берестейському соборі автор Густинського літопису називає й белградського митрополита Луку⁵⁴. Цей владика перебував тоді в Україні очевидно для збору милостині й відповідно до свого високого сану брав участь у головних подіях місцевого церковного життя. Зокрема, ще 28 січня 1595 р. він був присутній на організованому львівським єпископом Гедеоном Балабаном Львівському духовному синоді, який ухвалив визнати Флорентійську унію.

І нарешті, в редакції Київського літопису із збірника Іллі Кошчаківського зазначено, що 19 квітня 1612 р. у Межигірському монастирі було освячено церкви Петра й Миколи архієпископом «Монемвасійским з Кгреции, або Неофитом Болгарским»⁵⁵. Як і в попередньому випадку, тут йдеться про тих,

за словами М. Грушевського, «заблудящих єрархів», що в XVI–XVIII ст. регулярно відвідували Україну й особливо Московію в пошуках матеріальної допомоги.

Отже автори українських літописів XVII ст. приділяли велику увагу історичним долям слов'янського світу, зокрема й південних слов'ян. При цьому хронологічні межі історії південнослов'янських народів сягають від біблійних часів до XVII ст. Викладаючи середньовічну історію Болгарії та Сербії, літописці головним чином висвітлювали події політичного життя, тобто воєнні походи, зміну правителів тощо. Цікавило їх також питання етногенезу південнослов'янських народів. Оскільки авторами розглянутих нами пам'яток були духовні особи, то, зрозуміло, що, звертаючись до минулого південного слов'янства, вони не могли обминути питань, які стосувалися запровадження християнства й виникнення писемності. На сторінках літописних творів регулярно зустрічається інформація, яка свідчить про існування політичних і культурних зв'язків між Україною та південнослов'янськими землями. Найбільше уваги українські історики приділяють Болгарії. Це зумовлено тим, що в X ст. Болгарське царство стало об'єктом воєнної експансії з боку Київської Русі, а також підвищеним інтересом до історії його сусіда — Візантійської імперії. Основна маса матеріалів з нашого питання припадає на праці узагальнюючого характеру, в першу чергу на Густинський літопис, який «отличается широтой взглядов и значительным кругом использованных источников»⁵⁶. Автори ж місцевих літописів торкаються даної тематики епізодично.

За винятком повідомлення про участь владики Неофіта в освяченні церков Межигірського монастиря, досліджені нами пам'ятки не містять яких-небудь оригінальних фактів з історії південного слов'янства чи українсько-південнослов'янських зв'язків. Та, незважаючи на це, звернення українських літописців до даної теми мало велике значення як для розширення тематичних обріїв вітчизняної історіографії, так і для усвідомлення єдності всього слов'янства й завдань, що стояли перед ним у зв'язку з необхідністю боротьби проти османської загрози.

¹ Марченко М.І. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. — К., 1959. — С. 33.

² Мицик Ю.А. Передмова // Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 5.

³ Там само.

⁴ *Мыльников А.С.* Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI — начала XVIII века. — СПб., 1996. — С. 21.

⁵ Густинський літопис // Українська література XVII ст. Синкретична писемність, поезія, драматургія, белетристика. — К., 1987. — С. 147.

⁶ Там само. — С. 148.

⁷ *Жиленко І.В.* Синопис Київський // Лаврський альманах. — К., 2002. — Вип. 6. — Спецвип. 2. — С. 44.

⁸ Там само. — С. 42.

⁹ *Мицик Ю.А.* Літопис Яна Бінвільського // Національний університет «Києво-Могилянська академія». Наукові записки. — К., 2002. — Т. 20. Історичні науки. — Ч. 2. — С. 62.

¹⁰ *Мыльников А.С.* Указ. соч. — С. 125.

¹¹ *Софонович Феодосій.* Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 57.

¹² Там само.

¹³ Густинський літопис... — С. 150.

¹⁴ Там само. — С. 152.

¹⁵ Прокопий из Кесарии. Война с готами. — М., 1950. — С. 295, 337, 364–366, 369–370, 372–374.

¹⁶ Густинская летопись // Полное собрание русских летописей. — СПб., 1843. — Т. 2. — С. 233.

¹⁷ *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. — М., 1963. — С. 247.

¹⁸ Густинская летопись... — С. 237.

¹⁹ История Болгарии. — М., 1954. — Т. 1. — С. 74.

²⁰ Густинская летопись... — С. 252.

²¹ Там же.

²² Там же. — С. 237.

²³ Там же. — С. 238.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же. — С. 251.

²⁶ *Пешич С.А.* Синопис как историческое произведение // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. — М.–Л., 1958. — Т. XV. — С. 289.

²⁷ *Жиленко І.В.* Вказ. пр. — С. 63.

²⁸ Густинская летопись... — С. 242.

²⁹ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1. — С. 442.

³⁰ Густинская летопись... — С. 245.

³¹ Повість врем'яних літ: (За Іпатським списком). — К., 1990. — С. 102.

³² *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. — К., 2009. — С. 402.

³³ Софонович Феодосій. Вказ. пр. — С. 63; Жиленко І.В. Вказ. пр. — С. 52; Мицик Ю.А. Літопис Яна Бінвільського... — С. 63.

³⁴ Мицик Ю.А. Передмова... — С. 25; Жиленко І.В. Вказ. пр. — С. 158; Мицик Ю.А. Літопис Яна Бінвільського... — С. 73.

³⁵ Густинская летопись... — С. 246.

³⁶ Грушевський М.С. Вказ. пр. — Т. 1. — С. 468.

³⁷ Там само. — С. 471.

³⁸ Густинская летопись... — С. 245.

³⁹ Софонович Феодосій. Вказ. пр. — С. 63.

⁴⁰ Жиленко І.В. Вказ. пр — С. 57.

⁴¹ Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. — М., 1966. — С. 57–58.

⁴² Густинская летопись... — С. 250; Жиленко І.В. Вказ. пр. — С. 56.

⁴³ Густинская летопись... — С. 250.

⁴⁴ Там же. — С. 291.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Лїтописец албо кройника о землї Полскої // Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 246.

⁴⁸ Острозький літописець // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1970. — С. 126.

⁴⁹ Там само. — С. 125.

⁵⁰ Густинская летопись... — С. 274.

⁵¹ Голубинский Е.Е. Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или молдо-валашской. — М., 1871. — С. 659.

⁵² Густинская летопись... — С. 341.

⁵³ Там же. — С. 355.

⁵⁴ Там же. — С. 372.

⁵⁵ Киевская летопись 1241–1621 гг. // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 81.

⁵⁶ Пештич С.А. Указ. соч. — С. 290.

**НАУКОВО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
ОПЕРАТИВНОГО ШТАБУ РЕЙХСЛЯЙТЕРА РОЗЕНБЕРГА:
ОГЛЯД ДОКУМЕНТІВ ФЕДЕРАЛЬНОГО АРХІВУ В БЕРЛІНІ**

Для дослідників історії Другої світової війни, насамперед історії країн, що були окуповані нацистами, серед документів нацистської Німеччини цього періоду важливе значення у якості джерел мають не лише документи військових структур, адміністративних органів управління і служб, але й документація так званих напіввійськових структур, що створювалися на певний чітко визначений період під час війни та для виконання окремих завдань на територіях, окупованих Третім рейхом. Зокрема, вагоме місце серед них посідають матеріали Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, далі Штаб), що існував з 1940 по 1945 рр. та займався вивезенням з вищезазначених територій різних культурних цінностей, а також збиранням різноманітних матеріалів наукового та довідкового змісту з метою його використання як в цілях оперативного використання в умовах ведення війни, так і для більш глибокого вивчення ресурсного потенціалу окупованих країн. Активне дослідження діяльності Штабу та введення його документів у науковий обіг розпочалося з 1990-х років та триває й досі. Але документальний масив Штабу після війни був розпорошений на окремі частини, які на даний момент зберігаються у архівах різних країн, зокрема, дві значні групи — у Федеральному архіві у Берліні (Bundesarchiv Berlin, далі Федеральний архів) та у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), значно менша — у Російському державному військовому архіві у Москві. Це тривалий час значно ускладнювало роботу дослідників.

Кілька останніх десятиліть документи Штабу представляють інтерес для дослідників, що займаються, насамперед, питаннями переміщення культурних цінностей, він значно зріс після передання окремих частин документального масиву Штабу у вільний доступ. Але тривалий час склад і зміст архіву Штабу був малодослідженим, тому поза увагою вчених і досі залишається значна частина питань, пов'язаних як з поглибленим дослідженням особливостей функціонування Штабу, його структури, організації роботи на окупованих територіях, взаємодії з місцевим населенням, в тому числі в умовах повсякденного життя, так і вивченням ідеологічного підґрунтя його діяльності. Останнє в межах основного завдання Штабу, а саме боротьби з

еврейством, масонством і більшовизмом, передбачало організацію конфіскацій бібліотечних, архівних, музейних колекцій, зібрань наукових інститутів, різноманітних інформаційних матеріалів, що активно використовувався у воєнні роки різними німецькими службами. Тому в цілому цей основний напрямок діяльності Штабу можна визначити як науково-пропагандистський. Цьому сприяло також створення Східної бібліотеки Розенберга, де, насамперед, мали б концентруватися книжкові колекції, вивезені з окупованої території Радянського Союзу, та низки науково-дослідних інститутів Вищої школи, майбутнього партійного університету, робота якого мала б розпочатися після успішного завершення нацистами війни¹.

Таким чином, в світлі теми нашого дослідження особливий інтерес представляють документи, які висвітлюють різні аспекти вказаної науково-пропагандистської діяльності Штабу. Оскільки найбільші частини архіву Штабу, київська та берлінська, є складовими одного й того ж зібрання, вони містять, в основному, однакові групи документів щодо цього напрямку роботи цієї організації², але суттєвим є те, що вони значною мірою є взаємодоповнюваними, а не дублюючими, тому документи берлінської частини заслуговують на окремих джерелознавчий аналіз.

Слід зазначити, що здійснення цього дослідження, як і загалом виникнення перспективи з всебічного вивчення документів Штабу та залучення їх до наукового обігу, що допоможе у майбутньому багатьом науковцям різних країн, стали можливими завдяки зусиллям американського вченого Патриції Кеннеді Грімстед. Присвятивши багато років студіюванню проблеми переміщення та реституції культурних цінностей, вона ініціювала пошуки розпорошених документів Штабу та протягом останніх кількох років сприяла розвитку міжнародного проекту, започаткованого 2005 р., з оцифрування документів Штабу та передання їх у відкритий доступ. До проекту залучено США, Україну та в перспективі ще декілька західноєвропейських країн. Результатом стало розміщення у відкритому доступі у мережі Інтернет двох вищезгаданих найбільших частин архівного документального масиву Штабу — з Федерального архіву у Берліні³ та з ЦДАВО України⁴. За підрахунками автора кількість кадрів разом із обкладинками справ включно масив документів Штабу у Федеральному архіві (фонд NS 30*), нараховує близько 37 тис., у ЦДАВО України (описи 1–3 та дві повні справи та частина ще однієї з четвертого опису фонду 3676) — трохи більше 80 тис. кадрів, але масив документів опису № 5 фонду 3206, що містить

* Тут і далі на означення німецького «Bestand» вживається український аналог — «фонд».

документи Штабу разом з документами різних місцевих установ, зокрема структур рейхскомісаріату України, нараховує 15,5 тис. кадрів. Загальний обсяг оцифрованого в Україні масиву нараховує 140 тис. кадрів⁵, тобто майже у 3–4 рази більший за берлінський. На київську частину оцифрованих матеріалів Штабу в результаті подокументного перегляду протягом 2004–2006 рр. було складено анотований довідник-показчик⁶, покладений також в основу електронної версії. Окремі складові цієї частини вже були розглянуті у різних наукових працях, зокрема у низці статей українських дослідників⁷. У 2011 р. Міжнародний інститут соціальної історії у Амстердамі (International Institute for Social History) разом з Інститутом дослідження війни, голокосту та геноциду (Institute for War, Holocaust and Genocide Studies) Державного інституту військової документації (Nederlands Instituut voor Oorlogs documentatie, NIOD) розмістив на своїй веб-сторінці останню працю П. Кеннеді Грімстед «Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder. A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR)»⁸, що висвітлює місцезнаходження різних частин та окремих матеріалів документального зібрання Штабу. Зокрема, за даними Інституту дослідництва наводить цифру: 29 архівосховищ у 9 країнах світу. Із загальним поверховим оглядом останніх електронних ресурсів, де представлено документи Штабу, можна також ознайомитися на веб-сторінці Комісії у справах єврейських матеріальних позовів до Німеччини («Клеймс Конференс») (Conference on Jewish Material Claims Against Germany, Inc. (Claims Conference))⁹.

Основу берлінської частини архіву Оперативного штабу Розенберга складають документи, що наприкінці війни потрапили до американської зони окупації, звідки були вивезені до Сполучених Штатів Америки і де вони зберігалися у Національному архіві до початку 1960-х років. Там вони перебували разом в одному зібранні з документами інших структур, наприклад, Рейхсміністерства у справах окупованих східних територій та вермахту. На початку 1960-х років вони були замікрофільмовані, один примірник мікрофотокопій залишився у США, а інший був проданий СРСР. Самі ж документи були повернуті Німеччині та передані до архіву у м. Кобленц. Лише у другій половині 1990-х років цей документальний масив поступив до Федерального архіву у Берліні, де зберігається й зараз вже у неодноразово згаданому фонді NS 30. Вищезначений замікрофільмований масив документів, проданий до СРСР у 1960-х роках, потрапив до Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР (нині — ЦДАВО України), де зберігається і досі під назвою КМФ-8 («Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях»)¹⁰. Цей

фонд, що нараховує 1311 справ за 1939–1945 рр., з початку 1990-х років використовувався різними дослідниками, але лише в окремих роботах характеризуються документи, що безпосередньо належать Штабові та висвітлюють різні аспекти його діяльності в світлі загальної культурної політики на окупованих східних територіях, наприклад, долі переміщених книжкових цінностей¹¹. Зараз українські дослідники діяльності Штабу також мають можливість користуватися документами фонду NS 30 у Берліні, їх, зокрема, використовувала у своїх розвідках Т.М. Себта¹². Але склад фонду КМФ-8 та фонду NS 30 не є ідентичним, оскільки вже після 1960-х років останній зазнавав доповнень і певних переформувань, і через це лише кілька років тому фонд NS 30 набув того вигляду, в якому зараз запропонований дослідникам. У другій половині 2000-х років у Федеральному архіві у Берліні документи були оцифровані та розміщені у відкритому доступі на сайті архіву (www.bundesarchiv.de). Розміщення цих документів супроводжується розширеною анотацією Яни Блумберг, яка останньою з архівних співробітників опрацьовувала ці матеріали у 2003–2004 рр.¹³, а також загальним комплексним покажчиком до документів, у якому представлені власні імена, географічні назви, різні державні служби та установи¹⁴, перехресними посиланнями на документи інших служб НСДАП та окремо Альфреда Розенберга, насамперед, як Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням у НСДАП.

Детальнішу інформацію щодо історії формування загального фонду архівних документів Оперативного штабу Розенберга та його структури можна знайти у вищезгаданій розширеній анотації до фонду, а також у низці робіт окремих західних дослідників, зокрема, Патриції Кеннеді Грімстед¹⁵.

На сайті Федерального архіву у складі фонду NS 30 на даний момент загалом виставлено 231 одиницю зберігання, що систематизовані за структурним та адміністративно-територіальним поділом — за належністю до Управління Штабу у Берліні та його структур на окупованих територіях, зокрема Східної та Південно-Східної Європи. Таким чином, представлені на сайті Федерального архіву у Берліні справи об'єднані у два великі комплекси. Перший містить документацію Управління штабу у Берліні та окремих відділів Управління Штабу у Ратіборі¹⁶, переведених сюди у другій половині 1943 р. В основному це організаційні матеріали щодо завдань окремих підрозділів і співробітників, службове листування, різні донесення та розробки робочих груп і зондерштабів; документація зондерштаба «Музика», частково — документи зондерштабу «Наука», зібрання робочих донесень, розробок Управління штабу, головних робочих груп і робочих груп; різні розрізнені документи та матеріал інформаційного змісту.

Другий комплекс охоплює документи виключно територіальних підрозділів Штабу — головних робочих груп, що працювали на окупованих територіях, зокрема, Остланду, України, Центру та Південного Сходу, з яких найповніше представлені матеріали головних робочих груп Центра та Остланда і підпорядкованих їм дрібніших робочих груп. Але водночас слід зазначити, що ця систематизація розміщення оцифрованих справ на сайті Федерального архіву не співпадає з порядком нумерації справ у самому фонді NS 30.

Слід зазначити також, що існує специфіка складу кожного з цих двох основних документальних масивів, у Києві та у Берліні, і відмінності між ними пояснюються історичною долею кожного, хоча обставини формування їх у нинішньому порядку та історія їхнього переміщення досі залишаються остаточно нез'ясованими. У документах фонду NS 30 у Федеральному архіві в Берліні простежується виражений своєрідний хронологічний розподіл документів — матеріали 1941–1943 рр., що певною мірою дублюють документи київської частини архіву Штабу, частково — 1944 р., але унікальною є частина матеріалів, що датуються 1944 р. та початком 1945 р. Саме наприкінці 1944 р. територіальні структури Штабу, головні робочі групи та робочі групи, остаточно залишили окуповані території, а саме України, Білорусії, Росії, країн Прибалтики, Південного Сходу (з центром у м. Белград). Хоча ця остання наведена частина матеріалів нечисленна порівняно з обсягом документів, створених у 1941–1943 рр., але вони, як правило, мають комплексний характер та надзвичайно важливе значення для висвітлення підсумкового етапу науково-пропагандистської діяльності Штабу на окупованих територіях, не лише щодо вивезених культурних цінностей, а й щодо інших напрямків його діяльності. Насамперед це стосувалося як опрацювання тієї частини вивезених матеріалів, що могла бути використана для оперативних пропагандистських цілей, наприклад зібрань радянської преси, так й для більш копіткої та тривалої роботи — упорядкування та перекладу зібрань наукового змісту, що, як вважали нацисти, для майбутніх післявоєнних поколінь могли б стати важливим джерелом з дослідження більшовизму. Також ці матеріали 1944–1945 рр. містять відомості щодо роботи тих наукових співробітників, що залишилися при Штабі, як місцевих, німців, так й колишніх громадян Радянського Союзу, адже разом зі структурами Штабу з окупованих територій у напрямку Німеччини виїхали й деякі місцеві наукові співробітники, що на останньому році війни прагнули утриматися при Штабі, працюючи як і раніше задля можливості вижити. В той самий час у ф. 3676 у ЦДАВО України в значній мірі відклалися матеріали за 1942–1943 рр., періоду найбільш активної роботи Штабу у Східній Європі (Управління штабу, його

окремих структурних частин, наприклад, Головної робочої групи України та Головної робочої групи Остланда).

Документи Штабу з науково-пропагандистської діяльності, що містяться у складі берлінського документального комплексу, загалом можна поділити на кілька загальних груп, всередині яких можуть бути додатково виділені окремі підгрупи: 1) накази та розпорядження вищого керівництва Третього рейху, зокрема, Гітлера, Геринга та інших за 1940–1942 рр. щодо створення Штабу, його структури та повноважень, завдання у сфері ідеології та пропаганди; 2) внутрішня службова документація Штабу: службові інструкції, накази, вказівки, розпорядження, циркуляри Управління штабу та його підрозділів, що визначали та регламентували проведення багатопланової пошукової та дослідницької діяльності; до них належать також випуски бюлетеню Управління штабу «Розпорядження та повідомлення», де регулярно друкувалися загальні вказівки чи роз'яснення; відповідні документи різних структурних підрозділів Штабу, насамперед, відповідного відділу використання при Управлінні штабу у Берліні, головних робочих груп та зондерштабів (дослівно «особливих штабів», що відповідали при Штабі за наукові тематичні напрямки роботи), в основному, це інструктивні матеріали відповідно до специфіки роботи на місцях, донесення та звітні документи; 3) комплекс матеріалів, створених на джерельній базі, яку склали різноманітні зібрання окупованих територій, насамперед, бібліотек, наукових установ та архівів; передусім це наукові розвідки, статті та довідки аналітичного та інформаційного змісту, бібліографії тощо; саме вони були призначені або для використання в науково-дослідних установах Третього рейху, у навчальному процесі, або ж для забезпечення оперативних потреб ведення пропаганди проти більшовизму; 4) документи, що відображають процес використання матеріалів третьої групи, оскільки одним із важливих завдань Штабу було, за можливості, забезпечення потреби різних німецьких служб у цільовій та змістовно насиченій інформації про окуповані території¹⁷. Щоправда, в обмеженому обсязі Штаб збирав матеріали військового, виключно стратегічного, економічного змісту, оскільки це входило до компетенції інших структур Третього рейху¹⁸.

Перша група документів є дуже нечисленною та має допоміжний характер. У фонді NS 30 вони знаходяться у справах 1, 2. Значно більший інтерес становлять матеріали, що складають *другу групу*. На відміну від першої вона значно численніша та різноманітна, як за складом документів, так і за їхнім змістом. Як вже було зазначено вище, в її основі матеріали структурних підрозділів Штабу, серед яких — відповідний відділ використання при Управлінні штабу у Берліні, у 1943 р., перетворений на відділ обліку та контролю (відбору), відділи використання головних робочих груп,

а також зондерштаби. Умовно ці документи об'єднуються в один великий комплекс, оскільки представляють собою внутрішню службову документацію. Зважаючи на її комплексний характер, тут можна виокремити кілька підгруп документів.

Перша підгрупа документів щодо науково-пропагандистської діяльності в цій підгрупі досить нечисленна, в основному, ці документи зосереджені у справах 3–5. Значна їхня частина продубльована у архівному зібранні Штабу у ЦДАВО України (насамперед у справах 26а, 44, 58, 59, 63 1-го опису ф. 3676). Це пояснюється як походженням цієї групи документів (Управління штабу), так й їхнім характером як організаційних, що розсилалися у копіях до виконання чи до відома підлеглим структурам. З одного боку, ще призвело до дублювання документів, що існують у кількох копіях, отже реальна кількість окремих унікальних документів дещо менша, ніж загальна, але з іншого боку це дозволило забезпечити високий ступінь повноти матеріалів Штабу, що збереглися. Окреме місце серед них займають випуски бюлетеню Управління штабу «Розпорядження та повідомлення» та видання «Інформаційний бюлетень. Новини Оперативного штабу». Бюлетень Управління штабу «Розпорядження та повідомлення» виходив у 1942–1943 рр. та представляв собою збірку наказів, розпоряджень, оголошень щодо різноманітних питань внутрішнього службового розпорядку, в тому числі змін у структурі Штабу, призначень і переміщень, робочих доручень тощо. В першу чергу саме ці документи визначали ідеологічне підґрунтя діяльності Штабу та її основні напрямки, у них також друкувалися доручення для зондерштабів — підрозділів Штабу, що формувалися окремими відомствами Альфреда Розенберга як «Уповноваженого фіурера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням у партії», наприклад, «Прадавня [та рання] історія», «Світоглядна інформація», «Наука» тощо. У фонді NS 30, у справі 4, є випуски бюлетеню «Розпорядження та повідомлення», відсутні у ЦДАВО України. Зокрема, для нашої теми інтерес становить випуск 18 від 28.10.1944 р., в якому у розпорядженні № 98 сформульовано підсумки роботи Штабу «на шостому році війни»¹⁹. Зазначається, що умови його роботи значно змінилися, частину співробітників було залучено до лав вермахту, тому тепер основним видом діяльності співробітників Штабу стало опрацювання так званих матеріалів для використання; при цьому серед основних ідейних противників, крім більшовизму, єврейства та масонства тепер були зазначені лібералізм та американізм*. За цей напрям відповідав

* Тут термін «американізм» вживався на позначення ідеологічної течії, що виникла у США всередині католицької церкви та була покликана адаптувати основи католицизму до реалій капіталізму.

спеціально створений зондерштаб «Американізм» на чолі з д-ром Віллем²⁰, а зі складу Східної бібліотеки у грудні 1944 р. було виокремлено Західну бібліотеку²¹. Видання «Інформаційний бюлетень. Новини Оперативного штабу» збереглося, в основному, саме у берлінській частині архіву Штабу. Воно дещо відрізняється за своїм змістом від бюлетеню Управління штабу «Розпорядження та повідомлення» і було призначене для публікації новин з життя Штабу. Зокрема, у справі № 5 ф. NS 30 наявні випуски № 1, 3, 5, 7–10 за 1943 р., випуски 1–3, 5–7 за 1944 рр., випуск № 1 за 1945 р. та кілька позачергових. Серед його матеріалів подавалися також статті аналітичного-інформаційного змісту щодо роботи на окупованих територіях, насамперед, на окупованій території Радянського союзу, не в останню чергу завдяки залученню до видання Головного відомства «Наддержавні сили» (Hauptamt «Überstaatliche Mächte») витяги пропагандистського змісту з робіт співробітників Штабу про різні сфери життя у Радянському союзі, переліки робіт, що вже надійшли до Управління штабу, тематичні переліки радянської літератури.

Друга підгрупа документів складається з матеріалів методологічного змісту Управління штабу та його відділів, а також відповідних відділів з використання головних робочих груп щодо опрацювання конфіскованих книжкових зібрань і зібрань наукового характеру, а також створення на його підґрунті праць щодо різних сфер життя окупованих територій. Офіційно ці праці носили назву «розробки», насправді представляючи собою досить різноманітні роботи — від невеликих інформаційних статей до справжніх наукових розвідок. Велика увага приділялася питанням достовірності інформації, суб'єктивне ставлення автора до предмету його розгляду мало бути мінімізоване, тому значне місце тут посідають інструкції щодо організації та проведення роботи з пошуку та відбору, а також розпорядження щодо кожної складової цього процесу. Такі матеріали, наприклад робочої групи Білорусії, є у справі 155.

Третю підгрупу документів складають звіти та донесення відділів Управління штабу та робочих груп. Оскільки розробки, створені на місцях, надходили до відділу використання Управління Штабу, саме його звіти фіксують узагальнюючі відомості щодо надходжень науково-пропагандистських матеріалів до Берліну, а пізніше — до Ратібору. Зокрема, у берлінській частині документів Штабу, у справі 17 фонду NS 30 зберігся річний звіт відділу за 1942 р. та низка квартальних звітів за 1942 та 1943 рр., а також частково за 1944 р. Вони мали комплексний характер, зокрема містили інформацію не лише щодо надходжень робіт до Управління, а саме до так званого «Архіву», де концентрувалися розробки, а й їхні різні переліки з точними цифрами, відомості про стан їхнього опрацювання та

дані щодо книжкових зібрань, які призначалися для Східної бібліотеки Розенберга. Слід відмітити, що саме ці документи з берлінської частини загального документального комплексу Штабу дають нам відомості про вищезазначений «Архів», а саме кількість надходження розробок за різні проміжки часу із зазначенням окремих їхніх вихідних даних (тема, обсяг, мова написання) та необхідного наукового технічного опрацювання — перекладу, машинописного набору, рецензування тощо. Ще на другу половину 1943 р. у документах цього «Архіву» фігурувала цифра у 3 тис. розробок²², а на кінець 1944 р., за даними керівника Штабу Герхарда Утікаля, нараховується вже близько 5 тис. розробок різного змісту²³. Щоправда, встановити точну кількість робіт ще досить складно, оскільки поки не відомі документи, продюзовані самим цим «Архівом» як окремою структурною одиницею Штабу. Також не можна засвідчити існування хоча б повного облікового переліку всіх розробок та інших матеріалів «Архіву». Тому досить цікавим видається перспектива здійснити завдяки звітним документам відповідного відділу Управління штабу та відділів головних робочих груп зведення найменувань всіх тем разом із їхніми ідентифікаційними пошуковими даними, отриманими з облікових та звітних документів, що збереглися. Їхній аналіз дав би можливість не лише хоча б частково реконструювати структуру «Архіву» та його склад, а й проаналізувати рівень науковості цих розробок, адже вони всі були дуже неоднорідні, ступінь достовірності джерельної бази цих робіт, підрахувати хоча б приблизний загальний обсяг, тематичний розподіл, з'ясувати їхнє походження, мову написання, наявність перекладів, коло задіяних осіб — спеціалістів з різних галузей знань, а також сфери використання — від підготовки пропагандистських статей для преси та лекцій для різних освітніх і навчальних заходів до використання у якості джерел для написання наукових робіт.

Звіти та донесення головних робочих груп та робочих груп повніше висвітлюють стан поточної роботи на місцях (справи 148–152, 164, 167–169, 186, 202). Ці документи з фонду NS 30 доповнюють звіти робочих груп, що збереглися у київській частині архіву Штабу та завдяки цьому дозволяють реконструювати етапи роботи в галузі пошуку, відбору, опрацювання відповідного змісту, необхідні для у якості джерельної бази, відбору залучення місцевих співробітників та їхнього внеску тощо.

Особливий інтерес для нашого дослідження має справа 211. Вона містить низку документів за 1944 р. та початок 1945 р., зокрема, звіти Рудольфа Прокша, керівника зондеркоманди «Схід» при Управлінні штабу, що була утворена наприкінці 1944 р. фактично із залишків головних робочих груп, які працювали у Східній Європі та станом на кінець 1944 р. припинили своє

існування. Це місячні звіти за 1944 р., заключний звіт за 1944 р., що супроводжуються п'ятьма додатками різного змісту. Ці документи відсутні у фонді 3676 ЦДАВО України. Вони дають інформацію щодо розробок, кола співробітників, участі співробітників Штабу у різних заходах інших німецьких установ та товариств тощо. Але серед іншого вони цінні тим, що у них подані витяги з окремих документів Управління штабу, що не всі можна знайти у обох частинах документального архіву Штабу, узагальнюючі відомості з робочої практики відділу обліку Головної робочої групи України в руслі науково-пропагандистської діяльності, а також виступ керівника Штабу Герхарда Утікаля на службовому засіданні у Ратіборі у грудні 1944 р.²⁴, де не лише підведені підсумки результатів роботи на кінець 1944 р., а й окреслені завдання на поточному етапі.

Матеріали таких підрозділів, як зондерштаби, що складають *четверту підгрупу*, представлено у ф. NS 30 досить вибірково та нерівномірно. Зокрема, у ньому є масиви документів зондерштабів «Наука» (справи 84–91) та «Музика» (справи 63–67), але у вагомій кількості відсутні матеріали деяких інших зондерштабів, а саме звітних документів його співробітників, що висвітлюють роботу з описування наукових зібрань на окупованих територіях у 1942–1943 рр., наприклад зондерштабів «Прадавня та рання історія», «Фольклористика», «Бібліотеки» тощо.

Загалом вся друга група документів значно інформативніша за інші, також завдяки тому, що, як вже згадувалося, у 1944 р. та на самому початку 1945 р. питання про здійснення масових конфіскацій культурних цінностей та переправлення їх до рейху швидко втрачало свою актуальність, оскільки головні робочі групи Штабу, що працювали у Східній Європі, залишили території своєї діяльності. Тому співробітники відділів, що виїхали до м. Ратібор, ще у 1943 р. змушені були зосередитися на опрацюванні, науковому редагуванні, перекладі всіх зібраних аналітико-інформаційних та наукових матеріалів німецькою мовою у бюро перекладів при Штабі. Але, незважаючи на усвідомлення того, що наближається закінчення війни не на користь нацистської Німеччини, керівництво Штабу до останнього висловлювало надію, що плоди їхньої праці стануть в нагоді і після війни²⁵, тому робота тривала фактично до весни 1945 р.

Третю групу документації складають безпосередньо самі розробки та інформаційні довідки, а також тематичні донесення співробітників робочих груп, команд. Загалом наявна інформація щодо складу двох великих частин документального масиву Штабу свідчать, що більша частина підготовлених робіт — аналітико-інформаційних довідок для різних служб, матеріалів пропагандистського змісту для публікації у пресі, наукових робіт була втрачена, ймовірно, внаслідок бойових дій та переміщень. Повні тексти

праць представлені досить вибірково, загальний їхній перелік або підрахунок досі не здійснено, що також може стати окремим питанням для наукової розвідки та частиною реконструкції вищезазначеного «Архіву». Дещо краще представлені тематичні донесення співробітників робочих груп та команд щодо архівів (справи 77, 78, 189) на окупованих територіях та музеїв (справа 190).

При цьому слід зазначити, що хоча робота Штабу мала слугувати боротьбі з ідейними ворогами націонал-соціалізму, обсяги науково-пропагандистської діяльності на Заході та Сході складно порівнювати — маючи ззовні одну й ту ж саму форму, ґрунтуючись на підставі виконання основного ідеологічного завдання Штабу головні робочі групи на Заході (головні робочі групи Бельгії (Бельгії та Північної Франції), Нідерландів), а пізніше й Головна робоча група Південного Сходу з місцеперебуванням у м. Белграді, з 1940 р. активно займалися конфіскацією культурних цінностей, насамперед, єврейського майна, що залишилося без господарів. Збирання, опрацювання, використання інформації ідеологічного змісту, зокрема, про євреїв та масонів, співробітниками цих груп, як свідчать наявні документальні джерела, перебувало в той час на другому плані. Хоча мало місце використання певних джерел у сфері пропаганди та, насамперед, у політичній підготовці, але, в основному, зміст їх стосувався історії єврейського народу та сутності масонства. Але саме у СРСР вбачали важливий елемент «єврейської загрози» як начебто складової більшовизму. Тому серед матеріалів головних робочих груп, що працювали на Заході, знаходиться мало документів, що відображали процес організації їхньої пошукової, наукової та пропагандистської діяльності. У берлінській частині архіву Штабу, зокрема, можна знайти розробки та тематичні донесення Управління штабу за 1944 та 1945 рр. (справи 68, 69) щодо США та СРСР; Головної робочої групи Бельгії та Північної Франції (справи 71–74) на тему більшовизму, політичного стану у Бельгії (справа 179 Головної робочої групи Остланда щодо культурно-політичного життя країн Прибалтики (справи 80, 81), Головної робочої групи України щодо окремих наукових зібрань (справа 82 із донесеннями д-ра Томсона щодо геологічних колекцій в Україні), радянської містобудівної справи та житлового господарства (справа 92), окремих навчальних закладів (справа 93), різних питань життя радянської держави (справи 94–97, 101–102, 198–199) тощо. Тут також наявні документи Головної робочої групи Південного Сходу (справи 76, 68, 69). Частина цих робіт зі справ 82, 93, 94–97 міститься також у ф. 3676 ЦДАВО України.

У берлінському зібранні є також розрізненні матеріали з різних питань за різні роки, що частково відсутні у ф. 3676 у ЦДАВО України, наприклад, за 1939 та 1940 рр. включно: щодо масонства у Західній Європі (справи 127,

128, 130, 132), питань сільського господарства у СРСР (справи 135, 213), промови Сталіна (справа 138), радянської пропаганди (справи 139–140), внутрішньополітичного стану в Румунії (справа 209) тощо.

У складі цього документального комплексу знаходяться матеріали ідеологічного змісту, призначені для написання праць на допомогу боротьбі з ворогами націонал-соціалізму, зокрема, д-ра Герхарда Вундера, призначені для читання лекцій, створення пропагандистських брошур, включення до планів дисциплін ідеологічного та політичного змісту різних навчальних пропагандистських курсів (справи 106–119), а також підбірки інформаційних матеріалів Вальдемара Рейхардта про Радянський Союз, призначені для публікації у пресі (справа 98).

Четверта група документів представлена, насамперед, листуванням Управління штабу його структурних підрозділів з науковими та освітніми установами, товариствами та організаціями Третього рейху, пропагандистськими та військовими службами, а також окремими самостійними німецькими дослідниками. Як правило, вони зверталися до Управління або у пошуках інформації про окуповані території для забезпечення виконання своїх оперативних цілей, наприклад, пропаганди, або у пошуках джерельної бази для своїх наукових розвідок. У фонді NS 30 подібні матеріали розрізнено перебувають у складі інших матеріалів та сконцентровані переважно у справах 26–31, 36–37, 205.

У складі цієї групи також окремо можна виділити певні відомості про співпрацю співробітників Штабу з іншими установами та про їхню участь у заходах інших товариств в умовах співробітництва, наприклад, документи Робочого товариства з дослідження світової більшовицької загрози, що містяться у справах 10 та 11.

Отже, берлінська частина архіву Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга, маючи приблизно третину документів від обсягу київської частини, є досить різноманітним за змістом та цінним документальним комплексом. Завдяки оцифруванню та розміщенню його у мережі відтепер дослідники з будь-якої країни можуть отримати доступ до цих документів, що сприяє розвитку та поглибленню наукових студій. Серед різноманітних документів Управління штабу, його підрозділів, територіальних структур окреме місце займають матеріали, що містять інформацію щодо одного з основних напрямів роботи Штабу — науково-пропагандистської діяльності, спрямованої на боротьбу з ідейними ворогами націонал-соціалізму, насамперед, більшовизмом, єврейством та масонством.

Берлінська частина документів висвітлює науково-пропагандистську діяльність Штабу в 1944–1945 рр., коли цій напрям у роботі Штабу став головним, в той час як аналогічні матеріали з ЦДАВО України краще

відображають різні аспекти його роботи на окупованих територіях у 1941–1943 рр. Важливою є також інформація з берлінських документів про архів розробок Штабу. Саме вивчення його складу і структури може стати у подальшому перспективним напрямком для досліджень, так само як й зв'язків Штабу з іншими організаціями та службами Третього рейху, що отримували для забезпечення власних інформаційних потреб розробки Штабу з різної тематики та літературу з книжкових зібрань, переміщених з території, окупованих нацистами під час Другої світової війни.

¹ Себта Т.М. Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943): дослідження: анот. покажчик: публікація документів. — К., 2004. — С. 114–148.

² Щодо джерел з науково-пропагандистської діяльності Штабу, які зберігаються у ЦДАВО України, див.: *Кашевара Н.* Архівні джерела з історії науково-дослідної діяльності Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга на території окупованих країн під час Другої світової війни // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 2008. — Т. 15. — С. 44–50; *Її ж.* Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України, Інститут історії України. — К., 2008. — 8 с.; *Її ж.* “Більшовицький експеримент” як об'єкт вивчення Оперативним штабом рейхсляйтера Розенберга окупованих східних областей в період Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. — К., 2007. — Вип. 11. — С. 117–129; *Її ж.* Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944) // Архіви окупації, 1941–1944. — К., 2006. — Т. 1. — С. 860–871; *Її ж.* Архів Оперативного штабу Розенберга як джерело з історії використання нацистськими установами документальної спадщини народів окупованих країн Східної Європи // Архіви України. — 2009. — № 1–2. — С. 92–104.

³ Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg [Електронний ресурс] / Федеральний архів в Берліні. — Електрон. текст. дані. — Режим доступу: http://startext.net-build.de:8080/barch/Midosasearch/NS30_25600/index.htm

⁴ Коллекция документов Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга / ЦДАВО України. Електрон. текст. дані. — Режим доступу: <http://err.tsdavo.org.ua/>

⁵ Коллекция документов Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга. О проекте / ЦДАВО України. Електрон. текст. дані. — Режим доступу: <http://err.tsdavo.org.ua/1/webpages/61535226>

⁶ *Кашевара Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. — К., 2006. — 578 с.

⁷ *Себта Т.М.* Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга // Архіви України. — 1997. — № 1–6. — С. 53–73 [Електронний ресурс] // Архіви України: Офіційний веб-сайт Держкомархівів України. — Режим доступу: www.archives.gov.ua/

Publicat/Researches/Doslidz-Sebta.php; *Її ж.* Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941–1944) // *Наук. записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів.* — К., 1999. — Т. 4. — С. 398–412; *Войцехівська І.Н., Кашеварова Н.Г.* Архів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в Києві: структура документальних комплексів // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць.* — К., 2007. — Ч. 14. — С. 14–33; *Іванов О.Ф.* Науковці України під німецькою окупацією у світлі документів “Фонду Розенберга” // *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія.* — К., 2003. — Вип. 65. — С. 30–34; *Малолетова Н. І., Дубровіна Л.А.* Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943) // *Бібліотечний вісник.* — К., 2001. — № 4. — С. 2–18 та ін.

⁸ Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder. A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) / International Institute for Social History. — Електрон. текст дані. — Режим доступу: <http://www.iisg.nl/publications/errsurvey/>

⁹ Records of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR): Documenting Plunder Online / The Claims Conference. — Електрон. текст дані. — Режим доступу: http://www.claimscon.org/index.asp?url=looted_art/err

¹⁰ Детальніше щодо історії цього масиву німецьких документів див.: *Яковлева Л.В., Шевчук А.Й.* Колекція мікрофільмів фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту в ЦДАЖР УРСР // *Український історичний журнал.* — 1989. — № 1. — С. 155–157.

¹¹ *Кашеварова Н.Г.* Документальна колекція мікрофільмів нацистської окупаційної адміністрації на східних територіях як джерело вивчення діяльності Оперативного штабу А. Розенберга з вивезення бібліотечних фондів України // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.* — К., 2003. — Ч. 10. — Ч. 2. — С. 277–286; *Її ж.* Документи Рейхміністрації окупованих східних областей та Оперативного штабу Розенберга (1941–1944) з питань переміщення книжкових культурних цінностей з колекції мікрофільмів в ЦДАВО України (КМФ–8) // *Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943): дослідження: анот. покажчик: публікація документів.* — К., 2004. — С. 149–169; *Її ж.* Берлинские документы Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга как источник изучения истории библиотечных собраний в период Второй мировой войны (из коллекции микрофильмов ЦГАВО Украины) // *Библиотека в контексте истории: Матер. 6-й междунар. науч. конф. (Москва, 4–5 октября 2005 г.).* — М., 2005. — С. 191–197.

¹² *Себта Т.М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга... — С. 114–148.

¹³ Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Einleitung [Електронний ресурс] / Федеральний архів в Берліні...

¹⁴ Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Gesamtindex [Електронний ресурс] / Федеральний архів в Берліні. — Електрон. текст дані. — Режим доступу: http://startext.net-build.de:8080/barch/Midosasearch/NS30/xml/inhalt/indizes_01.htm

¹⁵ *Grimsted P.K.* Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. — Cambridge, Massachusetts, 2001. — 749 p.; *Id.* U.S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USA, 1945–1959: Facsimile Documents from the National Archives of the United States / Compiled by Patricia Grimsted Kennedy. Foreword by Michael J. Kurtz. CD-ROM edition. (Washington, DC: GPO), 2001; *Id.* Roads to Ratibor: Library and Archival Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Offprint // *Holocaust and Genocide Studies.* — Oxford, 2005. — Vol. 19. — № 3. — P. 390–458 та ін.

¹⁶ Сучасне польське місто Рацибуж (пол. Racibórz, нім. Ratibor).

¹⁷ Щодо більш поглибленої структури цих груп документів на прикладі матеріалів Штабу у ЦДАВО України див.: *Кашеварова Н.* Архівні джерела з історії науково-дослідної діяльності Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга... — С. 44–50

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3676. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 80.

¹⁹ ВArch NS 30/4/160–161. Цифрову копію онлайн див.: http://startext.net-build.de:8080/barch/Midosasearch/NS30_25600/index.htm

²⁰ ВArch NS 30/4/160. Цифрову копію онлайн див.: http://startext.net-build.de:8080/barch/Midosasearch/NS30_25600/index.htm

²¹ *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга... — С. 137.

²² ЦДАВО України. — КМФ–8. — Оп. 1. — Спр. 279 (Р. 98. — К. 1385).

²³ ВArch NS 30/211/222. Цифрову копію онлайн див.: http://startext.net-build.de:8080/barch/Midosasearch/NS30_25600/index.htm

²⁴ ВArch NS 30/211/199–235. Цифрову копію онлайн див.: http://startext.net-build.de:8080/barch/Midosasearch/NS30_25600/index.htm

²⁵ ВArch NS 30/211/199. Цифрову копію онлайн див.: http://startext.net-build.de:8080/barch/Midosasearch/NS30_25600/index.htm

**ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1939–1956 РОКІВ:
СПЕЦИФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА СТАН ОПРИЛЮДНЕННЯ**

Нагальна потреба у всебічному розкритті складу та змісту документів, що розповідають про діяльність УПА як військово-політичної організації, створеної з ініціативи Організації українських націоналістів, переважно її революційної частини під проводом С. Бандери (ОУН самостійників-державників), з метою збройної боротьби за Українську самостійну соборну державу, захисту українського населення від терору нацистських окупантів, боротьби з радянськими партизанами, польським підпіллям (часом співпраця з ними), а згодом — протистояння партійно-радянським органам влади, у тому числі репресивно-каральним, що відновилися в Україні 1943–1944 роках, є цілком очевидною. Тільки комплексне й об'єктивне дослідження всієї джерельної бази Українського руху Опору 1939–1956 років дозволить увести в рамки наукової дискусії питання його внеску в загальну антифашистську боротьбу, ставлення до нацистського та радянського окупаційних режимів, які тричі послідовно змінювалися на українських теренах, починаючи з вересня 1939 року, зробити остаточний висновок щодо характеру його ідеології, нарешті — поставити крапку в питанні «колабораційності» й «масових злочинів» українського національного руху в Другій світовій війні, визначення його основних та «другорядних» ворогів тощо. Найцікавіше, що роль архівних джерел високо оцінюють абсолютно всі учасники нинішньої надто заполітизованої, навіть пропагандистської дискусії, що давно вже перетнула національні кордони і перетворилася на міжнародну. Але тупиковість її мейнстріму полягає насамперед у тому, що кожна з дискутуючих сторін використовує лише і тільки ті документальні свідчення, які підтверджують її аргументи. Суттєві сегменти наявної архівної інформації про події періоду Другої світової війни та перших повоєнних років, які суперечать задалегідь визначеної історичної схеми, просто ігноруються.

Опрацювання всього відомого на сьогодні джерельного комплексу з історії українських визвольних змагань середини ХХ ст. іде у двох головних напрямках. Перший з них полягає у систематичному оприлюдненні текстів документів з фондів державних, галузевих і громадських/приватних архівів в Україні та за кордоном (у вигляді книжкових та електронних публікацій).

На сьогодні це вже значна бібліотека друкованих видань та інформаційних ресурсів, на жаль, повністю ще не описана бібліографами¹. Серед них особливо виділяється «Літопис УПА» — ґрунтовне видання корпусу документів і матеріалів українського збройного руху Опору в двох серіях (американо-канадській, що видається з 1972 р. і нараховує 50 томів, та українській, так званій «новій» — започаткованій 1995 р., видано 15 томів)². Причому, якщо раніше спостерігалася між ними певна спеціалізація: вітчизняний «Літопис» публікував документи з українських архівів³, а заокеанський — збережені в діаспорі матеріали (переважно зі складу Архіву Закордонного проводу Української головної визвольної ради (УГВР), сподаги тощо), документи із закордонних архівів (Німеччини, Польщі, Росії), то нині такий розподіл порушений. В американо-канадській серії нещодавно частково опублікований «Озернянський архів»⁴, що складається з агітаційних та аналітичних документів повстанців, матеріалів референтури Служби безпеки (СБ) при Тернопільському обласному проводі ОУН(Б) і переданий на зберігання до Держархіву Тернопільської області⁵. Загалом високо оцінюючи науковий та археографічний рівень здійснених в обох серіях «Літопису УПА» публікацій⁶, застережемося від визнання їх «корпусною публікацією» навіть у рамках одного архіву⁷. На наш погляд, на заваді «корпусності» стоїть тематичне розмаїття опублікованих томів — їхня підготовка здійснювалася за тематичною, номінально-видовою, інституційною, персоналістською ознаками, що суперечить засадничим принципам корпусної публікації: *друкувати всю сукупність документів з одного фонду чи групи споріднених фондів у тому вигляді, як вони відклалися, без жодних винятків чи тематичної сепарації*. Скоріше це, за найостаннішою класифікацією російського археографа В. Козлова, «системна документальна публікація, що базується на необмеженому середовищі документів, документах двох і більше (до максимальної кількості) документальних комплексів»⁸.

Наочним свідченням міжнародного статусу проблеми є останні електронні публікації документів до історії ОУН та УПА за 1944–1945 роки з Архіву Федеральної служби безпеки та Державного архіву Російської Федерації, здійснені на веб-порталі МЗС Російської Федерації у 2008–2009 роках⁹. Стосовно опублікованих російським МЗС історичних джерел слід принагідно зауважити, що фактично вони мають дуже опосередковане відношення саме до УПА, особливо остання добірка окремих актів Надзвичайної державної комісії з установаження і розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів та їх посібників (ЧГК), що зберігаються у Державному архіві Російської Федерації (ГАРФ). Вона являє собою просту вибірку зі свідчень інформації про злочини людей з українськими прізвищами з числа поліцаїв, карателів, місцевих адміністраторів та ін. Щоб підкреслити

увагу російської сторони до питань історії українського національного руху Опору середини ХХ ст., достатньо згадати кілька документальних видань, здійснених російськими авторами: одне, цілком популярне, 1991 р., з публікацією 50 документів з невказаних джерел¹⁰, та два, підготовлені впродовж останніх років за участю російського історика-публіциста А. Дюкова: «Забытый геноцид» (де опубліковано понад два десятки документів щодо т. зв. «Волинської різанини» 1943–1944 років) та «Повседневность террора» (публікація оперативних зведень НКДБ про активність українських націоналістів у лютому–червні 1945 року)¹¹.

Другий шлях поширення інформації про зміст наявних архівних джерел — створення і оприлюднення довідників та реєстрів (у тому числі електронних) архівних документів, тобто розкриття їх складу для майбутнього використання конкретних джерел дослідниками і широким загалом.

Нам здається, що саме він є більш плідним для розв'язання поставленої проблеми, оскільки будь-яка тематична збірка документів не позбавлена суб'єктивізму, відбиває авторську позицію, корегується під заявлену спрямованість публікації, викликає звинувачення у приховуванні інших історичних документів, з певних причин відсутніх у ній. Натомість інформаційно-пошуковий покажчик, підготований на достатньому академічному рівні, дозволяє об'єктивно і всебічно оприлюднити певне коло джерел, навіть тематичного спрямування, але без тої селективності, що за визначенням є притаманною збірникові документів.

Спроби підготувати такі довідкові видання здійснювалися вже з початку 1990-х років. Перша, дуже коротка й із зрозумілих причин далеко не повна, інформація про архівні фонди з історії ОУН та УПА в одному архівосховищі — Центральному архіві вищих органів влади та управління з'явилася 1992 р.¹² Стислий огляд документів УПА в усіх українських архівах був оприлюднений за два роки (і продубльований 1995 р.) в інформаційному виданні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України відомим знавцем цього питання А.В. Кентієм¹³. Його, як першу ластівку в цьому напрямку досліджень, схвально зустріла як українська, так і закордонна наукова спільнота.

Наступним кроком стала підготовка двох наших коротких анованих покажчиків архівних фондів УПА та партійно-радянських органів, які організовували боротьбу з нею, здійснена у рамках діяльності створеної за рішенням Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, зокрема, її робочої групи істориків¹⁴. Згаданим покажчикам притаманна значна вибірковість, адже в першому основний наголос був зроблений на виявлення документів, що походили від самої УПА як мілітарної організації, яка хоча й була створена

ОУН у межах виконання своїх політичних завдань, але ж виступала окремим чинником визвольних змагань українського народу в 40-х роках минулого століття. З метою концентрації уваги лише на таких документах довелося відмовитися від анотування фондів крайових проводів ОУН, її місцевих структур та органів. Це створювало певні труднощі при описуванні документів, оскільки іноді було дуже важко відокремити партійно-політичні матеріали проводу ОУН від політичних директив керівництва УПА. Автори покажчика виходили із завдань, що були поставлені перед Урядовою комісією з вивчення діяльності ОУН і УПА, а саме — ґрунтуючись на архівних документах зробити об'єктивний висновок щодо участі УПА в Другій світовій війні. На наш погляд, відповідь на це питання мають дати передусім ті документи, які були створені у ході щоденного життя та боротьби тисяч козаків, старшин, провідників Української повстанської армії.

Другий випуск Анотованого покажчика був присвячений розкриттю змісту архівних фондів компартійного та партизанського походження. У ньому розглядаються документи, створені у протилежному, ворожому УПА таборі, — партійно-державними органами УРСР, які очолювали політичну боротьбу з Організацією українських націоналістів та її збройною потугою — УПА. Проте на шляху здійснення аналізу цієї частини документальної спадщини визвольних змагань кінця 30-х — початку 50-х років ХХ ст. виникли чималі труднощі як загального, світоглядного, так і суто джерелознавчого плану. Оскільки ці документи народилися в таборі найзапекліших противників національно-визвольного руху українського народу, боротьба з якими була спрямована на повне знищення озброєних загонів українських повстанців та руху Опору взагалі, то відповідним сприйняттям УПА просякнуті абсолютно всі партійно-радянські джерела. В їх висвітленні повстанці заслуговують лише однієї характеристики: «українські націоналістичні банди», пізніше навіть — «банди українсько-німецьких націоналістів», а всі можливі контакти з ними зводяться до «боротьби з бандугрупованнями». Так само й серед відомостей про діяльність загонів УПА годі й шукати чогось іншого, крім списків партійно-радянських активістів, загиблих від рук «буржуазних націоналістів», переліку спалених селищ та інших збитків, заподіяних під час збройних сутичок з ними. У політичних документах (постановах і рішеннях Політбюро ЦК КП(б)У, обкомів, райкомів КП(б)У, матеріалах партійних нарад та засідань) немає й натяку на будь-які реальні кроки назустріч народному рухові, що охопив значну частину України, в якому брали безпосередню участь десятки тисяч людей. Документи цієї категорії засвідчують лише наміри компартійної влади фізично знищити своїх опонентів, а не розпочати діалог з ними.

Згодом, коли збройний опір повстанців утратив свій розмах, такою ж запеклою і непримиренною стає боротьба з українським націоналізмом у політико-ідеологічній сфері.

На жаль, в силу низки об'єктивних та суб'єктивних причин згадані покажчики не змогли охопити всіх дотичних визначеній тематиці фондів, насамперед радянських — органів державної влади від Раднаркому/Ради Міністрів УРСР до місцевих рад та виконкомів. Поза довідниками залишилася група компартійних фондів держархівів східних та Чернівецької областей України, де також були виявлені документи щодо організації боротьби з ОУН та УПА.

У рамках дослідницької діяльності тієї ж робочої групи істориків був підготовлений анотований покажчик документів Галузевого державного архіву СБУ¹⁵. До нього включено анотації на архівні документи з так званого фонду друкованих видань ОУН та УПА за 1944–1953 роки (ф. 13, спр. 372 та 376) — сформованих у першій половині 1960-х років архівістами КДБ УРСР машинописних збірників документів, що включали як «трофейні» видання ОУН та УПА, так і архівно-слідчі документи щодо заарештованих діячів українського визвольного руху. Звичайно, збірники мали викривально-обвинувачувальний характер, мали доводити злочинну діяльність і кримінальні методи роботи українських націоналістів. Разом з тим зібрані матеріали містили багато об'єктивної інформації, що мають непересічну наукову цінність. Значення цього покажчика підкреслювалося і тим, що він став першою науково-довідковою публікацією таких документів. Утім, оприлюднена була лише незначна частина джерельного масиву з історії українських визвольних змагань, що досі зберігається у Галузевому державному архіві СБУ, а запланований другий випуск покажчика світ не побачив.

Цими спеціальними довідниками, власне, і вичерпується список створених на сьогодні науково-довідкових видань, що розкривають склад і зміст існуючої джерельної бази українських визвольних змагань середині ХХ ст. Вочевидь не вистачає комплексного спеціального довідника, який би розкрив склад і зміст всієї джерельної бази українського визвольного руху 1939–1956 років. Він має максимально охопити всі фонди (як національно-повстанської провінціалізації, так і широке коло дотичних фондів і колекцій) усіх державних архівів незалежно від їх галузевого підпорядкування. Також є потреба представити у довіднику інформацію про склад і зміст фондів з архівосховищ не лише України, але й Росії, Польщі, Німеччини.

Окрема тема — висвітлення в ньому архівних зібрань громадських організацій національного спрямування, приватних архівів діячів ОУН, УПА та їх нащадків в Україні та за кордоном. Широко відомий Архів ОУН

у Києві, джерельний огляд якого опублікував Ю. Черченко. Автор визначив його як найбільший недержавний архів, що зберігає документи українського визвольного руху ХХ ст.; причому там є документи єдиної ОУН по 1940 рік включно, а далі — документи мельниківської ОУН¹⁶. Громадський Центр досліджень визвольного руху (ЦДВР) повідомляє на своєму сайті, що володіє унікальним архівом документів, які висвітлюють діяльність ОУН та УПА, а також фоно- та відеосвідчень. Окремим структурним підрозділом Архіву ЦДВР виступає фотоархів. Цікавими збірками Центру є архіви голів Проводу ОУН Миколи Лебеда та Ярослава Стецька, а також останнього Головного командира УПА Василя Кука¹⁷.

Суто джерелознавчий підхід до документальної бази з історії українських визвольних змагань кінця 30-х — другої половини 50-х років ХХ ст. вимагає комплексного аналізу всієї наявної сукупності архівних документів, і вже на підставі цього — класифікації за видами і типами документів, їх значенням, інформаційним потенціалом тощо. І саме як перший крок у такому напрямку просимо розглядати нашу статтю, підготовлену, з одного боку, джерелознавцем, з іншого — архівістом.

Але насамперед потрібно визначити загальну специфіку джерел з історії українського визвольного руху середини ХХ ст. Практично всі автори існуючих досліджень з історії ОУН та УПА, не виключаючи і В. Ковальчука, який спеціально досліджував діловодство і документні ресурси запілля УПА на Волині та південному Поліссі 1941–1944 років¹⁸, засадниче виходили з того, що наявні сьогодні в державних архівних установах архівні фонди є цілісними зібраннями, створеними внаслідок певної діяльності саме тих структур українського визвольного руху та його супротивників, які позначені їхніми фондоутворювачами.

Але це припущення не може стати вихідним пунктом справжнього джерелознавчого дослідження. Треба усвідомити, що, навпаки, майже всі наявні на сьогодні в Україні архівні фонди є продуктом тривалого історичного розвитку, мають власну складну долю. Цей процес можна окреслити як шлях від формування в діловодстві підпільно-повстанської мережі через складну процедуру зберігання й архівування (у тому числі захоплення протилежною стороною, адже переважна більшість документів повстанської провінценції в українських та російських архівах є так званими «трофейними») до опрацювання (впорядкування, описування та систематизації) архівістами КГБ чи державних архівів, унаслідок чого і формувалися сучасні фонди й колекції матеріалів.

Крім того, на окремий аналіз заслуговує процес взаємного «поглинання документів» різних сторін — як борців за незалежність України, так і їх ворогів. Ідеться, насамперед, про включення до комплексу радянських

джерел оригіналів та копій/перекладів документів інституційної мережі ОУН та УПА (від розпорядчих актів до агітаційних матеріалів), а також їх цитування, згадування, окреслення в матеріалах архівно-слідчих справ на учасників українського визвольного руху та його симпатиків. Аналогічно серед документів структур визвольного руху згадуються, цитуються і містяться різноманітні радянські матеріали. Варто спеціально згадати інструкцію командування УПА щодо збирання у фронтовій зоні радянських матеріалів про боротьбу з українським національним рухом, датовану квітнем 1944 р.¹⁹ Тому, аналізуючи склад, скажімо, фондів радянських партизанських формувань і загонів, маємо застерігати щодо наявності там «трофейних» джерел УПА (оригіналів та тогочасних копій/перекладів). Натомість очевидним є факт значно меншої присутності радянських документів у складі нинішніх архівних фондів повстанської провінценції ЦДАВО та Держархіву Рівненської області. Очевидно, свого часу їх просто вилучили радянські архівісти.

Більш того, слід взяти до уваги і факт захоплення у вересні 1939 року радянськими каральними спецслужбами за спеціальною директивою наркомуну держбезпеки СРСР Л. Берії державних архівів Західної України, а насамперед — польської жандармерії, політичної поліції, військової розвідки. Їхні документи, в яких висвітлювалася діяльність ОУН напередодні Другої світової війни, опинилися серед фондів радянських спецслужб.

Назва «трофейні» у згаданому контексті в принципі є неправомірною — адже їх творцями були не вороги України, а представники тієї частини українського народу, яка протягом 40-х — початку 50-х років минулого століття боролася проти обох окупаційних режимів на своїх землях. Проте фактично, якщо не оперувати ідеологемами, ця назва відбиває справжній стан справ. Ті документи, що складають нинішні фонди загонів та з'єднань УПА, структур ОУН(Б) в державних архівосховищах України, мають виключно «трофейне» походження. Вони були захоплені в результаті воєнних дій, розгрому загонів повстанців, ліквідації їх баз, розкриття таємних архівів організацій українського руху, арештів окремих членів ОУН та вояків УПА, і лише згодом опинилися в державних архівах, які, нагадаємо, на той час входили до системи МВД СРСР.

На жаль, практично невідомі насправді «трофейні» документи повстанців — тобто документи УПА та ОУН, захоплені німецькими військовими та спеціальними службами нацистського Райху. Такий страт документів відсутній у жодному збірнику, не згадується у будь-якій дослідницькій праці. Проте він існував і існує. Щодо цього є певні згадки в опублікованих документах, зокрема, у доповіді начальника військ СС та поліції командувачу військами оперативного тилового району групи армій «Південь» від

30 червня 1943 р.: «Із захоплених документів [курсив наш. — Г.П.] видно, що командування банд планує чітко організувати по селах придатне до військової служби населення»²⁰. Поза сумнівом, певна кількість захоплених у боях документів УПА знаходиться також у військових архівах Польщі, Румунії, Угорщини, але інформація про це досі широко не оприлюднена. Можна лише послатися на згадки, зроблені І. Ільюшиним, що в польських архівах у фондах «аківського підпілля і політичного представництва польського емігрантського уряду в окупованій країні (Делегатури уряду) міститься також величезна кількість паперів ОУН–УПА»²¹.

Ознаки «трофейного походження» згаданих фондів викликають потребу в уважному дослідженні їхньої передархівної та внутріархівної долі. При цьому варто з'ясувати конкретні обставини захоплення кожного з архівів, проблему збереження його цілісності та репрезентативності в умовах імовірного вилучення, обставини подальшого зберігання до передавання в державний архів. Йдеться також про виявлення фактів «виїмки» документів з уже сформованих у повстанському діловодстві фондів, кількісні та якісні параметри такого вилучення, або ж про ймовірне приєднання до них окремих документів з інших аналогічних архівів. У зв'язку з цим більшої ваги набувають ті архіви, які не належать до числа «трофейних», а потрапили до рук сучасних архівістів прямо з повстанських схованок. Широко відомий «Озернянський архів», щодо якого ми писали, що це — «єдиний цілісний комплекс документів УПА, який надійшов до нас у тому самому вигляді, в якому він був сформований повстанцями»²². Час від часу інформація про такі архіви з'являється у пресі (наприклад, 2009 року стало відомо про віднайдення чергового «бідонного» архіву — документів референтури пропаганди надрайонного проводу ОУН Золочівщини²³), але основна частина таких документів розпорошена між приватними і громадськими зібраннями та остаточно втратила ознаки своєї цілісності. Натомість «Озернянський архів» переданий тернопільським архівістам і впорядкований ними за сучасними архівними правилами із збереженням усіх його особливостей як комплексу автентичних документів повстанської провінції.

Проблема наявності фальсифікатів серед повстанських документів і радянських матеріалів також варта спеціального дослідження. При цьому факт такої фальсифікації має бути неспростовним, а не доведеним лише довільним логічним припущенням, як це робить А. Дюков²⁴. Доказами можуть бути оприлюднення офіційних вказівок щодо виготовлення фальсифікатів (ідеальний варіант) або ж аргументований порівняльний аналіз групи джерел, на підставі якого можна дійти висновку про фальсифікацію конкретного історичного джерела. Потрібний тут і спеціальний герме-

невтичний аналіз умов і засад створення, побутування, використання та архівування означених джерел.

Ще одна особливість архівних документів ОУНівської провінції пов'язана зі специфікою функціонування організації українських націоналістів як нелегальної. Далеко не всі, насамперед ідеологічні, організаційно-розпорядчі документи, дійшли до нашого часу. І взагалі виникають питання, чи були вони свого часу юридично оформлені як, скажімо, рішення Великих зборів або конференцій. Частина такого роду документів відома лише з викладів у листуванні, згадувань сучасників чи спостерігачів, свідчень протоколів допитів тощо. Зокрема, це інструкції СБ ОУН, відомі здебільшого за матеріалами радянських каральних органів²⁵.

Процес документування діяльності УПА визначався ще і такою особливістю: головний командир УПА, шеф Головного військового штабу (ГВШ), начальники відділів штабу, тобто весь керівний склад УПА, за справедливим зауваженням А. Кентія, «постійно змінювали місце свого постюю і рідко працювали як єдиний організм»²⁶. Тому не завжди насамперед організаційні документи скріплювалися відповідними підписами: з кінця жовтня 1945 року накази ГК УПА виходили за підписом лише головного командира, тоді як раніше, після створення наприкінці 1943 року ГВШ, їх підписував також шеф штабу. Такий характер документування вплинув і на географію видання документів — як правило, місце видання позначалося як «Постій», тому важко нині встановити дійсне місце видання документів. Аналогічне явище спостерігається і щодо датування: з конспіративною метою деякі організаційно-розпорядчі документи були позначені датою, ранішою або пізнішою за справжню, яку встановити іноді неможливо. З метою дезорієнтації ворога та моральної підтримки вояків Головна команда УПА вдавалася і до інших подібних заходів, позначаючи в своїх документах уже з кінця 1943 року існування крайової команди УПА-Південь, яка насправді, очевидно, не склалася як самостійне військово-оперативне територіальне угруповання, а було лише тимчасовим об'єднанням різних військових загонів, головною з яких буда Південна група «Еней»²⁷. Усе це, безперечно, викликає потребу в прискіпливому джерелознавчому аналізі, здійсненні ґрунтовного герменевтичного дослідження змісту та атрибуції документів повстанської провінції.

Ще одна специфічна особливість повстанських документів — система їх шифрування і кодування, взагалі застосування конспірації в діловодстві ОУН та УПА. Навіть посібники з поведінки підпільників (конспірології) видавалися під виглядом брошур сільськогосподарської тематики, як-от відома праця В. Кука «Пашні буряки». Фахівець Галузевого державного архіву СБУ О. Іщук доводить, що «підпільні організації підтримували

контакти між собою лише за допомогою обумовлених способів зв'язку, повідомляючи про виконану підпільну роботу, про зібрану на території інформацію, про свої подальші плани і наміри. Керівники підпільних структур ОУН часто надсилали вказівки у підпорядковані їм ланки виключно шифром»²⁸. Насамперед зашифровувалися адресат та адресант кореспонденції (за допомогою псевдонімів, номерів), а також використовувалися різні шифри, коди та системи тайнопису. Крім того, підпільна пошта передавалася у вигляді «грипсів», «штафет» — маленьких клаптиків цигаркового паперу, писаного щільним шрифтом, дрібними літерами. Шифри і коди використовувалися також при складанні списків осіб, які допомагали підпіллю, або ж навпаки — ворожих агентів, для фіксації місць переховування зброї, запасів, краївок тощо. Керівники підпілля різного рівня використовували шифри і для ведення записів в особистих блокнотах. Наявність таких специфічних джерел ускладнює аналіз документів визвольного руху — адже радянські каральні органи не завжди розшифровували такі записи, або якщо і розшифровували, то не можна бути певним у правильності такого розшифрування повстанських кодів.

Дуже важливою є проблема «лакун» у джерельній базі історії українського визвольного руху. По-перше, до нас дійшла лише певна частина діловодного архіву УПА, її з'єднань і груп, і ця частина є незначною. Варто навести фрагмент із спогадів П. Омелюсіка, керівника оперативного відділу командування УПА-Північ: «...майбутній історик не знайде багато матеріалів з джерел військових штабів того часу, бо бойові штаби УПА, що по своїй природі були дуже рухливі і не мали забезпеченого запілля, такі цінні матеріали, як звіти, донесення, накази і т.п. по використанні нищено, щоб не попали до рук ворога. Наприклад, вся канцелярія Штабу УПА Волинь-Поділля складалася з однієї скриньки головним чином з мапами, що часто носив її на плечах один-єдиний писар, що був на цілий штаб. Потрібні ж секретні папери та шифр носили в своїх торбинах начальник оперативного відділу та начальник штабу... Силою обставин прийдеться користатися з архівів партійних організацій [маються на увазі структури ОУН. — Г.П.], що збереглися чи збережуться»²⁹. По-друге, і серед документів, які збереглися, є істотні пропуски. В. Ковальчук засвідчує, що документи ОУН(Б) і Запілля УПА мають низку інформаційних прогалин. Їхні автори навмисно намагалися уникати будь-яких важливих масивів цифрових даних (справжні втрати у збройних сутичках, загальна чисельність працівників мережі ОУН(Б), Запілля УПА та учасників УПА). По-третє, існують і тематичні «лакунки»: практично не відображена координація між структурами Запілля УПА та командами УПА, діяльність так званих «повстанських республік» і «січей», управ, ведення лісового господарства тощо. Тому великого

значення набуває проблема відновлення, повноцінної реконструкції всього комплексу джерельної спадщини українського визвольного руху середини ХХ ст. — без жодних вилучень.

Певні застереження існують і стосовно джерел ворожої українському національному рухові провінієнції. Так, якщо вести мову про радянські історичні документи, то слід обов'язково враховувати їхню ідеологічну спрямованість та заангажованість. Насамперед ідеться про те, що весь національний рух вважався тільки і виключно «політичним бандитизмом», а всі його дії — «бандпроявами», що не мають жодної народної підтримки, хіба що прихильність «куркулів». Тому, аналізуючи такі джерела, слід за ідеологічною риторикою бачити справжній зміст подій та суспільних процесів, зокрема, і щодо «всенародної підтримки» компартійного курсу на силове нищення повстанського руху, «соціалістичних перетворень» на Західній Україні.

Захоплені у повстанців документи, як правило, копіювалися, а значно частіше перекладалися російською мовою, тому при аналізі таких джерел вторинного походження (на відміну від оригіналів повстансько-підпільних документів) слід враховувати можливість неадекватного прийняття, а особливо неточного перекладу деяких специфічних слів, термінів, що побутували в середовищі українських націоналістів.

Нарешті, своя специфіка притаманна архівно-слідчим справам на членів ОУН, бійців УПА та симпатиків українського визвольного руху. Про фальшування свідчень, зафіксованих у протоколах допитів, уже йшлося в публікації В. Ковальчука³⁰. Загалом про особливості цієї категорії історичних джерел було багато сказано, тому можна лише відіслати читачів до ґрунтовної розвідки відомого джерелознавця Я. Калакури з цього приводу³¹. Тому жодна інформація із цих справ не має бути прийнята без ретельного перевіряння, і бажано не за одним, а за кількома іншими джерелами.

Те ж саме стосується і оперативних звітів НКГБ/МГБ СРСР про боротьбу з «бандпроявами» на території Західної України. Інформаційна цінність їх не дуже велика, оскільки там фіксувалися лише кількісні параметри (вбито, зникло, уведено стільки-то людей, здебільшого навіть без прізвищ і будь-якої конкретизації). Тому перевіряти відомості, що викладені в них, потрібно за іншими документами, бажано повстанської провінієнції.

Таким чином, джерельна база з історії українських визвольних змагань 1939–1956 років має свою специфіку, пов'язану як з походженням і долею відповідних документів, так і зі способом їх творення, змістовним наповненням, характером інформації, що відбилася в них. Під час користування такими документами слід завжди враховувати цю специфіку, а тому приділяти зовнішній науковій критиці джерела, з одного боку, і герменев-

тичному аналізу змісту самого документа, з іншого, потрібну увагу. Зважати треба також на лакуни в наявній джерельній базі, які пояснюються підпільно-повстанським характером діяльності самої ОУН та УПА як її мілітарної організації.

¹ Оpubлікована лише значно застаріла бібліографія: Див.: Здіорук С.І., Гриневич Л.В., Здіорук О.І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998). — К., 1999. — 123 с.; Лисенко О.Є., Марушенко О.В. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Бібліограф. показчик публікацій 1998–2000 років. — К., 2002. — 201 с.

² Стислу характеристику цього корпусного видання див.: Потічний П., Посівнич М. Літопис УПА — документована історія // Український визвольний рух: наук. зб. — Львів, 2007. — Зб. 11. — С. 250–254.

³ Видання Головного Командування УПА. — К.–Торонто, 1995. — 482 с. — (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1); Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943–1944. Документи і матеріали. — К.–Торонто, 1999. — 724 с. — (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2); Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. Документи і матеріали. — К.–Торонто, 2001. — 647 с. — (Літопис УПА. Нова серія. — Том 3); Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1943–1959. Документи і матеріали. — К., 2002. — 598 с. — (Літопис УПА. Нова серія. — Том 4. Книга перша: 1943–1945); Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1943–1959. — К., 2003. — 576 с. — (Літопис УПА. Нова серія. — Том 5. Книга друга: 1946–1947); Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1948. — К., 2003. — 514 с. — (Літопис УПА. Нова серія. — Том 6. Книга третя: 1948); Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1949–1959. — К., 2003. — 718 с. — (Літопис УПА. Нова серія. — Том 7. Книга четверта: 1949–1959); Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946. Документи і матеріали. — К.–Торонто, 2005. — 1334 с. — (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8); Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945 / Упор.: О. Іщук, С. Кокін. — К.–Торонто, 2007. — 912 с. — (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9); Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки» (1907–1950). Документи і матеріали / Упор.: С. Богунов, В. Даниленко, А. Кентій, С. Кокін, В. Лозицький, М. Посівнич. — К.–Торонто, 2009. — 831 с. — (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 10); Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.). — К.–Торонто, 2007. — 848 с. — (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11); Воєнна округа УПА «Буг»: 1943–1952. Документи і матеріали. — К.–Торонто, 2007. — 831 с. — (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 12. Книга 1); Воєнна округа УПА «Буг»: 1943–1952. Документи і матеріали. — К.–Торонто, 2009. — 1232 с. — (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 13. Книга 2); УПА та запілля ПЗУЗ. 1943–1945. Нові документи. — К.–Торонто, 2010. — 640 с. — (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14.); Боротьба проти повстанського руху

і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН та УПА. — Кн. 2: 1945–1954 / Упор. С. Власенко, С. Кокін, В. Лозицький. — К. — Торонто, 2011. — 840 с. (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 15).

⁴ Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби безпеки ОУН в Тернопільщині. 1946–1948 / Упор., передмова П. Потічний. — Торонто–Львів, 2006. — Кн. 1–2. — (Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 43–44).

⁵ Докладніше див.: Папакін Г. «Озернянський архів» — нові джерела до історії українського руху Опору // Архіви України. — 2005. — № 1–3. — С. 513–515.

⁶ Є й інші оцінки археографічного рівня цього видання. Зокрема, В.М. Жилюк стверджує: «більшість його томів підготовлена з нехтуванням правилами видання історичних документів», через що, на її думку, і з'явилася потреба в новій серії «Літопису». Див.: Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 роках / Автореферат ... к.і.н. — Л., 2008. — С. 7.

⁷ Див. рецензію на серію: Кучер В. Корпусна публікація документів ЦДАГО України з історії національно-визвольної боротьби 40–50-х рр. XX ст. // Архіви України. — 2005. — № 1–3. — С. 570–578.

⁸ Козлов В.П. Основы теоретической и прикладной археографии. — М., 2008. — С. 158.

⁹ Див. Деятельность ОУН–УПА. Из документов НКВД–МГБ СССР. Рассекречено в 2008 г. [Ел. ресурс]: <http://www.mid.ru/ns-arch.nsf/932b471b7dc29104c32572ba00560533/8069d21d3aa78d45c325745800262453?OpenDocument>; Деятельность ОУН–УПА. ч. 2 [Ел. ресурс]: <http://www.mid.ru/ns-arch.nsf/932b471b7dc29104c32572ba00560533/f87bea67a169ef49c325747200382757?OpenDocument>;

Представленные Госархивом Российской Федерации документы, свидетельствующие о сотрудничестве националистических формирований на Украине в годы Второй Мировой войны с нацистами и их злодеяниях. [Ел. ресурс]: <http://www.mid.ru/ns-arch.nsf/932b471b7dc29104c32572ba00560533/5919e8082ae6094dc3257589002fbc1c?OpenDocument>

¹⁰ Обвиняет земля. Организация украинских националистов: документы и материалы. — М., 1991. — 157 с.

¹¹ Забытый геноцид: «Волынская резня» 1943–1944 годов. Документы и исследования / Сост. А. Дюков. — М., 2008. — 144 с.; Повседневность террора: Деятельность националистических формирований в западных регионах СССР. — М., 2009. — Кн. 1: Западная Украина, февраль–июнь 1945 г. / Сост. А. Дюков. — 232 с.

¹² Казуй П. Матеріали до історії УПА, ОУН у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України // Україна в минулому. — К.–Львів, 1992. — Вип. 3. — С. 7–9.

¹³ Кентій А. Джерела з історії ОУН–УПА у фондах державних архівів України. Документи з історії національно-визвольного руху в Україні XX ст. // Інформаційний бюлетень. — К., 1995. — 2-е вид., виправлене. — Вип. 1. — С. 18–22.

¹⁴ Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. — К., 1999. — Вип. 1: Анотований покажчик фондів УПА (1942–1946) / Упор. Г. Папакін, О. Вовк, З. Яцишин. — 60 с.; Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. — К., 2000. — Вип. 2: Анотований покажчик фондів партійних органів УРСР, в яких відбулася боротьба з УПА (1941–1957) / Упор. Г. Папакін. — 48 с.

¹⁵ Кокін С.А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ: Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944–1953). — К., 2000. — Вип. 1. — 214 с.

¹⁶ Черченко Ю. Архів ОУН у Києві // Український археографічний щорічник. — 2007. — Т. 12. — С. 25–31.

¹⁷ Див.: Про Центр [Ел. ресурс]: <http://www.cdvr.org.ua/content/%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80>

¹⁸ Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). — К., 2006. — 522 с. — (Бібліотека Літопису УПА. — Т. 7).

¹⁹ Дзюбан О. Матеріали до історії УПА // Україна в минулому. — К.–Львів, 1992. — Вип. 3. — С. 43–47.

²⁰ Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — С. 237.

²¹ Льюшин І.І. ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). — К., 2000. — С. 10.

²² Папакін Г. Вказ. пр. — С. 514.

²³ Браун А. На Львівщині знайшли унікальні документи УПА повоєнного періоду. [Ел. ресурс]: <http://umoloda.kiev.ua/number/1469/116/51699/>

²⁴ Дюков А. «Второстепенный враг»: ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса». — М., 2009. — 2-е изд., испр. и доп. — С. 27–29.

²⁵ Там же. — С. 23.

²⁶ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. — К., 2008. — Т. 2: Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942–1956. — С. 201.

²⁷ Пошлемося тут на думку відомого дослідника історії УПА: Кентій А. Збройний чин... — Т. 2. — С. 205.

²⁸ Іщук О., Ніколаєва Н. Методи зашифрування кореспонденції у підпіллі ОУН і УПА та їх розшифрування органами державної безпеки УРСР в 1944–1954 рр. — К., 2007. — С. 5.

²⁹ Омелюсік П. УПА на Волині в 1943 році // Літопис УПА. (Нова серія). — Львів–Торонто, 1989. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 19.

³⁰ Ковальчук В. Аналоги радянських протоколів допитів у системі документообігу ОУН(б) і УПА (1940-і рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2007. — № 2(29) — С. 160.

³¹ Калакура Я.С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. праць. — К., 1998. — С. 19–23.

**ПИСЕМНІ ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ БАТУРИНА
КІНЦЯ XVII — ПОЧАТКУ XVIII ст. У ЗІБРАННІ ДОКУМЕНТІВ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

У Національному музеї історії України (НМІУ) зберігаються два рукописні документи, що мають безпосереднє відношення до історії Батурина. Ще один документ із зібрання НМІУ походить з канцелярії І. Самойловича (1672–1687) та пов'язаний з Батурином місцем свого створення.

Кожен з універсалів має три музейні маркування, зокрема, шифри музею м. Уфа, в якому експонати НМІУ перебували під час евакуації у 1941–1946 рр. Два інші позначення (п'яти- і чотиризначні цифри) — імовірно шифри Всеукраїнського історичного музею імені Т. Шевченка. В свою чергу, до цих музеїв вищезгадані документи могли потрапити з якогось архівного зібрання. Адже подібні переміщення неодноразово мали місце у 1920–1930-х роках. Зокрема, у 1936 р. до Центрального історичного музею (утвореного 1934 р. з реорганізованого Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка) надійшли експонати музею при київському Університеті св. Володимира (можливо, також і з Київського центрального архіву давніх актів, який діяв при цьому вищому навчальному закладі) та Київської археографічної комісії; в 1950-х роках — із зібрання Києво-Печерського заповідника та з бібліотеки Почаївської лаври.

Джерелом, з якого ці документи потрапити до зібрання НМІУ, могла стати і бібліотека Київського художньо-промислового і наукового музею (КХПНМ), в якій з 1905 р. існував підрозділ стародруків і рукописних книг. У 1912–1915 рр. філолог С. Щеглова склала каталог цього зібрання, опублікований в «Известиях отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук». На той час зібрання КХПНМ нараховувало 196 рукописів, подарованих приватними особами чи придбаних науковцями музею М. Біляшівським та Д. Щербаківським під час експедицій. Серед цих рукописів були і документи з автографами гетьманів І. Мазепи, І. Скоропадського та Д. Апостола. На жаль, у публікації С. Щеглової усі документи зазначено узагальнено, без уточнення скільки документів походили з канцелярії того чи іншого гетьмана, якими роками вони були датовані і кому адресувалися.

Усі документи (крім копії XVIII ст. універсалу Ю. Хмельницького 1661 р.) є оригіналами, завіреними печатками і особистими підписами гетьманів чи урядовців батуринської ратуші. Вони написані на складених

навіл великих аркушах паперу з водяними знаками (в розгорненому вигляді в середньому — 20 x 30 см) чи половинах великих аркушів. Тексти виконані з одної чи з обох сторін паперу українським скорописом вертикально, різними почерками, чорнилом (яке з часом набуло темно-брунатного кольору). Між складеними аркушами подекуди збереглися залишки печатки — уламки сургучної маси червоного кольору.

Документи (крім «Випису з актової книги батуринаської ратуші») не мають оригінального заголовку. Тому їх назви, вживані у публікації, умовні.

У вступному протоколі кожного з документів зазначені титули монархів та гетьмана, що на той час перебували при владі. За гетьманування Ю. Хмельницького це був польський король, за І. Самойловича — царі Петро та Іоанн: «Юрий Хмелницкий гетман з Войском Его Королевской Милости Запорожским» (1661); «Иоан Самойлович гетман з войском Их Царского Пресветлого Величества Запорожским» (1682). У вступних протоколах також зазначені посади і прізвища осіб, які повинні ознайомитись зі змістом кожного з документів і на ім'я яких надсилались їх оригінальні списки. Це — полковники, сотники та городові отамани, в компетенції котрих перебували населенні пункти і об'єкти нерухомості, яких стосувались ці постанови.

У розпорядженні детально викладено зміст справи, яку розглянув гетьман чи урядовці, та їх резолюція. Усі документи пов'язані з володінням нерухомістю: наданням маєтків, підтвердженням прав на них, розмежуванням земель.

У кінцевому протоколі зазначено місце та дата створення документа (вказані кириличними цифрами «від Різдва Христова»), а також підпис гетьманів: «Юрий Хмельницький рукою власною», «Звышменованный гетман рукою власною» тощо. Рельєфний відбиток печатки (із зображенням козака з мушкетом) розташований унизу праворуч і виконаний у техніці конгреву за допомогою металевого рельєфного штампа.

1. Випис з книг меских ратуша батуринаського. Року 1690-го, місяця январа, 28 дня

Напис на звороті: «Запис на млын Рымаровский на Ясмани».

Вступний протокол є традиційним для цього різновиду документів: «Перед нами: Гордієм Хрисановичем¹ — отаманом городовим², Лук'яном Філоновичем — війтом та Самійлом Григоровичем — бурмістром, стали особисто Іоанн Шадура, Кіндрат Соловей з дружиною Хвескою³, Марія — Головченкова дружина, Одарка⁴ Климиха та Софонія, її сестра».

Вклад справи: присутні в ратуші особи добровільно зробили запис до актових книг про продаж генеральному судді Саві Прокоповичу⁵ за тисячу

сорок злотих млина «...з двома заставками та трьома робочими колами», який лишився після небіжчиків — Химки⁶ і її чоловіка Реска Римаря⁷ і був розташований при греблі під Вороніжем⁸ на ріці Ясмані⁹.

Ухвала: новий власник може розпоряджатись придбаним майном на свій розсуд: одержувати «...млиновий прихід» (прибуток від помелу борошна), продати, подарувати, віддати в оренду. Продавці втрачають усі права на Римарівський млин. Про це зроблено запис до міських книг Батурина і окремі Виписи, засвідчені міською печаткою, видані учасникам угоди.

Підпис писаря з поміткою «коригував з книг метких».

Рельєфний відбиток печатки міста Батурина

2. Універсал гетьмана Юрія Хмельницького Медведівському монастирю про право володіння пасікою. Чигирин. Квітень 1661 р., копія 1767 р.

[У ньому згадується колишній батуринський ігумен].

Адресований: «...кожному, кому про це тепер і зажди знати належить».

Виклад справи: до гетьмана звернувся колишній батуринський ігумен¹⁰, на той час вже ігумен Медведівської обителі¹¹ «...з братією своєю» з проханням затвердити лист київського подкоморія і овруцького старости Юрія Немирича¹² на право монастиря володіти пасікою «...у маєтності Кобеляцькій¹³, на усті ріки Кобелячка, що впадає у Ворсклу» «...з усіма поживностями, луками, озерами й усім, що належить до пасічних приходів».

Ухвала: повернути Медведівському монастирю ці володіння, а власникам пасік або перенести їх у інші місця, або сплачувати на монастир «десятину»; забороняється рубати монастирські ліси, пустошити пасіки і луки.

Додаткові написи: «1767 года, января 23 по определению Духовной митрополии Киевской консистории, а по прошении игумена Медведовского иеромонаха Висариона сия копия с подлинное свидетельствована. Духовной митрополии Киевской консистории судебной писарь, наместник нежинский Яков Белявский; канцелярист Богдан Колтовский».

3. Універсал І. Самойловича Лазарю Матвійовичу про право володіння млином. Батурин. 25 вересня 1682 р.

Напис на звороті: «Универсал реементарский на млын Крестицын и на слободку також».

Адресований: «...всей старшине и черни Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорожского», полковнику Ніжинському¹⁴, сотнику Глухівському¹⁵, отаману городовому» і «...усім, кому про те знати належить».

Виклад справи: до гетьмана звернувся Лазар Матвійович — обиватель Воронізький¹⁶, з проханням затвердити «купчий лист» з уряду Глухівського

на млин на ріці Ясмань¹⁷, придбаний у мешканок Глухова — Кизимівни-Мончинської та Крутихи. Лазар Матвійович також просив дозвіл «зсунути» стару греблю і спорудити новий млин, бо місце, де стоїть куплений ним млин, не придатне «до млива». Він запевнив, що після перенесення греблі «...не буде млинам верхнім і нижнім жодної перешкоди».

Ухвала: дозволити Лазарю Матвійовичу спорудити нижче купленої ним греблі нову греблю, на ній побудувати млин і поселити там робітників для його обслуговування. Гетьман наказує власникам млинів, розташованих вище і нижче по ріці, йому не перешкоджати.

¹ Прізвище козацького батуринського отамана похідне від грецького імені Хрисанф; можливо, він походив з українізованих грецьких купців, які зробили кар'єру в Україні, допомагаючи урядам Б. Хмельницького та його наступників як грошима, так і виконуючи дипломатичні та розвідувальні завдання.

² Городові отамани у полкових містах або гетьманській резиденції з другої половини XVII ст. очолювали міські ратуші, які підлягали компетенції козацької влади в краї. У реєстрах козацької старшини відомості про городского отамана йшли зразу ж після згадки про сотника полкової або першої міської сотні (див.: *Горобець В.* Полково-сотенний устрій Гетьманату // *Історія українського козацтва: нариси.* — К., 2006. — Т. 1. — 800 с.). Решту ж міських ратуш очолювали війти та бургомістри.

³ Українізована форма імені Феодосія (Теодозія).

⁴ Українізована форма імені Дарія.

⁵ Сава Прокопович (?–1701) — воронізький сотник, родоначальник шляхетського роду Савичів, відомого на Чернігівщині. Посланець гетьмана Д. Многогрішного до Москви (1669), писар Переяславського полку (1671 р.), генеральний писар (1672–1687), генеральний суддя (1687–1701).

⁶ Українізована форма імені Єфимія (Юхимія).

⁷ Римар — ремісник, що виготовляв кінську зброю.

⁸ Місто Вороніж (нині селище в Шосткинському р-ні Сумської обл.) — у 1658–1781 рр. центр однойменної сотні Ніжинського полку. Виникло на початку XVII ст. на місці давньоруського городища. Через Вороніж пролягали торговельні шляхи з Путивля та Глухова на Новгород-Сіверський і Стародуб. Історію Воронізької сотні, розташованої між ріками Десною, Шосткою й Єсманню, дослідив відомий історик *О. Лазаревський* у праці «Описание старой Малороссии. Нежинский полк» (К., 1893).

⁹ Нині р. Єсмань, одна з найбільших на Глухівщині.

¹⁰ Мається на увазі Крупицький Батуринський Миколаївський монастир, заснований на березі р. Сейм (нині біля с. Осіч Бахмацького р-ну), відновлений на початку XVII ст. З ним пов'язана діяльність відомого церковного діяча Дмитра Ростовського (Сави Туптала), який був тут ігуменом у 1682–1683 рр. (див.: Крупицько-Батуринський Миколаївський монастир // *Чернігівщина. Енциклопедичний довідник.* — К., 1990. — С. 375).

¹¹ Медведівський Миколаївський монастир, за свідченням краєзнавця XIX ст. Л. Похилевича, розташовувався біля с. Медведівка (нині Чигиринського р-ну Черкаської обл.) на березі р. Тясмину, між селами Труші та Івківці, на острові серед лісу та боліт. Його заснування Л. Похилевич датував рубежем XVI–XVII ст., посилаючись на універсали Ю. Хмельницького та П. Тетері від 1661 р. та 1663 р., надані цьому монастирю. Зруйнований під час Руїни, відновлений у 1730-х роках. Першими ігуменами обителі (згідно зі згадками у монастирському пом'янику) були Іринарх, Мисаїл, Йосиф, Єфрем, Гавриїл. Очевидно, усі вони жили у XVII ст., бо наступний ігумен, згаданий у пом'янику — Никифор, керував монастирем після його відновлення, адже помер у 1747 р. (див.: *Похилевич Л.* Сказання о населеннях местностях Киевской губернии. — Біла Церква, 2007. — С. 536). Після закриття у 1922 р. монастиря його архіви (зокрема, універсали гетьманів Ю. Хмельницького 1661 р. та П. Тетері 1663 р.) вважались втраченими (див.: *Кукса Н.* Медведівський Миколаївський чоловічий монастир // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К. 2000. — Вип. 9. — С. 127–132). Як з'ясувалось, окрім копії універсалу, який розглядається у цій статті, у НМІУ зберігається оригінал універсалу Ю. Хмельницького 1661 р. Медведівському монастирю про затвердження прав на володіння маєтностями на р. Медведівка.

¹² Немирич Юрій Степанович (1612–1659) — представник одного з найбагатших у Речі Посполитій старовинних магнатських родів, київський підкоморій (1641 р.). Під час Хмельниччини спочатку воював у шляхетському таборі, у 1657 р. перейшов до Б. Хмельницького і отримав посаду козацького полковника. Загинув у 1659 р. Столицею лівобережних володінь Ю. Немирича було м. Кобеляки на Полтавщині (див.: *Яковенко Н.* Юрій Немирич // Історія України в особах IX–XVIII ст. — К., 1993; *Н. М.* Левобережная Украина в XV–XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. — 1896. — № 5. — С. 267, *Вирський Д.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. — К., 2004. — С. 42–56).

¹³ Нині райцентр Кобеляки Полтавської обл., розташований на правому березі р. Ворскла при впадінні р. Кобелячки. У першій половині XVII ст. належало шляхтичу Ю. Немиричу, з 1648 р. — сотенне містечко Полтавського козацького полку.

¹⁴ Жураківський Яків Михайлович — глухівський сотник (1669–1677), ніжинський полковник (1678–1685).

¹⁵ Ялоцький Василь Федорович — глухівський сотник (1678–1696).

¹⁶ Див. прим. 8.

¹⁷ Див. прим. 9.

**МОБІЛІЗАЦІЙНІ ТА ОПОВІЩУВАЛЬНІ
УНІВЕРСАЛИ І ЛИСТИ ГЕТЬМАНІВ
СЕРЕДИНИ XVII — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVIII ст.**

Діловодство та комплекс актів, які відносяться до різних сфер і аспектів воєнного життя Козацького Гетьманату ще чекають свого комплексного дослідження¹. Виразний брак інтересу до нього з боку істориків-публікаторів та фахового джерелознавства засвідчуються хоча б тим невітшним фактом, що існуючі донині класифікаційні схеми українських ранньомодерних актів ніколи не виділяли специфічної військової групи документів, наявність якої в тогочасній практиці не викликає жодного сумніву².

Якщо поодинокі воєнні акти, як-от інструкції, форми й реляції були предметом причинкових публікацій та досліджень, то менше із цим пощастило чи не найбільш публікованій останніми часами групі документів — гетьманським універсалам та наказам. На особливу увагу заслуговують ті з них, які стосуються збору козацьких та найманих військ, їх оповіщення про небезпеку з боку противника. Відсутність аналізу цієї жанрової групи і надалі позбавляє історика реальної картини воєнних можливостей гетьманських збройних сил, зокрема козацтва, підготовки держави до війн, організації регіональної оборони тощо.

Вжитий нами термін «мобілізаційний універсал» є умовним. Усталеним визначенням мобілізації ще від середини XIX ст. є комплекс заходів, спрямованих на переведення збройних сил та державної структури до воєнного стану. Себто сам термін достосовується до військових систем модерного типу, базованих переважно на загальному військовому обов'язку, які зазвичай перебувають на організації (штатах) «мирного» або ж «воєнного» часу/стану. Провести мобілізацію, таким чином, означає мобілізувати той підготований людський та економічний резерв/запас, яким володіє держава для потреб воєнної необхідності³. Зрозуміло, що в домодерних арміях з їх обмеженими кількісними та організаційними ресурсами, подібного роду мобілізації зводилися до елементарних приготувань до війни: поповнення особового складу до штатної чисельності (розрізнення між штатами мирного та воєнного часу з'явилося пізніше), ремонт і приведення у бойову готовність зброї, амуніції, коней і обозів, запасання продовольства і фуражу тощо. Саме в такому, буквальному, розумінні ми й застосовуватимемо термін «мобілізації» в контексті воєнних реалій ранньомодерної України⁴.

Свою специфіку при цьому мали власне постійно існуючі воєнні контингенти (наймані польові та гарнізонні формування, королівські гвардії) й тимчасові (станові ополчення, міські міліції). Якщо для перших мобілізація відбувалася порівняно швидкими темпами, то для других вона могла тривати настільки довго, скільки сягала в часі сама війна. Власне, найсуттєвішим з організаційної та часової перспектив етапом мобілізації станових військ, котрі аж до XIX ст. формувалися за територіальним принципом, було оповіщення і збір вояків, зобов'язаних до несення воєнної служби.

Стан наших уявлень про порядок і принципи збору підставової частини військ гетьманського регіменту — козацьких полків — зводиться до хрестоматійних загальників. Як відомо, з суто військової точки зору, козацьке військо являло собою типове станове ополчення. Обов'язок служби в ньому поширювався на кожного, хто був внесений до офіційного реєстру, а пізніше, коли переписи війська вже не практикувалися, той, хто володів «військовим» (себто козацьким) ґрунтом. В обмін на такий «податок кров'ю» козацтво звільнялося від решти податків і повинностей, одночасно утримуючи в своїх руках контроль над політичним і адміністративним життям країни. Ополчення формувалося за територіальним принципом, що було традиційною рисою практично всіх рицарських військ Європи. Кожен вояк мусив забезпечувати себе зброєю, одягом, спорядженням і харчами⁵.

Втім, конкретних відомостей про відбування козаками воєнної повинності у XVII ст., а надто — проведення мобілізацій (їхнє оповіщення і збір у сотні й полки напередодні походів, поповнення запасів продовольства, фуражу й боєприпасів, екіпірування й озброєння) — в розпорядженні історика практично немає. Дещо повніші данні за XVIII ст. свідчать, що в підставових військово-територіальних громадах — куренях — історично склалася звичаєва форма відбування служби, коли з умовного «войскового ґрунта» або ж «двору» виставлявся кінний або піший вояк. Оскільки за цими умовними одиницями обрахунку вояцької повинності здебільшого ховалися великі (чи то, використовуючи термін демографів, складні або ж поширені) патріархальні сім'ї, то кожне домогосподарство почергово виставляло у військо когось із своїх представників чоловічої статі⁶. «Роскладка», себто черга виставлення товариша у похід, робилася курінними отаманами й контролювалася сотенним правлінням (найімовірніше, писарями та осавулами)⁷.

З перших же років існування організованої козацької держави звичною формою оповіщення Війська Запорозького про війну й необхідність підготовки до неї став гетьманський універсал. Універсал, як тип розпорядчого документу, був запозичений з річпосполитської практики. Право видачі його

мав монарх і всі коронні урядники із гетьманами включно. Сміслові наповнення назви «універсал» (*littera universalis* — з лат. «писання загальне») походить від латинського прикметника *universalis* (загальний, повсюдний), позначаючи функцію розпорядчого документу, адресованого широкому загалу.

Універсали, видані з потреб оборони і приведення у бойову готовність війська, були дуже поширеним жанровим різновидом цього документу від самих початків козацької державності, народженої, за влучним виразом одного історика, «на марші». Потреба їх видачі не зникала й в подальшому — в криваві часи Руїни, війнах із турками, відбитті татарських наїздів. Попри розтиражованість цього типу документу, стан їхньої збереженості, як впливає з виявлених на сьогодні матеріалів, є дуже низьким. Пояснення цьому слід шукати у загалом незадовільному рівні збереження документів козацькими канцеляріями. Це пояснюється першорядним опікуванням юридичними та майновими актами, а також відсутністю власних постійних архівів у позастанових військових формувань — найманих полків. Оповіщувальні та мобілізаційні розпорядження, які видавалися гетьманською ставкою, здебільшого осідали в полкових канцеляріях або ж приватних архівах козацьких старшин. В перших вони, по прошесті воєнної загрози, швидко губилися, а в других виявлялися абсолютно непотрібними і здебільшого втрачалися при щоновому впорядкуванні фамільних паперів⁸.

Основою нашої розвідки стали гетьманські мобілізаційні та оповіщувальні універсали та листи за період від середини XVII до першої чверті XVIII ст. — від Хмельниччини, аж до початку урядування I Малоросійської колегії. Цей хронологічний проміжок дозволяє відстежити й проаналізувати формування та документальне оформлення самобутньої практики мобілізації військ гетьманського регіменту, їх утвердження наприкінці XVII ст. і поступове розмивання та нівеляцію через втрату козацьким ополченням свого воєнного значення і вплив російських модернізаційних реформ початку XVIII ст. На сьогоднішній день нами виявлено понад 20 мобілізаційних та оповіщувальних універсалів й таку ж кількість листів, дипломатичний та інформативний аналіз яких ми подаємо нижче.

Загал виявленої нами документації можна умовно розподілити на дві групи. До першої належать так звані оповіщувальні універсали з повідомленням про початок воєнних дій, наближення військ противника та необхідність вжиття оборонних заходів (зміцнення міських укріплень, поповнення запасів продовольства). Документи цього типу могли також вказувати на напрям просування ворожих військ, апелюючи до дотримання урядниками й місцевим населенням пильності та обережності, повідомляючи в такий спосіб «новини з фронту».

До другої групи належать власне мобілізаційні універсали, метою яких було інформування реєстрових полків (в разі потреби, не лише козацтва, а й інших категорій населення) про час виступу в похід, терміни й місце зібрання полку або сотні й напрям їх подальшого руху для з'єднання з основними силами війська.

Формула мобілізаційного універсалу в цілому нічим не відрізняється від загальної структури інших жанрових різновидів цього документу (оборонних, вірчих, проїжджих (так званих глейтів), зазивних тощо), поділяючись на вступний протокол, основну частину (контекст) і кінцевий протокол (есхатокол)⁹. Вступний протокол розпочинався з повної титулатури володаря (intitulatio) — «Богдан Хмельницький, гетьман, з Військом Його Королівської Милості Запорозьким», «Іоан Виговский, гетман з Войском его цар. вел. Запорозкий». Як відомо, титул очільників Війська Запорозького від середини XVII до початку XVIII ст. зазнавав неодноразових змін, пов'язаних як із зміною гополітичного статусу Гетьманату, так і змінами в персональному статусі володарів булави. Так, в титулатурі Івана Брюховецького (1663–1668) від 1665 р. з'являється згадування його боярського титулу, пожалуваного царем Олексієм Михайловичем. Після розпаду козацької держави на ліво- та правобережний гетьманати в 60-х рр. XVII ст. було досить поширеним титулування регіментарів, котрі зберігали вірність московській протекції, гетьманами «Вірного Війська Запорозького», що повністю зникає після антимосковського повстання в Лівобережній Гетьманщині 1668 р. («Великого государя нашего его царского пресветлого величества боярин и его ж царского пресветлого величества верного Войска Запорозкого гетман Иван Мартинович Брюховецкий»). Інтитуляційні формули практично всіх лівобережних гетьманів, аж до Кирила Розумовського (1750–1764) включно, зберігали згадку про гетьманування над «обома боками Дніпра»¹⁰. Інскрипційна формула (inscriptio), що слідувала за титулом, вказувала на адресата документу — її наповнення в мобілізаційному універсалі коливалося від полкових і сотенних старшин («Пану полковнику миргородцкому, ясаулу, сотником, атаманом и всему старшому и меншому товариству») аж до загалу всього козацького стану («Панове полковники, сотники і вся отаманія Війська Запорозького, як і Городового»).

Основну частину універсалу відкривала наррація (narratio), що роз'яснювала ті обставини, які спонукали до видання конкретного рішення. В цій частині універсалу коротко викладалася загальна політична та військова обстановка. Наступна формула (dispositio) власне викладала конкретний припис, розпорядження щодо дій, які козацькі старшини й товариство мусили чинити, відповідно до воєнної ситуації. В поодиноких випадках після цього вимагалася публікація, себто ознайомлення зі змістом універ-

салу козацького товариства або всього поспільства. Вона могла бути загальною, як-от в універсалах середини XVII ст.: «і кожен полковник нехай нагадує водночас своїми універсалами, щоб поводитися згідно з моїми листами», або ж більш розлогою та деталізованою, в дусі бюрократичних новацій, які впроваджувало XVIII ст., як-от в універсалах післямазепинського часу: «чого ради должен его милость П: полковник о сем відати, и сей універсал наш везде в полку публіковати»¹¹. Найраніші універсали навіть містили санкції за несправне розголошення їх змісту серед війська, як, скажімо, універсал Богдана Хмельницького Білоцерківському полку від 2 серпня 1650 р., який застерігав «кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також згідно з військовими артикулами для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися у подібних випадках грішити, буде покараний на горло»¹². Зважаючи на зростаюче уповільнення збору козацького ополчення протягом всієї другої половини XVII ст., що було наслідком загальної елімінації станової військової служби, універсали намагалися також застерегти численні *sanctio* для ослушників гетьманської волі, попереджаючи імовірне дезертирство. Набір санкцій коливався від випису з реєстру («а хтоб сему изволенію нашему противен был, всяк таков с росписи товаришей выписан будет» (1660 р.)¹³) до смертної кари («а если бы міл хто з войскового позостати в домах товариства, сей волі нашой противен окаятися и на поміненное місце назначенном часі не стати, такового каждого роскажем не тилко на здоровью, але и на горлі карати» (1697 р.)¹⁴).

Заключною частиною універсалу був есхатокол, що містив переважно канцелярські та вірчі реквізити документу — локацію (*locatio*), що зазначала місце видання акту, його датування (*datatio*) й зрештою підпис володаря-експонента (*subscriptio*).

Відносно поширеним елементом оповіщувальних і мобілізаційних універсалів були пропагандивні пасажі, які апелювали до рицарського покликання козацтва й мали зміцнити його бойовий дух напередодні зіткнення із ворогом, або ж налаштувати на вигідний регіментареві політичний лад, дезавуївуючи відомості, що надходили з супротивного політичного табору. Так, в оповіщувальних універсалах Михайла Ханенка від 29 травня 1672 р. із закликом до лівобережного козацтва вирушити проти військ Петра Дорошенка йшлося: «сие обявляю, что я, сохрани Боже, не для чина гетманство и никоторого сего світлого поисканья, но для сущаго из неволничей сущей бусурманской обороні, народа християнского освобождения, в которую добровольно всіх нас Дорошенко для своего гетманства отдати усиловал. Постоянно при его королевской милости государе моем милостивом дідичном и християнском монархе держуся и умирати при нем за

достоинство найяснійшого его престола вин на себе и готова быти сужу, которой моей і всего Войска Запорожского милой и здоровой отчине со всім народом православным о высвобоженіи его от неналежащаго турку подданства предприятия, яко зді полк некоторые» (текст універсалу, як видно з подібності послань до Ніжинського і Переяславського полків, був клішованим¹⁵). Після гнівних філіпик на адресу свого противника, М. Ханенко застерігав власне «печаловитое рейментарское старание» в такий спосіб: «однако ж о подвигиение милой отчизны яже уже упадаю о исцеление Церквей Божиих и всяких міст святых запустилых і в пепел чрез войніи обращенных и о высвобождение издавна і в нынешних временах для нещасливого чина гетманства чрез Дорошенка не толко с сее стороны Днепра, но и с вашие стороны без числа в тяжкую татарскую и турецкую неволю отданных невинных душ христианских, купное с нами полагаю радия своей также ващые временно предваряя целости сколько сил помочи и способов подати изволит Господь Бог, что есте милость ваша братия моя из своей стороны дерзновенно на Чигирин наступали и неусыпным о неприятеле нашим названием токмо христианина, но начинанием злым івредительным отчине равного блюстителю своему, который для задержания себе на гетманстве з душею и тілом себе и невинный народ православный христианский запродам»¹⁶.

Серцевиною більшості мобілізаційних універсалів була, так би мовити, «жива» конкретика воєнних приготувань. Як правило, вказувалося на час і місце збору війська, іноді, в критичних ситуаціях, оперативний напрям і характер бойових задач змобілізованого контингенту. Так, наприклад, в універсалі Богдана Хмельницького до білоцерківського, брацлавського, вінницького, уманського та паволоцького полковників, виданому 7 липня 1651 р. по нещасливій Берестецькій битві, повідомлялося, що «порадившись із товариством, вирішили ми, не відкладаючи ні на тиждень, ні на два, зараз же бути готовими і збиратися. Тож наказуємо, аби ті полки, що знаходяться поблизу Білої Церкви, до білоцерківського полковника вирушали, а я полки збиратиму під Корсунем, бо треба нам бути пильними, щоб наші вороги не застали нас у наших домівках. Як тільки одержите цього листа, вдень чи вночі повідомляйте про те, що у вас діється. Ми також, як тільки про що почуємо і дізнаємося, порадившись, повідомлятимемо вас»¹⁷.

Надалі поширення змісту універсалу було обов'язком полкових влад. Приклад такого оголошення подає універсал прилуцького полковника Якова Воронченка від 18 травня 1652 р.: «Яско Воронченко, пулковник прилуцкий. Всім вобец и каждому з товаришов полку нашего Прилуцкого. Відомо чиню вам сим писанием моим: скоро писане мое дойдет вас, того ж часу а бысте бы всі як нарыхлей до полку стягали зо всім. Кгда ж я тепер с полком стою

под Миргородом на Осниці, а вам писание мое посилаю через товаришов, меновите Грицка Плаксу, Савку Куценка, Конона Саченка, абысте бы нарыхлей поспешали, не только реестровые, але и нереестровые: абы добрыи молодцеи з добрым оружием — рад прииму за товаришов»¹⁸.

Спеціальні застереження могли стосуватися озброєння та провіанту козацьких полків і залог. Гетьманський універсал з 7 січня 1654 р. велів старшині й товариству, «щоб ви були обережні по замках і заготовляли собі воєнне спорядження як звичайно — порох, свинець і харчі»¹⁹. Про збір війська Петром Дорошенком у березні 1667 р. повідомляв універсал, яким «вам (старшині й товариству. — О. С.) сим моим писаньем і ораз приказую і напоминаю, хто только козаком імянуетца, і кождыи, миючи Бога і свое здоровье, бы і посполитыи человек, приспособляючися, порох и пульки і всякої роштунок, яко до войны належит, меновите і борошно, і оружье... вшелякую готовость іміти»²⁰. Скликаючи козаків до відсічі імовірного татарського нападу в грудні 1722 р., гетьманський універсал радив, аби реєстровці «коні годовали и подкованіе держали, в доброе исправное оруже, списи, шаблі и в мушкети споражались, пороху на каждый мушкет по...²¹ фунти и свинцю на кулі по... фунти призапасали, а надто в провиант на три місяці прибиралися»²².

Дуже цікавим елементом є застереження про кількаразове (трикратне) обсилання універсалами полкових правлінь. Вперше подібну ремарку в змісті документу зустрічаємо в універсалі Богдана Хмельницького білоцерківському полковнику Михайлові Громиці з 2 серпня 1650 р.: «*ми вже наказували усно і в листах* (тут і далі виділення наше. — О. С.), щоб ви були напоготові, як належить на війні. *А тепер нагадуємо і наказуємо*, щоб ви, не зволікаючи, виступали завтра з доброю зброєю, і вдень, і вночі поспішали на Уманський шлях»²³. У цитованому вище універсалі до білоцерківського, брацлавського, вінницького, уманського та паволоцького полковників, виданому 7 липня 1651 р., наприкінці документу зазначено: «тільки *вдруге вам наказуємо*, щоб ви зараз же збиралися і були напоготові»²⁴. Як виглядало перше розпорядження з наказом про збір («купчення») війська дає уявлення універсал Івана Виговського старшині і товариству Миргородського полку, в якому, oprіч зазначення причин воєнних приготувань, йшлося: «желаем и приказываем, чтоб есмь з борошнем и с иными к Войску належачими надобьи тотчас при отданьи того універсала нашего готовы со всім товариством своим были, так *чтоб з другим извїщенням* безо всякого замедленья и отговорки тотчас против всякого неприятеля, гдї потребно будет»²⁵. Аналогічним за сутністю і формою є універсал Юрія Хмельницького вертіївському, дівицькому, березинському, смоленському, синявському, кісілгородському, волинському,

менському і сосницькому сотникам Чернігівського полку від 18 квітня 1660 р., в диспозиційній частині якого зазначалося, що «*скоро другий універсал наш к вам прийде*, чтоб есте не отговаривалися, на то місто шли, гді вам в том універсале назначено будет»²⁶. На той факт, що практика кількарязового (очевидно, трикратного) обсилання мобілізаційними указами зберегалася і наприкінці XVII ст., вказує зміст листа Івана Самойловича до компанійського полковника Іллі Новицького від 21 липня 1676 р., де чітко виписано послідовність мобілізаційних дій його полку: «з стороны товариства полку вашего, в Стародубском полку на станції зостаючого, такову нашу засылаем науку, жебы *ведлуг указу нашего первого*, выбравши борошно на селах архимандричих, нижей Новгородка зтягалися. А кгда ся зтягнут, теды маеш в.м., рушивши простовати селами по-над Десною и зближитися аж к Сосницы, и там лучитися с товариством тым, которое в полку Черніговском становиско міет... А ведлуг указу нашего справившися, *міти будеш повторный от нас указ*, гді маешь с полком своим на певную услугу обернутися»²⁷.

Ще виразніше стадіальність воєнних приготувань гетьманського війська видно на прикладі універсалів наказного гетьмана Павла Полуботка 1722–1723 рр. У типовому універсалі, розісланому в полки 30 квітня 1723 р., міститься розпорядження: «быть всім козакам готовім к службі... жебы за тим, когда о порушенію з домов *зайдет потвердителній наш указ*, не было тогда в тим поході жадной остановки і медлінія, леч бы *за повторним нашим указом* на службу монаршую зараз з домов своих могли виступить»²⁸. При підготовці Лівобережної Гетьманщини до можливого нападу кримських татар, Генеральна військова канцелярія видала 3 грудня 1722 р. указ про збір козацьких полків та підпорядкування їх на час бойових дій київському губернатору князю Івану Трубецькому²⁹. Вже 18 грудня було видано повторний універсал, в якому, окрім запобіжних заходів по зміцненню кордонів та призначення наказним гетьманом над козацьким корпусом гадяцького полковника Михайла Милорадовича, козакам повелівалося «подлуг первого універсального указу нашего... всякого дня готови виходити и за полученіем вскорі третого от нас указу, куда военній случай... позовет, тот час без жадной найменшой остановки ступали»³⁰. Зрештою, 21 грудня в окремі полки було розіслано універсали з наказом виправити частину з мобілізованих козаків у Терський похід «с таким прибором, як прежде посланних в тот полк *двох універсалах наших виражено*»³¹.

Практика трьох мобілізаційних універсалів демонструє чимало спільного із королівськими універсалами про скликання посполитого рушення або так званими віцами (*litterae restium* (пол. *listy okolny*)), які поділялися на перші, другі й треті в залежності від почерговості їх видання, що було

обумовлено зростаючою боєготовністю шляхти³². Як відомо, в типологічному відношенні посполите рушення мало багато спільних рис із козацьким ополченням — в першу чергу, становий рицарський характер і територіальну систему організації. Процес скликання і мобілізації посполитого рушення в XVII ст. міг обіймати від трьох до восьми місяців. Видані коронною канцелярією віци поширювали по гродських урядах і великих містах, із обов'язковим виголошенням в публічних місцях і храмах. Формуляр королівського віца поділявся на вступний протокол, основну частину (контекст) і кінцевий протокол (есхатокол). Маркуючим елементом чергового віца була згадка в наратіо тієї послідовності дій, якої вимагав король від шляхти після оголошення його змісту³³. Так, в першому віци монарх у досить загальний спосіб представляв панам-братії загрозу Речі Посполитій від ворогів, спонукаючи до воєнних приготувань, аби після розіслання других і третіх віців, шляхта була в повній бойовій готовності. Другий віц зазвичай підтверджував необхідність продовження воєнних приготувань, анонсує видання третього віца. Вирішальне юридичне значення мав, власне, третій віц, в якому зазначалося місце і час «stawienia» шляхти — себто остаточну концентрацію посполитого рушення в районі оперативного розгортання.

Неважко помітити, що формула козацького універсала цілком впевнено взорувалася на королівський віц, спрощуючи її відповідно до біжучих потреб управління. Не випадково, хронологічно перший відомий нам гетьманський універсал з'являється практично одразу при початках Хмельниччини. Генеральна військова канцелярія, що складалася значною мірою із вчорашніх підписків гродських і ратушних установ, як власне і сам ясновельможний і частина старшини, котрі пройшли вишкіл в реєстровому або коронному війську, дуже добре розумілися на стилістиці річпосполитських військових актів, які легко адаптовувалися для потреб гетьманської армії³⁴. Розвиток мобілізаційної практики лише спростив зміст цього документу.

Спорідненою із універсалами групою документів є гетьманські листи, які містять накази оповіщувального, мобілізаційного оперативного змісту³⁵. За формулою вони дуже подібні до універсалів, відрізняючись від них лише відсутністю інтитуляції та властивою листам лаконічнішою формою звернення («Мой ласкавий пріятелю, пане сотник и хорунжій войсковый енералный»). Подібного роду спрощені мобілізаційні чи оперативні накази видавалися гетьманською ставкою безпосередньо командирам козацьких або ж найманих частин, будучи розрахованими не на широке оповіщення (а у випадку бойових наказів якраз навпаки — із збереженням таємниці їхнього змісту), а на швидке виконання цих приписів. Часто-густо в одному листі водночас містилися характеристика оперативної обстановки, дані

розвідки, мобілізаційне рішення й оперативний наказ. Класичним прикладом такого поєднання є лист Івана Мазепи компанійському полковнику Іллі Новицькому від 14 січня 1696 р.: «Мой ласкавый, пане полковнику [...] По ведомостях, якіе щоденні нас от пана полковн[...]о бытности неприятелей бесурман межи городами [...] заходят, приказуем через сей лист наш пишно вашей милости, абы зараз без жадного откладу зо всім полку своего товариством скупившись, ишол до пана полковника миргородского, з которым злучившись, маєте простовати спішно в помянутые города полку Полтавского, гді, взявши Господа Бога на помоч, чинитимете тим неприятелем отпор»³⁶.

Очевидно, листами також оголошувався і розпуск ополчення, який дозволяв козакам повернутися до своїх господарств. Наразі в нашому розпорядженні лише є один такий документ, виданий Іваном Мазепою лубенському полковнику Леонтію Свічці 2 жовтня 1693 р. Переповідаючи, що «тепер свіжо з того боку Дніпра певную такую повзялисмо відомость, же тіе же пріятели, якіе под города тутейшие намірили были свой поход... в сторону полскую», ясновельможний велів «скупленіе полку своего сотні ропустили по их домовках, ховаючи товариство на иншую военную вперед потребу»³⁷.

Вже з часів Великої Північної війни 1700–1721 рр. поступово усталюється тенденція до дублювання, а згодом і витіснення традиційних мобілізаційних універсалів, виданих гетьманами та урядниками Гетьманщини, відповідними розпорядчими актами російських вищих органів влади, командувачами з'єднань і частин російської польової армії.

Критичною точкою нівеляції прерогатив гетьманського уряду в сфері мобілізаційних заходів можна вважати війну за польську спадщину 1733–1735 рр., коли безпосереднє проведення збору і концентрації козацького війська відбувалося не лише під контролем, але й за безпосередньої участі командувачів російськими польовими арміями та їх штабів³⁸. В цій ситуації, терміни і порядок збору реєстрових полків остаточно втратили притаманні їм старі форми, включно із триразовим, успадкованим ще з річпосполитських часів, оголошенням підготовки до війни й вирушення до походу. Відповідно, поступово відійшли в минуле й традиційні формули мобілізаційних універсалів, особливо ж після смерті в січні 1734 р. гетьмана Данила Апостола й початком урядування Правління гетьманського уряду, що цілком йшло у фарватері мілітарної політики імперського керівництва.

Мобілізаційні заходи й участь військ гетьманського регіменту у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. вже цілком зорганізовувалися в дусі домінування російського військового керівництва. Генеральна військова канцелярія не лише транслювала накази Кабінету міністрів і командування

російської армії козацьким полковим правлінням, але й фактично дублювала головний зміст їхніх указів³⁹. На зміну традиційним універсалам приходять укази й ордери, зміст і структурні елементи яких стають лаконічнішими, тяжіючи до лексики російських розпорядчих актів, виданих «згори».

¹ Наразі маємо лише кілька окремих розвідок, присвячених військовій документації, або ж вкраплених в окремі дослідження джерелознавчих розправ: Охочекомонний полковник Ілля Новицький та його архів // Рукописна та книжкова спадщина України. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 21–38; Сокирко О. Муштрові статuti гетьманського війська 1756 р. // Київська старовина. — 2005. — № 5. — С. 67–81.

² Пор.: Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів. — К., 1993. — С. 23–30, 32.

³ Военная энциклопедия / Ред. К.И. Величко. — СПб., 1914. — Т. 16. — С. 369–372.

⁴ В подібному контексті термін «мобілізація» вже використовувався в літературі: Репан О. Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних походів у 1735–1739 роках // Київська старина. — 1999. — № 3. — С. 18–30.

⁵ Зауваги сучасних істориків відносно станової типології козацького війська і досі не вийшли з полону схематичних констатацій, властивих історіографії столітньої давності. Пор.: Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 86–90; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. Військо // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1931. — Т. 151. — С. 111–150; Путро О. Українське козацьке військо // Київська старовина. — 1997. — № 6. — С. 19–30.

⁶ Аналоги системи призову, яка базувалася на черзі, знаходимо і в інших регіонах Європи. Один з її варіантів (так звана індельта), дисциплінований абсолютистською державою, усталився у Швеції часів її «імперського панування» на Балтиці. В період найбільшого напруження воєнних зусиль, встановлення індельти з почерговим виставленням новобранців до дієвої армії, допомогло зарезерувати необхідний мінімум робочих рук для економіки країни (Див.: Höglund L.-E., Sallnäs Å. The Great Northern War 1700–1721: Colours and Uniformes. — Karlstad, 2000. — Р. 19–21; Lindegren J. The Swedish «Military State», 1560–1720 // Scandinavian Journal of History. — 1985. — Vol. 10. — Р. 316–320, 332). На жаль, практика подвірного несення служби й система звичаїв, яка її регулювала, й досі лишаються «білою плямою» в історії козацтва.

⁷ Про визначення черги отаманами в Конотопській сотні напередодні Терковського походу 1723 р.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 1. — Спр. 55020. — Арк. 127 зв.

⁸ Ширше про діловодну та архівну практику козацьких установ та їхніх канцелярій див.: Сокирко О. Організація архівної справи на Лівобережній Україні XVIII ст. // Нариси історії архівної справи в Україні. — К., 2002. — С. 103–120, 126–137.

⁹ Детальніше про це: Бутич І. Вступ // Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. — К., 1998. — С. 33–36; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького.

IV. Гетьманські універсали // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1927. — Т. 147. — С. 55–80.

¹⁰ Ринсевич В. Інтитуляції вищих козацьких урядовців в імперативних документах як фактор презентації політичного обличчя Гетьманщини другої половини XVII ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2001. — Т. 6. — С. 126–136.

¹¹ Універсали Павла Полуботка (1722–1723). — К., 2008. — С. 204.

¹² Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. — К., 1998. — С. 110.

¹³ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К.-Львів, 2004. — С. 154.

¹⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — АЗР). — СПб., 1855. — Т. 5. — С. 281–28

¹⁵ Пор.: Універсали українських гетьманів... — С. 577–581.

¹⁶ Там само. — С. 580.

¹⁷ Універсали Богдана Хмельницького... — С. 120–121.

¹⁸ Там само. — С. 265.

¹⁹ Там само. — С. 139.

²⁰ Універсали українських гетьманів... — С. 400.

²¹ В оригіналі для вписування цифр залишено вільне місце.

²² Універсали Павла Полуботка... — С. 204. Вже з січня 1735 р. згідно із спеціальною формою про спорядження виборних козаків кожен реєстровий товариш мусив мати спис, шаблю, мушкет, 2–3 фунти пороху і 50–100 куль, що неодмінно підтверджувалося в мобілізаційних указах і ордерах (Распоряжение князя А.И. Шаховского о разделении малороссийских казаков на «выборных» и «подпомощников», 1735 г. // Киевская старина. — 1902. — № 2. — С. 85–88).

²³ Універсали Богдана Хмельницького... — С. 109.

²⁴ Там само. — С. 120.

²⁵ Універсали українських гетьманів... — С. 69.

²⁶ Там само. — С. 154.

²⁷ АЗР... — С. 137.

²⁸ Універсали Павла Полуботка... — С. 340.

²⁹ Там само. — С. 203–205. Пор. універсали, вислані майже водночас до Гадяцького та Полтавського полків.

³⁰ Там само. — С. 220.

³¹ Там само. — С. 223.

³² Вичерпний дипломатичний аналіз віців див: *Gliwa A.* Uniwersały królewkie, hetmańskie i innych urzędników centralnych oraz jako element przygotowań obronnych przed najazdami tatarskimi na Ruś Czerwoną w XVII wieku // *Inter maiestatem ac libertatem. Studia z dziejów nowożytnych dedykowane Prof. K. Przybosiowi.* — Kraków, 2010. — S. 31–58.

³³ *Hahn K.* Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych od XVI do XVIII w. // *Pamiętnik Historyczno-Prawny.* — Warszawa, 1928. — T. VI. — Z. 4. — S. 46.

³⁴ Панащенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. (Збірник статей). — К., 1998. — С. 252–253.

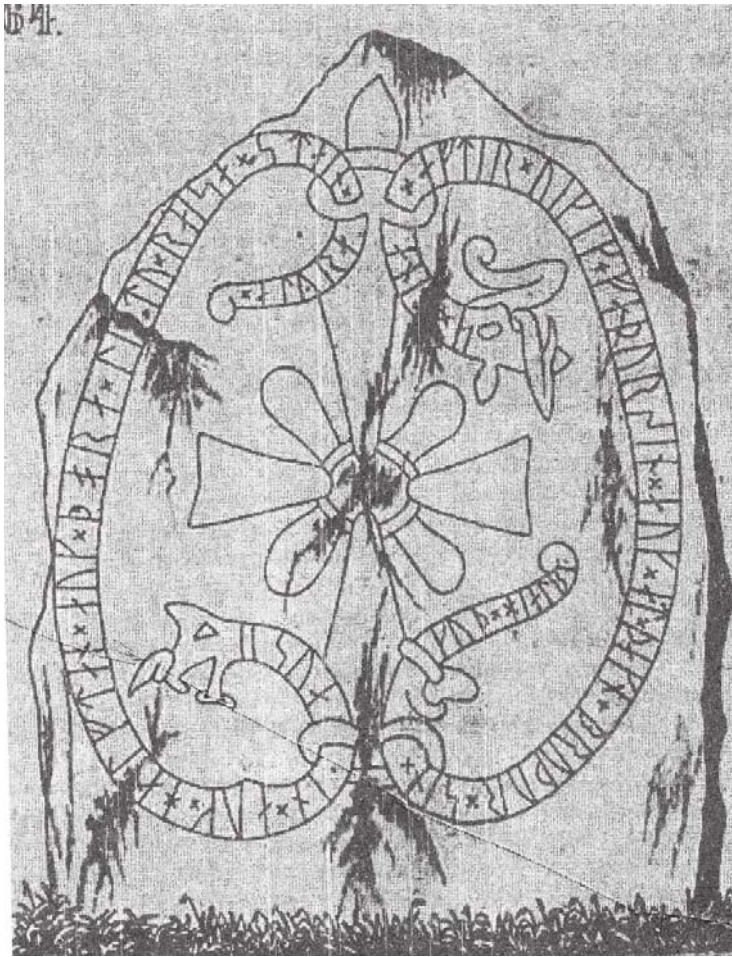
³⁵ Про стилістичну спорідненість універсалів і листів див.: Ринсевич В. Полковничі універсали другої половини XVII ст. за колекцією О. Лазаревського // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2001. — Т. 6. — С. 9–10.

³⁶ АЗР... — С. 274–275.

³⁷ Там же. — С. 268.

³⁸ Зміни в формах оповіщувальної та мобілізаційної документації потребують спеціальної уваги. Порівняти ці новотвори, укладені під впливом російської військової документації, можна на прикладі листування центральних і місцевих установ Гетьманщини в 1733–1734 рр.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4526. — Арк. 2–2 зв.; Спр. 4582. — Арк. 7–7 зв., 44.

³⁹ Докладніше: Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років. — К., 2009. — С. 73–132.

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ

АТРИБУЦІЯ КНЯЖОГО ЗНАКУ-ГРАФІТІ
В ПІВНІЧНІЙ ВНУТРІШНІЙ ГАЛЕРЕЇ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

У давній північній внутрішній галереї храму Софії Київської ще в середині ХХ ст. відомий дослідник софійських графіті С. Висоцький виявив видряпаний на стіні малюнок у вигляді тризуба (№ 75), який він назвав «княжим знаком складного рисунка»¹. Цей малюнок виконаний невідомим автором на пілоні південної стіни галереї (рис. 1), яку завдяки значній кількості воїнських зображень можна назвати «галереєю воїнів». Графіті у вигляді перевернутого догори дригом розквітлого тризуба видряпане на зображенні святого воїна, згідно з інформацією напису середини ХІХ ст. — святого Феодора.

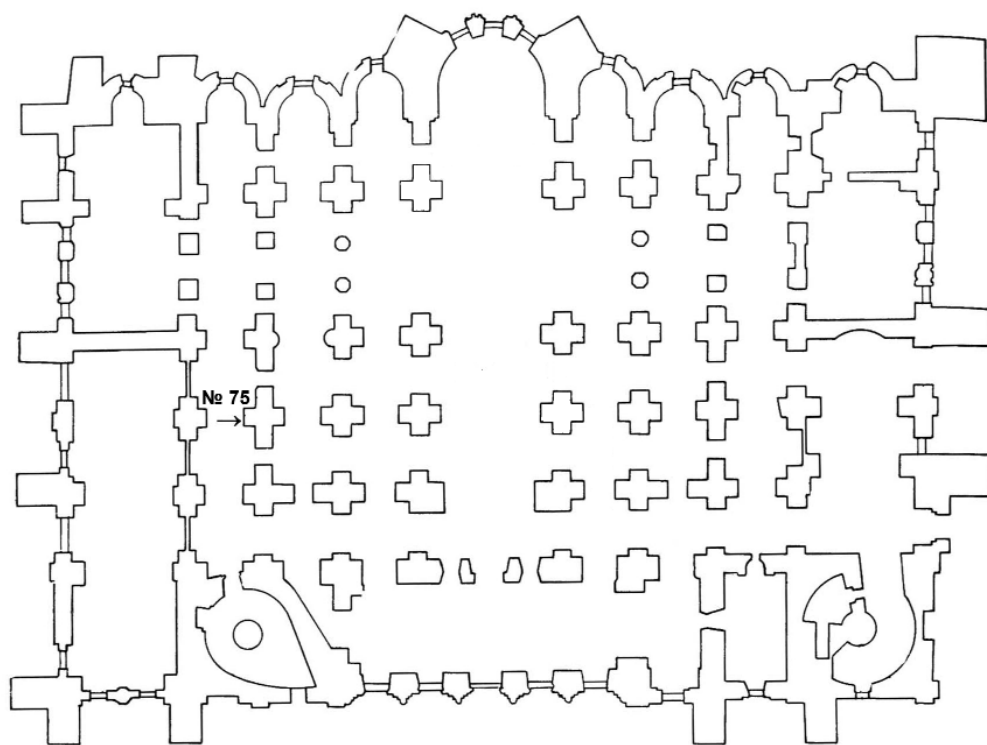

Рис. 1. Схема першого поверху Софійського собору з позначення місця розташування малюнка № 75.

С. Висоцький уникнув атрибуції цього малюнку, обмежившись тільки висловлюванням, що повних аналогій йому серед княжих знаків не зустрічається. Спроба встановити приналежність цього знаку була здійснена російським археологом С. Белецьким², який використав фото і прорис, виконані С. Висоцьким (рис. 2). Порівнявши відомі на той час дані щодо вигляду тризубів Рюриковичів, С. Белецький дійшов висновку про те, що малюнок доволі сильно нагадує княжий знак Володимира (рис. 3). Проте зображений на фресці знак відрізняється від Володимирового, на думку дослідника, двома важливими деталями. Насамперед, це інша форма завершення центрального зубця, що на тризубі Володимира Святославича завершується звичайним вістрям, а на знаку в графіті — хрестиком. Це зближує останній з княжим знаком Ізяслава Володимировича, проте теж має відмінність — ніжка тризуба графіті № 75 має вигляд хрестика. На цій підставі С. Белецький зробив припущення, що видряпаний на фресці Софії Київської знак належав саме онукові Володимира Святославича (чим і обумовлена відмінність у двох основних елементах) по лінії Ізяслава. І вже на підставі цього дослідник дійшов висновку про те, що знак належить полоцькому князю Брячиславу Ізяславичу.

Однак здійснене нами вивчення даного графіті *in situ* дозволило встановити, що під час публікації малюнка С. Висоцький припустився кількох помилок.

Насамперед, варто зазначити, що зображення «княжого знаку» та фрагмент молитви, опубліковані ним під № 75, насправді є двома різними графіті, виконаними різними інструментами та в різний час. Що стосується малюнка, то дослідник вказав не всі його складові, значно обрізавши нижні пишні пагони тризуба, які вивертаються назовні, нагадуючи половинки ініціальної літери «С». Варто зазначити й те, що С. Белецький при спробі

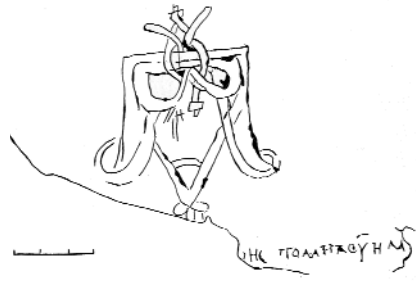

Рис. 2. Прорисовка графіті № 75, виконана С. Висоцьким.

Рис. 3. Фотографія тризубця Володимира Святославича, виконаного на плінфі Десятинної церкви. Кінець X ст.

атрибуції графіті теж припустився помилок у його описі. Так, в нижній частині (на «ніжці») тризуба наявне не хрестовидне завершення, а таке, що має вигляд рівнобічного трикутника з додатково намальованим квадратом посередині, верхня сторона якого збігається з лінією основи трикутника. Тобто, завершення нижньої частини нагадує перегорнуту літеру д. А центральний зубець завершується не хрестом, як пише С. Белецький, а трилисником (трипелюстковою квіткою-крином, тобто лілеєю). Зважаючи на всі ці обставини, мусимо констатувати, що запропонована дослідником атрибуція знака як емблеми Брячислава Ізяславича не може бути прийнята, оскільки два основні елементи, на яких він будує свою доказову базу — хрестовидні завершення центрального зубця та ніжки — в малюнку-графіті на фресці мають абсолютно інший вигляд (рис. 4).

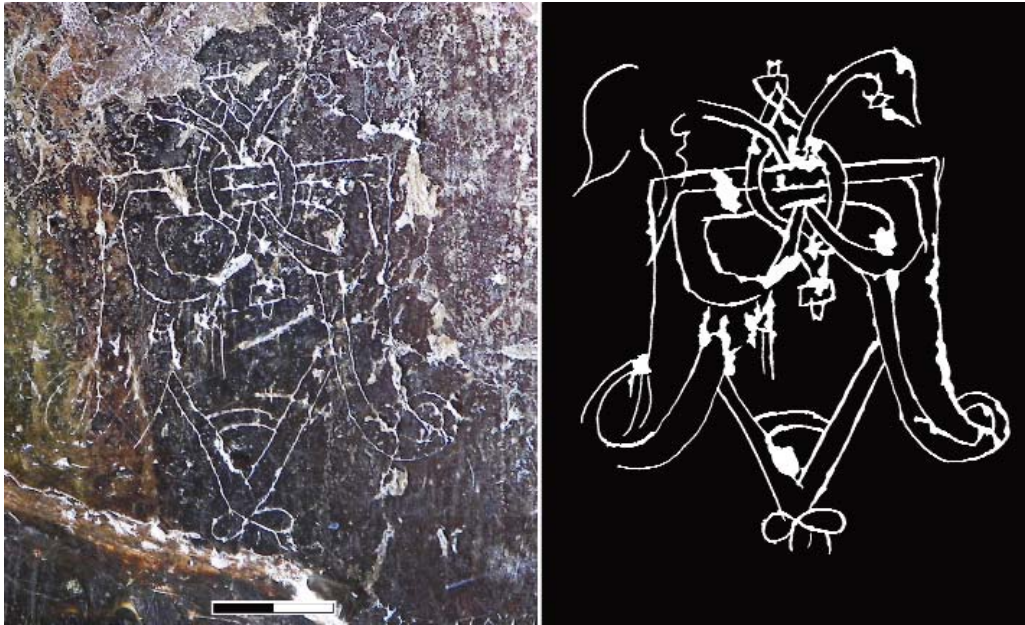

Рис. 4. Виготовлені В. Корнієнком фотографія та прорисовка малюнку-графіті початку 90-х рр. XI ст. із зображенням тризуба.

Отже, оскільки проблему атрибуції унікального зображення тризуба на фресці Софії Київської не було знято попередніми дослідниками, ми вважаємо доцільним знову звернутися до неї. Передусім нагадаємо, що тризуб є дуже давнім індоевропейським символом, який, до речі, побутував одвіку і на східнослов'янських теренах, означаючи воскресіння, весну, підйом. У Київській Русі — це іменний знак власності, що заміняв собою ім'я князя. Тим не менш тризуб не був первісним родовим знаком (тамгою) Рюриковичів. Його поява — так би мовити, геральдична інновація Воло-

димира Святославича та його оточення. Цей знак за часів Володимира трансформовано з родового двозуба Рюриковичів, найдавніший з яких виявлено на печатях Святослава Ігоровича. Оскільки зображення тризуба зустрічається на монетах Володимира після хрещення Русі, є всі підстави вважати, що народження цього знаку, який мав властивості державного символу, інспіроване саме цією подією.

Відтак, княжий знак на фресці Софії безперечно належав київському князеві, і нанесення цього знаку на стіну «митрополії руської» декларувало право власності даного князя на собор чи якийсь вбудований цим князем в собор об'єм. Відповідно до прийнятої нами методики комплексного суцільного фронтального дослідження епіграфічних пам'яток Софійського собору, з метою встановлення приналежності тризуба ми зосередили свою увагу на іконографії цього малюнка-графіті та на місці його розташування в архітектурному об'ємі Софії Київської.

При спостереженні над особливостями виконання розглядуваного малюнка тризуба на стіні Софії досить чітко проступає знак-монограма у вигляді крина з укомпонованими в нього великими літерами **В** і **А**. Літери в античних і середньовічних (візантійських та латинських) монограмах на монетах і печатках часто називають у скороченій формі імена правителів. На цих артефактах, як і в рукописах, усіченню підлягав кінець слова (суспензія), або з нього вилучалися ті чи інші середні елементи (контракція). Втім, досить часто скорочення слова йшло нетрадиційним шляхом, тому можливі різні варіанти реконструкцій написів³.

У нашому випадку літеру **В** покладено в основу знака і переплетено з мигдалевидним овалом, кінці якого завершуються хрестами у вигляді маленьких літер **д**. Велику літеру **А**, що утворює середній зуб, вписаний у двозуб, увінчано невеликою трипелюстковою квіткою-крином. Цей тризуб з монограмою певною мірою асоціюється з княжим знаком Володимира Святославича, в середню частину якого вкомпонований схожий овал. Але в тризуб, зображений на стіні Софії, надто виразно вписано ініціальні **В** і **А**, що, можливо, означають початкові літери титульного (княжого) та християнського імен власника цього знаку. Примітно, що в софійському тризубі ініціал **А** замінив собою стрілоподібний середній зуб у знаку Володимира.

На перший погляд, сумнівним здається написання ініціалу **А** з горизонтальною, а не скісною перемичкою, проте таке написання зустрічається в написах-діпінті при мозаїках собору, зокрема при зображенні євангеліста Марка (в слові **ΑΓΙΟΥΣ** — святий), севастійського мученика Іоанна (**ΙΩΑΝΝΙΣ**), святителя Єпіфанія Кіпрського (**ΕΠΙΦΑΝΙΟΥΣ**), святителя Климента Римського (**ΑΓΙΟΥΣ**) та в написі в розгорнутій книзі перед євангелістом Марком. Професор А. Білецький, який досліджував написи

при мозаїках Софії Київської, вказав, що, наприклад, алфавіт написів при зображеннях севастійських мучеників вміщав **A** зі скісною та з горизонтальною перемичками⁴. Написання **A** з горизонтальною перемичкою повсюдно зустрічаємо у текстах середньовізантійського періоду, на монетах, печатках, мозаїках і фресках Візантії та країн її культурного ареалу. Таке написання **A** зустрічається і в софійських графіті XI ст., наприклад, в записі про раку Всеволода-Андрія («рака положен**A** бысть», про мир на Желяні («сътвориш**A** мирь на Желяни») та ін.

Нам уявляється можливою реконструкція вміщеної в тризуб (чи в двозуб з вписаною в нього великою літерою **A**) монограми як **АНДРЕЯ-ВСЕВОЛОДА** (імена в монограмах часто називалися в родовому відмінку, тобто у присвійній формі). Таке ім'я носив син Ярослава Мудрого Всеволод-Андрій (1030–1093). Причому монограма може читатися як ініціальна (така, що складається з ініціалів — початкових літер обох імен князя) і водночас — як блокова (яку складають вигадливо поєднані між собою літери княжого імені власника монограми — Всеволода). Увінчує монограму «коронована» лілією **A**, а підґрунтя монограми складає блок літер з ініціалом **B**, які плавно перетікають одна в одну. Тут, як було прийнято у блокових монограмах, літери групуються довкола великої центральної шляхом утворення з нею своєрідних лігатур.

Пропонована атрибуція монограми є цілком вірогідною з огляду на те, що знак накреслено якраз над тим місцем, де в давнину знаходився великий склеп-усипальня, рештки якого 1952 р. виявлено археологом М. Каргером. Тут ним знайдено два відрізки перегородки, яка проходила впоперек галереї, сполучаючи її північну та південну стіни. Знайдені відрізки перегородки, зведеної впритул до східної поверхні пілонів цих стін, мають товщину до 0,45 м і лежать на 15 см нижче сучасного рівня підлоги; вони збереглися на висоті 20 см. Судячи з того, що їх збудовано з плінфи на світло-рожевому цем'янковому розчині й вони закривають нижню частину фресок стін — це залишки давньоруського цегляного склепу, побудованого вже після основного розпису собору. Причому східна поверхня обох відрізків зберегла на собі залишки фрескового тиньку з темно-червоним (пурпуровим) пофарбуванням. М. Каргер припустив, що тут знаходилася «якась розкішна усипальня»⁵.

З огляду на вміщений у літописі заповіт Ярослава — поховати Всеволода біля його гробу, а також враховуючи той факт, що крім Ярослава та Всеволодовичів у Софії не було здійснено жодних княжих поховань, ми свого часу зробили висновок, що цей склеп, який знаходився навпроти саркофага Ярослава, вочевидь належав сину Ярослава — Всеволоду (Андрію) та його нащадкам, похованим у Софії⁶.

З літописів відомо, що 1093 р. у Софії поховали Всеволода Ярославича та його молодшого сина Ростислава, 1125 р. — старшого сина Володимира Мономаха, 1154 р. — онука В'ячеслава Володимировича. Хоча від склепу нічого не збереглося, в південній частині собору донині стоїть гробниця Володимира Мономаха, яка первісно знаходилася у княжому склепі Всеволодовичів. Зважаючи на те, що графіті синхронні подіям, про які вони повідомляють, можемо припустити, що тризуб над княжим склепом міг видряпати хтось з оточення Всеволода щойно після його смерті в 1093 р., що дозволяє надійно встановити час появи графіті на стіні храму. В такому разі зрозуміло, чому тризуб перевернуто догори дригом — таке зображення, поперше, означало, що знак належав князю-небіжчику, по-друге, тризуб вказував на склеп, в якому цей князь похований.

Тут варто пояснити, чому перевернутий тризуб міг свідчити про князя-небіжчика. Гадаємо, що графічно і семантично тризуб тяжіє до двох останніх рун молодшого скандинавського футарка — алфавіту доби вікінгів, з яких походили Рюриковичі. Кожна руна мала своє ім'я та магічний смисл, причому особливо значимий по відношенню до людини закодований в останніх рунах — 15-й і 16-й: **МАДР** (тризуб) і **УР** (перегорнутий тризуб). Відомо, що руна **МАДР**, яка нагадувала людину зі здійсненими руками, означала крону світового дерева (ясеня Іггдрасіль) — символу світобудови, яка стоїть на трьох коренях (минулому, сучасному і майбутньому). Це руна життя. Натомість **УР**, що завершує футарк, є руною смерті, вічності, позачасового буття, бо світове дерево в ній постає перевернутим коренями до неба, а кроною — до землі⁷. Якщо звернутися до нашого перевернутого тризуба, можна помітити, що він має три корені, звернені «до неба», а його подібна до лілеї крона опущена до надр землі. Тобто йдеться про померлу людину, ту, яка вже пішла у вічність.

Аби зрозуміти семантику даного тризуба, треба пам'ятати, що він виник за життя Всеволода, тобто слід розглядати цей знак догори «кроною». Оскільки людина мислилася як мікрокосм, тотожній макрокосму (світобудові), княжий знак мусив уособлювати Всеволода як родоначальника своєї династії, бути її емблемою. Прикметне, що від центрального кореня, який завершується маленькою літерою **д**, відгалужуються два розквітлі корені, що тягнуться догори і асоціюються з двома князями «від кореня Всеволодова» — його синами Володимиром Мономахом і Ростиславом: «**благовѣрныи князь Всеволодъ со сынама своими Володимеремъ и Ростиславомъ**»⁸.

Така доволі складна семантична побудова відрізняє знак Всеволода від усіх інших відомих тризубів Рюриковичів і змушує згадати, що саме цей князь славився своєю освіченістю, про яку говорить Володимир Мономах у

власному «Повчанні» дітям: «**коже бо штець мон дома сѣда, изумѣше 5 зыкъ, въ томь бо честь естъ ѿ инѣхъ земля**»⁹. Тобто Всеволод, сидючи вдома, опанував п'ять іноземних мов. Навряд чи можна сумніватися, що це були грецька, латина, датська, шведська і норвезька. Значить, Всеволод добре розумівся на семантиці скандинавського футарка, без знання якої сприйняття його неможливе.

Але не можна забувати, що за часів Всеволода на Русі активно стверджувалася принесена з Візантії культура Біблії, відбувалося християнське переосмислення язичницької знакової системи. У науці усталилася думка, що тризуб Рюриковичів є емблематичною графемою геральдичного сокола — архаїчного тотема датських конунгів¹⁰. Проте в тризубі Всеволода на стіні Софії Київської ніяк не читається графема сокола, тут акцентовано іншу ідею. Даний тризуб не тільки виконано у формі розквітлої лілеї, що особливо помітно при прорисовці всіх деталей зображення, але й увінчано трипелюстковою лілеєю. Це вказує на найвищий, імовірно, царський титул Всеволода. Лілея, священна квітка Біблії, стала універсальним геральдичним символом вищої світської влади, і цей символ бере свій початок від державців-хрестителів. Як відомо, існує не менше сорока різних тлумачень семантики тризуба, але в будь-якому випадку цей знак, що існував з давніх-давен у різних народів, був універсальним символом вищої влади.

На нашу думку, трипелюсткова лілея — священна квітка, контамінована з родовим двозубом Рюриковичів, склала основу княжого знаку Володимира після його одруження з візантійською царівною Анною та хрещення ним Русі наприкінці X ст. Як зазначає професор С. Шелухін, на одній з монет братів Анни — імператорів Василя II і Константина VIII — вони зображені обабіч тризуба, в якому середній зуб протягнуто вгору і на кінці його додано три хрести. С. Шелухін вбачає в цьому сполучення хреста з тризубом¹¹. Таким чином, у християнстві лілея-тризуб стала еквівалентом хреста. Прикметне, що на деяких монетах Володимира середній зуб тризуба завершується хрестом. Це проливає яскраве світло на походження ідеї тризуба. Вважаємо, що в християнстві лілею-тризуб осмислено в контексті спасіння, дарованого народу Богом через Його помазаника — імператора, царя, короля, князя. Отже, розроблений за Володимира після хрещення Русі тризуб Рюриковичів, синтезувавши скандинавсько-візантійські елементи, став своєрідною емблемою княжого роду та його християнства.

Саме лілею зробив у V ст. атрибутом королівської влади король франків Хлодвіг як символ очищення свого народу хрещенням. З X ст. лілея (рис. 5) стала родовою емблемою французьких Капетингів — сучасників ранніх Рюриковичів, які також намагалися поріднитися з Македонською династією через принцесу Анну, котра стала дружиною князя Володимира. У Візантії

лілея як символ влади від Бога була знаком приналежності до імператорського роду і як атрибут царської влади увінчувала корони та скіпетри імператорів¹².

Так само трипелюсткова лілея-хрест увінчує корону і скіпетр Володимира Святославича на його монетах (срібники, тип III за класифікацією М. Сотникової та І. Спасського¹³), де він представлений в царському орнаті (рис. 6). Монети ж Володимира, вочевидь, маніфестують його християнство та царський сан. Бачимо трилисники і на шиферному різьбленому парапеті княжих хорів Софії Київської (рис. 7): їх вписано у верхню частину розпростертих крил геральдичного орла¹⁴, що позначав у Візантії речі царських осіб, церемоніальні вбрання яких з таким знаком носили спеціальну назву «орлів»¹⁵. Знаменно, що цей парапет розміщено над княжим груповим портретом, визначеним нами як портрет родини Володимира. На цьому портреті Володимир і Анна фігурували в царському вбранні, причому плащ-корзно Володимира прикрашали орли у медальйонах¹⁶.

Усе це якнайкраще пов'язується з Всеволодом Ярославичем, який 1046 р. одружився з родичкою візантійського імператора Константина IX Мономаха (його племінницею або дочкою від першого шлюбу), котру в літописі названо «царицею грецькою». Від цього шлюбу народився Володимир Мономах¹⁷. За сфрагістичними матеріалами ім'я його матері було Марія¹⁸.

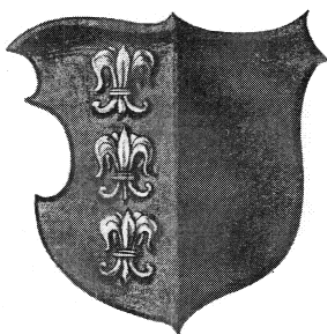

Рис. 5. Геральдичні лілії на гербі руської родини Кірдеїв. За легендою, король Людовік Анжуйський подарував фігури з власного герба (срібні лілії) родовому гербу засновника роду Кирдеїв, який відзначився під час облоги м. Белз у 1377 р.

Рис. 6. Срібник князя Володимира Святославича. Аверс. Тип III за класифікацією М. Сотникової та І. Спасського.

Рис. 7. Шиферна плита парапетів хорів Софії Київської із зображенням геральдичного орла. Друге десятиліття XI ст.

Іменування Всеволодової дружини «царицею» не є випадковим, оскільки при укладанні династичних шлюбів візантійські принцеси, які виходили за іноземних правителів, коронувалися. Це було пов'язано з тим, що знатні іноземці, входячи до родини царюючих імператорів, зазвичай отримували титул кесаря. Вважають, що саме такий титул дістав дід Всеволода — Володимир Святославич, одружившись з царівною Анною¹⁹. Саме про укладення цього династичного шлюбу розповідають фрески сходових веж Софії Київської²⁰.

Всеволод, одружившись з візантійською царівною й отримавши царський титул, вочевидь мав намір закріпити владу на Русі за власною династією, тому і назвав старшого сина Володимира-Василія родовим і хрестильним іменем його прадіда Володимира-Василія Великого та одночасно — родовим іменем його матері — Мономах. Причому ініціатором такого іменування, як свідчить Володимир Мономах у своєму «Повчанні дітям», був сам Ярослав Мудрий²¹, який виділяв Всеволода серед інших синів: «**ТО К҃ДА БОГЪ ѿТВЕДЕТЬ ТѦ ѿ ЖИТЬ СЕГО, ДА ЛЖЕШИ ИДЕЖЕ АЗЪ ЛАГ҃У О҃У ГРОБА МОК҃ГО, ПОНЕЖЕ ЛЮБЛЮ ТѦ ПАЧЕ БРАТЬИ ТВОЄЮ**»²². Відтак, Всеволод єдиний з Ярославичів заснував у Софії Київській власну родову усипальню, що було ознакою його династичної першості серед братів.

Отже, тризуб в графіті на стіні Софійського собору, визначений нами як княжий знак Всеволода Ярославича, своєю формою і семантичним змістом за задумом його авторів мав нагадувати, графічно удосконалювати та ідейно збагачувати тризуб Володимира Святославича аби задекларувати найвищий династичний статус роду Всеволода та його сакральну спадкоємність від славетного діда — хрестителя Русі. Але в даному випадку трансформація тризуба Володимира пішла в бік ускладнення, тому, як вважаємо, знак Всеволода не прижився в емблематиці його нащадків, що тяжіла до більш лаконічної, уніфікованої, отже і загальнозрозумілої графеми, тобто спрощених двозуба і тризуба.

¹ *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. — К., 1966. — Выпуск I. — С. 110–111, табл. LXIX, 1; LXX, 1.

² *Белецкий С.В.* К атрибуции княжеского знака на граффити № 75 из Софии Киевской // Археология. — 1997. — № 3. — С. 141–145.

³ *Степанова Е.В.* Печати с латинскими и греко-латинскими надписями VI–VIII вв. из собрания Эрмитажа. — СПб., 2006; Боги на монетах: Древняя Греция, Рим, Византия. Каталог выставки. Государственный Эрмитаж. — СПб., 2007.

⁴ *Белецкий А.А.* Греческие надписи на мозаиках Софии Киевской // Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. — М., 1960. — С. 181.

⁵ Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». — НАДР 918. — Каргер М.К. Отчет об археологическом исследовании в Киевском Софийском соборе в 1952 г. Рукопись. — С. 9–10.

⁶ *Нікітенко Н.* Під покровом Святої Софії: Некрополь Софійського собору в Києві. — К., 2000. — С. 17–18, 39.

⁷ Існує величезна кількість літератури щодо футарка та символіки рун, тому вважаємо зайвим наводити тут відповідні публікації, тим більше, що говоримо про загальновідомі речі.

⁸ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — М., 2001. — Том II. Ипатьевская летопись. — Стлб. 198.

⁹ Там же. — Том I. Лаврентьевская летопись. — Стлб. 246.

¹⁰ *Чернов А.Ю.* В Старой Ладогe найден герб Рюрика? — [Электронный ресурс]. — Режим доступа к тексту: <http://www.chernov-trezin.narod.ru/GerbRurika.htm>. 2008–2010.

¹¹ *Шелухін С.* Передне слово // Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого. — К., 1934 (репринт 1934 р.). — С. 13–14.

¹² *Апостолос-Каппадона Д.* Словарь христианского искусства. — Челябинск, 2000. — С. 126; *Керлот Х.Э.* Словарь символов. — М., 1994. — С. 293.

¹³ *Сотникова М. П., Спасский И.Г.* Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X–XI веков. — Л., 1983. — С. 161–174.

¹⁴ Варто зауважити, що С. Висоцьким [*Висоцький С.О.* Герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого // Старожитності Русі-України. Збірник наукових праць. — К., 1994. — С. 115–119] була здійснена спроба обґрунтувати приналежність зображення на цій шиферній плити до державної символіки Київської Русі; на його думку, цей символ став державною емблемою за правління Ярослава Мудрого. Втім, вагомих доказів на користь своєї версії дослідник не надав.

¹⁵ *Кондаков Н.П.* Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. — СПб., 1906. — С. 38.

¹⁶ *Нікітенко Н.Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. — К., 1999. — С. 42–52.

¹⁷ ПСРЛ. — Т. I. Лаврентьевская летопись. Ч Стлб. 160; ПСРЛ. Ч Т. II. Ипатьевская летопись. — Стлб. 149.

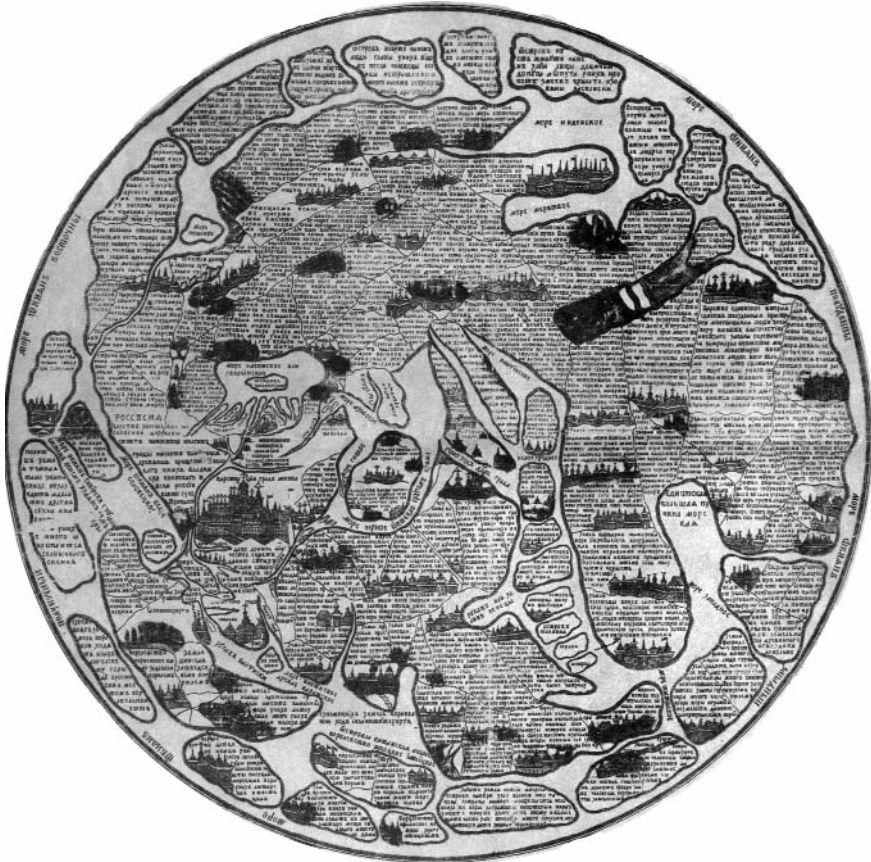
¹⁸ *Янин В.Л., Литаврин Г.Г.* Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха // Историко-археолог. сб. Ч М., 1962. — С. 204–221.

¹⁹ *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956. — С. 365–367.

²⁰ *Нікітенко Н.Н.* Русь и Византия... — С. 29–122.

²¹ ПСРЛ. — Т. I. Лаврентьевская летопись. — Стлб. 240.

²² Там же. — Стлб. 216.

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

«ШЛЯХ ІЗ ВАРЯГІВ У ГРЕКИ»: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Початок «Повісті врем'яних літ» присвячено географічному опису Східної Європи, тут же чимало уваги приділено «шляху з Варягів у Греки»¹. Головний водний торговельний шлях на теренах Давньої Русі мав довжину понад три тисячі кілометрів. Він пов'язував землі Варягів на Балтійському (Варязькому) морі із землями Візантійської імперії (Греками). Виник в IX — початку X ст. і мав літописну назву Гречник. Складався із системи річкових переходів і волоків між ними. «Шлях із Варягів у Греки» посідав велике значення для розвитку внутрішньої торгівлі Русі, адже пов'язував Північну та Південну Русь, Новгород та Київ. Він також сприяв піднесенню на новий, більш високий рівень зовнішніх зв'язків Київської Русі з багатьма країнами Європи. Шлях починався від Балтійського моря та йшов через Новгород або Полоцьк, проходив водним маршрутом через усю територію Давньої Русі, через столицю її — Київ. Кінцевим пунктом шляху було місто Константинополь (Царгород) — столиця Візантійської імперії. Час активного розвитку цього шляху припав на X–XI ст.²

Принагідно слід зазначити, що варягами на Русі називали скандинавських воїнів, «прийнятих на певних умовах (за угодою) до війська руських князів. Перша згадка про найманих варягів міститься в «Повісті врем'яних літ» під 941 р. в оповіді про підготовку великого князя київського Ігоря Старого до походу на Візантію»³.

У «Повісті врем'яних літ» літописець розповідає про «шлях із Варягів у Греки», але називає лише один пункт призначення — грецький Константинополь (Царгород або Цесароград). Вирушаючи у віртуальну мандрівку по цьому шляху, автор літопису переносить нас до верхів'я Дніпра, розповідає про волок до Ловоті, перетинає озеро Ільмень, пливе по річці Волхов і через озеро Нево (Ладозьке) потрапляє до моря Варязького (Балтійського). Після цього мандри продовжуються до Риму.

«Коли ж поляни жили особно по горах сих (київських), то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків (у Варяги): по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра — волок до (ріки) Ловоті, а по Ловоті (можна) увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю (можна) дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти

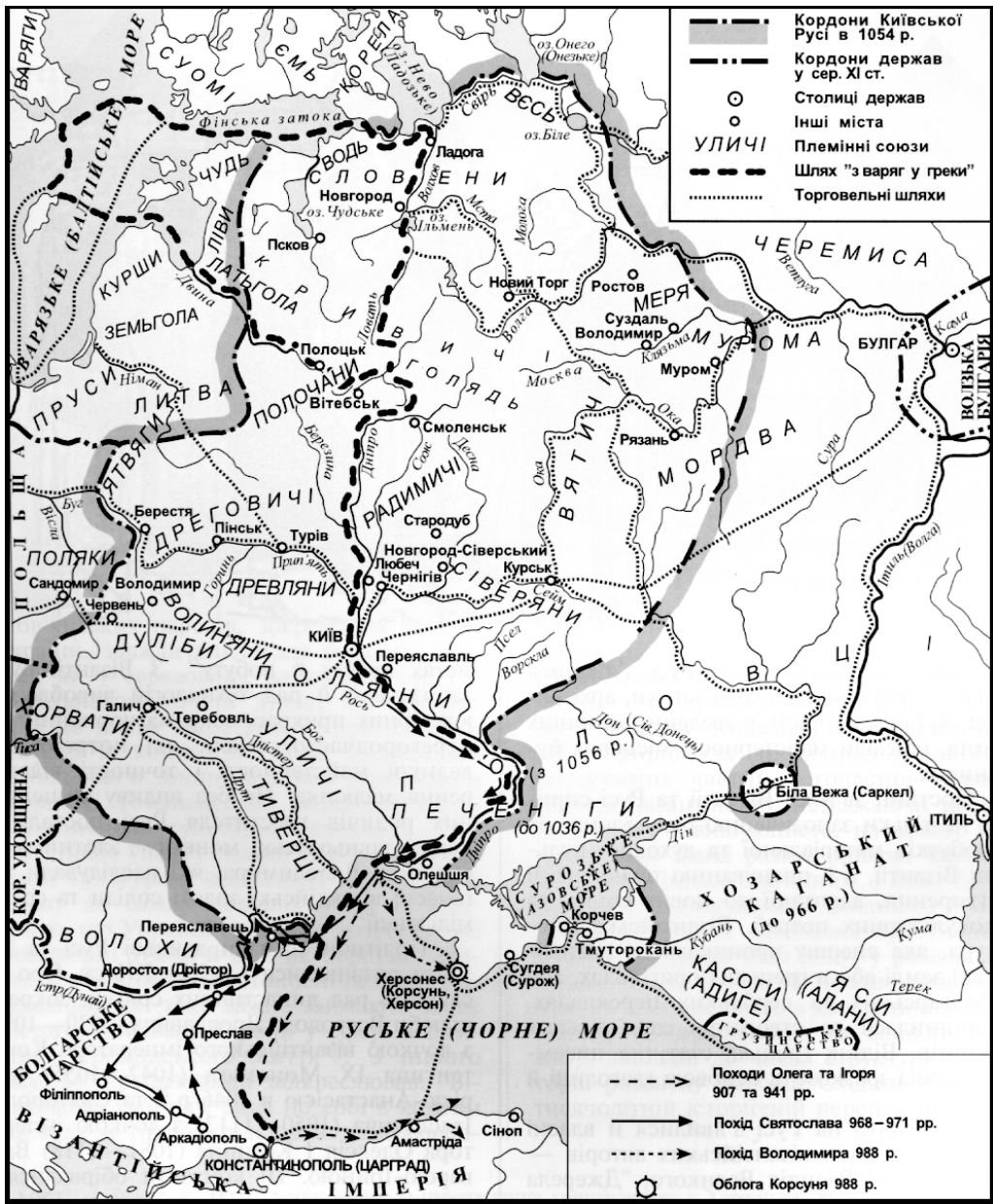

Рис. 1. Карта-схема «шляху із Варягів у Греки»

в Понт-море, у яке впадає Дніпро-ріка. Дніпро ж витікає з Оковського лісу і плине на південь, а Двіна із того самого лісу вибігає і йде на північ, і входить у море Варязьке. Із того ж лісу витікає Волга на схід і вливається сімдесятьма гирлами в море Хвалійське. Тому-то із Русі можна йти по Волзі

в Болгари і в Хваліси, і на схід дійти в уділ Симів, а по Двіні — у Варяги, а з Варягів — і до Риму, од Риму ж — і до племені Хамового. А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гирлами: море це зовуть Руським»⁴.

У наступних рядках «Повісті врем'яних літ» літописець розповідає як по цьому шляху пройшов святий апостол Андрій: «Як ото говорили, коли Андрій учив у Синопі і прийшов у (город) Корсунь, він довідався, що од Корсуня близько устя Дніпрове. І захотів він піти в Рим, і прибув в устя Дніпрове, і звідти рушив по Дніпру вгору, і за приреченням божим прийшов і став під горами на березі. А на другий день, уставши, сказав він ученикам своїм, які були з ним: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне бог». І зійшов він на гори сі, і благословив їх, і поставив хреста. І, поклонившись богу, він спустився з гори сієї, де опісля постав Київ, і рушив по Дніпру вгору»⁵.

У оповіді про подорож апостола Андрія по «шляху із Варягів у Греки» літописець описав його подорож «по Дніпру вгору. І прибув він до словен, де ото нині Новгород... І пішов він у Варяги, і прибув у Рим»⁶. Таким чином, виходить, що святий апостол Андрій подорожував зворотнім маршрутом — «шляхом із Греків у Варяги», але де була кінцева зупинка у варягів нам достеменно невідомо.

Взагалі, маршрут подорожі апостола Андрія на перший погляд може видатися нам трохи дивним і не логічним. Адже він перебував у Корсуні «і захотів він піти у Рим», але замість прямої морської дороги через Чорне і Середземне моря вибрав набагато довший шлях навколо усїєї Європи. Пояснити це можна лише тим, що апостол Андрій діяв за приреченням божим і ніс слово його до різних народів. Його завданням було не просто прибути з Корсуня до Риму, а побачити і навчити як змога більше різних людей. Опис цієї подорожі святого апостола є й у інших джерелах — грецьких апокрифах про діяння апостола.

Новгород не був останнім пунктом подорожі апостола Андрія, тут він лише зробив невелику зупинку. Мандрі апостола закінчилися у Римі, де він повідав про те, скільки навчив, скільки бачив і про дива у землі Словенській.

«Шлях із Греків у Варяги» згідно з «Повістю врем'яних літ» мав наступний вигляд: Синоп, Корсунь, устя Дніпра, вгору проти течії Дніпра до Києва, словени, Новгород, варяги.

«Шлях із Варягів у Греки» набув державного значення для Давньої Русі після 882 р., коли князь Олег здійснив похід від Ладоги і Новгорода до Києва, об'єднавши Новгородську і Київську землі в єдину державу. Згідно з «Повістю врем'яних літ», у 882 р. князь Олег вирушив у похід на Київ по «шляху із Варягів у Греки», узявши багато своїх воїнів — варягів, чудь, словен, кривичів. «І взяв він Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого.

Звідти вирушив він униз (по Дніпру) і, прийшовши, узяв (город) Любеч» і посадив мужа свого»⁷. Припливши до Києва, князь Олег із своїми воїнами вдався до хитрощів і відіслав послів до князя й представився нібито вони — подорожуючи купці, що йдуть від Олега та Ігоря в Греки і запросив Аскольда і Діра до себе. Тільки-но вони прийшли, їх було убито. Аскольда погребли на горі, що зветься Угорська, де був Ольги двір, а потім на тій могилі боярин Ольма поставив церкву на честь св. Миколая. Могила Діра була за церквою св. Орини. Після цих подій Олег почав князувати у Києві. З того самого часу Київ стали називати «Матір'ю міст руських». Після цих подій князь Олег «почав городи ставити», в тому числі і по «шляху із Варягів у Греки» і збирати данину із словенів, кривичів і мері.

Дніпровська частина водного «шляху із Варягів у Греки» у «Повісті врем'яних літ» мала назву «Гречник» або «Грецький шлях» (путь). Купці, що користувалися цим шляхом і здійснювали торгівельні операції між Києвом та Константинополем, називалися «гречниками».

У «Повісті врем'яних літ» Гречник згадується кілька разів. Так, наприклад, під 1084 р., коли Давид повелів своїм братам зібратися у себе «і стояли вони біля Канева довгий час, допоки пройшли (валки) Гречника»⁸.

У 1170 р. Мстислав Ізяславич скликав братів своїх і сказав їм: «Поклопочіться про Руську землю і про свою отчизну і дідизну, бо ведуть (погані) християн кожного року у свої вежі, а з нами присягу приймаючи (і) завше переступаючи. І вже вони в нас Грецький шлях однімають, і Солоний, і Залізний»⁹. І далі по тексту літопису: половці завдають багато шкоди Гречнику і Залознику. Треба вийти назустріч купцям й надати їм допомогу.

«Шлях із Варягів у Греки» неодноразово згадується у давньоскандинавських джерелах як Східний шлях. Джаксон Т.Н. у книзі «Austr í Görðum: древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках» докладно розглядає питання варязьких подорожей у Русь і Візантію. У главі 3 «Austrvegr — “Восточный путь” скандинавских викингів» розглянуто питання так званого Східного шляху. Увесь час його існування умовно розбитий на три періоди. Саме другий період згадок про шлях на Схід у давньоскандинавській літературі розповідає про «шлях із Варягів у Греки». «Можна стверджувати, що на другому етапі свого розвитку, зафіксованому в ранніх королівських сагах, топонімія із коренем *aust-* відображає існування Волховсько-Дніпровського «шляху із Варягів у Греки» і роль Русі на цьому путі»¹⁰.

Давня Русь отримала у скандинавських мандрівників IX–XII ст. назву *Garðar* або *Garðaríki*. Найчастіше ці два топоніми вважали ідентичними, проте другий із них був більш пізнім. Обидва топоніми перекладають на сучасну мову як «Країна міст» або «Країна укріплень». Подібний переклад

пояснюють тим, що давні скандинави, котрі подорожували по «шляху із Варягів у Греки», після проходження Ладоги і Волхова потрапляли вглиб слов'янської території і зустрічали на своєму шляху цілу низку укріплених поселень, які місцеві жителі називали містами.

За підрахунками дослідників, у сагах про норвезьких конунгів Русь згадується таким чином: один раз як *Garðar* і п'ять разів як *Austrvegr* («Східний шлях»). У сазі про Олава Трюггвасона Русь позначається за допомогою топонімів із коренем *Aust* — 3 рази, *Garðar* — 7 разів, *Garðaríki* — 8 разів і *Garðaveldi* — 1 раз¹¹.

Використання давніми ісландцями кореня *garð* для передачі східноєвропейської топонімії спонукало істориків звернути увагу на зв'язок давньоісландського *garðr* і староруського «град» — споріднених слів зі значенням «огорожа, фортеця». Цілком природно, що на першому етапі знайомства з Руссю вони називали цю країну *Garðar* — «Міста-фортеці». Більш пізню назву *Garðaríki*, що зустрічається у королівських сагах першої третини XIII ст., слід трактувати вже не як «Країну фортець», але як «Країну міст»¹².

В пам'ятках давньоскандинавської літератури можна знайти згадки про дванадцять міст Древньої Русі: *Hólmgarðr*, *Aldeigjuborg*, *Kænugarðr*, *Pallteskja*, *Smaleskia*, *Súrdalar*, *Móramar*, *Rostofa*, *Sýrnes*, *Gaðar*, *Álaborg*, *Danparstaðir*. Вісім із них ототожнюють з Новгородом, (Старою) Ладогою, Києвом, Полоцьком, Смоленськом, Суздалем, Муромом і Ростовом. Ще чотири назви не мають поки що чіткого й однозначного перекладу.

Майже всі перераховані міста — це великі давньоруські центри, що розташовані на водних шляхах, відомих людству ще з сивої давнини. Ладога, Новгород, Смоленськ, Київ — належали «шляху із Варягів у Греки». Полоцьк, Смоленськ, Муром, Ростов та Суздаль належали водній магістралі Західна Двіна–Дніпро–Ока–Волга.

Давньоісландська назва Києва — *Kænugarðr* — зустрічається у «Сазі про хрещення» і ще в кількох джерелах, у тому числі в «Описі землі» (остання чверть XII ст.), географічному творі «Які землі лежать у світі» (зберігся в рукописі першої третини XIV ст.), «Діяннях данців» Саксона Граматика (1208 р.) та цілому ряді більш пізніх ісландських саг про Одде-Стрілу, Грольве-Пішохода, конунга Гаутреке та ін.

Факт належності назви *Kænugarðr* (Київ) до топонімічного ряду — *garðr*, в якому *Hólmgarðr* (Новгород) зафіксовано в рунічному написі першої половини XI ст., а *Miklagarðr* (Константинополь) — у скальда Бельверка Арнорссона (друга третина XI ст.), так само, як і проміжне положення Києва між Новгородом і Константинополем на «шляху з Варягів у Греки», освоєному скандинавами вже в IX ст., указує на його появу майже в той самий час, що і топоніма *Hólmgarðr*.

Дослідники вважають, що основою для створення давньоісландської назви Києва (Kænugarðr) стала билинна назва цього міста — Киянов-град. Проте існує версія, що ця назва походить від давньоісландського слова «kæna», що означало «човен». У такому разі назва Києва Kænugarðr може трактуватися як «місто човнів», що у X–XII ст. відповідало дійсності, адже через нього проходив великий водний «шлях із Варягів у Греки»¹³.

До цього часу ще остаточно не з'ясовано куди саме, до якого населеного пункту прямував «шлях із Варягів у Греки». Нам лише точно відома одна з двох відправних точок цього маршруту — це столиця Візантії Константинополь. Другий кінцевий пункт, який за своїм значенням і вагою не мав би поступатися візантійській столиці, досі так і не встановлений. Щоправда, слід зазначити, що спроб зробити це, було достатньо. Зокрема, маємо згадати лише деякі наукові праці, що стосуються розробки цієї теми¹⁴.

Нам видається дуже важливою студія О. Прицака, вміщена у його фундаментальній праці «Походження Русі»¹⁵. Автор вельми справедливо зазначав, що кожен торговельний шлях обов'язково має два пункти: відправний та кінцевий. Обидва пункти повинні бути рівнозначними, з точки зору їхнього економічного значення, і мати однакову привабливість для торгівлі, інакше сенс у такому шляху відпаде автоматично.

Що стосується одного з кінцевих пунктів призначення, який має найменування «Греки», то в цьому випадку у вчених сумнівів майже немає. Цей напрямок шляху вказував на Візантію, а якщо точніше, то саме на її столицю Константинополь. У «Повісті врем'яних літ» словом «Греки» позначалися походи давньоруських князів не просто на Візантію, а на її столицю Константинополь. Розглянемо кілька подібних випадків. Так, наприклад, у літописній розповіді про похід князя Олега 907 р. знаходимо: «Пішов Олег на Греків, Ігоря zostавивши в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і древлян. і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, котрі є пособниками. Ці всі звалися «Велика Скіфія». І з цими усіма вирушив Олег на конях і кораблях, і було кораблів числом дві тисячі. І прибув він до Цесарограда (Константинополя — С.Х.)»¹⁶.

Подібним чином описаний у літописі похід князя Ігоря 941 р.: «Пішов Ігор на Греки. І хоча послали болгари вість цесареві (Роману), що йдуть руси на Цесароград — десять тисяч суден, — вони прийшли, і припливли, і стали пустошити Віфінську землю»¹⁷.

В оповіді про пошуки нової віри князем Володимиром зустрічаємо наступні рядки: «І сказав їм Володимир: «Ідіте ще в Німці, і роздивіться також, а звідти ідіте в Греки». Вони ж прийшли в Німці, і, роздивившись церкву і службу їхню, прийшли до Цесарограда, і прибули до цесаря»¹⁸.

Похід Володимира, сина князя Ярослава Мудрого на Візантію 1043 р. описаний такими рядками: «Послав Ярослав Володимира, сина свого на Греків і дав йому воїнів многих, а воєводство доручив Вишаті, отцю Яневому. І рушив Володимир на Цесароград у човнах, і прийшли вони на Дунай, а од Дунаю пішли до Цесарограда»¹⁹.

Ретельно проаналізувавши процитовані уривки літопису, можна впевнено зробити висновок, що напрямок «шляху у Греки» означав не просто подорож до Візантійської імперії, а вказував на рух до її столиці — Константинополя (Цесарограда). Таким чином, один кінцевий пункт «шляху із Варягів у Греки» можна вважати визначеним остаточно.

Остання ділянка «шляху із Греків у Варяги» описана у творі Адама Бременського «Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum». У розділі 22 (19) можна знайти опис заключної частини маршруту «із Греків у Варяги» і назву міста, що напевно й було кінцевою точкою цього шляху²⁰.

Наведемо переклад найбільш вагомого уривку цієї книги у перекладі О. Прицака: «За лютичами, яких також називають вілці, приходять до Одера, найбільшої річки у країні слов'ян. В її гирлі, там де вона біжить у Скіфське (Балтійське) море, знамените місто Юмне пропонує дуже жваве місце для зустрічі варварів та греків з далеких земель... Це справді найбільше з міст Європи; його населяють слов'яни та інші народи, греки та варвари... Місто заповнене товарами від усіх народів Півночі, тут немає нічого рідкісного чи того, на що є попит... Виходячи з цього міста, за чотирнадцять днів плавання доходять до Острогарда (Новгорода) у Русці (Русі), чия столиця є Київ — суперник Константинополя — великої окраси Греції»²¹.

Таким чином, з наведеного уривка можна зробити висновок, що останню ділянку «шляху із Греків у Варяги» від Новгорода мандрівники долали морем впродовж чотирнадцяти днів і кінцевим пунктом маршруту було місто Юмне (Волін). Деякі відомості про це місто ми можемо знайти в арабській і давньоскандинавській літературі²². Вважають, що назва міста Волін закарбована і в давньоруських билинах. Так зокрема, в билині про богатиря Дюка Степановича є рядки про походження цього богатиря із Волині-землі, із Карелії. Припускається можливість тотожності назв Волін і Волинь²³.

Кінцевий пункт досліджуваного шляху на Балтиці мав дві назви: одна за германською традицією — Юмне, інша слов'янська — Волін. В 1934 р. було встановлено місце можливого розташування міста-держави Юмне. Археологічні розкопки було продовжено у 1952 р.²⁴.

Місто Юмне (Волін) виникло в першій половині IX ст. як великий порт. Воно впевнено набирало свою силу аж до 60-х років XII ст., коли було зруйновано данцями. Археологи віднайшли залишки портових споруд, фортеці, численні майстерні й будинки городян. Вельми ймовірно, що в XI–

XII ст. це місто було найважливішим для варягів тих часів і «шлях із Греків у Варяги» закінчувався саме тут.

Щодо хронології використання «шляху із Варягів у Греки» існують різні думки істориків. Так, О. Пріцак вважав, що Дніпровський шлях майже не використовувався до 930 р., доки князь Ігор не здобув Київ²⁵.

«Шлях із Варягів у Греки» був пов'язаний з іншими водними шляхами Давньої Русі. З Дніпра можна було потрапити у Волгу, Дон, Західну Двіну, Дністер та Дунай. Так, наприклад, можна було пройти через Неву, Ладозьке озеро, річку Волхов, волоки до Дніпра, оминаючи дніпрові пороги, перехід волоками до Сіверського Донця, потім Азовське і Чорне моря. Князь Олег, який княжив у Полоцьку в 911 р., йшов проти Візантії через Полоцьк за таким маршрутом: Західна Двіна, волоки до Сіверського Дінця, Дон, Азовське, Чорне і Середземне моря²⁶.

Окрім «Повісті врем'яних літ» є ще одне історичне джерело, яке детально описує «шлях із Варягів у Греки» — це трактат «Про управління імперією», складений близько 950 р. імператором Костянтином Багрянородним. Детальний опис водного шляху із Києва в Константинополь міститься у дев'ятій главі «Про русів, що відправляються на моносилах з Русі у Константинополь». Тут також є короткі відомості про північну частину Дніпровського шляху з Новгороду до Києва.

«Шлях із Варягів у Греки», за Костянтином Багрянородним, мав наступний вигляд: Новгород, Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород, Київ, дніпрові пороги, острів св. Григорія (Хортиця), острів св. Еферія (острів Березань), Чорне море, річка Дністер, річка Біла, рукав річки Дунай, Конопа, Констанція, річка Варна, річка Дичина, Месемвіря.

Слов'яни (кривичі та інші племена) вирубали взимку великі човни-однодревки (моносили), розраховані на 30–40 осіб. Навесні вони зв'язували човни разом і спускалися до Києва. Костянтин Багрянородний назвав п'ять міст, з яких кораблі-однодревки спускалися плином Дніпра до Києва: Новгород, Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород. Тут ці судна обладнували веслами, кочетами та іншим начинням і вирушали в подорож по Дніпру, вниз за течією аж до міста Вітечева. Вважають, що це була остання фортеця на Дніпровському шляху, тому саме тут збиралися усі моносили докупі. До човнів, що прийшли з Києва, приєднувалися мандрівники з Переяславля, що припливли по річці Трубіж.

Вважають, що човни-моносили збиралися до Києва у квітні місяці. У травні їх улаштовували для далекої і небезпечної подорожі. Від Вітечева до Константинополя човни пливли близько шести тижнів, тобто близько 42 днів²⁷.

На території стародавнього Києва із «шляхом з Варягів у Греки» пов'язано багато місць, зокрема, Варязька печера, розташована на території

Києво-Печерської лаври. В книзі А. Кальнофойського «Тератургіма» 1638 р., ця печера названа «логовиськом варягів, дніпрових розбійників, які тих, хто пливли (по «шляху із Варягів у Греки» — С.Х.) вбивали, або грабували, а здобич свою і самі ховалися у тих місцях, котрі на горі вирили, вона (Варязька печера — С.Х.) й сьогодні зіє»²⁸.

Таку ж інформацію надав й М. Закревський в книзі «Описание Києва» (1868). Він посилався на А. Кальнофойського і С. Косова про перебування у Варязькій печері дніпровських розбійників-варягів, які грабували торгові судна, що пливли по «шляху із Варягів у Греки»: «варяги здійснювали розбійні напади на Дніпрі і в цих печерах мали свою схованку»²⁹.

Цю версію підтримував І. Стеллецький, який називав Варязьке підземелля найдавнішою пам'яткою Києва, значно давнішою, аніж Кирилівська стоянка. В історії цього підземелля були часи, коли воно слугувало дніпровським злодіям та розбійникам на торговельному «шляху із Варягів у Греки». Це був тривалий і найбільш яскравий період «життя» Варязької печери³⁰.

Крім того, існує гіпотеза, згідно з якою у Варязькій печері колись був розташований варязький гарнізон і тимчасовий арсенал їхнього військового спорядження. Під час бойового походу князів Аскольда і Діра на Царгород це підземелля було повністю очищене від зброї. Проте тут слід зауважити, що норманські воїни ніколи не мали традицій створення рукотворних підземель. Усі історичні та картографічні аспекти дослідження Варязької печери були розглянуті у роботі³¹.

Серйозною перешкодою й випробуванням на міцність для мандрівників були дніпрові пороги. Більш докладно про них, їхні назви і про те, як їх долали, ми розповімо трохи згодом.

Нижче останнього дніпрового порогу Костянтин Багрянородний називав брід Краріон, де проходили печеніги для нападів на Русь. Цю переправу ототожнюють з бродом Кічкас, що знаходився за 15 кілометрів від порогу Вільний. Нижче переправи Кічкас лежав острів св. Григорія — Хортиця. Воскресенський літопис під 1223 р. згадував його під назвою Варязький³².

На острові св. Григорія подорожани виконували обряд жертвоприношення біля височеного дуба. Від острова через чотири дні доходили до устя Дніпра, в якому розташований острів св. Еферія і відпочивали 2–3 дні. Вдалося встановити сучасні географічні назви тих об'єктів, які згадував у своєму трактаті Костянтин Багрянородний. Острів св. Еферія — це острів Березань, що розташований навпроти дельти Дніпра. Звідси до устя Дністра більше 200 кілометрів. Тут мандрівники переоснащували свої човни вітрилами й щоглами і продовжували свій путь до Дністра, де знову влаштували собі невеликий відпочинок.

Від Дністра пливли до річки Аспрос (Білої). Річка Біла тече в басейні річки Дністер, з нею пов'язане місто Білгород. Тут знову відпочивали і пливли до Селіни, рукава ріки Дунай. Від Дунаю подальший шлях лежав вздовж земель Болгарії і до Конопи (Конопа — село Летя, що на території сучасної Румунії у Північній Добруджі). Потім пливли до Констанції (сучасна Констанца, Румунія), річок Варни (сучасна річка Провадія) і Дичини (сучасна Камчия, її устя між Варною та Несебром). Від річки Дичини пливли до області Месемврії (сучасна назва Несебр), де й закінчувалася ця тривала й виснажлива подорож. Вважають, що тут залишалася більша частина човнів, воїнів та гребців. До Константинополя відправлялися лише визначені товари, купці та посли. Всі інші чекали на них у цьому місці й разом поверталися на Русь.

Подорожуючи по Дніпру–Славути, мандрівникам у часи Київської Русі не вдалося б уникнути таких природних перешкод, як дніпрові пороги. Пороги — це скелясті греблі, що створені самою природою. Це виходи твердих геологічних порід на поверхню ріки. Дніпрові пороги були розташовані між сучасним містом Дніпропетровськом (колишній Катеринослав) та Запоріжжям (колишній Олександрівськ). Нині вони затоплені водами, піднятими греблею Дніпровської ГЕС (Дніпрогес). Ця гідроелектростанція була найстаріша з п'яти ГЕС Дніпровського каскаду. Вона була основою плану ГОЕЛРО і будувалася з 1927 по 1932 р. В результаті будівництва виникло штучне море, яке поховало під своїми водами усі дніпрові пороги.

Вважають, що дніпрових порогів було дев'ять, і вони мали наступні назви: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець-Ревучий, Вовнизький, Будило-Таволжанський, Лишний, Вільний³³.

Загалом, пороги тягнулися майже на сімдесят кілометрів і становили реальну загрозу для судноплавства. «За точними вимірами, увесь порожистий простір Дніпра, в запорізьких теренах, займає шістдесят п'ять

Рис. 2. Схема дніпрових порогів

верст (верста = 500 саженой = 1066,781 метра — С.Х.) і двісті сімдесят шість з половиною саженив (сажень = 2,1336 метра — С.Х.)»³⁴.

У «Повісті врем'яних літ» сім разів згадуються дніпрові пороги. Проте жодного разу на сторінках літопису не зустрічаються їхні назви. Так, у рік 971 — «Учинивши мир із Греками, Святослав рушив у човнах до (дніпрових) порогів. І сказав йому воєвода отця його Свенельд: «Обійди, княже, (їх) на конях, бо стоять печеніги в порогах». Однак не послухав він його і рушив у човнах»³⁵.

Печеніги, дізнавшись, що йде князь Святослав із великою здобиччю і малою дружиною, перекрили водний шлях через пороги. Святослав був вимушений зимувати у Білобережжі, потерпаючи від голоду та холоду. Навесні наступного року він знову спробував перейти через дніпрові пороги, але був убитий печенізьким князем Курею.

Наступна згадка про дніпрові пороги у «Повісті врем'яних літ» датується весною 990 р. Тоді князь Володимир повелів знищити у Києві всіх ідолів, а Перуна скинути у Дніпро і відштовхувати його від берега, аж поки він не пройде пороги. Дерев'яний ідол переплив через дніпрові пороги і пристав до берега у місці, яке отримало назву Перунова ринь.

Опис цієї місцини знаходимо у Д.І. Яворницького³⁶. Він пише, що навпроти південного кінця острова Таволжанки лежить острів Перун, який інколи звать Змієвою скелею. Острів цей відзначається своєю висотою і печерою, що зветься Змієвою.

Дніпрові пороги згадуються у «Повісті врем'яних літ» ще кілька разів. Так, під 1103 р. щодо протиборства з половцями. Під 1154 р., коли князь Ізяслав послав свого сина Мстислава до порогів, аби він зустрів його наречену. Під 1167 р. — «Коли ж довідалися половці, що князі не в приязні живуть, (то), пішовши в пороги, стали вони шкодити гречникам. І послав Ростислав (воєводу) Володислава (Воротиславича), ляха, з воями, і вони провели гречників (крізь небезпеку)»³⁷. Під 1224 р., коли було Калкське побоїще і човни увійшли з моря до Дніпра, до порогів і стали коло річки Хортиці.

Кількість дніпрових порогів відрізняється у творах різних авторів. Костянтин Багрянородний нарахував їх сім, Е. Лясота, Г. де Боплан, «Книга більшого чертежа», «Древней российской гидрографии» — називали тринадцять, «Атлас Днепра 1786 года» — одинадцять, «Гидрографическая карта днепровских порогов» — дев'ять³⁸.

Таку різницю у кількості дніпрових порогів Д.І. Яворницький вбачав у тому, що деякі дослідники приймали забори за самостійні пороги, і навпаки — існуючі пороги рахували за окремі забори. Д.І. Яворницький у своїх працях називав дев'ять дніпрових порогів.

Стосовно декількох варіантів назв порогів наукова дискусія точиться достатньо давно. Деякі дослідники вважають, що у часи Костянтин Багрянородного відокремилася українська мова й у трактаті були наведені українські назви. Були й інші версії, проте до спільної думки науковці поки що не дійшли досі³⁹.

У праці Костянтина Багрянородного знаходимо відомості про дніпрові пороги, що розташовані набагато нижче Києва. Опис дніпрових порогів достатньо детальний, також розповідається як саме подорожники долали ці перешкоди. Автор нарахував сім порогів, що мають наступні назви:

1. по-руські — Ессупі, по-слов'янські — Не спи!;
2. по-руські — Оулворсі, по-слов'янські — Островоунипрах (Острів порогу);
3. по-руські — Геландри, по-слов'янські — Гуркіт порогу;
4. по-руські — Аейфор, по-слов'янські — Неасит;
5. по-руські — Варуфорос, по-слов'янські — Вулнипрах;
6. по-руські — Леанті, по-слов'янські — Веручи (Вируюча вода);
7. по-руські — Строукоун, по-слов'янські — Напрезі (Малий поріг).

Через дніпрові пороги переходили таким чином: діставшись першого порогу, висаджували усіх людей і штовхали човни з товарами уздовж берега; а пройшовши небезпечну ділянку, усіх людей забирали у човни й пливли до наступного порогу, аналогічно проходили другий і третій пороги, а біля четвертого висаджували геть усіх і знімали усі товари. Костянтин Багрянородний писав, що з човнів висаджували рабів і вели їх у кайданах вздовж ріки і порогу протягом шести миль. Це перша згадка про те, що по «шляху із Варягів у Греки» провозили рабів. Човни проводили по міліні, а інколи переносили їх на плечах, аж доки не проходили цей поріг. П'ятий і шостий пороги минали так само, як перший і другий.

Перший поріг — Кодацький — починався на сім верст нижче міста Катеринослава. Останній поріг закінчувався на вісім верст вище міста Олександрівська⁴⁰. В різні історичні часи й у різних авторів він мав наступні найменування: Кодак, Кудак, Гудак, Кайдацький, Старо-Кайдацький, Ессупі. За часи Д.І. Яворницького він був навпроти села Старий Кодак з правого боку Дніпра і селища Чапель — з лівого. Цей поріг був одним з найбільших з усіх окрім Ненаситнецького.

Через сім верст за течією Дніпра знаходився другий поріг — Сурський. Костянтин Багрянородний не взагалі згадував про нього.

Третій поріг — Лоханський (Лоханной, Островунипрах) лежав за пів версти від Сурського.

За п'ять верст знаходився четвертий поріг — Звонецький (Звонець, Геландри).

П'ятий поріг — Ненаситнецький (Ненаситець, Ревучий, Аейфор, Неасить) був розташований на шість верст нижче Звонецького. Посеред порогу височили два острови — Козлов і Ткачов, покриті лісом. Це був найбільший та найнебезпечніший з усіх дніпрових порогів.

Шостий поріг — Волниговський (Вольний, Волнинський, Варуфорос, Вулнипрах) — через тридцять верст від Ненаситнецького.

Сьомий поріг — Будиловський (Дубильський, Будильський, Будинський, Будило, Леанти, Веручи) — на п'ять верст нижче Волниговського.

Восьмий поріг — Лишний (Личной, Личний, Линча, Струвун, Напрезі) — був розташований на чотирнадцять верст нижче Будиловського.

Дев'ятий поріг — Вільний (Вольний, Волній) — лежав на п'ять з половиною верст нижче за течією. У Костянтина Багрянородного він був пропущений.

Д.І. Яворницький дав посилання на ще один важливий документ, у якому був повний перелік дніпрових порогів — «Географический план Днепровским порогам от устья реки Самары до Александровской крепости с показанием по обе стороны реки близлежащей ситуации. Снят в 1770 году, сочинен в 1774 году»⁴¹.

У цьому документі записано, що на 93 верстах від устя річки Самари до Хортиці у Дніпро впадають дванадцять річок, а порогів тут одинадцять і два припора. Додані пороги Княгининець (нижче Звонця), Вороновий (після Ненаситця), поріг Вольний розбито на два окремих порога: перший і другий Вольний, а поріг Лишний пропущений взагалі.

Згідно з працею Д.І. Яворницького, у XVI–XVIII ст. дніпрові пороги вже не проходили, як за часи Костянтина Багрянородного. Адже в літній період часу вони ставали зовсім не прохідними. Тому подорожники доходили до порогів і знімали усі свої товари з човнів, а далі продовжували свій шлях 70 верст по суходолу вздовж ріки. Біля Олександрівської фортеці мандрівники сідали на інші судна й продовжували свій шлях.

У першій половині XIX ст. на всіх порогах були побудовані обвідні канали. Проте ці масштабні роботи не досягли своєї кінцевої мети — забезпечити безперебійне судноплавство на Дніпрі в районі порогів. Тому у XIX ст. судна проходили тут, як триста років до того.

Заборами Д.І. Яворницький називав такі ж самі гряди гранітних скель, що були розташовані по руслу Дніпра, як і пороги, проте вони не перегороджували усю ріку від одного берега до іншого, а займали лише один бік Дніпра, найчастіше правий, а лівий залишався вільним для судноплавства. Таких заборів на колишніх територіях запорізьких козаків Д.І. Яворницький нарахував 93⁴².

Крім того, Д.І. Яворницький ще зазначав такі перешкоди для суден, як окремі скелі, що височили посеред Дніпра. Він нарахував 120 подібних

каменів, що, на його погляд, були вартими уваги. Острів Д.І. Яворницький нарахував 265.

Сучасні історики не однозначно ставляться до існування «шляху із Варягів у Греки». Найбільше питань стосується можливості волоків з однієї річки в іншу. Адже на цьому шляху подібних волоків достатньо багато й вони були значною перешкодою для мандрівників.

Так, верхів'я Дніпра і Ловаті не підходять близько одне до одного. Крім того, між цими ріками знаходиться Західна Двіна. Вважають, що у «Повісті врем'яних літ» мав місце пропуск в маршруті «із Варягів у Греки»: у дійсності він проходив таким чином: Балтійське море, Нева, Ладозьке озеро, Волхов, озеро Ільмень, Ловать, Кунья, Серьожа, волок в Торопу, далі по річках Тороп, Західна Двіна, Каспля, озеро Касплінське, волок в річку Катинь, далі по Дніпру в Чорне море і до Константинополя.

Існують наукові гіпотези, що «шлях із Варягів у Греки» розпадався на три основні напрямки:

1. Грецький — по ньому до середини XIII ст. здійснювалися торгові операції між Києвом та Візантією;

2. Києво-Новгородський — використовувався головним чином для внутрішньої торгівлі і зносин;

3. Смоленсько-Новгородско-Балтійський — по ньому, починаючи з XIII ст., йшла основна торгівля з Ганзою.

«Шлях із Варягів у Греки» був пов'язаний і з іншими водними шляхами Русі. Із Дніпра достатньо легко було потрапити у Західну Двіну, а з неї можна було пройти до Прибалтики, в море Варязьке. Також із Дніпра після виходу у Чорне море відкривалися три напрямки:

1. Уздовж узбережжя на південь, в Константинополь. З Північної Русі возили ліс, хутро, мед, віск; зі Скандинавії — зброю, художні вироби; з Південної Русі — хліб, вироби із срібла; а з Візантії — тканини, книги, вина і прянощі. Цей маршрут мав велике значення в X–XI ст.

2. Від гирла Дніпра на схід, через Перекопський перешийок в Азовське море. Далі маршрут пролягав уздовж північного узбережжя Азовського моря до гирла Дону, вгору по Дону, по його лівій притоці — Іловлі, волок до притоки Волги і вниз по Волзі в Каспійське море.

3. На схід, до Південного Бугу, Дністра і Дунаю в Західну Європу.

Сучасна історія знає багато спроб подолати «шлях із Варягів у Греки» на реконструйованих суднах. Експедиція «Нево» (давня назва Ладоги) була заснована у 1985 р. Географічним товариством Академії наук СРСР з метою вивчення та дослідження торгових комунікацій доби Київської Русі. На першому її етапі дослідники вивчали північну частину водного шляху від

Ладоги до Волхова, Ільменю і Ловаті. Маршрут дослідили по суходолу і випробували його прохідність на байдарках.

Влітку 1987 р. дослідники спробували пройти легендарну Волховсько-Дніпровську водну магістраль на двох шестивесельних човнах «Варяг» і «Русь». Ця спроба виявилася вельми вдалою, за два з половиною місяці мандрівникам пощастило пройти майже три тисячі кілометрів від Балтики до Чорного моря. Ця експедиція дозволила відкрити нову сторінку в історичній науці й започаткувати такий її напрям як навігаційна археологія⁴³.

У 1988 р. було здійснено водний перехід довжиною понад дві тисячі кілометрів із Західної Двіни до Балтійського моря, від Смоленська до Санкт-Петербурга через Вітебськ, Даугавпілс, Ригу і Таллінн. В експедиції брали участь човни «Аскольд» і «Дір». Наступного року відбувся водний перехід за маршрутом Смоленськ–Мінськ–Гродно–Каунас–Клайпеда–Паланга. У 1990 р. п'ятий етап експедиції «Нево» пролягав від Смоленська через Київ і до Одеси. За 36 днів екіпажі суден подолали по річках відстань майже три тисячі кілометрів.

Найбільш важкі ділянки колишніх волоків сучасні мандрівники подолали по суходолу, використовуючи для перевезення човнів і команди наземні транспортні засоби. Таким чином пройшли відстань від середньої Ловаті до Смоленська.

Цей експеримент довів, що континентальну частину «шляху із Варягів у Греки» можна пройти за 85–95 днів. Проходження стародавніх волоків займало близько 14 днів.

Влітку 1991 р. фахівці Ленінградського суднобудівного інституту (Морського університету) на основі історичної документації побудували судно «Нево». В якості наукової основи для реконструкції були використані судна західних слов'ян, виявлені на острові Рюген, а також залучили матеріали археологічних знахідок залишків праслов'янських суден південного узбережжя Балтики та окремі деталі суден з Новгороду і Ладоги. Новостворене судно «Нево» було довжиною 12 метрів, шириною 4 метри і висотою борту 1,5 метри. Воно приводилося в рух п'ятьма парами весел і мало рульове весло, розташоване з правого борту. Крім того, судно було оснащено щоглою з прямокутним вітрилом.

У 1994–1995 рр. судно «Нево» пройшло по трасі «шляху із Варягів у Греки» від Маріенсхамна (Фінляндія) до Пірея (Греція).

Сучасні нащадки варягів також кілька разів відправлялися в подорож на копіях давніх суден, віднайдених археологами на територіях скандинавських країн. У 1880 р. неподалік від містечка Сандар, що розташоване поблизу Осло, було знайдено стародавній варязький корабель «Гокстад». Його віднайшли археологи у великому кургані, де він зберігався понад

1000 років. Вважають, що час його поховання — близько 900 р. Це була найбільша археологічна знахідка сучасних археологів на території Норвегії.

Судно «Гокстад» мало довжину майже 24 метра і ширину 5 метрів. Обидва його боки були захищені щитами, яких загалом нарахували 64. За зразком цього стародавнього судна у 1985 р. побудували човен «Navorn» (Морський орел).

У 1993 р. стартувала експедиція під назвою «Вікінги в Гардах». Вона мала на меті з'ясувати місця давнього суднобудівництва на «шляху з Варягів у Греки». Її маршрут пролягав від Смоленська, через Вітебськ, Стару Русу і Новгород до Старої Ладоги. Під час цієї експедиції було виявлено кілька цікавих, з історичного погляду, місць на давньому шляху, в яких були зосереджені пам'ятки історії та культури тієї епохи, а також стародавні навігаційні знаки.

Трохи згодом, у 1991–1993 рр. цей експеримент було продовжено норвезькими вченими під керівництвом Тома Енгоя. Вони, побудувавши два судна «епохи вікінгів» класу «ріка-море» «Navorn» (Морський Орел) і «Orninge» (Орлятко), здійснили плавання по різним відріzkам «шляху із Варягів у Греки». Під прапором ЮНЕСКО було організовано експедицію «Navorn I Austerveg». По стародавньому торговому шляху із країни вікінгів Норвегії на Схід

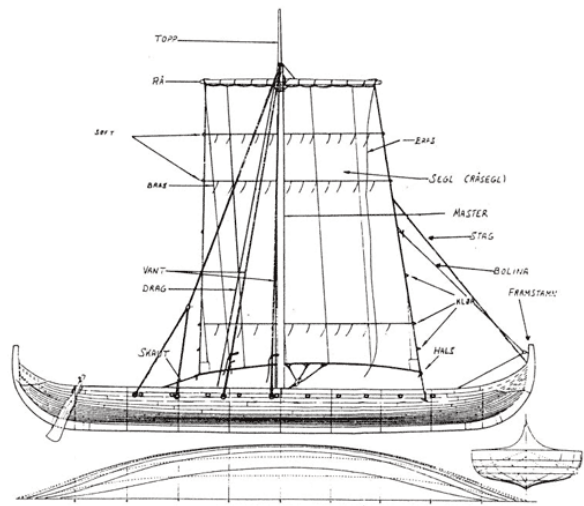

Рис. 3. Корабель вікінгів «Navorn» (Морський орел)

вирушив корабель «Морський орел». Це була точна копія варязького судна «Гокстад» 900 р. На маршруті до цього судна приєдналося ще одне, побудоване в Росії — корабель «Нево».

Корабель вікінгів «Navorn» (Морський орел) було побудовано як точна копія судна, що було знайдено в кургані в Vestfold (Вестфольде) неподалік від Осло. Цей корабель був найбільшим з усіх, коли-небудь знайдених в Норвегії. Роботи з будівництва макету цього судна розпочалися в 1981 р., а в 1985 р. воно вже було спущено на воду.

Перший етап цієї експедиції відбувся влітку 1991 р. Норвезьке і російське судна пройшли від Осло до Стокгольма і далі — до Санкт-Петербурга. Але

політичні події в Росії 1991 р. стали на заваді подальшого руху історичних суден. Наступного 1992 р. експедиція була продовжена від Старої Ладogi через Новгород, Смоленськ, Оршу, Київ, Дніпропетровськ і далі вниз по Дніпру до устя і через Чорне море до Стамбула.

У 1992 р. було побудовано і спущено на воду судно, що являло собою точну копію давньоскандинавських суден, знайдений на дні Балтики. Його довжина складала 9 метрів, а ширина — більше двох метрів. Вага судна сягала понад 800 кілограмів, що робило його досить маневреним і цілком придатним для волоків. Воно отримало назву «Aifur», на честь найбільшого і найнебезпечнішого дніпрового порогу. У 1994–1996 рр. на цьому реконструйованому варязькому судні було здійснено перехід із Сигтуни на озері Малар (Швеція) до Херсону (Україна). Ця ризикована експедиція отримала назву «The Holmgard Expedition».

У 1994 р. судно «Aifur» успішно перетнуло усе Балтійське море і по річками Неві і Волхову дісталася Новгорода. Відстань цієї подорожі склала 1382 кілометри. У 1996 р. експедиція продовжила свій шлях до Чорного моря по річках Ловать, Усвяча, Двіна і Каспля. Аби дістатися до Дніпра мандрівники були вимушені поставити свій корабель на колеса і таким чином подолати цю ділянку суходолу.

Експедиція фінішувала в українському місті Херсон, подолавши шлях довжиною 1568 кілометрів. Загалом «The Holmgard Expedition» за 113 днів подорожі пройшла по різних річках, озерах і морях 2950 кілометрів «шляху із Варягів у Греки».

За результатами цієї експедиції були зроблені висновки, що подолати північну частину могли лише легкі судна, на кшталт «Aifur». При цьому найважчі ділянки у верхів'ях річок Ловать і Каспля були прохідними тільки навесні, після танення снігу і за достатньо короткий проміжок часу. Окрім того, подорожні були вимушені боротися із сильною течією і долати пороги на річці Ловать.

У 1977 р. у водах Фінської затоки на глибині 6 метрів спортивними аквалангістами було знайдено судно вікінгів. Спеціалісти визначили його розміри: довжина — 12 метрів і 3 метри завширшки. У 1992–1993 рр. була побудована копія цього судна, що отримало назву «Rus». При відтворенні судна використовували оригінальні матеріали, які свого часу застосовували вікінги.

У 1995–1996 рр. було побудоване інше судно за цим зразком, що назвали «Heimlosa Rus». Це судно подорожувало до Фінляндії, Швеції, Німеччини, Англії, Італії, Греції та Туреччини. У 1999 р. відбувся четвертий етап вивчення і подолання «шляху з Варягів у Греки» на судні «Heimlosa Rus». Його маршрут пролягав від Стамбула і Неболу (Туреччина) до Ялти,

Феодосії, Керчі (Україна) і до Ростова-на-Дону (Росія). У 2000 р. судно «Heimlosa Rus» пройшло за маршрутом Ростов-на-Дону–Волгоград–Астрахань. Цей шлях довжиною 1000 кілометрів точна копія варязького давнього судна пододала за 32 дні. Наступного року судно «Heimlosa Rus» повернулося в Фінляндію.

Разом з досить великим кораблем вікінгів «Гокстад» археологи знайшли рештки трьох невеликих човнів. У 2003 р. один з цих човнів було реконструйовано. Мандрівникам пощастило пройти на цьому човні відрізок «шляху з Варягів у Греки» від Новгороду до Санкт-Петербурга як частину маршруту експедиції «Ro і Osterled» (На веслах на Схід). Експедиція була проведена норвезькою організацією «Kysten» із залученням кількох російських клубів вітрильного спорту. Човен пройшов більше 400 кілометрів по Волхову, Неві й Ладозькому озеру за 20 днів.

У 2000–2001 рр. в Україні була проведена міжнародна експедиція на судні «Княгиня Ольга» за участю вітчизняних та закордонних дослідників. Ця експедиція мала на меті змодельовати історичний процес і повторити перехід «із Варягів у Греки» тисячолітньої давнини. У 2000 р. човен пройшов маршрутом Київ–Переяслав–Хмельницький–Черкаси–Кременчук–Дніпропетровськ–Запоріжжя–Херсон–Одеса–Очаків–Стамбул, а потім повернувся до Херсона. У Стамбулі він пришвартувався 15 вересня 2000 р., подолавши за 85 днів 2714 кілометрів.

Рис. 4. Судно «Княгиня Ольга»

Наступного 2001 р. дослідники пройшли центральну частину історичного «шляху з Варягів у Греки». Вони почали свій маршрут від Санкт-Петербурга і через місяць завершили свій шлях у Києві. Цього разу «Княгиня Ольга» пододала шлях завдовжки 1174 кілометри. Вийшовши 12 червня із Санкт-Петербурга, вона прийшла до місця свого офіційного старту — Шліссельбурга, і звідти через Волхов, Кіриші, Новгород, Стару Руссу, Смоленськ, Шклов і Могилів повернулася до Києва.

Дослідники, які подорожували на судні «Княгиня Ольга», сповна реалізували можливість зазирнути вглиб століть й відчутти дух Київської Русі на порозі третього тисячоліття. Їм вдалося за дві навігації пройти шлях від Санкт-Петербурга до Стамбула. Вона стали першими за останню тисячу років, кому пощастило лише за місяць пройти із волоками шлях від Бал-

тійського моря до Києва. Було на практиці доведено, що в IX–X ст. стародавні слов'янські судна могли за одну навігацію двічі подолати відстань від Києва до Великого Новгороду.

У 2004 р. відбулася науково-практична експедиція під назвою «З'єднаємо віки, береги, народи». Маршрут пролягав від Нової Ладоги (Росія) через Санкт-Петербург і Выборг до столиці Фінляндії Гельсінкі. Мандрівники відправилися в плавання на судні «Билина», що було побудовано за давніми руськими традиціями. Довжина судна сягала 13 метрів, воно було 3 метри завширшки і висота становила 1,5 метри. Для російських дослідників ця подорож була дуже важлива, адже вони вперше з давніх-давен відправилися в подорож на стародавньому судні для відтворення північної ділянки «шляху з Варягів у Греки».

Не гаяли часу й нащадки вікінгів. Так, у 2004 р. шведське товариство «Vittfarne» організувало і провело пошукову експедицію на човні «Himingläva» через українські терени. Маршрут пролягав шляхом легендарного мандрівника Інгвара Великого через Україну і далі на Кавказ по відрізок старого шовкового шляху. Згідно з давньоскандинавськими сагами, у 1040 р. великий загін варягів (понад 3000 воїнів) під керівництвом Інгвара прибув із Скандинавії до території сучасної Грузії. Його шлях пролягав по Дніпру через Чорне море і далі по річці Ріоні до Каспійського моря.

Деякі учасники сучасних експедицій вважають, що північну частину «шляху з Варягів у Греки» далекі предки долали взимку по льоду за допомогою коней. Південна частина «шляху з Варягів у Греки» завжди була суднохідною. Найбільшу загрозу мандрівникам тут становили дніпрові пороги і набіги кочівників.

Усі перераховані експедиції на реконструйованих моделях давніх суден мали на меті довести можливість переходу по водному торговельному «шляху з Варягів у Греки». Під час цих численних експедицій це було неодноразово доведено на практиці. Підтвердилося, що цей маршрут було можливо подолати за одну навігацію, а легкі стародавні судна типу «річка-море» легко долали такі серйозні перешкоди, якими в давнину були пороги й волоки.

¹ Малий словник історії України / Ред. кол.: В.А. Смолій, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін. — К., 1997. — С. 452.

² Киев. Энциклопедический справочник / Под. ред. А.В. Кудрицкого. — К., 1985. — С. 514.

³ Енциклопедія історії України / Ред. кол.: В.А. Смолій, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін. — К.: Наукова думка, 2003. — Т. 1. — С. 440.

⁴ Літопис Руський за Іпатським списком. Переклад Л. Махновця. Ред. кол.: О.Т. Гончар, Ю.П. Дяченко, М.Г. Жулинський та ін. — К.: Дніпро, 1989. — С. 3.

⁵ Літопис Руський за Іпатським списком / Переклад Л. Махновця. — К., 1989. — С. 3.

⁶ Там само. — С. 3.

⁷ Там само. — С. 13.

⁸ Там само. — С. 288.

⁹ Там само. — С. 293.

¹⁰ Джаксон Т.Н. Austr í Gögðum: древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. — М.: Языки русской культуры, 2001.

¹¹ *Ее же*. Исландские королевские саги о Восточной Европе. — М., 1994. — С. 202.

¹² Хведченя С.Б. Давньоісландські саги як джерело інформації для історичної географії. Подорож Торвальда Кодранссона на Святу Землю і його перебування на теренах Київської Русі (початок XI ст.) // Український історичний журнал. — 2009. — № 5. — С. 200–214.

¹³ Там само. — С. 200–214.

¹⁴ Бернштейн-Коган С.В. Путь из Варяг в Греки // Вопросы географии. — 1950. — Т. 20. — С. 239–270; Брим В.А. Путь из Варяг в Греки // Известия Академии наук СССР. Серия 7: Отдел общественных наук. — 1931. — № 2. — С. 201–247.

¹⁵ Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. — К., 2003. — Т. 2. — С. 872.

¹⁶ Літопис Руський... — С. 16.

¹⁷ Там само. — С. 24.

¹⁸ Там само. — С. 60.

¹⁹ Там само. — С. 93.

²⁰ Tschan F.J. History of the Archbishops of Hamburg. — Bremen. — New York, 1959. — P. 252–254.

²¹ Прицак О. Вказ. праця. — С. 883.

²² Там само. — С. 884.

²³ Вилинбахов В.Б., Энговатов Н.Б. Где была Индия русских былин? // Славянский фольклор. — М., 1965. — С. 98–108.

²⁴ Leciejewicz L. Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim. — Wrocław–Warszawa–Kraków, 1962.

²⁵ Прицак О. Вказ. праця. — С. 871.

²⁶ Там само. — С. 224, 233–234.

²⁷ Константин Багрянородный. Об управлении империей / Древнейшие источники по истории СССР. — М., 1991. — С. 318.

²⁸ Шевчук В. «Тератургіма» Афанасія Кальнофойського // Хроніка — 2000. — 1997. — Вип. 17–18. — С. 28.

²⁹ Закревський Н. Описание Киева. — М., 1868. — С. 208.

³⁰ Стеллецкий И.Я. Летописные Варяжская пещера и клад // Сб. статей в честь гр. П.С. Уваровой. — М., 1916. — С. 261–276.

³¹ Хведченя С.Б. Варязька печера як найдавніша пам'ятка історії та культури Київської Русі // Історико-географічні дослідження в Україні. — 2007. — Число 10. — С. 64–101.

³² Полное собрание русских летописей. — СПб., 1856. — Т. 7. — С. 130.

³³ Літопис Руський... — С. 549.

³⁴ Эварницкий Д.И. Вольности запорожских казаков. Историко-топографический очерк. — СПб., 1890. — С. 37.

³⁵ Літопис Руський... — С. 43.

³⁶ Эварницкий Д.И. Указ. соч. — С. 76.

³⁷ Літопис Руський... — С. 287.

³⁸ Эварницкий Д.И. Указ. соч. — С. 37.

³⁹ Браичевський М.Ю. «Русские» названия порогов у Константина Багрянородного // Земли Южной Руси в IX–XIV вв.: История и археология. — К., 1985. — С. 19–30.

⁴⁰ Яворницький Д.І. Дніпрові пороги: Географічно-історичний нарис. — Дніпропетровськ: Промінь, 1989. — 13 с.

⁴¹ Эварницкий Д.И. Указ. соч. — С. 44.

⁴² Там же. — С. 49.

⁴³ Лебедев Г. «Из варяг в греки» под парусом и на веслах / Восточный путь. — 1996. — № 2. — С. 13–25.

МЕТРОЛОГІЯ

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ МЕТРОЛОГІЇ
У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Б. РИБАКОВА**

Історична метрологія — спеціальна історична дисципліна, яка вивчає виникнення одиниць вимірювання і ваги, формування їх в процесі історичного розвитку, функціонування систем мір в різні історичні періоди, встановлює реальні величини давніх мір та їх відповідність мірам сучасної метричної системи.

Значну увагу проблемам історичної метрології приділив відомий російський вчений, історик і археолог академік Б. Рибаків. Цю проблему він досліджував у спеціальній статті, а також у працях, присвячених культурі Київської Русі¹.

Праці вченого привернули увагу дослідників історичної метрології. 1961 р. український історик Я. Ісаєвич, аналізуючи стан досліджень в галузі історичної метрології в Україні, відзначив внесок Б. Рибаків у вивчення давньоруських мір. Він підкреслив важливість спроб вченого доповнити письмові джерела про давньоруські міри етнографічними матеріалами. Крім того, Я. Ісаєвич підтримав критичні зауваження Б. Рибаків щодо праць тих дослідників, в яких схожість мір різних народів пояснена тільки запозиченнями. В той же час він вважав недоцільним повністю відкидати можливість запозичення мір у інших народів².

1975 р. була опублікована монографія дослідника історичної метрології Росії М. Шостьїна, де він, аналізуючи праці з давньоруської метрології, високо оцінив внесок Б. Рибаків у вивчення давньоруських мір, у встановлення їх реальних величин і співвідношень, які існували у Київській Русі між цими мірами. Дослідження вченого та його висновки щодо величин давньоруських мір були використані відомими російськими дослідниками спеціальних історичних дисциплін при підготовці підручника з історичної метрології Росії, а також українськими вченими в учбовому посібнику зі спеціальних історичних дисциплін³.

Незважаючи на увагу дослідників історичної метрології до праць Б. Рибаків, у науковій літературі вони не розглядалися всебічно. Дослідженню спеціальних та загальноісторичних праць вченого, в яких висвітлюються проблеми історичної метрології, присвячена ця стаття.

Значну увагу проблемам історичної метрології Б. Рибаків приділив 1949 р. у статті про міри довжини Київської Русі і Московської держави

(XII–XV ст.). Він дослідив народні міри довжини, з'ясував давність їх походження, показав еволюцію мір у процесі розвитку обміну, виникнення приватної власності, поділу і межування земельних володінь. Вчений проаналізував також системи мір довжини, які використовували давньоруські архітектори при будівництві⁴.

Актуальною тогочасною проблемою історичної метрології була подібність мір довжини у різних народів і теорія запозичення мір. Йшлося про те, що в історико-метрологічних дослідженнях першої половини ХХ ст. утвердилася думка про походження метрологічних систем сучасних європейських народів від спільного джерела — мір Давнього Сходу. Такої думки щодо походження англійської метрологічної системи дотримувався, наприклад, англійський вчений В.М. Фліндерс Петрі.

Походження давньоруських мір від східних і подібність їх величин досліджував М. Беляєв. Б. Рибаків всебічно проаналізував його працю, оцінив його внесок у це питання, проте з деякими його висновками не погодився⁵. Вчений підтримав, наприклад, його тезу про подібність мір у різних народів, але доводив, що в основі її знаходилися елементарно прості рухи людини, а також єдність способу вимірювання, яку здійснювали за допомогою частин тіла людини (ліктя, п'яді, пальця, стопи, розмаху рук). Невелику їх відмінність він пояснював різноманітністю способів вимірювання й антропологічними відмінностями різних народів. Б. Рибаків вважав, що треба аналізувати самостійний, «конвергентний» шлях розвитку давньоруських мір і, насамперед, тогочасні народні міри, а не лише вести пошуки шляхів запозичення мір⁶.

Треба зазначити, що дослідження Б. Рибаківа про походження давньоруських мір не залишилися поза увагою вчених. Концепції М. Беляєва про запозичення давньоруських мір від метрологічної системи Стародавнього Єгипту значну увагу приділив М. Шостьїн. На його думку, ця концепція була побудована на детальному вивченні питання, використанні значної джерельної бази та її всебічному аналізі. Вона відрізнялася новизною висновків і єдністю побудови, пов'язуючи походження давньоруських мір з центром східної світової культури, міри якої через Грецію, Рим, малоазійські і причорноморські грецькі колонії потрапили на територію сучасної України. Він зауважив також, що сучасні вчені Великобританії вважають, що англійські міри також через стародавні Грецію і Рим були запозичені зі Сходу⁷.

Проте деякі висновки М. Беляєва М. Шостьїн вважав не достатньо аргументованими. На його думку, не всі міри, наведені у названій праці, були поширені у давньоруській державі. Значна їх кількість не зустрічається у писемних джерелах. Проаналізувавши названу працю, М. Шостьїн дійшов

висновку, що формування давньоруської системи мір відбувалося незалежно від іноземних впливів. Вона була складним сплавом місцевих одиниць вимірювання та ваги і систем інших народів, запозичених жителями давньоруської держави⁸. Отже, висновки Б. Рибаківа можна вважати в цілому достатньо аргументованими, які в подальшому були більш детально досліджені у наступних історико-метрологічних працях.

Б. Рибаківа проаналізував також внесок своїх попередників у вивчення мір довжини XII–XV ст. Він з'ясував, що такі вчені як П. Бутков, Д. Прозоровський, С. Кузнецов, М. Беляєв, М. Устюгов, Л. Черепнін дослідили величини давньоруських мір і встановили, що міра п'ядь дорівнювала близько 23 см, лікоть у 2 п'яді — 46 см, сажень у 3 лікті — 142 см. З деякими висновками вчених Б. Рибаківа не погодився. Так, він вважав недоведеними висновки вчених про поділ на міри Київської і Московської Русі, а деяких давньоруських мір на три частини (наприклад, сажень = 3 лікті). Вчений зауважував, що питання про одночасне існування різних систем мір у давньоруській державі досліджене не достатньо. Б. Рибаківа зазначав, що не варто переоцінювати уніфікацію мір довжини владою Московської держави XVI–XVII ст.⁹

Джерельну базу дослідження Б. Рибаківа становили писемні джерела (опубліковані й архівні), етнографічні й археологічні матеріали, а також архітектурні пам'ятки. З великого комплексу давньоруських мір автор статті виділив три, на його думку, основні міри довжини: п'ядь, лікоть і сажень, які носили назви частин тіла або розмаху рук, і порівняв їх з мірами довжини Стародавнього Єгипту та античного світу. Вчений звернув увагу на те, що у давньоєгипетській системі мір існували два види ліктя: один співпадав з довжиною ліктьового суглоба людини і дорівнював 46 см, інший — «царський» лікоть — виник в результаті складних обчислень¹⁰.

Б. Рибаківа доводив, що міри палець, п'ядь, ступінь, лікоть були поширені і в античному світі. Проте, на відміну від давньогрецької, римської, візантійської або західноєвропейської метрологічних систем, давньоруська народна метрологія, як вважав дослідник, зберігала поділ мір довжини на 2, 4, 8. Так, сажень ділився на 2 напівсажні, 4 лікті, 8 п'ядів. Найбільш поширеним був поділ на 4. Давньоруська четвертинна система, на його думку, була досить зручною. Якщо поділ здійснювали вірьовкою, то її послідовно складали вдвоє і вчетверо, що давало відповідні долі сажня¹¹.

Дослідження давньоруських мір довжини вчений розпочав з міри п'ядь. На його думку, жителі давньоруської держави використовували три види п'яді:

- малу п'ядь, довжина якої визначалася відстанню від великого до вказівного пальця і дорівнювала 19 см;

- велику п'ядь, яка дорівнювала відстані від великого пальця до мізинця (22–23 см);

- п'ядь з перекиданням, коли до малої п'яді в 19 см додавали ще два або три суглоба вказівного пальця. Довжина такої п'яді дорівнювала 27 або 31 см. Вона не належала до основної системи давньоруських мір.

П'ядь з перекиданням, як вважав Б. Рибаків, була привнесена у народну метрологію стародавньої Русі. Вчений зазначав, що така міра, наприклад, була досить поширена у стародавні часи на території Польщі. Крім того, п'ядь з перекиданням, яка дорівнювала близько 31 см, ймовірно мала давню історію. Така міра відповідала довжині давньогрецького фута (30,8 см)¹².

Треба зазначити, що у писемних джерелах давньоруської доби відомостей про величину міри п'ядь не зустрічається. Так, за даними автора «Путешествия диакона Игнатия в Царьград и Иерусалим», розміри Гроба Господнього були такі: «въ длину девять пядей», в ширину — «четирех пядей». Довжина п'яді дякона Ігнатія була невідома. Тому для визначення її величини Б. Рибаків використав розміри давньоруських ікон і цегли. Він встановив, що ікони, які мали назву «п'ядниці», мали ширину 19 см або 23 см, а висоту — 27–28 см, а формат давньоруської цегли відповідав розмірам 19 x 27 см¹³.

Висновки Б. Рибаківа щодо видів п'яді та її розмірів були проаналізовані дослідниками історичної метрології. Так, за даними О. Каменцевої і М. Устюгова, міру п'ядь визначали як відстань між витягнутим великим і вказівним пальцями руки, яку Б. Рибаків вважав малою п'яддю. Вони виводили походження терміна «п'ядь» від кореня «п'ять», що означав кисть руки. Інший дослідник історичної метрології, М. Шостьїн підтримав висновки О. Каменцевої і М. Устюгова як щодо визначення терміну «п'ядь», так і його походження, додавши при цьому, що міру використовували для приблизного визначення невеликих відстаней за допомогою кисті руки¹⁴.

Отже, дослідники історичної метрології підтримали не всі висновки Б. Рибаківа, що стосувалися видів і розмірів п'яді. Тому це питання ще потребує подальшого дослідження.

Значну увагу Б. Рибаків приділив дослідженню давньоруської міри лікоть. За його визначенням вона дорівнювала відстані від ліктьового згину до кінців витягнутих або стиснутих пальців кисті руки, тобто 46 і 38 см. На думку Б. Рибаківа, у першому випадку лікоть дорівнював дві великі п'яді по 23 см, а в іншому — дві малі п'яді по 19 см. Крім того, він вважав, що існував також «литовський» лікоть, який дорівнював 62 см¹⁵.

За даними О. Каменцевої і М. Устюгова міра лікоть дорівнювала відстані від кінця витягнутого середнього пальця руки або затиснутого кулака до ліктьового згину. Його розмір дорівнював від 38 до 46 см. Отже, визначення

міри лікоть і його величини в цілому відповідали визначенню і величинам, наведеним у праці Б. Рибаківа. Проте вчені вважали ці розміри приблизними. Для уточнення величини міри лікоть вони порівняли розмір Гроба Господня, наведеного у «Хождєнии игумена Даниила» у цих мірах і його точної копії, побудованої у Воскрєсенському Ново-Єрусалимському монастирі московським патріархом Никоном. Виявилось, що лікоть, яким міряв Гроб Господній ігумен Даниїл, дорівнював 46,6 см. Такий розмір давньоруського ліктя вважав за реальний і М. Шостьїн. Але він навів також аргументи інших вчених щодо розміру давньоруського ліктя, який, на їх думку, мав довжину 47 і 51 см¹⁶.

Отже, вчені досить обережно поставилися до висновків Б. Рибаківа щодо розмірів давньоруського ліктя. Вони вважали, що міра довжини лікоть у Київській Русі не була уніфікована. Вона мала широке використання у побуті, проте як міра антропометричного походження не мала точно встановлєних розмірів.

У статті Б. Рибаківа значну увагу приділено мірі сажєнь, яка мала широке використання у побуті населєння давньоруської держави. За даними вченого, вона поділялася на 4 лікті. Найбільш поширєними видами сажня, який використовували для вимірювання довжини у Київській Русі, а згодом у Московській державі він вважав косий, прямиий, простий, городовий, триаршинний, трубний, великий, маховий, казенний, писцевий та мірний, більшість з яких, на його думку, поділялася на 2, 4 та 8 частин. Серед цих видів сажня казенний триаршинний сажєнь за Уложєнням 1649 р. став загальнодержавною мірою. Вчений висловив твердження, що походження цієї міри не встановлено, а розмір її дослідники історичної метрології вказували не вірно¹⁷.

У давньоруській державі, за даними Б. Рибаківа, використовували сажєнь місцевого походження, який дорівнював 216 см. Величину сажня вчений встановив, досліджуючи стародавні ікони А. Рубльова. Подібність його до візантійської одиниці вимірювання довжини, на чому наголошували деякі дослідники, він пояснював простотою відтворєння цієї міри, яка визначалася відстанню від землі до кінців пальців витягнутої догори руки чоловіка середнього зросту¹⁸.

Вчений встановив також, що давньоруські архітектори при зведенні будівель використовували переважно мірний або маховий сажєнь, який дорівнював відстані між розведєними руками, тобто 176–177 см. Відомостей про його величину у давньоруських джерєлах він не виявив, тому встановив за розмірами архітектурних пам'яток¹⁹.

Для вимірювання довжини у давньоруській державі, на думку вченого, використовували також «сажєнь без чєти», який дорівнював 197 см.

Дослідник вважав його штучною одиницею, антропологічний спосіб визначення якої був йому не відомий. Значно більше уваги Б. Рибаків приділив таким мірам як косий і простий (прямий, тмутороканський) сажень. Про косий сажень вчений знайшов згадки у давньоруських билинах. На його думку, косий сажень мав довжину 248 см і поділявся на 4 литовських лікті по 62 см. Такий сажень побутував на руських, тобто українських землях, які з XIV ст. входили до складу Великого князівства Литовського, і його застосування зафіксовано етнографами на цій території ще у XIX ст.²⁰

Значний внесок вченого у встановленні величини простого сажня. Він визначив його величину за допомогою знайденого вченими каменю біля залишків давньоруського міста Тмуторокань, який знаходився на Таманському півострові (там, де зараз станиця Тамань Краснодарського краю). На камені слов'янськими літерами було зроблено напис про те, що князь Гліб 1068 р. виміряв по льоду довжину і ширину Керченської протоки. Порівнявши ці дані з даними вимірювання Керченської протоки російськими топографами у XIX ст. російський учений М. Устюгов встановив величину давньоруського сажня, яка, на його думку, дорівнювала 142 см.

Б. Рибаків, досліджуючи це питання, прийшов до висновку, що розміри Керченської протоки за дев'ять віків могли змінитися. Тому він порівнює розміри протоки, зазначені на камені, з її розмірами, наведеними у книзі візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Як треба управляти імперією» (X ст.). Історико-порівняльний аналіз дав можливість вченому вирахувати величину давньоруського сажня з максимальним наближенням до об'єктивних даних. Довжина простого сажня, на його думку, дорівнювала 151,4 см. Висновки вченого були підтримані дослідниками історичної метрології, зокрема і М. Устюговим²¹.

На підтвердження такого розміру простого сажня Б. Рибаків наводить обрахунки стародавніх будівель та давньоруських ікон. Крім того, як зазначив вчений, дослідник давньоруських мір П. Бутков також вважав, що розмір давньоруського простого сажня дорівнював 151,42 см. Відстань в 152 см, на думку Б. Рибаків, дорівнювала подвійному кроку. Тому цією мірою можна було користуватися не тільки для горизонтальних архітектурних вимірювань, але і для вимірювання великих відстаней. При поділі сажня в 152 см на 2, 4, 8 отримували малий лікоть у 38 см і малу п'ядь у 19 см²².

Значну увагу вчений приділив проблемі уніфікації давньоруських мір довжини, яку досліджував, провівши метрологічний аналіз давньоруських пам'яток архітектури. Він встановив, що давньоруська архітектура з точки зору метрології вченими не досліджувалася, оскільки мистецтвознавці, наприклад, вважали, що в основі розрахунків при проектуванні давньо-

руських споруд тогочасними архітекторами був давньогрецький фут. Б. Рібаков, вивчаючи це питання, встановив, що при зведенні стародавніх споруд існував місцевий еталон, яким вимірювали довжину і ширину будівель. Таким еталоном, на думку вченого, був золотий пояс, відомості про який він віднайшов у Києво-Печерському патерику. У ньому зазначалося, що місце, обране 1073 р. князем Святославом Ярославичем для будівництва Великої лаврської Успенської церкви, було виміряне золотим поясом²³.

У «Патерику» зазначено також, що розмір площі під фундамент Успенської церкви, виміряний золотим поясом, дорівнював «20 лактей в ширину и 30 в дьлину». Вчений порівняв розміри церкви за даними «Патерика» з її розмірами за кресленнями, які отримав в Академії архітектури УРСР, і з'ясував, що довжина ліктя і «золотого пояса» дорівнювала 108 см. Він припускав, що це, ймовірно, була міра, яку давньоруські джерела називають і ліктем і сажнем одночасно²⁴.

На думку вченого, при зведенні споруд давньоруські архітектори і будівельники продумували систему вимірювання, керуючись точними розмірами і певним співвідношенням частин мір довжини. Він наводить дані про використання давньоруських мір довжини при зведенні архітектурних споруд у давньоруських містах: Києві, Новгороді, Чернігові, а згодом у Москві. Б. Рібаков вважав, що вже у середині XI ст. давньоруські архітектори не користувалися давньогрецькими мірами²⁵.

Прагнення давньоруських архітекторів до пропорційної гармонії при зведенні споруд здійснювалося, як вважав Б. Рібаков, шляхом застосування двох або трьох систем давньоруських мір довжини, які знаходилися між собою у певних співвідношеннях. При їх обчисленні вчений провів порівняльний аналіз мір довжини у Стародавньому Єгипті і у давньоруській державі. Так, у Стародавньому Єгипті лікоть, який дорівнював 46 см, був стороною квадрата, а царський лікоть в 52 см — його діаметром. У Київській Русі у квадраті, сторони якого дорівнювали прямому сажню в 152 см, діагональ відповідала косовому сажню в 216 см. Якщо вписати у квадрат коло, а в нього ще квадрат, то сторона його дорівнюватиме 108 см, а наступні вписані квадрати будуть долями прямого і косоного сажня²⁶.

Проблеми історичної метрології висвітлені також у ряді праць Б. Рібакова з історії культури давньоруської держави. Так, досліджуючи архітектуру Київської Русі, вчений вказав на складність її дослідження через те, що давньоруські зодчі зберігали секрети будівництва. Проте архітектурні пам'ятки, що дійшли до нашого часу, захоплюють продуманою пропорційністю, дивною гармонією окремих частин, стрункою логікою архітектурного замислу²⁷.

Деякі відомості про зведення давньоруських споруд вчений віднайшов у Києво-Печерському патерику. Так, у розповіді про побудову 1073 р. Успенської церкви, вчений звернув увагу на те, що в описі процесу підготовки будівельної площадки йшлося про виготовлення дерев'яного еталону, який дорівнював довжині золотого поясу²⁸. Отже, Б. Рибаків переконався, що золотий пояс був метрологічним стандартом, еталоном для виготовлення інших мір.

Велику увагу Б. Рибаків приділив проблемі забезпечення єдності вимірювання у давньоруській державі і, насамперед, існуванню зразкових мір. Так, у статті «Мерило новгородского зодчего XIII в.» він повідомив про знахідку археологами 1970 р. у м. Новгороді уламків мірного жезла — «мерила праведного»²⁹.

Вчений зазначав, що незважаючи на увагу дослідників до методів будівництва середньовічних архітекторів, ці методи залишаються, як і раніше, маловідомі. Робота зодчих відбувалася, на його думку, відповідно до підготовленого «очертання» — плану майбутньої будівлі, на рівному місці, на якому був проритий рів для «корення» — фундаменту. Ці відомості вчений перевіряв на практиці при розкопках у 1952–1955 рр. фундаменту Тмутороканської церкви 1023 р.³⁰

За даними Б. Рибаків, окрім «золотого пояса», як однієї із зразкових мір довжини у давньоруській державі, існували й інші. Серед них були масивні срібні ланцюги XI–XII ст. із звіриними мордами, різні за довжиною. Один із таких ланцюгів, довжину якого вчений виміряв у Київському історичному музеї, дорівнював довжині давньоруського мірного сажня — 176 см³¹.

Такі масивні срібні ланцюги були досить поширені у давньоруській державі. Ланцюги зі змійними головами було знайдено 24 січня 1883 р. у давньому похованні біля чернігівського Борисоглібського собору. О. Ханенко, який описав знайдені у похованні речі, вважав, що вони мали характерні ознаки візантійського стилю³².

Ймовірно, що срібні ланцюги використовували для вимірювання довжини у давньоруській державі. Проте вчений навів недостатньо доказів про їх використання в якості зразкових мір. Тому цей факт потребує подальшого дослідження. Відомо лише, що з XIV ст. для вимірювання земельних володінь на українських землях у складі Великого князівства Литовського використовували шнур (залізний ланцюг)³³.

Вчений досліджував також систему вимірювання архітектурних споруд. На його думку, давньоруські архітектори міряли їх за допомогою стрічок із тканин, кінці яких скріплювали сургучем. Такий еталон або його копія зберігався у ризниці Софійського собору у м. Новгороді. Це була міра Гроба Господня, яку привіз із Візантії 1211 р. Добриня Ядрейкович. Її довжина

сягала 2 аршини $7 \frac{3}{8}$ вершка, або на метричні міри 175,02–176,4 см (залежно від розміру вершка, який був недостатньо сталим). Відомо, що такий розмір мала мірна (махова) сажень. Вчений вважав цю міру давньою, якою користувалися ще при зведенні будівель у Боспорі Кіммерійському, а також у давньоруській державі³³.

Проте названі Б. Рибаківим зразки мір: золотий пояс, срібні ланцюги і стрічки давньоруські архітектори не використовували як інструменти у повсякденній праці. Таким інструментом, на думку вченого, могли бути дерев'яні міри. Згадку про них він віднайшов у «Сказании о Соломоне и Китоврасе» — казковій слов'янській переробці розповіді про побудову храму царя Соломона (XII ст.). Досліджуючи «Сказание», Б. Рибаків звернув увагу на дерев'яні мірила, з якими Кітоврас прийшов до царя, коли його покликали для будівництва храму. Такими мірилами були «прути», у кожному з яких було по 4 лікті. Вчений вважав, що вони відповідали довжині давньоруського сажня, який також ділився на 4 лікті³⁴.

У статті йдеться також ще про одне мірило — дерев'яний лікоть, знайдений 1949 р. у м. Новгороді, біля церкви Івана на Опоках. «Іванський» лікоть був обламаний, проте Б. Рибаківу вдалося встановити, що він мав довжину 44 см і становив четверту частину мірного сажня у 176,4 см. 1955 р. біля західних воріт Кремля було знайдено ще один дерев'яний лікоть, довжиною 54,7 см. Його датовано XI–XII ст. і виготовлено з ялівцевої гілки. На думку вченого, він служив для вимірювання тканин, отже був не будівельним, а торгівельним мірилом. Уламки ж будівельного мірила було знайдено 1970 р. у м. Новгороді, біля П'ятницької церкви. На мірилі містилися три шкали поділу за десятинною системою. Таке мірило призначалося для будівельних вимірювань і розрахунків³⁵.

Отже, аналізуючи документальні і археологічні дані, вчений дійшов до висновку, що у Київській Русі застосовували різні види сажнів: мірний — 176,4 см, великий — 249,46 см, прямий — 152,76 см, косий — 216 см, які поділялися на 2, 4, 8, 16, 32 частини³⁶.

З 1932 р. Б. Рибаків працював в археологічних експедиціях, завдяки чому йому вдалося проаналізувати методику будівництва давньоруських архітекторів. У 1954–1955 рр. при розкопках Тмутороканської церкви, збудованої 1023 р. князем Мстиславом Володимировичем, було знайдено велику кількість «разметочных кольев», які архітектор встановив при підготовці до будівництва. Вчений проаналізував їх розташування і довів, що при підготовці до зведення фундаменту церкви були використані мірні сажні, які відповідали довжині античної боспорської оргії, тобто 176,4 см. Отже, на думку вченого, руська мірна (тобто головна) сажень була успадкована від

давньогрецької міри довжини — оргії*. Б. Рибаків встановив також, що при розрахунках фундаменту було використано велику сажень, яка дорівнювала 249 см³⁷.

Серед дослідників давньоруської архітектури переважала думка про те, що основною мірою, яку використовували при зведенні будівель у давньоруській державі були грецький (308 мм) і римський (295 мм) фут. Проте під час проведення Б. Рибаківим археологічних досліджень і обміру давньоруських споруд, це не підтвердилося³⁸.

Відповідь на це питання дало дослідження новгородського мірила — довгого чотиригранного дерев'яного бруска, рівного розмаху рук людини, що відповідало довжині мірного сажня. На трьох його гранях були нанесені розміри мірного, прямого і половини великого сажня. Кожен з них був поділений на 21 частину, які вчений прийняв за діаметр кола. Тоді його довжина буде дорівнювати 66, яке вираховується за співвідношенням довжини кола до його радіуса, що дорівнює 3,14. Таке мірило, на думку Б. Рибаків, дозволяло давньоруському архітектору переводити коло і його відрізки у лінійні міри при виготовленні кружал для арок, закомар, вікон і порталів³⁹.

Таким чином, Б. Рибаківу вдалося довести, що версії науковців, які вважали, що давньоруські архітектори будували все «на глазок», без особливих розрахунків, не відповідали дійсності. Вони добре володіли пропорційним співвідношенням («золотое сечение»), архімедовою формулою: $\Pi = 66/21$ ⁴⁰.

Заслуговує на увагу і припущення Б. Рибаків, яке він висловив в одній із перших статей і повернувся до нього пізніше, про запозичення давньоруської, пізніше української і російської міри «четверик» (26,24 літра), що мала широке розповсюдження і проіснувала як міра сипких тіл до 1924 р., від римської міри «квадрантал» (26,24 літра), «внешним вираженням якого», за Б. Рибаківим, «была амфора». На думку вченого, це відбулося у II–IV ст. н.е. в період правління римського імператора Траяна (98–117 рр.), котрий розширив територію Римської імперії до Карпат і причорноморських грецьких міст. Римська держава стала сусідкою східних слов'ян, що сприяло відродженню їх експортного землеробства. При продажу вони міряли зерно

* Такої ж думки щодо тотожності давньогрецької міри оргії і російської міри сажень дотримувався російський історик Л.В. Черепнін. Він встановив, що у перекладах з грецької мови давньогрецький термін «оргія» перекладали давньоруським словом «сажень». За його даними 100 оргій (саженів) дорівнювали давньогрецькій мірі довжини стадії, а 7,5 стадій, за даними джерел, дорівнювали давньоруській мірі поприще, яка була тотожна давньоруській версті. — Див.: *Черепнин Л.В.* Русская метрология. — М., 1944. — С. 23.

римською мірою «квадрантал», яка і набула широкого поширення серед племен слов'янського лісостепу через свою зручність у застосуванні⁴¹.

Досліджуючи мініатюри Радзивилівського літопису і руських лицевих рукописів Х–ХІІ ст., Б. Рибаків віднайшов у них відомості з історичної метрології. Так, він зазначив, що на мініатюрі, яка ілюструвала легенду про зняття печенігами осади з Білгорода, є зображення двох посудин, названих корчагами, які за зображеннями є типовими амфорами. Слово «корчага» (кърчага) написано також на одній з київських амфор ХІ ст. Б. Рибаків вважав, що амфори-корчаги зникли з давньоруського побуту після завоювання татарами Київської Русі⁴².

Треба зазначити, що корчага, як назва посудини, згадується у давньоруських джерелах. Так, у «Повісті временних літ» під 997 р. зазначена корчага як місткість, в яку налита «цѣѣжа». Є відомості про корчагу і у Києво-Печерському патерику. Так, при печерському ігумені Феодосії монастир отримав три вози «коръчагъ с вином» від жінки, що проживала у домі князя Всеволода. У монастирі зберігалася також велика корчага «масла дровяного»⁴³.

Значне поширення у джерелах терміну корчага привертало увагу дослідників, які прагнули встановити його походження, дати йому визначення і встановити його величину. Так, 1854 р. російський вчений Д. Прозоровський, досліджуючи давньоруські міри рідин, спробував встановити розмір корчаги. Він прийшов до висновку, що корчага дорівнювала близько двох відер⁴⁴.

1927 р. була опублікована праця І. Єрофієва, присвячена стародавнім українським мірам. Йшлося у ній і про міру корчага. На думку І. Єрофієва, на Київщині термін корчага вживався з ХV ст. як синонім до слова носатка⁴⁵.

До з'ясування походження терміну корчага долучився 1944 р. російський вчений Л. Черепнін. В одному із перекладних грецьких текстів він віднайшов, що словом корчага було переведено грецький термін кераміон. За версією Л. Черепніна, міра корчага, ймовірно, з ХІV ст. стала називатися карайман. Вона дорівнювала, на його думку, 1,5–1,75 пізнішого відра (вагою в 30 фунтів або 12,28 кг)⁴⁶.

Про походження назви міри корчага йдеться і в опублікованій 1966 р. праці українського мовознавця В. Винника. Він встановив, що назва корчага у значенні певного посуду відома більшості слов'янських мов і була у давні часи поширена на території сучасної Росії, Білорусії, Польщі, Чехії та інших країн. Вчений дослідив думки дослідників щодо походження цієї назви. Він погодився також з припущеннями Л. Черепніна про тотожність назв корчага і караміон (карайман), а також І. Єрофієва, що назва носатка є синонімом до терміну корчага. Йому вдалося встановити також, що міра корчага зустрічається ще й в українських джерелах початку ХVІ ст.⁴⁷

1975 р. О. Сидоренко у дослідженні з історичної метрології Лівобережної України XVIII ст. прагнула встановити походження міри носатка. Вона висловила припущення про наступність, яка існувала між корчагою та носаткою. Крім того, дослідниця вбачала зв'язок між ними та грецькою амфорою⁴⁸.

Отже, існують різні припущення вчених щодо походження терміну корчага як назви посуду та міри місткості. Не встановлена також величина цієї міри. Тому висловлені Б. Рибаківим думки щодо тотожності амфори і корчаги потребують подальшого дослідження.

Значну увагу вчений приділив встановленню величини міри довжини «день шляху». Досліджуючи працю давньогрецького автора Геродота «Історія», він слушно зауважив, що ця міра була величиною умовною. Вона залежала від виду транспорту, прохідності доріг і переправ, а також від виду руху (марш, переслідування, втеча)⁴⁹.

Вчений зазначив, що Геродот у своїй праці тричі визначив величину міри «день шляху» і кожен раз це була інша величина. Тому Б. Рибаків вважав, що для території Скіфії звичайний «день шляху» дорівнював 200 стадій. Довжина цієї ж міри у гористій місцевості, наприклад, від Ефеса до Сард становила б уже 180 стадій, а в умовах довготривалого походу — 150 стадій⁵⁰.

У Стародавній Греції, на думку історика, використовували різні види міри стадій: дельфійська, аттична, олімпійська тощо. Геродот для вимірювання «дня шляху» використав аттичну стадію, яка дорівнювала 177,6 м. Тоді «день шляху» у 200 стадій буде складати 35,5 км, що, на думку вченого, відповідає величині звичайного дня кінного шляху. Для визначення міри «день морського шляху» він навів відомості Геродота про довжину Понта (Чорного моря), у найдовшій частині якого від гирла Понта до Фасиса плавання триває 9 днів і 8 ночей, що дорівнювало 1110000 оргій або 11100 стадій⁵¹. Отже, давньогрецька міра стадія дорівнювала 100 оргіям.

Величину «дня морського шляху» Б. Рибаків визначив у метричних мірах, обрахувавши величину стадії у 177,6 м і прийшов до висновку, що фактична величина Чорного моря відрізнялася від обрахунків Геродота⁵².

Отже, за даними Б. Рибаків, міра довжини «день шляху» дорівнювала 35,5 км (у Скіфії), 31,96 км (під час маршу у гористій місцевості) і 26,64 км (при довготривалому поході у гористій місцевості). Звичайно, наведені дані міри «день шляху» обрахувати точно не можливо. Про це і йшлося у його статті⁵³.

У наступних історико-метрологічних дослідженнях величину міри «день шляху» вважали «неопределенною», проте довжину пішого дня шляху визначали за величину не більше 25 км, а день кінного шляху — у 50—

75 км⁵⁴. Таким чином, міра «день шляху» не була уніфікованою, а тому і не мала точно визначеної величини.

Підсумовуючи аналіз праць Б. Рибаківа, треба зазначити, що вчений здійснив вагомий внесок у дослідження проблем історичної метрології. В історичних, а також в історико-метрологічних працях він проаналізував становлення і розвиток давньоруських народних мір і народних мір, які побутували в Московській державі у XVI–XVII ст. Вчений розширив коло джерел з історичної метрології. У своїх дослідженнях він використовував не тільки писемні й археологічні джерела, але вивчав давньоруські архітектурні пам'ятки, ікони і цеглу.

Б. Рибаків довів, що в основі давньоруських мір довжини лежав антропометричний принцип. Він встановив існування системи мір довжини, що об'єднувала міри сажень, лікоть і п'ядь, які перебували у певних співвідношеннях між собою і поділялися на 2, 4, 8 частин. Отже, на його думку, історія давньоруських мір — це лише невелика частка історії давньоруської культури, в яких проявилось своєрідність думки, винахідництво і точність.

¹ Рибаків Б.А. Русские системы мер длины XII–XV веков: (Из истории народных знаний) // Советская этнография. — 1949. — № 1. — С. 67–91; *Его же*. Мерило новгородского зодчего XIII в. // Рибаків Б.А. Из истории культуры древней Руси. Исследования и заметки. — М., 1984. — С. 105–118; *Его же*. Архитектурная математика древнерусских зодчих // Там же. — С. 82–104; *Его же*. О культуре древней Руси // Там же. — С. 4–16.

² Ісасвич Я. Деякі питання української метрології XVI–XVIII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1961. — № 2. — С. 5, 7.

³ Шостьин Н.А. Очерки истории русской метрологии XI–XIX века. — М., 1975. — С. 12; Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская метрология. — М., 1975. — С. 21, 23, 24 та ін.; Специальные исторические дисциплины: Учебное пособие — К., 1992. — С. 202–203.

⁴ Рибаків Б.А. Русские системы мер длины XII–XV веков... — С. 67.

⁵ Flinders Petrie W.M. Measures and weights. — London, 1934. — P. 7; Беляев Н.Г. О древних и нынешних мерах протяжения и веса // Seminarium Kondakovianum. — Прага, 1927. — Т. 1. — С. 261.

⁶ Рибаків Б.А. Русские системы мер длины XII–XV веков... — С. 67.

⁷ Шостьин Н.А. Указ. соч. — С. 15–20.

⁸ Там же. — С. 20, 21.

⁹ Рибаків Б.А. Русские системы мер длины XII–XV веков... — С. 68.

¹⁰ Там же. — С. 68–69.

¹¹ Там же.

- ¹² Там же. — С. 69–71.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ *Каменцева Е.И., Устюгов Н.В.* Указ. соч. — С. 20–21; *Шостьин Н.А.* Указ. соч. — С. 27.
- ¹⁵ *Рыбаков Б.А.* Русские системы мер длины XII–XV веков... — С. 71–72.
- ¹⁶ Путешествие игумена Даниила по святым местам в начале XII-го столетия // Сказания русского народа, собранные И. Сахаровым. — СПб., 1849. — С. 14; *Каменцева Е.И., Устюгов Н.В.* Указ. соч. — С. 19–20.
- ¹⁷ *Рыбаков Б.А.* Русские системы мер длины XII–XV веков... — С. 72–73.
- ¹⁸ Там же. — С. 73–74.
- ¹⁹ Там же. — С. 74.
- ²⁰ Там же. — С. 75.
- ²¹ Там же. — С. 77–78; *Каменцева Е.И., Устюгов Н.В.* Указ. соч. — С. 22–24.
- ²² *Рыбаков Б.А.* Русские системы мер длины XII–XV веков... — С. 78.
- ²³ Там же. — С. 79–80; *Киево-Печерский патерик / Публ. Д. Абрамовича.* — К., 1991. — Репринтне видання. — С. 3.
- ²⁴ *Рыбаков Б.А.* Русские системы мер длины XII–XV веков... — С. 79–81; *Шостьин Н.А.* Указ. соч. — С. 39.
- ²⁵ Там же. — С. 81, 83.
- ²⁶ Там же. — С. 83, 85.
- ²⁷ *Рыбаков Б.А.* Архитектурная математика древнерусских зодчих... — С. 82.
- ²⁸ Там же. — С. 82–83.
- ²⁹ *Рыбаков Б.А.* Мерило новгородского зодчего XIII в. — С. 105–118.
- ³⁰ Там же. — С. 105.
- ³¹ Там же.
- ³² *Ханенко А.* Археологическая находка в Чернигове // *Киевская старина.* — 1883. — № 5. — С. 174–178.
- ³³ *Его же.* Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. — Чернигов, 1864. — С. 46.
- ³⁴ *Берзин Э.О.* О линейных мерах Боспора // *Советская археология.* — 1956. — Т. 26. — С. 228–235; *Рыбаков Б.А.* Мерило новгородского зодчего XIII в. — С. 106.
- ³⁵ *Рыбаков Б.А.* Мерило новгородского зодчего XIII в. — С. 106
- ³⁶ Там же. — С. 107.
- ³⁷ Там же. — С. 109.
- ³⁸ Там же. — С. 111.
- ³⁹ Там же. — С. 112.
- ⁴⁰ Там же. — С. 115–117.
- ⁴¹ Там же. — С. 15.
- ⁴² *Рыбаков Б.А.* О культуре древней Руси... — С. 7.

⁴² Там же. — С. 12; *Его же*. Миниатюры Радзивилловской летописи и русские лицевые рукописи X–XII вв. // Рыбаков Б.А. Из истории культуры древней Руси. Исследования и заметки. — М., 1984. — С. 192.

⁴³ Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 1. — С. 129; Киево-Печерський патерик... — С. 58, 60, 61, 210.

⁴⁴ *Прозоровский Д.И.* Древнерусские меры жидкостей // Журнал Министерства народного просвещения. — 1854. — № 3. — С. 249.

⁴⁵ *Єрофієв І.Н.* Про старі українські міри, вагу та грошовий обіг // Роботи з метрології. — Х., 1927. — Ч. 2. — С. 48-49.

⁴⁶ *Черепнин Л.В.* Указ. соч. — С. 28–29.

⁴⁷ *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. — К., 1966. — С. 112.

⁴⁸ *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. — К., 1975. — С. 31.

⁴⁹ *Рыбаков Б.А.* Геродотова Скифия: Историко-географический анализ. — М., 1979. — С. 172.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Там же. — С. 21, 81, 84.

⁵² Там же. — С. 81.

⁵³ Там же. — С. 172, 174.

⁵⁴ *Каменцева Е.И., Устюгов Н.В.* Указ. соч. — С. 28.

МУЗЕЋЗНАВСТВО

**ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ І МИСТЕЦТВА
ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК МУЗЕЙНОГО ЗНАЧЕННЯ
В УКРАЇНІ (1910-і роки)**

Історія охорони культурних цінностей в Україні на початку ХХ ст. знайшла певне висвітлення у різноманітних за проблематикою і жанром публікаціях. Дорадянській історіографії пам'яткоохоронної справи притаманний скоріш інформаційний, популяризаторський характер, ніж науковий. У ній фактично не знайшли відображення всі форми й напрями діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Єдиний виняток становлять досліджені та реставровані ним Звіринецькі печери, яким присвятили свої публікації члени товариства І. Каманін¹ та О. Ертель². Тепер вони набули джерелознавчого значення, як і газетні повідомлення про роботу зазначеного товариства.

Одним із перших сучасних дослідників звернув увагу на його діяльність І. Гирич, який охарактеризував фонд товариства, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві³. У новітній українській історіографії з'явилися праці з історії охорони пам'яток в Україні, в яких знайшли певне відображення переважно ті напрями його роботи, що пов'язані зі збереженням нерухомої частини культурної спадщини. До них належать праці С. Заремби⁴, Т. Григор'євої та Г. Денисенко⁵, С. Кота⁶, О. Нестулі⁷, вступна стаття колективу авторів «Київ з околицею» тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України⁸, окремі розділи колективних монографій, підготовлених в Інституті історії України НАН України, — «Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика»⁹, «Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження»¹⁰, кілька статей біографічного довідника про видатних діячів історико-краєзнавчого руху України¹¹ та ін. О. Воронцова ґрунтовно вивчає археологічні дослідження товариством Звіринецьких печер¹², С. Гаврилюк звернулася до його роботи зі збереження волинських старожитностей¹³. Однак у цих та інших працях українських учених залишається маловивченим напрямом музейна діяльність Київського товариства охорони пам'яток.

Поява Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва була зумовлена суспільною потребою у пам'яткоохоронній структурі

загальноукраїнського масштабу як повноважного і координуючого органу зі збереження пам'яток всіх типів і видів. Ініціатором його створення виступило на початку ХХ ст. Історичне товариство Нестора-літописця. Статут товариства зареєстровано 11 березня 1910 р. Метою нової громадської структури було визначено «розшукування та охорона всілякого роду пам'яток старовини і мистецтва», територією діяльності — Бессарабська, Волинська, Гродненська, Катеринославська, Київська, Люблінська, Мінська, Подільська, Полтавська, Чернігівська і Херсонська губернії¹⁴.

Це положення було ухвалено після тривалих дебатів, при повному розумінні неможливості охопити зазначену територію у всій цілісності, оскільки товариство було обмежене людськими й матеріальними силами і коштами. Для здійснення своїх завдань товариство мало проводити наукові дослідження та реєстрацію місцевих пам'яток старовини; клопотати перед урядовими установами щодо вживання заходів з відновлення й охорони таких пам'яток, які перебувають у віданні приватних осіб, товариств і установ; споряджати археологічні й археографічні експедиції для огляду, вивчення та збирання стародавніх пам'яток; проводити за дозволом Імператорської археологічної комісії археологічні розкопки на громадських, казенних і церковних землях, на приватних ділянках — за згодою власника; розшукувати в урядових, станових і громадських установах, у приватних осіб старовинні архівні справи, папери і документи, що мають наукове значення, вживати заходів для їх охорони; обговорювати наукові доповіді та видавати наукові праці своїх членів, влаштовувати публічні читання за тематикою наукових досліджень, виставки старожитностей; влаштувати музей і бібліотеку товариства.

З розгортанням археологічних досліджень товариства постала потреба у зберіганні знайдених матеріалів і предметів. На засіданні Розпорядчого комітету 11 вересня 1912 р. його голова О. Мердер виступив з ініціативою покласти початок невеликому власному музею. Але через відсутність коштів створити повноцінний музей не було можливості. Тому спочатку вирішили купити шафу для надходжень і встановити її в експозиції Воєнно-історичного музею, на що дав згоду його завідувач С. Крейтон. Загальні збори Київського товариства охорони пам'яток 25 січня 1913 р. обрали хранителем музею О. Ертеля¹⁵. У червні він подав до Ради товариства записку, в якій зазначав, що прийняти пропозицію Воєнно-історичного музею неможливо, оскільки той сам орендує невелике за розмірами приміщення в Київського художньо-промислового і наукового музею.

Збірка музею комплектувалася переважно за рахунок дарунків та археологічних знахідок, іноді — шляхом закупок. Її основу складала археологічна колекція з Києва та його околиць, однак поступово, з поширенням діяль-

ності товариства, почали надходити предмети музейного значення з інших регіонів краю. Так, у грудні 1912 р. дійсний статський радник І. Карва-совський подарував товариству два фрагменти старовинної мостової із зубів вола, знайдені в с. Кримне Володимир-Волинського повіту (тепер Старо-виживського р-ну Волинської обл.)¹⁶.

Впродовж 1912–1913 рр. під час спостережень за будівельними роботами на вулицях Рейтарській і Мало-Володимирській в Києві було знайдено численні матеріали, передані музею: череп з поховання приблизно XVII ст.; монети царя Олексія Михайловича, Яна Казимира, Сигізмунда III; передню частину гранчастого рушничного дула, кістяну пластинку з нижньої частини шабельних піхв, гравійовану вишуканим орнаментом (погрудне зображення козака в ківері й турці та стилізованої змії); предмети домашнього вжитку: амфороподібну чорну посудину з двома ручками (такі траплялися біля Десятинної церкви в культурному шарі XI ст.); черепки світло-червоних глиняних амфор, в яких зберігали зерно або рідину, з лінійним паралельним орнаментом по краю найбільш розширеної частини і двома ручками; цілі й фрагментовані посудини з білої глини; уламки домашнього глиняного посуду, ціле жорно і фрагменти, стародавню цеглу, уламки скляного посуду; залізні речі: підкови взуття XVII ст., залізний замок, кільце (можливо, ланка ланцюга) з невеликим мідним хрестиком, пружинні щипці; предмети різного призначення: три уламка дзвону з листяним орнаментом, невеликий плавильний тигель, уламок товстої плитки темно-зеленої смальти¹⁷. Надійшли також предмети, виявлені при розкопках в Китаєве, Пронівщині, Виті Литовській.

1913 р. музейні колекції розмістили в Педагогічному музеї¹⁸ (сучасна адреса — вул. Володимирська, 57), де було виділено терміном до травня 1916 р. частину приміщень бібліотеки. Вітрин не вистачало, тому довелося речі поставити на кількох полицях. Система розміщення колекцій — за місцем знахідки¹⁹. Хранитель вважав за потрібне підготувати каталог колекцій, а після відкриття — сповіщення в місцях діяльності товариства про присилання до музею старовинних речей.

3 березня 1914 р. Рада товариства присвоїла закладу назву — Музей Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва²⁰. Музейна збірка за своїм змістом певною мірою дублювала археологічні колекції Київського художньо-промислового і наукового музею, але була значно меншою за кількістю одиниць зберігання. Вона містила зразки археологічних культур з первісних стоянок на Виті Литовській і Почайні, колекції орнаментованих і не орнаментованих черепків, кремінних знарядь, кісток тварин. Первісні культури були представлені також знахідками з досліджених курганів: керамікою, предметами побуту, прикрасами, мушлями,

предметами ритуалу, глиняними статуетками, уламками гранітних сокир, залізними цвяхами, двома залізними бойовими сокирами, кількома черепами і кістяками. До складу колекцій давньоруської доби входила велика кількість старожитностей: залишки тканин, колти, сережки, каблучки, зброя, мозаїка, емаль, смальта, посуд цілий і в черепках, частини скляних браслетів, скло різної форми і техніки виготовлення, хрести, енколпіони, багато шиферних пряслиць, у тому числі з написами та символами. До пізнішої епохи належали предмети побуту, зброя, кераміка з орнаментами і поливою, велика кількість кахель. Після впорядкування щоденників і креслень розкопок їх передавали до музею, надходили і плани та розрізи найбільш цікавих споруд, а також фотографії розкопок²¹. Серед інших предметів — план Києва 1806 р.; зброя: бінокль польовий, шпаги ХІХ ст., палаш ХVІІІ ст.

28 травня 1914 р. музей поповнився давньоруським скарбом з вул. Трьохсвятительської, 14 в Києві, переданий власницею садиби Т. Давидовою. До його складу входили два парні золоті колти з перегородчастою емаллю, на їх лицьовому боці — Сирин, на звороті — хрест у колі; дві золоті сережки київського типу різних розмірів; три золоті різні сережки київського типу на намистинах по вісім кружків, у кожному по трикутнику з рельєфної зерні, між кружками — горельєфні хрестики з п'яти зерен кожний; одна золота сережка київського типу, орнаментом в якій служить зображення рівнокінцевого хреста, кінця якого розширені й заокруглені; дві непарні золоті сережки київського типу; мідний енколпіон, один срібний витий браслет з орнаментованими кінцями (складався з чотирьох фрагментів)²².

У тому ж році до музею надійшли знахідки з поховання в с. Тирлівка Гайсинського повіту (тепер район Вінницької обл.): уламок залізного меча, сльозниця зі скла, теракотова посудина і каблучка зі склоподібної маси. Було передано і весь речовий матеріал, зібраний під час спостережень за будівельними роботами в історичному ядрі Києва та на його околицях. Матеріал супроводжувався точним зазначення місця і часу їх знайдення, позаміські речі — детальними щоденниками розкопок. Серед надходжень 1914 р.: бойові сокири різних епох, «тисячниця» з пров. Десятинного, в якій було понад 500 трифунтових гарматних ядер; зливки свинцю для військових цілей, велика кількість кремінних виробів (стріли, скребачки тощо), первісна кераміка з орнаментом, інвентар курганних поховань (буси зі срібла, сердоліку, гірського кришталю, бурштину, мастики та фінікійського скла, скроневі кільця із срібла та бронзи).

Потрапили до музею і матеріали, знайдені під час розкопок фундаменту давньоруського палацу навпроти будинку № 6 у цьому ж провулку: невеликий скарб, що складався з чотирьох електрових гривень, і фрагменти

трьох скляних арабських посудин-стаканів з виконаними на них золотом і кіновар'ю фігурами царя і двох цариць з німбами над головами. Жінки були зображені з малими віялами, чоловік — з мечем. На одному стакані містилися зображення святих. В центрі — святий на троні, обабіч — святі, одягнені в розкішні золоті облачення. Одна з посудин — східна, дві інші — грецькі. Серед знахідок — нижні частини ще двох подібних судин, але без фігур, узор на них частково розписний, частково рельєфний; осколки подібної ж судини (роздавлені гривнями київського типу, що були в них); срібні монетні гривні київського типу. Поряд було знайдено срібну печатку — пластинку з ручкою. На пластинці — напис, з якого читалося лише «Александр», інше слово — нерозбірливе. У тому ж році в провулку знайшли старовинні чавунні ядра²³. Незважаючи на те, що кількість археологічних колекцій була невеликою, всі речі мали наукову цінність, тому що було точно відомо, на якому місці, коли і ким їх було знайдено.

1915 р. О. Турчанинова пожертвувала музею венеціанську підвіску із зображенням Христа на престолі, на звороті — св. Марка і дожа Дандоло, імовірно, Генріха, учасника четвертого хрестового походу на початку XIII ст.; підвіску з фініфтю; мідний наперсний хрест учасника Севастопольської кампанії; верхню частину по міді позолоченого штампа із зображенням погруддя імператриці Катерини II²⁴.

Почесний голова товариства Ф. Трепов запропонував зібрати в Києві якомога повнішу збірку портретів намісників і генерал-губернаторів Південно-Західного краю. В лютому 1914 р. О. Мердер звернувся з цього питання в Кам'янець-Подільський до князя В. Баратова, який зібрав світлин й скляні негативи з портретами майже всіх генерал-губернаторів Південно-Західного краю, починаючи з 1861 р. Власник виявив готовність надати негативи для перезйомки²⁵. Врешті-решт товариство придбало або отримало в подарунок низку портретів, для яких зробило власним коштом рами: генерал-ад'ютанта О. Безака, генерал-прокурора О. Беклешова, генерал-ад'ютанта Д. Бібікова, князя І. Васильчикова, камергера О. Гірса, генерал-ад'ютантів М. Драгомирова, О. Дрентельна, князя О. Дондукова-Корсакова, графа О. Ігнат'єва, академіка В. Іконникова, генерал-ад'ютанта М. Клейгельса, графа М. Кречетникова, першого голови товариства — єпископа Чигиринського Павла (Преображенського), графа П. Рум'янцева-Задунайського, шталмейстера М. Суковкіна, генерал-ад'ютантів В. Сухомлинова і Ф. Трепова, генерала від інфантерії Т. Тутолміна, генерал-ад'ютанта М. Черткова, графа В. Шереметєва²⁶.

З початком Першої світової війни завідувач будинком Педагогічного музею запропонував товариству звільнити приміщення, яке призначалося для вчительок шкіл Галичини. О. Ертель відчайдушно намагався врятувати

музейні колекції. Він писав голові Ради, що переміщення загрожує змішанням речей, зникненням, псуванню, втратою їх наукового значення. Але питання вирішити не вдалося за браком приміщень у місті. В жовтні 1915 р. О. Ертель перевіз упаковані в ящики колекції у власну квартиру на вул. Рейтарській, 30 (будинок не зберігся). Окремі речі розмістили на квартирі О. Мердера (вул. Шовковична, 22; не зберігся), в пансіоні Є. Левашової (вул. Володимирська, 54; нині займає Президія НАН України) та в Педагогічному музеї²⁷. У фонді товариства зберігся лист дружини О. Ертеля до О. Мердера від 18 вересня 1916 р. з проханням забрати речі з квартири. У жовтні 1916 р. Києво-Печерська лавра погодилася розташувати експонати у Великій лаврській дзвіниці, куди їх було перевезено 1917 р.²⁸

31 березня 1918 р. відбулось екстрене засідання Ради товариства в приміщенні Київського художньо-промислового і наукового музею, на якому обговорювалася доля музейної збірки. На ньому були присутні: директор міського музею М. Біляшівський і архітектор К. Іваницький; члени Ради: С. Дроздов, Ю. Кулаковський, В. Леонтович, О. Мердер, В. Обремський, М. Пахаревський, В. Пещанський, Д. Туткевич і В. Щербина. Міський музей запропонував перевезти ящики в його будинок, на що присутні погодились²⁹.

17 лютого 1919 р. М. Біляшівський прийняв до Київського художньо-промислового і наукового музею від Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (передавав О. Мердер) два золоті колти з перегородчастою емаллю (зі скарбу на вул. Трьохсвятительської); дві золоті сережки київського типу; дві скляні судини з фігурами, виконаними кіновар'ю і золотом; осколки третьої судини; три срібні монетні гривні; дерев'яний хрест; металевий хрест зі стеклами XIX ст.; табличку з хрестиком, візантійською монетою (загалом п'ять предметів); скляну пляшку з підвалу Київської ратуші; рейтарський палаш; якутський ніж. 19 лютого 1919 р. хранитель археологічного відділу музею В. Козловська прийняла додатково золоту дужку одного з колтів; нижню частину скляної судини, прикрашеної орнаментом кіновар'ю; кривий східний ніж³⁰.

1920 р. музейні колекції Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва було передано Українському науковому товариству в Києві. На засіданні секції мистецтв УНТ 22 лютого 1920 р. було ухвалено прийняти музей і бібліотеку товариства охорони пам'яток, запросивши членів товариства до розбирання колекцій; залишити за колекціями надані їм імена й прізвища збирачів й жертводавців³¹.

Товариство опікувалося збереженням пам'яток музейного значення і в інших регіонах. 1911 р. киянин М. Фореггер фон Грейфентурич описав товариству свої враження від огляду музею Луцького Хрестоздвиженського

братства. Він повідомив, що недавно музей розмістили в окремій кімнаті при богадільні, дерев'яний будинок якої розташований поза огорожею колишнього костюлу Бернардинського ордена, перетвореного на православний собор. Діяльну участь у справах музею брав товариш голови Луцького окружного суду К. Богуславський, який супроводив кожний предмет приблизним описом і зазначенням місця його надходження. Музей, за свідченням кореспондента, перебував у вкрай незадовільному стані. Чотири портрети уніатських єпископів висіли в холодному коридорі, фарба осипалася, полотно і рами були прибиті цвяхами до стіни, перебували у небезпеці ікони, що висіли біля груби. Колекції не були впорядковані за певною системою. Листи і грамоти єпископів вкладено в затісний конверт, в місцях згинів папір почав обсіпатись. У складі збірки — рукописне Євангеліє XVII ст., плани і рисунки церков, хрести. Під сходами в соборі — дерев'яні, позолочені і пофарбовані статуї євангелістів, які ніким не охоронялися.

У травні 1912 р. Київське товариство охорони пам'яток направило лист за підписом голови Ради — київського губернатора О. Гірса до Луцького православного братства, в якому просило повідомити, які міри приймаються ним з популяризації, опису й каталогізації майна музею та охорони скульптур євангелістів — решток оздобу Бернардинського костюлу. У листі підкреслювалося, що це пам'ятки церковного мистецтва, тому вимагають шанобливого до них ставлення власників, товариства і держави. Голова Луцько-Дубненського з'їзду мирових посередників В. Дубиненко повідомив О. Гірсу, що на другий день після одержання від нього листа чотири різьблені дерев'яні статуї євангелістів перенесено в окреме приміщення³².

Товариство охорони пам'яток виступило ініціатором створення Київського єпархіального церковно-археологічного музею, який планували розмістити на нижньому поверсі будинку митрополита на території колишнього Софійського кафедрального монастиря. Ідею створення такого музею плекав ще перший голова товариства — єпископ Павло (Преображенський), який був занепокоєний тим, що церкви (головним чином, сільські), в яких зберігається багато церковних старожитностей, не завжди ставляться до них належним чином. Доведені до злиднів, вони продають речі, що мають велику історичну та наукову цінність: ікони, облачення та ін. Церковні речі гниють у сирих підвалах і дзвіницях. Владика мав намір зібрати всі цінні предмети, які вже вийшли з ужитку, й помістити їх в митрополичому будинку або в Києво-Печерській лаврі. Він звертався з цього питання до митрополита Флавіана (Городецького), який поставився прихильно до його пропозицій³³.

Причини, чому товариство переймалось організацією такого музею, полягали в тому, що Церковно-археологічний музей при Київській духовній

академії був переповнений, а предмети церковного вжитку, що мали значну цінність, швидко зникали (ікони, начиння, книги, облачення) або потрапляли в руки скупників і приватних колекціонерів. Багато їх можна було зібрати в старих церквах³⁴. 24 жовтня 1912 р. О. Гірс написав доповідну записку митрополиту Флавіану (Городецькому), в якій виклав думку Ради товариства, що пам'ятки, зокрема і церковної старовини, гинуть через дві головні причини: 1) незадовільний існуючий порядок зберігання пам'яток, який має бути докорінно змінений; 2) можливість легкого і безконтрольного переходу пам'яток старовини з місць зберігання в сторонні руки шляхом продажу, обміну тощо³⁵. Рада товариства пропонувала створити спеціальний музей, де мали зосереджуватись усі старовинні церковні предмети і де під наглядом досвідчених людей їх би зберігали, розподіляли за групами і робили доступними для огляду і вивчення. Пропонувалося відвести під музей частину Києво-Софійського митрополичого будинку, який переважно пустував. Важливо й те, що сам будинок був пам'яткою старовини і підлягав охороні. До того ж він розташовувався в центрі міста³⁶.

Ідею було реалізовано певною мірою 1919 р. Член Софійського комітету УАН, мистецтвознавець Г. Лукомський та його помічники створили музей собору Святої Софії, який розміщувався в будинку митрополита. Тут було зібрано рештки колон, капітелей, уламки плит, мозаїк, які до того безладно валялись у хрещальні. В окремих вітринах експонувалися фрагменти всіх п'яти шарів підлоги, фотографії, креслення, малюнки, книжки та інші матеріали, що стосувалися історії собору. Планувалося розгорнути на базі цього музею Всеукраїнський музей історії релігійного культу³⁷. Вцілілі колекції музею ввійшли до збірки Софійського архітектурно-історичного заповідника, організованого 1934 р.³⁸

У квітні 1916 р. Московське археологічне товариство звернулося до Київського товариства охорони пам'яток з приводу опублікованої ним кореспонденції в «Московском листке» від 17 березня, в якій йшлося, що 1915 р. за розпорядженням митрополита Київського Флавіана (Городецького) з Києво-Печерської лаври і Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря було передано Державному банку на потреби війни 43 пуда старовинного срібного посуду, з якого 40 виробів уже переплавлено. Московське товариство просило повідомити, чи відомо Київському товариству про цей випадок «розкрадання» старожитностей і чи були запрошені його члени для огляду та відбору речей, що передавалися на сплав. Пропонувалося надалі фотографувати такі речі. В липні 1916 р. Ф. Титов повідомив, що всі монети перед передачею в банк були сфотографовані лаврським фотографом, світлини зберігаються в Лаврській ризниці, тому слід спростувати повідомлення в газетах про передачу стародавніх речей.

Він розмовляв з єпископом Чигиринським Никодимом (Кротковим) — настоятелем Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря та архімандритом Амвросієм (Булгаковим) — намісником Лаври і дивився документи в справі пожертвування золотих і срібних речей. Свято-Михайлівський монастир взагалі не жертвував такого посуду, а передав понад 3 пуда срібла різної проби у 18 шматках, а також фрагменти старого начиння та ветхого облачення. Відбір був зроблений за вказівкою місцевих археологів з числа членів Церковно-археологічного товариства. Цінні археологічні облачення, навіть стародавні та старі, зберігаються, як і раніше, в ризниці. Києво-Печерська лавра передала 22 золоті медалі, 96 золотих монет і 7 злитків золота, а також 45 пудів 37 фунтів 62 золотих срібла різної проби, переважно лому іконних риз, 65 пудів потертої мідної монети. У відділ ручної зброї Київського артилерійського складу передано 247 пудів 5 фунтів червоної міді, 165 пудів 10 фунтів жовтої міді та 31 пуд 30 фунтів цинку³⁹.

Отже, діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження пам'яток музейного значення була спрямована головним чином на розбудову власного музею, що було зумовлено проведенням археологічних розкопок та розвідок у Києві та на його околицях, організацією спостережень за земляними роботами під час будівництва нових споруд та прокладання вулиць, під час яких знаходили значну кількість археологічних пам'яток. Основою музейного зібрання були археологічні колекції. Лише незначну частину музейних предметів складали закуплені та подаровані речі, а також матеріали з інших регіонів Наддніпрянської України. Виходячи з усталених ознак класифікації музеїв у сучасній музеології⁴⁰, за змістом своїх колекцій музей мав перспективу перетворитися на археологічний заклад у профільній групі історичних музеїв, за масштабом діяльності — на крайовий. За приналежністю він був громадським культурним закладом.

У музеї було впроваджено систематизацію археологічних колекцій за місцем їх виявлення. Їх наукова цінність забезпечувалася насамперед тим, що всі знахідки супроводжували щоденники та креслення розкопок або документи, в яких було зафіксовано місце та обставини виявлення речей. Крім того, колекціям присвоювались імена збирачів та дарувальників. Таким чином, музейні предмети були атрибутовані, паспортизовані і класифіковані. Планувалося скласти й опублікувати каталог колекцій.

Музей зберіг для української культури невелику за чисельністю, але вельми цінну збірку археологічних музейних пам'яток. В їх числі — давньоруський скарб з вул. Трьохсвятительської, 14; речі зі Звіринецьких печер та інші матеріали, які сьогодні зберігаються в кількох київських музеях та в Ермітажі в Санкт-Петербурзі. Разом з тим, до музею потрапляли випадкові

речі, в основному, шляхом подарунків. Непрофільною для нього була і колекція портретів вищих посадових осіб краю та голів товариства охорони пам'яток. Все це мало наслідком дублювання за змістом деяких колекцій Київського художньо-промислового і наукового музею.

Музей не мав власного приміщення, тому не побудував відкритої для публічного огляду експозиції. Його збірка мала скоріш науковий характер й була доступна обмеженому колу осіб.

Другим напрямом музейної діяльності товариства було прагнення зберегти в інших регіонах країни предмети музейного значення, про небезпеку яким повідомляли кореспонденти з місць; третім — врятувати церковні старожитності, якими володіли українські храми та монастирі та не завжди цінували їх історичну, наукову та мистецьку вартість. Тому члени товариства намагалися заснувати єпархіальний церковний музей. Він мав зберігати православні старожитності, що перебували в церковному вжитку на території України, й цінності з ризниць українських храмів.

¹ Каманин И. Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость). — К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1914. — 168 с.

² Эртель А. Древние пещеры на Зверинце в Киеве. — К., 1913. — 46 с.

³ Гирич І. Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва // Пам'ятки України. — 1988. — № 3. — С. 58–59.

⁴ Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. — К., 1995. — 448 с.; Його ж. Нариси з історії українського пам'яткознавства. — К., 2002. — 204 с.

⁵ Григор'єва Т., Денисенко Г. З історії збереження історико-культурної спадщини України: діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». — К., 1993. — Т. 3. Історія. — С. 115–122.

⁶ Кот С. Витоки: з передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Пам'ятки України: історія і культура. — 2005. — № 2. — С. 128–139.

⁷ Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. — К., 1995. — Ч. I. 1917 р. — середина 1920-х рр. — 280 с.

⁸ Ассєв Ю., Веселова О., Єжов В. та ін. Київ з околицею // Київ: Енцикл. вид. — К., 1999. — Кн. 1, ч. 1: А–Л / Редкол. тому: відп. ред. П. Тронько та ін.; упоряд.: В. Горбик, М. Кіпоренко, Л. Федорова. — С. 7–136.

⁹ Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К., 2007. — 336 с.

¹⁰ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження / Відповід. ред. В. Горбик. — К., 1998. — 399 с.

¹¹ Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. — К., 2005. — Ч. 1. — 351 с.; Ч. 2. — 346 с.

¹² *Воронцова О.А.* З історії дослідження Звіринецьких печер у Києві // Український історичний журнал. — 1995. — № 5. — С. 120–126; *Її ж.* З історії київського Звіринця // Українська культурна спадщина XVII–XX ст. 36. статей. — К., 1995. — С. 32–54; *Її ж.* Історія «Звіринецької справи» // Питання культурології. Міжвідомчий збірник. — К., 1994. — № 12. — С. 44–51; *Її ж.* Дослідження та відродження середньовічної пам'ятки історії та культури України — Звіринецького печерного комплексу у Києві: дис... канд. іст. наук: 17.00.01А / Київський держ. ін-т культури. — К., 1996. — 150 с.

¹³ *Гаврилюк С.В.* Вивчення й збереження волинських старожитностей Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва // Питання історії України: Збірник наукових статей. — Чернівці, 1998. — Т. 2. — С. 279–290.

¹⁴ Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. — К., 1910. — С. 3.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 107, 114, 158.

¹⁶ Там само. — Арк. 134.

¹⁷ Там само. — Арк. 130.

¹⁸ Там само. — Арк. 118, 119.

¹⁹ Там само. — Спр. 26. — Арк. 17.

²⁰ Там само. — Спр. 3. — Арк. 185.

²¹ Там само. — Арк. 172–179.

²² Там само. — Спр. 26. — Арк. 36.

²³ Там само. — Спр. 3. — Арк. 222–223.

²⁴ Там само. — Спр. 70. — Арк. 20.

²⁵ Там само. — Спр. 58. — Арк. 3–4.

²⁶ Там само. — Спр. 3. — Арк. 249, 261.

²⁷ Там само. — Спр. 23. — Арк. 33.

²⁸ Там само. — Спр. 4. — Арк. 31; Спр. 26. — Арк. 79, 81, 87, 89, 112.

²⁹ Там само. — Спр. 23. — Арк. 33.

³⁰ Там само. — Спр. 84. — Арк. 2–7.

³¹ Музей і бібліотека «Киевского общества охраны памятников старины и искусства» // Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства. — К., 1921. — № 1. — С. 161.

³² ЦДІАК України. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 51–52; Спр. 6. — Арк. 119, 122, 125–127.

³³ Там само. — Спр. 36. — Арк. 4–5.

³⁴ Там само. — Спр. 3. — Арк. 107, 116.

³⁵ Там само. — Спр. 36. — Арк. 1.

³⁶ Там само. — Спр. 36. — Арк. 1–3.

³⁷ *Нестуля О.* Вказ. пр. — С. 78–80.

³⁸ Софийский заповедник в Киеве: Фотопутеводитель. — К., 1978. — С. 20.

³⁹ ЦДІАК України. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 73. — Арк. 1–4.

⁴⁰ *Равикович Д.А.* Классификация музеев // Российская музейная энциклопедия. — М., 2001. — Т. 1. — С. 273.

НУМІЗМАТИКА

НОВІ ЗНАХІДКИ МОНЕТ XVI–XVIII ст. НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Досить об'ємним та різноманітним за географією карбування монет Західної Європи середніх номіналів є *скарб, знайдений 1997 р. у с. Іванковець* Городоцького району Хмельницької обл.¹ Скарб, що нараховує 4949 срібних та мідних монет, знайдено на приватному городі під час оранки землі.

Найстарішою монетою скарбу є шостак 1657 р. Яна II Казимира (1648–1668). Наймолодша монета за часом карбування — угорський драйпелькер 1760 р. Марії Терезії (1740–1780). Отже, час закладання скарбу датується початком 60-х років XVIII ст., коли Поділля ще перебувало в складі Речі Посполитої.

В Іванковецькому комплексі виявлено 337 срібних (6,76%) та 4612 мідних (93,24%) номіналів монет другої половини XVII–XVIII ст. На 337 срібних монет скарбу припадає 13 ортів, 5 тимфів (злотувок), 227 шостаків, 10 трояків, 81 потрійний крейцер і один півторак. Серед 13 ортів — дві монети 1658 р., часів карбування Яна II Казимира (1648–1668), 6 монет — бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма I (1640–1688): 1682 р., 1684 р. (2), 1685 р. (3) та 5 ортів 1698 р. (4) і 1699 р. (1) — Фрідріха III (1688–1701).

Тимфи, на яких майже стерті зображення, що свідчить про їх довготривале використання на грошовому ринку, відкарбовані за правління Яна II Казимира (1648–1668) і датуються 1663 р.(2), 1664 р. (2) і 1665 р.

Найбільш поширеною срібною монетою в Іванковецькому скарбі є шостаки (6 грошів) Речі Посполитої та Пруссії, яких нараховується 227 одиниць (67,76%). Хронологічно 217 шостаків (95,5%) відносяться до другої половини XVII ст. (1657–1699) та 10 (4,5%) — до середини XVIII ст. (1701–1755). 82 шостаки (36,1%) відкарбовано за Яна II Казимира (1648–1668), 55 (24,2%) — за Яна III Собеського (1676–1696), один шостак (0,44%) 1755 р. — за Августа III (1733–1763). У скарбі нараховується 90 (39,7%) шостаків пруських правителів, з яких 77 — герцога Фрідріха Вільгельма I (1640–1688), 5 — герцога Фрідріха III (1688–1701), 4 — короля Фрідріха I (1701–1713), 4 — короля Фрідріха Вільгельма I (1713–1740).

У скарбі наявні 9 трояків: 6 монет короля Угорщини Леопольда I (1658–1705), один — короля Пруссії Фрідріха Вільгельма I (1713–1740), трояк

1695 р. — герцога Фрідріха III (1688–1701), трояк 1706 р. — короля Фрідріха I (1701–1713).

Починаючи з кінця XVII ст. на подільський ринок швидко проникають потрійні крейцери Австрії, Чехії, Пруссії та Баварії, про що яскраво свідчать 81 срібна монета Іванковецького скарбу. Найбільше потрійних крейцерів належать емісіям Баварії. У скарбі їх зберігається 67 штук (82,7%). Це 22 монети Максиміліана Емануїла (1679–1726): 1690 р.(2), 1691 р.(1), 1702 р. (11), 1705 р. (1), 1715 р. (3), 1717 р. (3), 1718 р. (3), 1719 р. (2), 1721 р. (4), 1724 р. (1), 1725 (1); 44 монети Карла VIII Альбрехта (1726–1745): 1727 р. (3), 1728 р. (2), 1730 р. (2), 1732 р. (2), 1733 р. (4), 1734 р. (2), 1736 р. (25), 1737 р. (3), 1740 р. (1); один потрійний крейцер 1745 р. Максиміліана Йосипа (1745–1760).

Австрійські обігові гроші репрезентують срібні потрійні крейцери, переважно богемського карбування часів, коли частина теренів Чехії перебувала у складі Австрійської імперії. 5 монет були відкарбовані у Австрії. Це монети Йосипа I (1705–1711): 1707 р. (3), 1709 р. (2).

У скарбі також виявлено 8 потрійних крейцерів королівства Богемії: 1697 р. (1), 1704 р. (1) — часів Леопольда I (1658–1705); 1705 р. (1), 1707 р. (1), 1711 р. (2) — Йосипа I (1705–1711); 1715 р. (1), 1727 р. (1) — Карла (1712–1727). У скарбі виявлено лише один потрійний крейцер Пруссії 1695 р. — герцога Фрідріха III (1688–1701).

Якість збереження атрибутованих монет досить висока, що дозволяє більш детально розглянути зображені на них герби, роки карбування, легенди, імена правителів, прослідкувати прогрес тогочасної техніки машинного карбування.

Отже, Іванковецький скарб 1997 р. засвідчує про надзвичайно широкий асортимент грошового ринку Подільського регіону у 1657–1860 рр., на якому переважають монети Речі Посполитої, Австрії, Пруссії, Богемії.

Серед мідних солідів Яна II Казимира (1648–1668), яких у скарбі виявлено до 4 кг, більшість складають емісії Польщі. Понад третини боратинок у скарбі є досить потертими, на яких у певній мірі все ж збереглися зображення. Серед боратинок виявлено 2 мідних соліди 1753 р. часів Августа III (1733–1763), із цікавим надкарбуванням у вигляді літери «х». Що означає цей знак поки-що встановити не вдалося.

Не менш цікавим за Іванковецький комплекс, є *Білківський скарб* — 88 срібних монет, знайдених 2004 р. у с. Білки Гусятинського району Тернопільської обл., що на правому березі р. Збруч². У скарбі — 40 срібних талерів Іспанських Нідерландів та Голландської республіки 1622–1683 рр., один срібний флорин (2/3 талера) 1637 р. Іспанських Нідерландів часів Фердинанда III (1637–1657), 5 півталерів 1643 р. Овересселя і 1668 р.

Вестфалії, один тимф 1663 р. Яна II Казимира (1648–1668), 3 орти 1622 р. Сигізмунда III (1587–1632), три шостаки 1626 р. Сигізмунда III (1587–1632) і один шостак 1680 р. Яна III Собеського (1676–1796).

Білівський скарб срібних західноєвропейських монет. 2004 р.
(с. Білки Гусятинського району Тернопільської області)

Серед дрібних номіналів монет переважають півтораки та драйпелькери Речі Посполитої, Швеції та Пруссії, відповідно: 13 штук 1622–1623 рр. Сигізмунда III (1587–1632), 5 штук 1624–1633 рр. Густава II Адольфа (1621–1632) та Христини (1632–1654), один драйпелькер Пруссії 1624 р. Фрідріха Вільгельма I (1640–1688).

З'ясовано, що найстарішою монетою скарбу є талер (патагон) Брабанту 1620 р. Альберта та Ізабелли (1599–1621) вагою 27,9 г, а наймолодшою монетою — левковий талер 1683 р. м. Кампена вагою 27 г. Особливість даного скарбу полягає в тому, що, по-перше, у ньому містяться тільки голландські талери,

переважно левкові. По-друге, у знахідці зовсім відсутні трояки і наявний тільки один гріш. По-третє, майже всі монети скарбу досить потерті, що свідчить про їх інтенсивне та довготривале використання на грошовому ринку Західного Поділля та деінде.

Одним із останніх скарбів, які збереглися в повному обсязі, є *скарб із с. Сатанівська Слобідка* Городецького р-ну Хмельницької обл. Скарб, який містить 500 срібних європейських монет, було виявлено на пагорбі за селом у червні 2007 р. поблизу коріння старого дерева³.

Найстарішою монетою скарбу є два німецьких крейцери 1593 р., наймолодшою — три крейцери 1621 р. Період накопичення скарбу становить 28 років. У скарбі переважають півтораки Речі Посполитої 1614–1619 рр. часів правління короля Сигізмунда III (1587–1632) — 250 екземплярів (50%), серед яких 20 відкарбовано на Краківському монетному дворі, близько 220 драйпелькерів (45%) різних німецьких держав та земель Священної Римської імперії, переважно часів правління Карла I.

У скарбі також наявні один гріш 1597 р., один півторака 1616 р. (Рига), 3 крейцери (8 штук) та 3 голландських орти (1/4 талера) Сигізмунда III (1587–1632).

Найбільшою цінністю знахідки є 8 талерів, переважно ріксдаальдерів, зокрема, Західної Фризії 1620 р. (4 екз.), Бельгії 1620 р. (1 екз.), Утрехта 1620 р. (2 екз.) та один талер Гердера 1620 р. Знайдений скарб, гадаємо, міг належати місцевому чи іноземному купцеві, що у такий спосіб утаємничив свої грошові накопичення, а потім, в силу якихось незалежних від нього причин, не повернувся на місце схованки коштовного скарбу.

Скарб срібних західноєвропейських монет XVI–XVII ст. 2007 р. (с. Сатанівська Слобода Городоцького району Хмельницької області)

Отже, розглянуті нововиявлені скарби яскраво характеризують грошовий обіг на Поділлі, коли його землі перебували у складі Речі Посполитої, де в обігу переважали емісії Іспанських Нідерландів, Голландської республіки, Речі Посполитої, прибалтійських володінь Швеції, Пруссії, Бранденбурга, Австрії та Угорщини. У скарбах відсутні монети Туреччини та Росії, що було характерно для всієї території Правобережної України у досліджуваний період.

Таким чином підтверджуються висновки, зроблені Є. Сіцінським та М. Котляром, а також автором публікації (досліджено понад 100 скарбів Поділля)⁴ про те, що в грошовому обігу Поділля, як і на більшості території України, у цей період переважали срібні монети середніх номіналів (орти, шостаки, трояки, півтораки, драйпелькери, гроші, півгроші, соліди). Але, на відміну від більшості скарбів, де були відсутні золоті дукати та срібні талери, у двох із трьох комплексів виявлено 48 срібних талерів, які становлять 0,92% від загальної кількості знайдених та атрибутованих монет (5200). Можна припустити, що у майбутньому джерельна база нумізматичних досліджень буде розширена наступними коштовними знахідками, як це сталося зараз.

¹ Авторський опис колекції Б. Кульчицького.

² Бакалець О.А. Монетні скарби XVII–XVIII ст. Хмельниччини // Хмельниччина. Дивокрай. Науково-краєзнавче видання. — 2006. — № 1–2. — С. 59–66.

³ *Його ж.* Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII–XVIII ст. (за письмовими та скарбовими джерелами). — Бар, 2009. — С. 71.

⁴ *Його ж.* Гроші та грошовий обіг на Поділлі в XVII–XVIII ст. (за скарбовими матеріалами 1844–2005 рр.) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XX Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 2005. — С. 95.

ПРАЗЬКІ ГРОШІ З КОНТРАМАРКАМИ-ГЕРБАМИ НІМЕЦЬКИХ МІСТ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Серед численних знахідок празьких грошів XV ст. привертають увагу скарби, які містили монети з надкарбованими контрамарками — гербами німецьких міст.

Знахідки контрамаркованих празьких грошів є досить рідкісними у Східній Європі.

Кілька таких грошів було знайдено у білоруських скарбах: у Вітебську, с. Михалки на Мозирщині та Підгір'я на Мінщині¹. Празький гріш Вацлава IV контрмаркований гербом м. Зоеста міститься у скарбі з с. Батеки на Смоленщині². Значна кількість контрамаркових празьких грошів була у складі відомого скарбу 1895 р. з с. Сезенкове на Переяславщині³.

До наукового обігу введено ще кілька подібних знахідок з Житомирщини (Скочинець, Коптевщина)⁴.

1924 р. в с. Скочинець (зараз — Брусилівського р-ну Житомирської обл.) було знайдено скарб — понад 230 празьких грошів в горщику. На 7 монетах містилися контрамарки. Контрамарка Регенсбурга (два перехрещені ключа) знаходилась на гроші вагою 2,61 г, а контрамарка Бамберга-на-Майні (зображення лева, що йде ліворуч) — на гроші вагою 2,41 г. Два гроша вагою 2,48 і 2,24 г мають контрамарки Зоеста; одна з монет — з подвоєною контрамаркою: два ключа з крапками, що стоять поруч. Гріш вагою 2,51 г із зображенням одноголового орла (орлиці(?)) не ідентифіковано однозначно дослідниками: він може належати містам Ротвейлю, Франкфурту-на-Майні, Донаувурту чи Нордлінгену. На двох монетах вагою 2,42 і 2,54 г контрамарки не було визначено.

На початку 1970-х років на Замковій горі в Києві знайдено празькі гроші — вірогідно, із скарбу, пов'язаного з Київським замком та у XIX ст. порушеного могильною ямою цвинтаря Флорівського монастиря. З 24 празьких грошів цього скарбу (що надійшли до Національного музею історії України) один карбовано від імені Карла I (1346–1378), 22 — Вацлава IV (1378–1419); ще один гріш, дуже затертий, вірогідно, також Вацлава IV. Серед монет Вацлава IV фіксуються гроші як перших періодів володарювання, так і монети, виготовлені (згідно з напрацюваннями чеських дослідників) після 1407 р.⁵ На 10 грошах Вацлава IV (1378–1419) є контрамарки німецьких міст. Один гріш вагою 2,45 г має контрамарку Аугсбурга — шишки пінії на

підставці⁶. Чотири монети вагою 2,31 г, 2,32 г, 2,38 г, 2,39 г мають контрамарку Ульма у вигляді закругленого наполовину гратчастого щита. На одному з грошів у ґратах щита — крапки. Гріш вагою 2,32 г, крім контрамарками Ульма, містить ще одну, невизначену, контрамарку. Отже, якість монети і її придатність до місцевого обігу засвідчили у двох містах. Дослідники вважають, що в Ульмі контрамаркування монет почалося 1428 р. Привертає увагу значна кількість варіацій як в зображенні гратчастого щита (герба Ульма), так і в розмірах самої контрамарки, що свідчить про надзвичайні масштаби контрамаркування у цьому місті. Такі празькі гроші забезпечували законним платіжним засобом величезну територію обігу — басейн Дунаю від Регенсбурга до Пасова⁷. Гріш вагою 2,57 г містить контрамарку Регенсбурга — два перехрещених ключа у круговому полі⁸. Гріш вагою 2,17 г має контрамарку Зальцбурга — зображення маленького (5,5 мм висотою) гостроконечного щита. Контрамаркування празьких грошів у Зальцбурзі почалося близько 1400 р., або після 1428 р. Причому маленькі контрамарки (як на київській монеті) — більш пізні⁹. На дуже потертому гроші вагою 2,34 г — контрамарка Нюрнберга: літера «N» в дзеркальному зображенні в круговому полі¹⁰. На монеті вагою 2,59 г — зображення лева у щиті. Подібні контрамарки дослідники відносять до Касселя¹¹. На гроші вагою 2,54 г — контрамарка із зображенням одноголового орла (орлиці) у великому закругленому щиті, яку Я. Гаскова відносить до невизначених. Але подібну контрамарку К. Кастелін пов'язує з м. Дортмунд у Вестфалії, Й. Смолік — з Франкфуртом-на-Майні, а В. Катц — з одним з міст Південної Німеччини¹².

Три контрамарковані празьких гроші Вацлава IV було знайдено 2000 р. у скарбі біля с. Томашівка Фастівського р-ну Київської обл. Всього тут знаходилося 65 цілих і 3 уламки празьких грошів, з яких один карбовано за Карла I (1346–1378), решта — за Вацлава IV (1378–1419). Монети Вацлава IV представлені як першими групами карбування, так і останніми, карбованими після 1405–1407 рр. Гріш вагою 2,28 г має контрамарку Регенсбурга — в круговому полі два перехрещених ключа. Монета вагою 2,52 г містить контрамарку Аугсбурга — зображення шишки пінії на підставці. На гроші вагою 2,22 г — контрамарка швабського союзу (п'ятипроменева зірка). Абсолютна більшість монет скарбу дуже стерті: напевно, тривалий час перебували в обігу¹³.

Проте, найбільша кількість гербів німецьких міст представлена на контрамарках скарбу 1895 р. з с. Сезенкова Баришівського р-ну Київської обл. З 183 монет за Вацлава IV (1378–1419) карбовано 138, одна — за Георгія Подебрада I (1458–1471), одна — за Владислава II (1471–1516), невизначених — 43. На 51 монеті містились контрамарки німецьких міст

Аугсбурга (3), Брауншвейга (1), Кемптона (2), Шторгарда (1), Регенсбурга (5), Бамберга (1), Зальцбурга (5), Шлетіштадена і Шторгарда (1), Гослара (2), Шлетіштадена (1), Хьокстера (2), Ульма (16), невизначених міст (17)¹⁴.

Свого часу М.Ф. Котляр звернув увагу на цей скарб, наголосивши на його надзвичайному для України характері¹⁵. Дійсно, на фоні величезної кількості знахідок празьких грошів контрамарковані монети становлять незначний відсоток.

Нові знахідки та аналіз старих дозволяють окреслити значення та хронологію обігу контрамаркованих празьких грошів в Україні і Східній Європі. Празькі гроші з німецькими контрамарками не розсіяні по всій території Східної Європи, а концентруються в кількох географічних регіонах. Одна частина знахідок тяжіє до міжріччя Верхнього Дніпра і Західної Двини у напрямку на Вітебськ і Смоленськ. Інша група таких знахідок концентрується в Середньому Подніпров'ї, навколо м. Києва. Саме ці міста є центрами транзитної торгівлі у Східній Європі у цей час, тут перехрещуються найважливіші європейські шляхи з півночі на південь і з заходу на схід¹⁶.

У трьох з дев'яти скарбів зафіксовано монети, карбовані після Гуситських війн і міжусобиць (1419–1457). Грошем Георгія Подебрада датується скарб з с. Михалки на Мозирщині. В Сезенківському скарбі на Переяславщині, де містилася найбільша кількість монет з німецькими контрамарками, один гріш карбовано за Георгія Подебрада, один — за Владислава II (1471–1516). У Підгорському скарбі з Мінщині разом з 222 празькими грошами знаходилися 224 литовські напівгроші початку XVI ст.

У цих знахідках абсолютна більшість празьких грошів дуже стерта, фіксується дуже мала кількість монет Карла I (1346–1378). Все це дозволяє датувати знахідки з контрамаркованими празькими грошами останніми десятиріччями XV — початком XVI ст. Знахідки контрамаркованих монет засвідчують основний напрямок поповнення монетної маси — німецькі землі. Компактність і концентрація контрамаркованих празьких грошів в скарбових комплексах у визначених регіонах дає підстави розглядати такі знахідки в контексті прямих контактів з німецькими землями. Дослідники наголошують на змінах в основних напрямках надходження основної європейської валюти середньовіччя — празьких грошів — після Гуситських війн. Торгові операції здійснюються в обхід Чехії через територію Німеччини¹⁷. Саме празькі гроші, які потрапили до німецьких земель протягом XV ст., слугували основним резервом для забезпечення монетного обігу східнослов'янських земель Великого князівства Литовського наприкінці XV — на початку XVI ст.

Зафіксовані в науковій літературі близько 80 контрамаркованих празьких грошів (табл. 1) не охоплюють всього комплексу таких монет в східно-

європейських знахідках, адже значна частина скарбового матеріалу не була точно визначена і досліджена. Але в цілому географія німецьких міст відповідає основним закономірностям в розповсюдженні контрамаркованих в німецьких землях празьких грошів. Основна кількість грошів має контрамарки Ульма (15), Регенсбурга (10), Аугсбурга (8) та Зальцбурга (6). На трьох грошах присутні контрамарки Зоеста. Міста Кемптен, Хьокстер, Гослар, Шлетіштаден, Шторгард, Бамберг, Нюрнберг, Кассель репрезентовані двома грошами з контрамарками, Швабський союз — однією монетою. Напевно, серед 18 невизначених контрамарок частина також належить Ульму, Зальцбургу, Регенсбургу чи Аугсбургу.

Таблиця 1

	Коптевщина	Сезенкове	Київ	Томашівка	Вітебск	Міхалки	Підгір'я	Батеки	Скочінець
Ульм	1	10	4	-	-	-	-	-	-
Зальцбург	-	5	1	-	-	-	-	-	-
Регенсбург	1	5	1	1	1	-	-	-	1
Аугсбург	-	3	1	1	2	-	1	-	-
Кемптен	-	2	-	-	-	-	-	-	-
Хьокстер	-	2	-	-	-	-	-	-	-
Гослар	-	2	-	-	-	-	-	-	-
Брауншвейг	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Шторгард	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Шторгард+ Шлетіштаден	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Шлетіштаден	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Бамберг	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Нюрнберг	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Кассель	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Швабський союз	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Зоест	-	-	-	-	-	-	-	1	2
Півд. Німеччина ?	-	-	1	-	-	-	-	-	1
?	-	17	1(?)	-	-	4	-	-	2

* До таблиці не включено 2 контрамаркування грошей (Ульма і Регенсбурга) зі скарбу с. Коптевщина.

Це відповідає загальним масштабам контрамаркування празьких грошів. За кількістю серед відомих більше ніж 200 контрамарок на празьких грошах

переважають знаки Ульма, Регенсбурга та Аугсбурга. Більшість празьких грошів з кількома контрамарками майже завжди мають герб одного з цих міст, хоча серед чеських і моравських знахідок монети з контрамарками Ульма значно поступаються іншим містам¹⁸. Контрамаркуванням майже виключно займалися міста і дуже рідко зустрічаються контрамарки церковних і світських володарів. Хоча в цілому період контрамаркування датується 1310–1510 рр., більшість грошів надкарбовано до 1428–1434 рр., після чого ця операція значно обмежувалася. Явище це характерне для Південної Німеччини, Вестфалії, Брауншвейга та Саксонії. Серед контрамарок на празьких грошах відсутні знаки міст Західної та Північної Німеччини¹⁹.

В німецьких землях празькі гроші надкарбовувались з метою надати їм законного статусу в грошовому обігу відповідних державних і територіальних формувань, продемонструвати якість і придатність монети для здійснення торгівельно-економічних операцій. Монети з гербами-знаками німецьких міст не свідчать про безпосередні зв'язки з усіма цими містами, але фіксують основні напрямки торгово-грошових відносин з найбільш розвинутими регіонами Південної Німеччини. Значення південнонімецьких міст Аугсбурга, Ульма, Нюрнберга та інших обумовлювалось їх надзвичайно вигідним географічним розташуванням на перехрещенні шляхів міжнародної транзитної торгівлі між Східною і Західною Європою. Саме у цих містах в XIV–XV ст. виникає одне з найбільш прогресивних суспільних явищ європейського середньовіччя — південнонімецькі торгові і торгово-промислові компанії²⁰.

¹ *Харламовіч П.* Празькі гроші ў беларускіх манетных скарбах // Інстытут Беларускае Культуры, Гістарычна-археалагічны зборнік. — Менск, 1927. — № 1. — С. 297. *Soboleva N.* Nálezů pražských grošů na území SSSR // Sborník Národního Muzea v Praze. — 1970. — XXIV. — № 3/4. — № 143, 144, 145; Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. — Мінск, 1993. — С. 473.

² *Рябцевіч В.* К вопросу о денежном обращении западнорусских земель в XIV–XV вв. // Нумизматика и сфрагистика. — К., 1965. — Вып. 2. — С. 132, № 34.

³ *Soboleva N.* Op. cit. — S. 226, № 143; *Суверс А.* Топографія кладов с пражскими грошами. — СПб., 1922. — С. 25, № 76; *Kotlar M.* Znaleziska monet XIV–XVII w. na obszarze Ukrainiskie SSR. — Wroclaw, 1975. — S. 60–61, № 204.

⁴ Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО). — Ф. 3806. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 173 (Автор щиро дякує завідувачці відділу Національного музею історії України З. Зразюк за надану інформацію); *Стародуб О.* Перша нумізматычна колекція Білоцерківського краєзнавчого музею (1924–

1935) // Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали дослідження (До десятиріччя центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва). — К., 2006. — С. 210–212 (У публікації автор не згадує про монети з контрамарками і наводить іншу кількість монет у скарбі); *Soboleva N.* Op. cit. — С. 210, № 58.

⁵ *Козубовский Г.* Клад пражских грошей с контрамарками из Киева // *Stratum plus.* — 1999. — № 6. — С. 153–155; *Козубовский Г., Строков А.* Новый клад пражских грошей из Киевской области // Девятая Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. — СПб. — 2001. — С. 188–189; *Vesely S.* Nález v Jarošově nad Nežárkou (Příspěvek k chronologii grošů Vaclava IV) // *Numismatický sborník.* — 1964. — VIII. — С. 32–35, 40–44.

⁶ *Katz V.* Kontramarky na pražských groších. — Praga, 1927. — С. 28, № 31; *Castelin K.* Kontramarky pražských grošů // *Numismaticke listy.* — 1962. — С. 76, № 16.

⁷ *Katz V.* Op. cit. — С. 28, № 31; *Castelin K.* Op. cit. — С. 90, № 189.

⁸ *Katz V.* Op. cit. — С. 46, № 71; *Castelin K.* Op. cit. — С. 87–88, № 144.

⁹ *Katz V.* Op. cit. — С. 44, № 34; *Castelin K.* Op. cit. — С. 88, № 147.

¹⁰ *Katz V.* Op. cit. — С. 23–27, № 13; *Castelin K.* Op. cit. — С. 84, № 113.

¹¹ *Castelin K.* Op. cit. — С. 80–81, № 65. *Smolík J.* PrAžské groše a jejich díly (1300–1547) / *Doplnili Karel Castelin a Ivo Pánek.* — Praga, 1971. — Tabl. V., № 70.

¹² *Hásková J.* Prážké groše (1300–1526). — Praga, 1991. — № 301; *Castelin K.* Op. cit. — № 31; *Katz V.* Op. cit. — С. 22–23.

¹³ *Козубовский Г., Строков А.* Указ. соч. — С. 188–189.

¹⁴ *Сиверс А.* Указ. соч. — С. 24–25, № 76; *Soboleva N.* Op. cit. — С. 226, № 143; *Kotlar M.* Op. cit. — С. 60–61, № 204.

¹⁵ *Котляр М.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971. — С. 95.

¹⁶ *Левко О.* Торговые связи Витебска в X–XVIII вв. — Минск, 1989. — С. 15–16, 48–53; *Тихомиров М.* Средневековая Россия на международных путях. — М., 1966. — С. 83, 39–40; *Івакін Г.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996. — С. 201; *Сидоренко О.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX–XVII ст.) — К., 1992. — С. 104; *Хорошкевич А.* Россия и мировые торговые пути конца XV в. // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. — М., 1972. — С. 36–37.

¹⁷ *Рябцевич В.* Указ. соч. — С. 123; *Флоровский А.* Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII ст.) — Прага, 1947. — Т. II. — С. 106.

¹⁸ *Šimek E.* Zur Würdigung der Bedeutung des Gegenstempels der Stadt Jihlava (Iglau) auf den Prager Groschen Wenzels IV // *Nummus et Historia.* — Warszawa, 1985. — С. 249.

¹⁹ *Соболева Н.* Обращение пражского гроша в Центральной Европе // Славяно-германские культурные связи и отношения. — М., 1969. — С. 82–84.

²⁰ *Савина Н.* Южнонемецкий капитал в странах Европы и испанских колониях в XVI в. — М., 1982. — С. 89–93, 106–108, 201–203; *Некрасов Ю.* Очерк из экономической истории Германии конца XV в. — начала XVI в. (По материалам южнонемецких торговых и торгово-промышленных компаний. Проблемы социально-экономической истории Германии и Австрии XV–XVI вв.) // Ученые записки Ленинградского ордена Трудового Красного Знамени государственного педагогического института им. А.И. Герцена. — Л., 1969. — Т. 449. — С. 42–43, 96–103.

ТАЄМНИЧІ «РУБЛИ ФРЯЖЬСКОГО СЕРЕБРА» ТА ІНШІ РУБЛІ
НА ТЕРИТОРІЇ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА (1388–1475)

*«Деякі (срібні варги-зливки — О. О.)
важать менше, а деякі більше, ніж
прийнято вважати»*

(Ф. Балдуччі Пеголотті, флорентійський фінансист, автор довідника «La Pratica della Mercatura: Практика торгівлі» (1333–1342))¹.

Враховуючи постійну потребу в об'єктивних критеріях для історико-економічних зіставлень, рублі та гривни як лічильно-вагові одиниці поставали актуальним предметом численних історико-нумізматичних досліджень (див. нижче, крім робіт автора, праці П. Бирні та Н. Руссева, М. Котляра, Л. Польового, В. Спаського, В. Яніна; І. Ністора, Е. Оберлендер-Тирновяну та ін.). Більше того, визначення цих одиниць має й політичне забарвлення: ряд румунських дослідників вважають «рубль» типовою західною монетною одиницею, лічильною маркою, де слов'янською є лише назва². Такий підхід значною мірою спрямовано на те, щоб відсікти закономірні зв'язки молдавської лічильної системи з Галицькою Руссю, частиною якої були пізніші молдавські території. Крім того, залишилися «білі плями», до найвідоміших із яких належать «фрязькі рублі», бо до цього часу невідомі їх характер (монетний чи зливковий), характеристики (ваги, розміри, проби) та конкретні відповідники. Розгляд цієї таємничої назви доцільно здійснити на основі молдавської документації та конкретних знахідок.

1. Вживання терміна «рубль» у молдавській документації. До термінів, які першими зафіксовані у молдавських документах, що опосередковано відносяться до Буковини, належить лічильний термін — **рубль** (від слов. *рубати?*), розповсюджений в XIV ст. на українських землях, що перебували під владою Великого князівства Литовського³. На думку М. Котляра, монетні гривни як «рублі литого срібра» продовжували залишатися у грошовому обігу Польщі, Литви та України аж до початку XV ст. поряд з іншим «литим срібром» — ймовірно, татарськими та північноруськими гривнами з близькою вагою⁴. Звернемося до молдавських документів та проаналізуємо випадки вживання терміна **рубль**, який

з'являвся в буковино-молдавських документах дещо частіше, ніж гривна (17 СВ). За даними автора та румунської дослідниці П. Станку⁵, термін «рубль» появився в 1415–1474 рр. аж у 20 внутрішньомолдавських записах. Сюди можна доплюсувати, за нашими даними, ще 11 випадків ужитку цього терміна в міжнародних документах 1384–1411 рр., значна частина яких стосується Буковини. У найдавнішій збереженій грамоті з канцелярії Петра Мушата, датованій 1 травня 1384 р.⁶, мова йде про доходи у рублях із ваги у Сереті, які воєвода Петро подарував міській церкві св. Іоанна Хрестителя. Дванадцять зважувань (очевидно, транзитного «східного» товару) коштували один рубль. Наступну групу найдавніших документів утворюють міждержавні записи 1387–88 та 1411 рр. про позику Польщі 3000 рублів (див. нижче) та «Оуставицтво» 1408 р. (див. нижче). Решта згадок стосуються, як правило, тогочасного внутрішньомолдавського життя.

За проаналізованим матеріалом, рубль та його половина, полтина, чи, за молдавськими документами, **полрубль**⁷, фігурував переважно з трьома типами означень: «рубли сребра», «рубли литого сребра», «рубли чистого сребра», а ще також: «рублі фряжского сребра» та «литовский рубли». Іншу якість срібла як матеріалу з Угорщини для монетного карбування у 1460 р. визначав термін «жженое сребро» (4 СВ)⁸.

Найпоширенішими типами означення серед згаданих були **«рубли литого сребра»** (4 СВ), **«рублі сребра»** (3 СВ) та **«рубли чистого сребра»** (8 СВ)⁹, які, як правило, стосувалися грошових штрафів і митних стягнень. Ці терміни, напевно, позначали певну кількість монетного срібла при визначенні розміру «завъзки» (штрафу у 50–60 рублів), коли хто «зачне тажю чи будет суспоминати» по примиренні після сварки чи завершенні акту купівлі села, тобто при спробі оскаржити уже прийняте рішення тощо. Так, у 1415 р. «завъзка» — 50 рублів, а 8 лютого 1453 р. «завъзку» (штраф) було встановлено уже розміром у «60 рубли литого сребра»¹⁰. Згодом, щоб Марушка, дочка Івона Купчича, та Гроза, син Васка з Городника, не «суспоминали» сварку, 26 серпня 1474 р. (чи не найпізніший ужиток терміна!) ним назначили можливий штраф — 50 «рублів сребра»¹¹. Загалом суми штрафів, указані в рублях, як правило, кратні десяти: 10, 30, 50, 60, 80, 100. Зазначимо при цьому, що якщо в Україні монетні гривни **«рубли литого сребра»**, позначаючи, ймовірно, вагові срібні зливки, вживалися до початку XV ст., то в Молдові «литі» рублі фіксуються аж до 1474 р., засвідчуючи цим певну архаїчність молдавського грошового ринку¹².

Іншою звичною сферою вжитку цього терміна була виплата селянами 10 рублів штрафу за ловлю риби чи рубку лісу в монастирських володіннях¹³. Вищі державні службовці мали платити штраф 10 чи 30 рублів при невиконанні розпоряджень правителя¹⁴.

Крім того, у рублях оплачувалися мита за вагові товари. Так, за 12 кантарів вагового товару (1к = 39 кг) вносилося мито в «рублях сребра» як за ваговий товар (на відміну від штучних, «крамних», що оцінювалися в гривнях). Уважний перегляд торгових грамот від 1408 та 1460 рр., де цей термін фіксується відповідно по чотири та три рази, демонструє й інші, територіальні преференції щодо ужитку цього терміна: *«до татарскои сторони, от дванадесят кантари що сѣ важит оу Сочавѣ один роубль сребра, ... а оу Билом городѣ пол. роубли сребра»*. Це дозволяє припустити — за аналогією з львівською гривнею — надходження рубля як розрахункової форми з півдня (чи у вигляді соума від татар чи соммо від генуезців)¹⁵.

«Жженое» срібло або виплавлене на рудниках срібло стає у 1440–1460-х роках бажаним товаром, що підтверджує ряд документів 1440, 1448, 1452, 1460 рр. Коли Петро Арон дає розпорядження, щоб «ливовчане» *«имоуть сами приносити сребро жеженое отъ Оугорг... а мы абыхомъ коупили готовыми пинязми»*¹⁶, то він має на увазі потребу придбати монетне срібло для карбування своїх грошів, якими йому вигідніше розрахуватися за придбаний товар. Це ж повторив у привілеї від 3 липня 1460 р. і Стефан III, який потребував «сребро женое от Оугор» для карбування власної якісної монети. Отже, карбування монет поклало край функціонуванню гривень.

У міждержавних боргових договорах з'являлися національні означення, наприклад «литовски рубли», «рублі фряжського сребра» (див. наступні записи від 1388 та 1411 рр.). Аналіз цих записів, хоч і підтверджує попередні свідчення про функціонування срібних монетних гривень у Молдові, проте не дає підстави для однозначного висвітлення проблеми. Розглянемо ці випадки вживання та їх можливу інтерпретацію.

27 січня 1388 р. польський король Владислав Ягайло мав позичити у свого васала та родича молдавського воєводи Петра Мушата 4000 «рублі фряжського сребра» на три роки. Листом від 10 лютого 1388 р. Петровоєвода підтвердив видачу для короля пану Варшавському «г (3000) тисяч фряжкого сребра, тѣмь вѣсомъ што есми почали давати от Луцки, а додали есми оу Сочавѣ оусѣхъ»¹⁷, тобто частину суми було видано в Луцьку, а решту додано в Сучаві, очевидно, не монетами, а на вагу срібними зливками¹⁸. Проте більше ніж через 20 років — у 1411 р. — ще не було виплачено 1000 рублів боргу. Тому польський король Владислав повторно пише борговий лист ще на два роки, в якому він дає у заставу Снятин і Коломию з усім Покуттям *«за одну тысячу рублевѣ фряжского сребра... Пак ли не будет фряжского сребра, а мы литовские рубли дамы а любо литое сребро. Пак ли не будет литого сребра, а мы заплатимы грошмы, по чем фряжское сребро идетъ ...»*¹⁹. За записом, що засвідчує 23-річну затримку з виплатою боргу, спостерігається зникнення з обігу «фряжського срібла», яке король

пропонує замінити чи литовськими рублями чи «литим сріблом», тобто іншими зливками-рублями чи монетами-півгрошами (на відповідну вартість). Цей запис, який засвідчив причину наступних численних молдавсько-польських конфліктів, повторює через 330 років румунською мовою літописець Г. Уреке²⁰.

Як бачимо, Владислав Ягайло, польський король литовського походження, пропонує розрахунок литовськими рублями. Вагові показники рубля литовського типу кінця XIII — першої половини XIV ст., як засвідчують 409 рублів-«ізроїв» з Грибиського скарбу з-під Вільнюса (1930), складала 105 г, а середня вага восьми литовських вагових (?) гривен — 192,457 г²¹. Незрозумілим залишається фрагмент тексту про «фрязьке» срібло. З аналізованого тексту можна припустити, що мова йде, ймовірно, не про карбовану монету (хоча не виключені, за заувагою М. Котляра²², генуезько-кримські аспри, що були в обігу на території Молдови та України), а відлите вагове срібло італійського (а враховуючи торговельні зв'язки, ймовірно, генуезького)²³ походження, тобто соммо.

2. Історія лічильно-вагової категорії. Для розуміння того, чим було це фрязьке срібло, якими були його вагові показники, зупинимось дещо детальніше на генезисі вагового поняття. Як доводять історико-лінгвістичні та нумізматичні дослідження, гривна першопочатково була срібною нашійною прикрасою (від праслав. грива-«шия»)²⁴. Вага²⁵ цих прикрас складала в VIII–IX ст. 68 (південно-східна, або київська) або 51 грам (північна вагова, або новгородська гривна XII–XIII ст.). Остання була вживана і в кратних величинах — 102 та 204 г у Скандинавії²⁶.

Що стосується **походження** цих гривен, то дослідники, враховуючи напрямок торговельних шляхів і найімовірніших торгових партнерів, припускають, що новгородська гривна має західноєвропейські «коріння», бо за своїми ваговими параметрами вона складала половину фунта Карла Великого (407,92 г), а 51 г — його 1/8²⁷. Менш імовірним поясненням може бути гіпотеза А. Зубка²⁸ про те, що це 1/8 вавілонської міни чи 10 сіклів, «запозичені слов'янами від скіфів у VII–V ст. до н.е.», бо дуже вже значна часова відстань між цими системами. Не менш малоімовірна думка Є. Плевако, польського дослідника, який вважає, що обидві гривни в 51 г та 68 г є безпосередньо двома та півтора унціями іранського фунта-ратля, вагою в 408 г. У якості аргумента на свою користь дослідник приводить чотирикратну величину північної гривни з Новгорода (51 г), яка не випадково, за його міркуванням, складала половину іранського ратля — 204 г²⁹. Вірнішим видається «візантійський слід» цих показників. Внаслідок торгових відносин між Київською Руссю та греками в X ст. установилося нове вагове співвідношення, за яким 12 гривень відповідало 5 візантійським

лібрам. Враховуючи це та інші співвідношення, В. Янін³⁰ установив, що ваговою одиницею на Русі стала половина важкої візантійської та римської лібри (327,456 г) вагою в 163,728 г (порівн. вагу київської гривни XIII–XIV ст.) і вагова гривна відповідала чотирьом монетно-лічильним гривнам — гривнам кун. Вивчивши за допомогою елементів лінгвістичного аналізу систему покарань у правовому збірнику Русі «Руська правда», він установив відношення лічильної «гривни кун» (68,22 г) до монет, які перебували в обігу Київської Русі, тобто знайшов їх обмінний курс. Саме В. Янін обґрунтовував вагу гривни в 68,22 г типовим двадцятковим слов'янським рахунком, за яким 20 римських денаріїв, розповсюджених на території Русі, вагою в 3,41 г, складала 68,22 г цієї прикраси. За розрахунком, 1 гривна кун дорівнювала 20 ногатам (арабським дирхемам вагою в 3,41 г) або 25 кунам (звичним дирхемам чи західноєвропейським денаріям вагою в 2,73 г), або 50 резанам (розрізаним половинкам дирхемів вагою в 1,36 г).

В XI–XIV ст. на території Русі практично припинився притік срібних монет (дирхемів і денаріїв) через вичерпування родовищ срібла в країнах Сходу. Більше того, економічне піднесення та поява заможних верств населення³¹, які могли дозволити собі великі покупки, призвело до обігу великих срібних зливків — гривен, більш зручних для перевезення та сплати значних грошових сум³², а також для переробки ювелірами. Монголо-татарська навала 1240–1260-х років посилила переплавляння залишків монети в інші великі зливки срібла для сплати данини³³, унаслідок чого на Русі виник так званий «безмонетний період», який меншою мірою стосувався її південно-західної частини (див. експедиції С. Пивоварова). Ці срібні вагові зливки, відомі під назвою гривни чи рублі, мають відмінні типи.

3. Типи гривень. Відомо, що в Ермітажі, Московському історичному та інших історичних музеях СНГ зберігаються більше півтора тисяч різно-типних зливків срібла чи гривен, що виконували свого часу функцію грошей (зокрема 110 гривен у зібранні Національного музею історії України). Серед цих зливків, що перебували в обігу різних регіонів України та Молдови, відзначаються відмінні форми та ваги, що здебільшого залежали від відповідного місцезнаходження. Так, у Північній Росії, на противагу Центральній Україні з її київськими гривнами, домінували срібні зливки-рублі новгородського типу, а в Литві — литовського типу. У Білорусі переважали в 1300–1370-х років срібні зливки-рублі новгородського та литовського типів³⁴, а в Криму — татарського типу. У такий спосіб за основним місцезнаходженням та формою гривни розділяються на київські, чернігівські, новгородські³⁵, литовські вагові та рублі-«ізрої», татарські соуми, а також невідомі рублі «фрязького сребра», що перебували в грошовому обігу Молдови.

Гривни, щоправда, невідомо якого типу, виливалися і в Галицько-Волинському князівстві — в Іпатіївському літописі під 1288 р. повідомляється, що князь Володимир Василькович (1269–1288) «тарелі великі срібні, і кубки... срібні сам перед своїми очима побив і вилив у гривні: блюда великаа сребряные, и кубькы... сребряные самъ предъ своима очима поби и поляа у гривны»³⁶. Гривни усіх типів³⁷ відливалися у відкритих формах, що визначали довжину, ширину та висоту зливка, тобто їх форму.

Р. Яушева-Омелянчик, детально дослідивши зібрання Національного музею історії України за допомогою електронних ваг та англійського мікроаналізатора³⁸ виділила на основі 88 срібних злиwkів характерні підтипи київських, новгородських і татарських гривен для їх досконалішої музеїфікації. Наш кількісний аналіз даних, отриманих дослідницею, засвідчив істотне коливання як розмірів, так і ваг та проб. Новгородський зливok паличкоподібної форми має, наприклад, значно вищу пробу, ніж новгородський човникоподібний — відповідно 980 і 850 проміле, що, очевидно, означає їх відливання в різний час і в різних місцях. Отже, розглядаючи основні типи, запропонуємо нижче їх загальні і середні показники, враховуючи як дані Р. Яушевої-Омелянчик, так і інших.

Київські гривні розділяються за формою на плоскі (19: довжина 79–90 мм; вага 155,4–162,27 г; проба 902–975 пм.³⁹), випуклі (4: 78 мм; середня вага 157,6 г; 932 пм.) та овальні (мушлі).

Чернігівські гривни, розплюснуті по кутах: ромбовидні (127–153 мм; 196–204 г; 950 пм.), овальні (127–145 мм; 950 пм.), кутові («угольные») (197 г).

Новгородські гривни «північної» вагової системи: ладьевидні (5: 106–112 мм; 187,1–196,2 г; 825–903 пм.), ладье-стержневидні, стержневидні (5: 141–145 мм, 193,8–197,66 г; 976–988 пм.). Срібні гривни північної ваги фіксувалися, як правило, в монетних знахідках XIV ст. у Новгороді⁴⁰ та в записах XV ст.

Гривни **литовського** типу «північної» вагової системи (197,15 г) із зарубинами та «**литовські рублі**» чи паличкоподібні рублі-«ізрої» литовського типу (105–108 г; 10–12 см).

Татарські соуми Золотої Орди⁴¹: зливки трапецевидні (201,8 г; 969,9 проба), ладьевидні («коритця») (195,3–200 г; 855 проба).

Фрязькі рублі чи **соммо**, за генуезькими джерелами, — срібні бруски 800 проби номінальною вагою 206,5 г (фактично ж близько 200 г, а різниця доважувалася монетами), що продукувалися в генуезьких колоніях над Чорним морем (Кафа, Килія, Тана)⁴².

Самі гривни були прив'язані за своєю вагою до певної кількості монет: 50 срібників (вагою 3,27 г) відповідали київській гривні, 100 обрізаних

арабських дирхемів по 1 г — північній гривні⁴³, а 202 аспри — генузькому соммо. У 1325–1327 рр. литовський рубль-«ізрой» дорівнював 30 празьким грошам (по 3,6 г), а литовський рубль (189 г) складав у 1356 р. уже 60 грошів⁴⁴. Вагові показники лягли в основу рахункових одиниць — копи та гривни. Празька марка важила 250 г, з яких карбувалося 60 празьких грошів, а краківська — 198 г, що відповідало 48 грошам. Тому в Чехії та Литві, де домінували празькі гроші, переважав рахунок на копи (*Scheck*), а в Польщі — на гривні (*marca monetae in pecuniae*). Крім того, у Великій Польщі використовувався пруський рахунок, за яким марка ділилася на 4 фердинги та 24 скоти (скойці). Аналогічно руській ваговій гривні, що ділилася на 48 золотників, краківська марка розпадалася на 4 фертони (пол. вардунки), або 24 скойці, або 48 грошів, тобто одна гривна налічувала 48 грошів. Як засвідчують пам'ятки, ця система завдяки популярним руським і польським півгрошам закріпилась і в Молдові.

4. Часові та державні межі карбування. Початок їх карбування спеціалісти⁴⁵ відносять до середини XI — початку XII ст. На середину XII ст. київські та чернігівські гривни ще перебували в обігу. Це підтверджує великий Бергський скарб із Готланду (1967; 10 кг 369 г), що містив 34 чернігівські гривни, 30 арабських дирхемів, 3000 денаріїв та брактеатів переважно Німецької імперії, наймолодшим із яких виявився брактеати із Кведлінбурга 1140–1145 рр.⁴⁶ Це означає, що чернігівські гривни перебували на той час в обігу, звідки їх вилучив невідомий шведський «гость»-купець XII ст.

Ці релікти «безмонетного періоду», як засвідчує М. Котляр⁴⁷, продовжували з'являтися в Україні як у монетних скарбах (7), так і в письмових джерелах другої половини XIV ст. — села біля Перемишля продавалися за 200 «гривен весного (вагового) сребра». Крім цього типу гривни, у документах фігурував термін «гривни лити» для позначення монетних гривень, яким відповідали у грошо-ваговій системі Південно-Західної Русі другої половини XIII ст. грошові зливки срібла так званої «північної ваги»⁴⁸. В. Янін визначив середню вагу цих злиwkів для XIV ст. в 197,3 г (пор. краківську гривну! — *О.О.*) і пов'язав їх теоретичну норму з півфунтом. Через 50 років В. Янін⁴⁹ уточнив вагу північної гривни, яка включала 48 одиниць по 4,09 г, як 196,5 г. Вихідна же гривна (з урахуванням угару) містила 204,75 г монетами.

Що стосується назви, з середини XIV ст. гривна в руській грошовій термінології починає витіснятися **рублем** — новою назвою цієї великої лічильної одиниці. Рубль перебирає на себе функцію монетної гривни та, ймовірно, з кінця XV ст. — монетно-лічильну функцію⁵⁰. Гривна ж перестає використовуватися для позначення монетного зливка срібла вагою близько

200 г, а стає спочатку ваговою одиницею (200 г), а згодом — десь наприкінці XIV ст. — перетворюється в лічильне поняття для звичаєвих податків⁵¹.

Монетні гривни як «рублі литого срібра» продовжували залишатися у грошовому обігу Польщі, Литви та Русі-України протягом усього XIV ст., аж до початку XV ст., поряд з іншим «литим сребром», ймовірно, татарськими та північноруськими гривнами з близькою вагою⁵². Це ж стосується і сусідньої Валахії — у 1320-х роках король Карл Роберт брав від Басараба, великого князя валаського, величезну данину в марках срібла щорічно (*marcarum argenti*)⁵³. У Русі литі рублі згадувалися в 1317 р., а в Литві до 1419 р. литовським рублям, що співвідносилися з гривною в 191,29 г, відповідало 96 литовських грошів, а після — 100 грошів, які карбувалися з цієї гривни⁵⁴. Згодом С. Герберштайн відзначав у 1520-х роках, що «срібних зливків зараз і не зустрінеш»⁵⁵, хоча ще сто років тому, тобто в 1420-х роках вони були в обігу.

Останні випадки вживання цього монетно-лічильного найменування в Україні фіксуються в середині XVII ст. — Гійом Левассер де Боплан, чудовий знавець України 1630–1650-х роках, пише в «Описі України» (1660), що «не можна засудити на смерть шляхтича за вбивство селянина, який належить іншому шляхтичу. Відповідно до закону, досить за вироком сплатити 40 гривен (*griven*) спадкоємцям покійного, щоб очиститися від злочину», і відзначає: «гривна дорівнює тридцяти двом су»⁵⁶. Враховуючи вагові показники тогочасних монет — 20 су 1656 р. мали вагу 8,0070 г 958 пм, 30 су 1682 р. — 15,334 г 833 пм, а 1/4 екю 1611–1644 рр., що (за співвідношенням 1 екю = 6 ліврів = 120 су) як півтора лівра відповідало 30 су, важило 9,5610 г 917 пм⁵⁷, можна вважати доконаним пізніше поліномінаційне перенесення монетно-лічильного найменування «гривна» на позначення півталярних монет.

5. Монетні знахідки і фрязькі рублі. Для визначення невідомих «фрязьких рублів», що, за писемними згадками, перебували в обігу на території Молдови XIV–XV ст., зупинимося детальніше на регіональних знахідках і знахідках із Криму, звідки, як припускають дослідники, вони поступали. Для Криму характерні татарські човникоподібні гривни та новгородські стержневі (паличкоподібні) гривни.

Татарські гривни, за узагальненнями дослідників, знаходили крім Криму ще у 14 місцях, переважно в районі Волги (Казань), Чернігова та в басейні Західного Бугу. Крайня південна точка — Крим, а крайня західна точка — Північна Добруджа. На досить дискусійну думку німецького дослідника Н. Бауера, час їх появи — XIV ст., хоча, на нашу думку, можна припустити й середину XIII ст., коли данина Русі у сріблі почала надходити до Золотої Орди. Татарські гривни карбувалися, як правило, із срібла

Західної Європи, що поступало торговим шляхом, чи була переробленим сріблом, зібраним як данина на Русі⁵⁸. Татарські соуми, інтерпретуючи дані Р. Яушевої-Омелянчик⁵⁹, істотно відрізнялися за своїми ваговими показниками та пробою залежно від місця їх знахідки. Дві татарські «гривни» з Казанської губернії (1895) мали середню довжину 102 мм, вагу 201,8 г та пробу 969,9 пм. Для трьох татарських «човникоподібних сом» із Звенигородщини (1863) середня довжина склала 107 мм, вага — 195,3 г, а проба — 855 пм.

У письмових джерелах ці зливки як «сома» (арабсько-тюркське *som* «зливок») хана Узбека вперше згадував у 1328 р. (728 р.х.) письменник Шахаб-ад-дін Абдаллах ібн Фазллаха. Мандрівник Ібн-Батута (1304–1370) отримав свого часу від дружини хана Узбека ці зливки «саум» (форма однини саума), що, за розрахунками М. Крамаровського, мали вагу в 5 унцій (195,3 г). Адаптувавшись до грошового обігу Золотої Орди, тогочасні генуезькі мешканці нещодавно заснованої Кафи (1290) та Солхату активно користувалися цими сомами (*sommo*).

За підрахунками Л. Балетто (1976), соммо відповідало верзі (*varga*) срібла та складалося з 45 саджів (*saggi*) та відповідної кількості аспр-барикад (від 119 до 122 аспр)⁶⁰. Кількість аспр залежала від величини срібної варги, які були не однаковими за вагою — «деякі важать менше, а деякі більше, ніж прийнято вважати», на що указував Ф. Балдуччі Пеголотто, флорентійський фінансист, автор довідника «*La Pratica della Mercatura: Практика торгівлі*» (1333–1342)⁶¹. Соммо Тани (Азака) становило в 1330–1340-х роках 204,04–206,8 г, а за даними Е. Шільдбаха, соммо Тани складало 197,97 г, соммо Судака — 202,5 г, соммо Трапезунда — 204,764 г (дорівнює півфунта), соммо Кафи — 213,371 г.⁶² У 1363 р. у Тані одне соммо відповідало 5 венеціанським дукатам, 10 сольдо, 120–150 аспрам чи 120–150 венеціанським гросо⁶³. У 1364 р. соммо Кафи дорівнювало 200 «старим аспрам», у 1381 р. — 133 аспрам, у 1386 р. — 145, а в 1410 р. — 200. Коливання аспра було таким значним, що через це в 1449 р. жалування посадовим особам генуезької колонії видавалося в кафинських сомах (*sumo argenti di Kaffa*), а на дрібні видатки давалися аспри.

5.а. Знахідки гривен на території Криму. Як правило, за сучасними дослідженнями⁶⁴, на території Криму виявляють татарські човникоподібні зливки срібла. Характерним прикладом цього є знахідка з Алушти. У 1998 р. при вивченні фортеці Алустон (Алушта, Крим) було виявлено червоноглиняний глечик XIV–XV ст. (часів хана Узбека) із 17 срібними зливками (вага 3432,8 г) трапецевидної форми з улоговиною в широкій верхній грані, завдяки чому їх сторони піднято човником. Шість злиwkів мали довжину 10 см, висоту до 3 см, а вагу — 182,7 до 197,5 г (з них 2 — 900 проби, а

чотири — 875). Одинадцять довших злиwkів тієї ж висоти мали довжину 11 см та, відповідно, вагу 200,9–223,9 г (з них 4 — 900 проби, а решта — 875). Середня вага всіх 17 злиwkів 201,929 г, що наближається до середньої ваги 35 татарських злиwkів з Ермітажу (200,3 г). На думку дослідників, менші злиwки використовувалися для обміну на дрібні монети, а більші — для крупних оптових операцій та для обміну на якісну срібну монету. Крім того, до обігу, де, як правило, домінували татарські соуми (і, до речі, чомусь не виявляються генуезькі соммо), інколи потрапляли й злиwки інших типів. У Херсонесі було виявлено так званий Херсонеський скарб 1889 р., який складався з 12 срібних злиwkів паличкоподібного — новгородського типу з середньою вагою 193,73 г. Скарб (імовірно, купецький) тезавровано в умовах великого пожару — за припущенням дослідників 1278 чи 1299 рр., коли на місто напали монголи.

5б. Знахідки гривен на території Румунії та Молдови. За місцевими знахідками XIV–XV ст., їх значну частину займали срібні злиwки-рублі. Якщо в Єкімауцах (Молдова) — регіоні, де був сильний східнослов'янський вплив — виявили київську гривну, то в Північній Добруджі (Румунія) — регіоні татарських кочувань — у 1962–1963 рр. знайшли найбільший гривневий скарб вагою понад 25 кг, який містив 92 брусковидні татарські злиwки та 11 злиwkів неправильної форми. На деяких злиwках не було клейм (тамг чи печатки Соломона), що означає їх виготовлення не в монетарні, а в міських ювелірнях⁶⁵. За описами румунського дослідника І. Болдуряну⁶⁶, в 2004 р. поблизу кам'яної фортеці Орхей Старий (Молдова), значний час контрольованій татарами, було виявлено в посудині 65 срібних човникоподібних татарських злиwkів-сом. Цей скарб срібних рублів, тезаврованих у археологічному прошарку 1340–1360-х років, є першим для Прутсько-Дністровського регіону. У скарбі із с. Пражешти (жудец Бакеу) містилося 2 срібні човникоподібні татарські злиwки-соуми, 4 золоті візантійські гіперперіони та 52 татарських дирхемів та їх імітацій 1280–1290-х років. Враховуючи певну потертість дирхемів, можна припустити обіг цих монет на початку XIV ст. Це означає, що наприкінці XIII — початку XIV ст. ці грошові одиниці перебували в сумісному обігу на території майбутньої Молдови. Особливо цінною для розуміння проблеми є знахідка із с. Буруєнешти (Buruienesti, жудец Нямц), де у 1985 р. за випадкових обставин було виявлено разом 35 срібних човникоподібних татарських злиwkів-суом та 1751 монету. До монетної частини скарбу належали: 1738 молдавських грошів Петра Мушата (1377–1391) та 12 іноземних (?) монет 1370-х років, що засвідчує сумісне вживання молдавської монети саме з татарськими соумами наприкінці XIV — початку XV ст.⁶⁷ Не виключено, що подібні лічильно-вагові одиниці перебували в обігу сусідньої Валахії — у 1320-х

років король Карл Роберт брав від Басараба, великого князя валаського, величезну данину в 7000 марок срібла щорічно (VII milia marcarum argenti)⁶⁸.

6. Висновки. На противагу «жеженому сріблу», виплавленим на рудниках срібним заготовкам без стандартної ваги, вживані у молдавській документації «рублі литого сребра», «рублі сребра» та «рублі чистого сребра», очевидно, стосувалися монетних гривен, відлитих за певним зразком, яким були, очевидно, татарські та новгородські гривни. Ці зливки могли бути й половинної ваги, що засвідчує поява терміна «полрубль». Елементарні спостереження за різнобоям знайдених типів у Молдові та в Криму (де фіксується ще й північноруський новгородський тип) та врахування вагових показників дозволяє припустити сумісне використання татарського та генуезького сома для великих торгових операцій. Це означає, що татарські соуми могли бути й генуезькими чи «фрязькими» рублями. Ці спостереження дозволяють дійти висновку, що «фрязькими рублями», згадуваними у документах початку XV ст. як грошової одиниці Молдови, були саме татарські соуми (не виключено, що якоїсь певної конфігурації та високої проби). Зіставлення параметричних показників цих знахідок із території Молдови та Криму допоможе в перспективі остаточно розв'язати проблему «фрязьких рублів».

¹ Pegolotti B. La Pratica della marcatura (Libro di divisament die paesi e di misuri die mercatanzie a daltre cose bisognevoli di sapere a mercatanti) / Ed. Allan Evans. — Cambridge, Mass, 1936. — P. 43.

² Oberländer-Târnoaveanu E. “Zlotul romanesc” sau “moldovenesc” — o moneda de calcul de traditie bizantino-balcanica din Moldova secolelor XV–XVI // Cercetari numizmatice 8. — 2002. — Nr. 8. — P. 239.

³ Див.: Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. — К., 1981. — С. 61; Бирня П.П., Руссев Н.Д. Монеты средневековой Молдавии (Историко- numizmaticheskie очерки) // Stratum Plus: Археологический журнал. — Кишинев–Одесса — СПб, 1999. — № 6. — С. 234.

⁴ Котляр М.Ф. Вказ. пр. — С. 38.

⁵ Stancu P. Contributii la circulatia monetara din Moldova in secolele XV–XVI pe baza descoperit la Arsura (jud. Vaslui) // Cercetare numizmatice 7. — București, 1996. — P. 173–191; Огуй О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці XIV– першій третині XIX ст.: Проблема поліномінацій в адаптивних термінологічних системах. — Чернівці, 1997. — 225 с.

⁶ Costachescu M. Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare. — Iași, 1931. — Vol. I: 1374–1437. — P. 4; Documente privind Istoria României: Moldova. Veacul XIV, XV. — București, 1951. — Vol. I: 1384–1475. — P. 1f.

⁷ Див.: *Costachescu M.* Op. cit. — Vol. II: 1438–1456. — P. 445; 631; 668; 526, 562, 566, 789.

⁸ *Hurmuzaki E.* Documente privitoare la istoria romanilor. — București, 1891. — Vol. II, 1: 1451–1575. — P. 679.

⁹ *Costachescu M.* Op. cit. — Vol. I. — P. 116; 468; Vol. II. — P. 352; 458.

¹⁰ *Ibid.* — Vol. I. — P. 458, № 123.

¹¹ Arhivele Naționale Romania. Direcție Județeană Suceava. — Fondul 36: Monasterea Putna (Pachete I–V; acte 1–100). — P. II/36. — P. 1–2.

¹² *Costachescu M.* Op. cit. — Vol. I. — P. 458, № 123.

¹³ *Ibid.* — Vol. II. — P. 566.

¹⁴ *Gonța A.I.* Urkundliche Aufschlüsse über die Münzen und Zahlungsmittel der Moldau im Handelsverkehr mit ihren Nachbarnländern im 14. und 15. Jahrhundert // *Südost Forschungen* 27. — 1968. — S. 56.

¹⁵ Цей напрямок надходження монетних зливків став для деяких румунських дослідників достатньою підставою для теорії «генуезького» походження рубля, хоча, за місцевими знахідками, популярними були рублі й північноруської системи.

¹⁶ *Hurmuzaki E.* Op. cit. — Vol. II, 2. — P. 679, № 517.

¹⁷ *Costachescu M.* Op. cit. — Vol. II. — P. 603, № 164.

¹⁸ За розрахунками Л. Полевого, який виходив з ваги молдавської гривни в 197,3 г, 591,9 кг срібла (Див.: *Полевой Л.Л.* Зарождение денежного хозяйства Молдавского феодального государства (XIV в.) // *Вопросы экономической истории Молдавии эпохи феодализма и капитализма.* — Кишинев, 1972. — С. 21), а за калькуляціями румунських дослідників — від 538,38 кг срібла (*Buzdugan G., Luchian O., Oprescu C.C. et al.* Monede și banknote românești. — București, 1977. — P. 43) до 835 кг (*Kirișescu C.C.* Sistemul bănesc al leului și precursorii lui. — București, 1964. — Vol. 1, Partea 1: Precursorii sistemului bănesc al leului; Partea 2: Crearea sistemului bănesc al leului și funcționarea lui in perioada capitalismului premonopolist. — P. 86).

¹⁹ *Costachescu M.* Op. cit. — Vol. II. — P. 640, № 177, 2.

²⁰ *Ureche G.* Letopisețul țării Moldovei («... de la Dragos-voda până la Aron-vodă») // *Letopisețul țării Moldovei.* — Chișinău, 1990. — P. 34.

²¹ Польський дослідник Є. Плевако помилково вважає, що вага литовського рубля коливалася в межах від 200 до 209,5 г (середня вага 205,38 г). Документи дослідника цього скарбу П. Каразії, люб'язно викладені автору дослідження вельмишановним В.Н. Рябцевичем, аргументовано спростовують це помилкове твердження. Див.: *Plewako J.* Grzywna w sredniowiecznej Polsce, na Litwie i Rusi // *Biuletyn numizmatyczny.* — Warszawa, 1988. — Nr. 1–3 (237–239). — S. 8; *Рябцевич В.М.* О чем рассказывают монеты. — Минск, 1977. — 204 с.; *Рябцевич В.М.* Грыуны // *Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя.* — Минск, 1993. — С. 198–199.

²² *Котляр М.Ф.* Вказ. пр. — С. 38.

²³ Враховуючи реконструкцію румунських вчених ваги рублів у 538,38 кг (*Buzdugan G., Luchian O., Oprescu C.C. et al.* Op. cit. — P. 43; *Полевой Л.Л.* Указ. соч. — С. 21), вага одного рубля складала близько 174 г, що не відповідає вазі італійського соммо. Генуезький соммо важив тоді 316,75 г. Див.: *Полевой Л.Л.* Указ. соч. — С. 6–38.

²⁴ *Спасский И.Г.* Русская монетная система: Историко-нумизматический очерк. — Л., 1970. — С. 57–58.

²⁵ Крім гривен-прикрас, у скарбах IX–X ст. (Ст. Ладога; Волинь) траплялися (часто з дирхемами) ще й срібні чи золоті паличкоподібні зливки без стандартної ваги та проби. Відсутність стандартизації свідчить про те, що ці зливки в той час ще не виконували функцій монетних гривен (див. *Шуст Р.* Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. посіб. — К., 2007. — С. 70–71.

²⁶ *Котляр М.Ф.* З історії грошей: гривня // Вісник Національного банку України. — 1996. — № 2. — С. 77; *Plewako J.* Op. cit. — С. 4–5.

²⁷ *Зубко А.* Загадка виникнення київської гривні // Українська нумізмати́ка і боністика. — 1999. — № 2. — С. 48.

²⁸ Там само. — С. 50.

²⁹ *Plewako J.* Op. cit. — С. 4–5.

³⁰ *Янин В.Л.* Денежно-весовые системы русского средневековья: домонгольский период. — М., 1956. — С. 46, 206.

³¹ *Котляр Н.Ф.* «Безмонетный» период и монетные гривны // Древнерусские гривны-экзагии // Хранитель Эрмитажа: Сб. воспоминаний и науч. статей к 100-летию со дня рождения И.Г. Спасского. — СПб., 2004. — С. 117.

³² Гривни застосовувалися у великих торговельних операціях, ними сплачувалися борги та контрибуції, що сягали в XII ст. таких великих сум як 1400 гривен (250 кг срібла) (Див. *Шуст Р.* Вказ. пр. — С. 71].

³³ *Спасский И.Г.* Указ. соч. — С. 71; *Котляр М.Ф.* Кладонскательство и нумизмати́ка. — К., 1974. — С. 93.

³⁴ *Рябцевич В.* Великое княжество Литовское в XIV–XV вв. — «Период пражского гроша» // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: Минуле та сучасне: Матеріали Міжнар.наук.конф. — Львів, 2005. — С. 79.

³⁵ Сьогодні відомо 400 київських та більше 500 новгородських гривен, що походять із 100 скарбів, та 600 інших. Див.: *Шуст Р.* Вказ. пр. — С. 71–72.

³⁶ За: Галицько-Волинський Літопис: Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф. Котляра. — К., 2002. — С. 147, 766.

³⁷ За міркуваннями дослідників (Див. *Котляр М.Ф.* Коментар // Галицько-Волинський Літопис: Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф. Котляра. — К., 2002. — С. 348), у Південно-Західній Русі XI–XIII ст. використовувалися київські, новгородські та чернігівські гривни, проте чернігівські гривни, всупереч гіпотезі І. Спаського, не зафіксовано на Волині, а київські гривни не пережили монголо-татарської навали, бо не фіксуються в скарбах другої половини XIII ст. Тому не виключено, що Володимир виготовив саме новгородські гривни. Див.: *Шуст Р.* Вказ. пр. — С. 72.

³⁸ *Якушева-Омельянчик Р.* Монетные гривны XI–XV веков (из собрания Национального музея истории Украины) // Нумізмати́ка і фалеристика. — 1999. — № 9. — С. 15–23. Це дозволило дослідниці істотно покращити заміри попередників і тим створити необхідну об'єктивну базу для наступних порівнянь. Виділення підтипів (з прив'язкою до місця їх знаходження) допоможе, на нашу думку, визначити як хронологію, так і регіон їх відливання.

³⁹ Проба в проміле (пм., дослівно — «на тисячу») дозволяє точніше показувати відсотки срібла, бо величини проби замість ста процентів вимірюються від тисячі процентів.

⁴⁰ Янин Л.Г. Древнерусские гривны-экзагии // Хранитель Эрмитажа: Сб. воспоминаний и науч. статей к 100-летию со дня рождения И.Г. Спасского. — СПб, 2004. — С. 103.

⁴¹ Див. Котляр М.Ф. З історії грошей: гривня ... — С. 76–82; Hinz W. Islamische Währungen umgerechnet: Ein Beitrag zur islamischen Wirtschaftsgeschichte in Gold. — Wiesbaden, 1991. — S. 29.

⁴² Paszkiewicz B. Grosz guski // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: Минуле та сучасне: Матеріали Міжнар.наук.конф. — Львів, 2005. — С. 103, 107.

⁴³ Янин Л.Г. Древнерусские гривны-экзагии... — С. 99.

⁴⁴ Шуст Р. Вказ. пр. — С. 86.

⁴⁵ Котляр Н.Ф. «Безмонетный» период и монетные гривны ... — С. 117.

⁴⁶ Там же. — С. 112–113; Котляр М. Монетні гривни за «безмонетної» доби // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: Минуле та сучасне: Матеріали Міжнар.наук.конф. — Львів, 2005. — С. 57–58.

⁴⁷ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби... — С. 22.

⁴⁸ Полевой Л.Л. Зарождение денежного хозяйства ... — С. 31.

⁴⁹ Янин В.Л. Денежно-весовые системы... — С. 46; Его же. Древнерусские гривны-экзагии ... — С. 99–101.

⁵⁰ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби. — С. 26; 61.

⁵¹ Полевой Л.Л. Указ. соч. — С. 31.

⁵² Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби ... — С. 38.

⁵³ Moisil C. Monetele Romaniei // Enciclopedia Romaniei persoana morala si juridica sub augustul patronaj al majestatii sale regelui Carol II / D. Gusti (Ed.). — Vol. 1: Statul. — Bucureşti, 1938. — P. 103.

⁵⁴ Stancu P. Op. cit. — P. 177–178.

⁵⁵ Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии / Пер. с нем. А.И. Малеева и А.В. Назаренко / Под ред. В.Л. Янина. — М., 1988. — С. 124–125.

⁵⁶ Боплан де Гійом Левассер. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. — К., 1990. — С. 103.

⁵⁷ Krause Ch., Mishler C. Standard catalog of world coins. World Coin Listings by Date and Mint. Seventeenth Century 1601–1700 / C.R. Bruce II (Ed.), Th. Michael, G. Cuhaj et al. — Iola-Wisconsin, 2003. — P. 225–237.

⁵⁸ Спасский И.Г. Указ. соч. — С. 71; Котляр М.Ф. Кладонскательство и нумизматика — С. 93.

⁵⁹ Якушева-Омельянчик Р. Указ. соч. — С. 18, 16.

⁶⁰ Мыц В.Л., Адаксина С.Б. Клад серебряных платежных слитков XV века из Алустана // Stratum Plus: Археологический журнал. — Кишинев–Одесса–СПб., 1999. — № 6. — С. 165.

⁶¹ Pegolotti B. Op. cit. — P. 43.

⁶² *Schilbach E.* Byzantinische Metrologie. — Munich, 1970. — С. 191–197; *Мыц В.Л., Адаксина С.Б.* Указ. соч. — С. 165.

⁶³ *Fenster E.* Zur Fahrt der venezianischen Handelsgaleeren in das Schwarze Meer // BS. — 1972. — Bd. 39. — С. 82; *Мыц В.Л., Адаксина С.Б.* Указ. соч. — С. 159.

⁶⁴ *Мыц В.Л., Адаксина С.Б.* Указ. соч. — С. 159–169.

⁶⁵ Там же. — С. 161.

⁶⁶ *Boldureanu A.* Poklad tatarskych striebornych zliatkow objaweny pri Orheiul Vechi // Иконография пеназу в Средней а Выходней Европе. Medzнародне numizmaticke symposium, Humenne 13–16.9.2007: Materialy. — Humenne, 2007. — S. 46–47.

⁶⁷ Підставою для цього твердження є типовий для того часу 50–50 річний термін обігу середньовічної монети.

⁶⁸ *Moisil C.* Idid. — P. 103.

МОНЕТНА СПРАВА НА ТЕРИТОРІЇ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я У XV ст.

Вивчення корпусу монет, що походять із випадкових знахідок на території Херсонської, Миколаївської областей, АР Крим, а також території Російської Федерації, Молдови, Болгарії, Румунії і містять позначку про місце карбування «Орда Базар», дозволило дослідникам виявити та локалізувати монетний двір (умовно названий «Орда Базар (1)») у нижній течії Дніпра та визначити його діяльність у другій чверті XV ст. Завдяки цьому вдалося реконструювати деякі важливі політичні події, пов'язані з розпадом Улусу Джучи та утворенням Кримського ханства, а саме — внутрішній перерозподіл західних джучидських територій між правителями¹.

Перші спроби дослідження таких монет, однак без точної локалізації монетного двору, відносяться до XIX ст.² Поштовхом до детального їх вивчення стало випадкове виявлення кількох комплексів срібних та мідних монет на території Дніпровсько-Бузьського ліману (Херсонська обл.) в кінці 1990-х — на початку 2002-х рр., що дало змогу здійснити аналіз, порівняти зі вже опублікованими матеріалами і видати у 2004 р. каталог таких монет та скласти їх типологічну класифікацію³. У 2008 р. було видано працю, де в каталозі серед решти вміщено монети, знайдені після 2002 р.⁴ Отже дослідження даної проблеми тривають, а джерельна база постійно поповнюється.

На сьогодні відомо про 245 екз. монет, карбованих на монетному дворі Орда Базар у другій чверті XV ст. Всі вони походять із випадкових знахідок на території сучасної Херсонської обл. Вагові показники визначені для 17 з них. Ваговий діапазон: 0,58–1,65 г. Найбільшу групу становлять монети з вагою 0,58–0,81 г. Однак значних коливань у вагових показниках не спостерігається. Також варто відзначити, що ще 4 екз. походять з випадкових знахідок на території Миколаївської обл.

Оскільки штемпельного аналізу досі не було зроблено через обмеженість джерельної бази, нам видається доречним зробити детальний іконографічний огляд відомого монетного матеріалу. За основу братиметься аналіз легенд та тамгових зображень на обох сторонах монет.

Для *іменних срібних монет* характерне наступне оформлення:

I. Випуски з іменем *Кічі Мухаммеда*:

1. Обв.: У круглому картуші — 3-х рядна легенда: «Мухаммед син Тимура», навкруги картуша: «Султан верховний хан»; Rev.: У центрі —

тамга, зверху — «карбування», ліворуч — «орда», праворуч — «базар» — 1 екз.⁵

2. Obv.: У центрі — тамга (гіреївська) і круговий напис: «Султан правосудний Мухаммед-хан, нехай Аллах продовжить [його правління]»; Rev.: У центрі — тамга і кругова легенда: «... Махмуд» — 1 екз.⁶

3. Obv.: 4-х рядна легенда: «Султан правосудний Мухаммед-хан, нехай Аллах продовжить [його правління]»; Rev.: В центрі — два варіанти тамги і надписи: зверху — «карбування», ліворуч — «орда», праворуч — «базар» — 1 екз.⁷

4. Obv.: У круглomu картуші — 3-х рядна легенда: «Мухаммед син Тимура», навкруги картуша: «Султан верховний хан...»; Rev.: В центрі — тамга, зверху — «карбування», ліворуч — «орда», праворуч — «базар» — 1 екз.⁸

5. Obv.: 4-х рядна легенда: «Султан правосудний Махмуд-хан нехай Аллах продовжить [його правління]»; Rev.: В центрі — два варіанти тамги і надписи: зверху — «карбування», ліворуч — «орда», праворуч — «базар» — 1 екз.⁹

6. Obv.: 4-х рядна легенда: «Султан правосудний Мухаммед-хан, нехай подовжить Аллах [його правління]»; Rev.: в одинарному лінійному картуші в центральній частині поля зображено джучидську тамгу, кругова легенда зправа на ліво: «Карбування Орду Базар» — 2 екз.¹⁰

7. Obv.: В одинарному лілейному картуші 3-х рядна легенда «Султан Правосудний Мухаммед-хан нехай подовжить Аллах [його правління]»; Rev.: в одинарному лілейному картуші у центральній та нижній частині поля зображення двох варіантів джучидської тамги, зверху слово «карбування», зліва — «Орда», зправа — «Базар» — 9 екз.¹¹

8. Obv.: в одинарному лінійному картуші 3-х рядна легенда «Султан правосудний Мухаммед-хан нехай подовжить Аллах [його правління]»; Rev.: у центрі — джучидська тамга, кругова легенда зправа наліво у 2 рядки із згадуванням Махмуда, сина Кічі Мухаммеда і місця карбування «(Орду) Базарі» — 1 екз.¹²

9. Obv.: в одинарному лінійному картуші 3-х рядна легенда «Султан Правосудний Мухамм(ед) хан...»; Rev.: в центрі джучидська тамга, кругова легенда ліворуч із згадуванням Махмуда, сина Кічі Мухаммеда — 1 екз.¹³

10. Obv.: у центрі — один з варіантів джучидської тамги, яка згодом стала тамгою династії Гіреїв, кругова легенда зліва направо, кінець легенди заходить на її початок: «Султан Правосудний Мухаммед хан, Аллах нехай подовжить [його правління]»; Rev.: у центрі джучидська тамга, кругова легенда зправа на ліво, кінець легенди заходить на її початок: «... Махмуд» — згадується ім'я Махмуда, сина Кічі Мухаммеда — 4 екз., карбованих різними штемпелями¹⁴.

11. Obv.: по центру в лінійному картуші 3-х рядна легенда «Мухаммед син Тимура», кругова легенда в одинарному лінійному картуші «Султан (син?) верховний хан»; Rev.: в одинарному лінійному картуші у центральній частині поля зображення джучидської тамги, зверху слово «карбування», ліворуч «Орда», праворуч «Базар» — 33 екз.¹⁵

12. Obv.: 3-х рядна легенда «Султан правосудний Махмуд-хан нехай Аллах продовжить [його правління]»; Rev.: В центрі монетного кола зображення двох тамг — одна над одною, з боків надписи ліворуч, вгорі та праворуч відповідно — «орда», «карбування, «базар» — 1 екз.¹⁶ — Миколаївська обл.

12. Obv.:? Rev.:? — 1 екз.¹⁷

II. Випуски з іменем *Саїд Ахмада*:

1. Obv.: В центральному лінійному картуші 3-х рядна легенда — «Саїд Ахмад хан», кругова легенда ззовні картуша — «Султан верховний хан»; Rev.: Сунітський Символ Віри: «Немає бога крім Аллаха, Мухаммед — посланець Аллаха» — 2 екз.¹⁸ — 1 екз. — (Миколаївська обл.).

2. Obv.: у центрі в лінійному картуші 3-х рядна легенда «Саїд Ахмад хан» кругова легенда в одинарному лінійному картуші «Султан...»; Rev.: в одинарному лінійному картуші у центральній частині поля зображення джучидської тамги, зверху слово «карбування», ліворуч «Орду», праворуч «Базар» — 3 екз.¹⁹

3. Obv.: В центральному лінійному картуші: «Саїд Ахмад хан», кругова легенда ззовні картуша — «Султан верховний хан»; Rev.: В центрі монетного кола тамга, навколо надпис — «Карбування Орда Базар» — 2 екз.²⁰ — (Миколаївська обл.).

4. Obv.: в центрі в лінійному картуші 3-х рядна легенда «Саїд Ахмад хан» кругова легенда в одинарному лінійному картуші «Султан (син?) верховний хан»; Rev.: в одинарному лінійному картуші в центральній частині поля зображення джучидської тамги, легенда спотвореними словами зліва направо «карбування Орда Базар» — 6 екз.²¹

5. Obv.: в центрі в лінійному картуші 3-х рядна легенда «Саїд Ахмад хан» кругова легенда в одинарному лінійному картуші «Султан (син?) верховний хан»; Rev.: в одинарному лінійному картуші сунітський Символ віри в три рядки. — 12 екз.²²

6. Obv.: в одинарному лінійному картуші 3-х рядна легенда «Саїд Ахмад хан»; Rev.: в одинарному лінійному картуші сунітський Символ віри у три рядки. — 1 екз.²³

III. Випуски з іменем *Хаджи Гірея*:

Obv.: в одинарному картуші з крапок 4-х рядна легенда «Султан Верховний Хаджи Гірей хан»; Rev.: в центрі в одинарному картуші з крапок

зображення тамги, кругова легенда зправа наліво «Карбування Орду Базар»; на деяких екземплярах, що наводяться у О. Ретовського між словами «Базар» і «Карбіваня» поміщено цифру «7». — 14+1 екз.²⁴

Для чотирьох екземплярів *анонімних мідних монет* (емітент не встановлений) характерні наступні варіанти оформлення:

1. Obv.: легенда «Карбування Орду Базар»; Rev.: зображення глека (кумгана) — 4 екз.²⁵

2. Obv.: у центрі — тамга Гіреїв, кругова легенда: «Карбування Орда Базар»; Rev.: Зображення тварини ліворуч — 4 екз.²⁶

3. Obv.: погана збереженість; Rev.: тварина праворуч? — 2 екз.²⁷

4. Obv.: в картуші з крапок та у лінійному картуші зображення кумгана, поле прикрашено двома або трьома він'єтками і крапками; Rev.: у картуші з крапок та лінійному картуші, або тільки в лінійному картуші 3-х рядна легенда «Карбування Орду Базар». Один варіант монет (1.2) має в легенді напис «Орду» як «Орда» і два варіанти (1.3 і 1.4) мають дзеркальне написання легенди — 87 екз.²⁸

5. Obv.: в лінійному картуші геометричний (солярний?) орнамент, відомий також на монетах Хаджи-Тархана XV ст.; Rev.: в лінійному картуші 3рядна легенда «Карбування Орда Базар». Один з екземплярів перекарбований на монеті Криму, очевидно, із прописаною датою «823 р.х.» — 4+2 екз.²⁹

6. Obv.: в одинарному лінійному картуші зображення тварини, крокуючої ліворуч, поле прикрашене двома він'єтками і крапками; Rev.: в центрі в одинарному лінійному картуші зображення тамги Гіреїв, у зовнішньому лінійному картуші кругова легенда «Карбування Орда Базар» — 16 екз.³⁰

7. Obv.: в одинарному лінійному картуші зображення міфічної тварини (голова птаха, як на пулах Азака), крокуючого ліворуч; поле прикрашене крапками, під ногами тварини цифра (8?); Rev.: в центрі в одинарному лінійному картуші зображення тамги Гіреїв, всередині зовнішнього складного картуша кругова легенда: «Карбування Орда Базар» — 18 екз.³¹

8. Obv.: в одинарному лінійному картуші геометричний орнамент у вигляді квітки; пелюстки прикрашені крапками; Rev.: в центрі — зображення рівнобічного трикутника з крапкою всередині. В лінійному та картуші з крапок кругова легенда ліворуч: «Карбування Орда Базар» — 11 екз.³²

9. Obv.: в одинарному лінійному картуші залишки легенди у 3 рядки: «Правосудний[Гіре]й хан»; Rev.: в центрі зображення рівнобічного трикутника з крапкою всередині. В лінійному та картуші з крапок кругова легенда ліворуч: «Карбування Орда Базар». У зв'язку з тим, що дана монета відома тільки в одному екземплярі, відновити легенду аверсу поки що не можливо. Якщо припущення дослідників щодо приналежності даного

випуску до Хаджи Гірея виявиться вірним, то стає можливим більш точно визначити місце срібних монет Хаджи Гірея, карбованих в Орду Базарі серед загального ряду монет цього хана — 1 екз.³³

10. З великою долею вірогідності до анонімних випусків монетного двору Орда Базар другої чверті XV ст. можна віднести наступний екземпляр мідної монети — Obv.: в одинарному лінійному картуші зображення тварини ліворуч, над спиною прикраса у вигляді шестипроменевої зірки; Rev.: в центрі в лінійному картуші слово «хан». В лінійному картуші залишки кругової легенди, котрі не читаються — 1 екз.³⁴

Для подальшого опрацювання монетного матеріалу та розширення джерельної бази за рахунок нових виявлених екземплярів, які можна буде віднести до карбування на монетному дворі Орду Базар, важливим є аналіз зображень тамг, що містяться на срібних та деяких типах мідних монет. Для зручності опрацьований матеріал подається у вигляді таблиці.

Варто відзначити, що тамги на срібних монетах розміщені, в більшості випадків, на реверсах. Виокремлюються два варіанти тамг — джучидська та гіреївська. Джучидська тамга зображена з двома відростками (ногами). Її основне зображення супроводжується додатковими диферентами у вигляді кола (кільця) та крапок різного розміру та розміщення відносно основної фігури тамги. Гіреївська тамга вживається як у класичному вигляді, так і в схематичному. Для певної кількості екземплярів характерне поєднання обох видів тамг з їх супровідними диферентами і розміщення їх в центрі реверсної частини монети.

Шляхом аналізу багатоскладових варіантів зображення тамг, виявлено спосіб накреслення джучидської тамги, а саме — розміщення двома відростками-ногами догори. Варто зазначити, що класичне розташування тамги на джучидських монетах — ногами донизу. Найбільш наближений варіант тамги, розміщеної на екземплярах, карбованих на монетному дворі Орда Базар, — тамга дому Бату. Вона складається з таких елементів, як голівка та два відростки, розташовані паралельно один до одного, прямі або на кінцях дещо розгалужені в бік. Вони також мають додаткові елементи. Однак, розміщується дана тамга на монетах ніжками донизу. Така тамга характерна для випусків різних областей Улусу Джучи першої половини XIV ст.³⁵ Варіант «двоногої» тамги також зустрічається в описах монет. Так, вона фігурує під назвою «тамга двузубець» на екземплярі срібної недатованої монети Мухаммеда ібн Тимура (Кічі Мухаммед), карбування Орда Базар³⁶. Однак у даному випадку розміщення її зафіксоване відростками донизу. Проте правильне прочитання легенди вимагає розвернення монети таким чином, щоб відростки тамги були розташовані догори. Схожий варіант тамги присутній на одному екземплярі анонімного, недатованого

пулу, карбованого на монетному дворі Орда³⁷. Тут у авторській прорисовці вона розміщена вже відростками донизу. Таким чином, можна зробити висновок, що використання зображення джучидської тамги з двома відростками, без верхівки, характерної для класичної тамги дому Бату, є характерним для місцевих — нижньодніпровських — випусків монетного двору Орда Базар. При цьому, вона міститься на монетах, починаючи від перших відомих випусків даного монетного двору — срібних денгах Кічі Мухаммеда бен Тимур (1435–1460) та Саїда Ахмада бен Керім Берді (1439–1460) та наслідуваннях його монетам, і триває до кінця XIV ст. — монети Махмуда бен Кічі Мухаммеда (1459–1466) і Ахмада бен Кічі Мухаммеда (1466–1490)³⁸.

У статті було зроблено перший крок до штемпельної класифікації монет, центр карбування яких умовно позначається як Орда Базар (1). Наступні етапи дослідження можливі за умов безпосереднього доступу до джерельного матеріалу, що, однак, є складним через його розпорошеність.

Таблиця 1

Срібні монети (денгі)

Кічі Мухаммед		Саїд Ахмад	
Односкладові зображення тамги			
			
<i>Рис. 1.</i> Тамга на реверсі ³⁹ .	<i>Рис. 2.</i> Тамга на реверсі ⁴⁰ .	<i>Рис. 3.</i> Тамга на реверсі ⁴¹ .	<i>Рис. 4.</i> Тамга на реверсі ⁴² . 1 екз.
			
<i>Рис. 5.</i> Тамга на реверсі ⁴³ . 2 екз.		<i>Рис. 6.</i> Тамга на реверсі ⁴⁴ .	
			
<i>Рис. 7.</i> Тамга на реверсі ⁴⁵ . 31 екз.	<i>Рис. 8.</i> Тамга на реверсі ⁴⁶ .	<i>Рис. 9.</i> Тамга на реверсі ⁴⁷ . 1 екз.	

			
<i>Рис. 10.</i> Тамга на реверсі ⁴⁸ . 2 екз.	<i>Рис. 11.</i> Тамга на реверсі ⁴⁹ . 1 екз.		
			
<i>Рис. 12.</i> Тамга на реверсі ⁵⁰ . 1 екз.		<i>Рис. 13.</i> Тамга на реверсі ⁵¹ . 3 екз.	<i>Рис. 14.</i> Тамга на реверсі ⁵² . 2 екз.
			
<i>Рис. 15.</i> Тамга на реверсі ⁵³ . 1 екз.		<i>Рис. 16.</i> Тамга на реверсі ⁵⁴ . 1 екз.	
			
<i>Рис. 17.</i> Тамга на аверсі ⁵⁵ . 4 екз.	<i>Рис. 18.</i> Тамга на аверсі ⁵⁶ . 1 екз.		
Багатоскладні зображення тамги			
			
<i>Рис. 19.</i> Тамги на реверсі ⁵⁷ . 1 екз.	<i>Рис. 20.</i> Тамги на реверсі ⁵⁸ . 1 екз.		
			
<i>Рис. 21.</i> Тамги на реверсі ⁵⁹ . 8 екз.	<i>Рис. 22.</i> Тамги на реверсі ⁶⁰ . 1 екз.		
			
<i>Рис. 23.</i> Тамги на реверсі ⁶¹ . 1 екз.			

Мідні монети (пули)

			
<i>Рис. 1.</i> Тамга на аверсі ⁶² . 19 екз.	<i>Рис. 2.</i> Тамга на реверсі ⁶³ . 18 екз.		

¹ Хромов К. Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар» в Нижнеднепровском регионе // Восточная нумизматика в Украине. Сборник публикаций. — К., 2004. — Ч.1. Монеты Джучидов. — С. 34–58.

² Френ Х. Монеты ханов Улуса Джучиева или Золотой Орды. — Спб, 1832; Блау О. Восточные монеты музея Императорского общества истории и древностей в Одессе. — Одесса, 1876; Марков А. Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа — СПб, 1896. — Ч. II; Ретовский О. К нумизматике Гиреев // Известия Таврической Ученой Архивной Коммисии. — Симферополь, 1893.

³ Хромов К. Указ. соч.

⁴ Пиворович В. Монети і скарби півдня України. — Херсон, 2008.

⁵ Там само. — С. 66.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Хромов К. Указ. соч. — С. 37.

¹¹ Там же. — С. 37–38.

¹² Там же. — С. 38.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. — С. 39.

¹⁵ Там же. — С. 40.

¹⁶ Пиворович В. Вказ. пр. — С. 66.

¹⁷ Хромов К. Указ. соч. — С. 41.

¹⁸ Пиворович В. Вказ. пр. — С. 67.

¹⁹ Хромов К. Указ. соч. — С. 41.

²⁰ Пиворович В. Вказ. пр. — С. 67.

²¹ Хромов К. Указ. соч. — С. 42.

- ²² Там же. — С. 43.
- ²³ Там же. — С. 44.
- ²⁴ Там же. — С. 46.
- ²⁵ *Пиворович В.* Вказ. пр. — С. 65, 67.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само. — С. 67. Прочитання наше.
- ²⁸ *Хромов К.* Указ. соч. — С. 49.
- ²⁹ Там же. — С. 50.
- ³⁰ Там же. — С. 51.
- ³¹ Там же.
- ³² Там же. — С. 52.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Там же. — С. 53.
- ³⁵ *Федоров-Давыдов Г.* Денежное дело Золотой Орды. — М., 2003. — С. 165, 220, 221, 218 та ін.; *Хромов К.* Монеты Западной части Улуса Джучи. Йармаки Крыма // Восточная нумизматика на Украине.. — К., 2007. — Часть II. — С. 5.
- ³⁶ *Федоров-Давыдов Г.* Указ. соч. — С. 216. Табл. XXX. № 438.
- ³⁷ Там же. — С. 218. Табл. XXX. № 432.
- ³⁸ *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 37–47.
- ³⁹ Там же. — С. 39.
- ⁴⁰ *Пиворович В.* Вказ. пр. — С. 66.
- ⁴¹ *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 42.
- ⁴² Там же. — С. 43.
- ⁴³ Там же. — С. 37.
- ⁴⁴ Там же. — С. 42.
- ⁴⁵ Там же. — С. 40–41.
- ⁴⁶ *Пиворович В.* Вказ. праця. — С. 66.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 40.
- ⁴⁹ Там же. — С. 39.
- ⁵⁰ *Пиворович В.* Вказ. пр. — С. 66.
- ⁵¹ *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 39.
- ⁵² *Пиворович В.* Вказ. пр. — С. 67; *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 43.
- ⁵³ *Пиворович В.* Вказ. пр. — С. 66.
- ⁵⁴ *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 43.
- ⁵⁵ *Пиворович В.* Вказ. пр. — С. 66; *Хромов К.* Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 39–40.

⁵⁶ Хромов К. Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 39–40.

⁵⁷ Пиворович В. Вказ. пр. — С. 66.

⁵⁸ Хромов К. Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 38.

⁵⁹ Пиворович В. Вказ. пр. — С. 66; Хромов К. Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 38.

⁶⁰ Пиворович В. Вказ. пр. — С. 66.

⁶¹ Хромов К. Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 38.

⁶² Пиворович В. Вказ. пр. — С. 65; Хромов К. Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 51.

⁶³ Хромов К. Монетный двор второй четверти XV века «Орда Базар»... — С. 51.

УНІФОРМОЛОГІЯ

**СЛУЖБОВИЙ КОСТЮМ
«ОХОТНИЦЬКОГО» ВІЙСЬКА ГЕТЬМАНЩИНИ.
(ОСТАННЯ ТРЕТИНА XVII — ПЕРША ТРЕТИНА XVIII ст.)**

Стан наукової розробки проблеми. Питань забезпечення одягом і спорядженням «охотницького» війська принагідно й епізодично торкалися у своїх студіях такі знані вітчизняні вчені як О. Лазаревський¹, В. Дядиченко², О. Апанович³, В. Заруба⁴. У вітчизняній історіографії робилися спроби і спеціально дослідити костюм найманого війська. В цьому контексті слід відзначити розробки провідного знавця історії «охотницького» війська Гетьманщини О. Сокирка. Використавши частково документи київських і московських архівів, а головню опубліковані джерела, вчений присвятив дві ґрунтовні статті⁵ безпосередньо комплексному вивченню зовнішньої символіки і спорядження «охотницького» війська кінця XVII — початку XVIII ст., зокрема «барви» (мундиру), неуніфікованого одягу, озброєння і амуніції компанійських і сердюцьких полків, системи і форм їх постачання. Науковець подав стисло характеристику багатьох складових одягу і спорядження, визначив утилітарне призначення певного покрою та технологій пошиття одягу, епізодично розглянув практику заготовлення службового одягу, а також вельми розлого роз'яснив символічні функції «барви» найманого війська та спробував визначити чинники, що спричинили її впровадження у війську. Матеріал обох статей увійшов до монографії вченого⁶, переважно на старій джерельній базі. Текстовий матеріал дослідник доповнив авторськими кольоровими реконструкціями зразків службового костюму товаришів і старшини сердюцьких і компанійських полків.

Втім, незважаючи на величезний поступ в розробці означеної уніформоголічної тематики, вчений все ж не спромігся належним чином розв'язати усі порушені питання, до того ж, з багатьма положеннями праць О. Сокирка, як і іншого відомого дослідника зтяжного війська В. Заруби, важко погодитись. Еволюцію службових строїв «охочепіхотного» війська дослідженого періоду відображено з певними хронологічними прогалинами. Чимало фіксованих джерелами місцевих українських вузьковидових назв одягу, тканин і зброї найманців залишено без роз'яснення, деякі терміни і описи реалій трактовано невірно, некоректно або потребують уточнення. Дослідникові можна закинути і дещо вільну інтерпретацію інформації наративних джерел. А це, своєю чергою, спричинило серйозні помилки в графічних реконструкціях. Окремі твердження і висновки О. Сокирка стосовно одягу,

озброєння й забезпечення ними найманців є необґрунтованими і дискусійними (насамперед, це стосується безапеляційного твердження про переважання впливу західних військових моделей на формування системи забезпечення, матеріально-технічне оснащення «охочепіхотного» війська, в тому числі і на запровадження мундиру в найманому війську), а в деяких випадках — цілком суперечать документальним свідченням.

Окрім об'єктивних перепон (майже повна загибель архівів гетьманських канцелярій), далися взнаки обмежена кількість залучених джерел й спеціальної літератури та відсутність у дослідника необхідних фахових знань з уніформології, історичної й етнографічної костюмології і зброєзнавства та відповідної місцевої військової термінології XVII–XVIII ст. Аналіз згаданих праць переконує в тому, що цю складну проблему аж ніяк не можна вважати вичерпаною, передусім з точки зору завдань і вимог української уніформології. Чимало аспектів і вузьких питань цієї теми потребують глибшого вивчення, деталізації, уточнення, а то й повного перегляду. Об'єктивно слабкі репрезентативність й інформативність наявної у розпорядженні сучасних дослідників джерельної бази з історії службового одягу і озброєння охотницького війська залишають широке поле для альтернативних думок, концепцій, варіантів реконструкцій зразків військових строїв найманців.

Перш ніж почати розгляд безпосередньо службових строїв «охотницького» війська, слід бодай коротко зупинитися на питаннях історії формування, організації, статусу та системи забезпечення війська, підвалини і особливості яких прямо чи опосередковано відбилися на предметі нашого дослідження.

Охочекомонні (компанійські) і охочепіхотні (сердюцькі, або серденяцькі) полки з'являються в структурі українського війська у 70-х роках XVII ст. Передумови появи цих складових, на думку О. Сокирка, були пов'язані з процесом зміцнення гетьманської влади та необхідністю подолання соціально-політичної нестабільності в українському суспільстві. Саме активна участь найманців у захопленні влади гетьманом Д. Многогрішним зумовила створення першого охотницького полку у 1669 р., який відтак перейшов з розряду приватної охорони гетьмана у легітимну складову війська Лівобережжя. Сама ж система військового найманства в Гетьманщині формувалася поступово протягом 50–60-х років XVII ст., а у 1669 р. відповідно до 22-го пункту «Глухівських статей» вона остаточно організується у формі легалізованого постійного найманого війська й складається із професійно підготовлених і добре озброєних частин, які на початку 1670-х років були реорганізовані в єдину струнку військову організацію. Чисельність охотницького війська поступово і неухильно зростала, а самі полки стали не тільки слухняним знаряддям централізаторської політики володарів булави, але й дієвою силою

при розв'язанні зовнішньополітичних проблем та при захисті українських земель від вторгнень сусідів. За правління І. Мазепи, згідно з «Коломацькими статтями», «затяжне» військо дістає остаточної легітимації⁷.

Наймані формації за принципами комплектування, характером діяльності і системою забезпечення та соціально-етнічним складом відрізнялися від козацького війська. Лише в їх організації подібаємо спільні риси⁸. Охотницькі полки не були зв'язані з територією та іменувалися по прізвищах своїх полковників. На відміну від козаків, найманці несли службу регулярно, перебуваючи в постійній бойовій готовності. У порівнянні з городовими полками, наймані піхотні і кінні полки мали меншу чисельність: від 500 до 1000 товаришів у полку. Полки вербувалися з особисто вільного населення різних станів, як місцевого, так і іноземного, причому в перші часи іноземці складали досить значний відсоток особового складу, але в подальшому він швидко і неупинно зменшувався⁹.

І. Крип'якевич, коментуючи етнічний склад найманських підрозділів в гетьманських військах у 50–60-х роках XVII ст., зазначив: «Між наємними військами згадуються деколи Німці, Поляки і Татари, але головний контингент добровольців приходив з балканських країв»¹⁰. Зазвичай волохи і серби складали хоругви легкої кінноти по 60–100 товаришів. озброєння вершника складали спис, лук зі стрілами або карабін, пістолети й шабля або палаш. Офіцери цих хоругв та окремі знатні товариші уживали ще й захисний обладунок — панцери й шоломи. Чимало сербів вербувалося і до пішої служби¹¹. За А. Федоруком, до кінця 1660-х років кожний, хто бажав завербуватися до найманого війська, «мав з'явитися повністю екіпірованим, озброєним і навченим володіти своєю зброєю. Більшість іноземних найманців, які приходили в Україну, мали чималий військовий досвід». Не було позбавлене чужоетнічних елементів і легітимізоване охотницьке військо лівобережного гетьманату, хоча їх відсоток був вже незначним, до того ж самі переселенці швидко асимілювалися. В крупномасштабних воєнних операціях, які проводили гетьмани різних політичних орієнтацій в другій половині 50–60-х роках XVII ст., гинуло порівняно багато кваліфікованих військових кадрів і невдовзі професійних вояків просто почало бракувати. Тому уряду Д. Многогрішного та І. Самойловича довелось задовольнитись фізично придатними місцевими добровольцями та зайнятися їх навчанням¹². О. Сокирко відзначає, що охочекомонний полк А. Мурашка в 1668–1669 рр. був укомплектований білоруськими та українськими козаками й що джерела прямо свідчать про місцеве походження особового складу полків М. Кіяшка та П. Ворошила. На думку того ж дослідника, тими охотниками «могли бути безземельні козаки, запорожці та інша «войсковая чернь», значною концентрацією яких завжди відрізнялися південні полки». В той же час, за

твердженням історика, мішаний склад мала протягом 1674 р. «компанія» Анастаса Черкеса, до складу якої входили «охочих людей казаков и Волохов и Поляков с восьмь сот человек», а полк Іллі Новицького у 90-х роках XVII ст. містив кілька «волоських куреней», однак ці підрозділи становили не більше 5 відсотків від усього війська. Другий помітний доплив іноземців до охотницького війська козацької держави (орієнтовно 1705–1706 рр.) спричинився затягами кількох волоських сотень на теренах Польщі й Білорусії та переселенням емігрантів з Придунав'я в 1704–1706 та 1711 рр.¹³ Версія О. Сокирка стосовно соціальної приналежності особового складу полків у 60–70-х роках XVII ст. виглядає дискусійною. На первинному етапі історії охотницького війська досить значний відсоток комонних компаній складала безземельні або малоземельні, незаможні представники шляхетного стану як українського, так і іноземного (поляки, литовці, волохи, серби тощо) походження, подібні до тих, яких вербували до своїх приватних надвірних військ польсько-литовські магнати. Важливо пам'ятати, що кінна військова служба в усіх країнах Центрально-Східної Європи традиційно вважалася прерогативою людей лицарського стану. В тогочасних охочеконних компаніях прірва між старшиною і товариством не була такою відчутною, як в городових козацьких полках, і визначалася головним чином посадою, тоді як на соціальному і майновому рівні вона могла бути і зовсім відсутньою в багатьох випадках. Старшинська посада в охотних хоругвах таким чином визначалася високими керівними і бойовими професійними якостями знатного компанійського товариша. Крім того, служба у компанійському війську не тільки забезпечувала пристойне грошове і матеріальне утримання, але й відкривала шлях до сходження по службі й одержання рангових маєтностей, а згодом — і продовження кар'єри на керівних посадах в козацьких полках, й разом з тим — здобуття великих родових маєтностей й значного капіталу. В такий спосіб нажили собі величезні багатства старшинські родини Милорадовичів, Танських, Новицьких та ін. Історія Гетьманщини налічує чимало таких прикладів¹⁴. Наведені аргументи дають тверді підстави вважати, що практично усі жовніри — від командира до товариша, які вступали за наймом на державну службу, були однаково добре навчені мистецтву кавалериста, «лицаря», і відповідно споряджені в одязі, зброї, амуніції, конях і кінському уборі, від чого напряму залежало справне виконання професійних обов'язків і, зрештою, отримання належної матеріальної винагороди від уряду. Одержимі кар'єрним зростанням, яке залежало передусім від репутації і успішних дій охотницьких частин, полкові й сотенні командири та інші старшини самі були зацікавлені, щоб усі товариші їх хоругви або полку були добре підготовлені, озброєні, екіпіровані та одягнені. Гетьмани, з іншого боку, мали справно виплачувати

грошове і натуральне жалування, аби вояки-охотники мали змогу підтримувати на високому рівні свою бойову готовність. Адже постійний характер служби обумовлював відірваність найманців від господарської діяльності і фактично виключав можливість додаткового заробітку, за винятком хіба що військової здобичі¹⁵. Підтвердження цьому знаходимо в грамоті І. Самойловича від 27 березня 1677 р. до царя з проханням вислати кошти на утримання охотного війська, виправдовуючи це гострим дефіцитом гетьманської скарбниці. У роз'ясненні причин виснаження військової скарбниці між іншим зазначено, що «откуда ни есть прилучитца знатной товарищ войсковой, как есть нынѣ с тое стороны Днѣпра завоеванных, из тѣх ни единого без помогателства праздна не отпускаю; также пѣшого полку Ханенкова товар[и]ству, при моем regimentѣ пребывающему 4 год, а посем и Молчанова охотного конного, надѣяніем о милости государской в том от колика лѣт обнадежанного, также и пѣшим прошлолѣтним полком не токмо товар[и]ству, но и старшинѣ оттуды ж одежду и обувь и всякіе дачи против чину всякого из них чрез всѣ времена промышляя всегда и отдаю»¹⁶.

Затяжне військо знаходилося на повному матеріально-грошовому утриманні за рахунок військової скарбниці й місцевих зборів, отримуючи грошове та натуральне жалування, яке різнилося для сердюків і компанійців. Найманці розміщувалися на «квартири» та на утримання по селах. Грошове жалування за періодичністю виплат поділялося на дві категорії: «дорочное», «рокове» (річне), виплачуване зі скарбниці раз на рік, й «місячне», що збиралося з податного населення тих місцевостей, де квартирували найманці, — відповідно сплачувалося щомісяця або щоквартально¹⁷.

Основною силою охочекомонного (компанійського) корпусу були товариші — досвідчені вояки. Вони в свою чергу поділялись на товариство поодиноке («поєдинковое») та подвійне. Останні несли службу з молодиками-новобранцями. Подібний принцип організації, за твердженням О. Сокирка, був суто середньовічним явищем і зберігався в найманих арміях¹⁸. Перші згадки про сердюків відносяться до середини 60-х років XVII ст., коли гетьман П. Дорошенко зав'язав тісні стосунки з Портою. Він узяв собі в охорону найманих турецьких сейменів, а також організував власну формацію піхотинців — серденят, або сердюків. За версією М. Костомарова термін *сердюк* походить від турецького *серденгесті* (букв. 'безпощадні') — назви роду війська в османській армії, який П. Дорошенко взяв собі за зразок. Більшість особового складу тих сердюцьких частин складала молдавани¹⁹.

Охочепіхотний корпус став чи не першим складником гетьманського війська, що отримав уніфікований одяг — *мундир*, або *барву*²⁰. До важливих передумов уніфікації слід віднести розвиток централізованого забезпечення.

До того ж, жалування піхоти одноманерним (однозразковим) службовим одягом було спільною традицією для держав Центрально-Східної Європи, до яких цей звичай міг потрапити з Туреччини.

«Барва» була одночасно і статтею натурального жалування, і частиною «війських потреб» найманця. Окрім утилітарних функцій, барва становила частину військової символіки, а також відігравала важливу комунікативну і репрезентативну роль, демонструючи зокрема належність найманих службовців до протекції гетьманського уряду²¹.

На наше переконання, саме такі чинники як масовість війська й розвиток централізованого забезпечення, з одного боку, та необхідність підкреслити знаково (через зовнішні атрибути) особливий професійний статус вояка-найманця, який знаходився на регулярній службі за контрактом на відміну від лицарської служби козака, а також — діалог між сюзереном та підлеглими, ступінь залежності, з іншого боку, разом зумовили впровадження у гетьманському зтяжному війську певного одягу, уніфікованого за кольором, фасоном і вартістю, тобто мундиру. До того ж, забезпечувати одноманітними предметами легше, швидше і дешевше. Це теж позначилось на уніфікації одягу.

Втім, мундир службовців не становив повний комплект необхідних для служби предметів одягу. В різні часи він являв собою або самий тільки спідній чи верхній каптан, або комплект із спіднього і верхнього каптана, а іноді — ще й шапки, штанів і пояса (тобто ті формені речі, що відігравали роль військової символіки).

Особливий службовий одяг належав до звичайних статей жалування сердюцького війська вже із часів його утворення. Цей пункт став настільки важливим і навіть символічним в контрактних домовленостях гетьманського уряду і піших охотників, що не тільки перейшов в 1670-х роках до системи забезпечення сердюцьких полків Лівобережжя як данина усталеному звичаю, але й виконувався за будь-яких обставин протягом усієї історії охочепіхотного війська. Коли серденяцький полк Ф. Мовчана кількістю в 500 вояків влітку 1675 р. перейшов від П. Дорошенка на службу до І. Самойловича, полчани-сердюки, як доповідав гетьман московському послу — піддячому Семену Щоголеву, одразу почали докучати гетьману з вимогою видати їм жалування, зауваживши, що П. Дорошенко «давал им беспрестанно, да и давать стало скудость; а не давать де нельзя, потому что они у Дорошенка были и служили из денег, толко де у них и корысти, что пьет да ѣст, платья и оружье и лошади добрые имѣют, за то и умирают». У зв'язку з цим гетьман змушений був просити государя вислати для «серденят» грошове жалування, аби вони «хотя б рубашки на себя покупали», бо ті серденята йому, гетьману, вкрай потрібні²².

Отож, саме матеріальна винагорода була головним мотивом служби вояка-охотника, а пожалування одягом чи тканинами в той буремний час руйнації місцевих цехових організацій та дефіциту будь-яких тканин на українському ринку було дуже дієвим засобом заохочення найманців до служби, утвердити свою владу над ними. На важливості саме цього пункту матеріальної винагороди сердюків наголосив і сам гетьман згаданому С. Щоголеву, повідомляючи царському уряду, що гетьман Г. Гуляницький, що прийшов на місце П. Дорошенка, привіз із собою сукна, і хто з «серденят» до нього приходять, «даєт кофтаны и штаны и шапки; и то де увѣдав, многіе и с сей стороны к нему Гуляницкому пошли и от Дорошенка идут»²³.

27 квітня 1677 р. гетьман надіслав подібну чолобитну грамоту царю з проханням надати гроші на утримання охотного війська (кінного і пішого), мотивуючи це тим, що протягом усіх часів завжди давав пішим полкам «не токмо товар[и]ству, но и старшине оттуды ж одежду и обувь и всякие дачи против чину всякого из них», а тепер через великі витрати не вистачає на то²⁴. В листі до царя від 26 жовтня 1677 р. І. Самойлович також наголошував на необхідності виділити кошти «на шубы и сапоги» для піхотного середняцького полку Дмитрова в кількості 700 чоловік, залишених в Чигирині в якості залого, «ибо зимою невозможно без шуб и сапогов сторожи им людем войсковым совершати будет»²⁵. Нам не вдалося знайти жодних документальних свідчень, які б давали підстави стверджувати, що згаданий жалуваний піхотним частинам одяг був уніфікований за кольором і фасоном, себто мав характер мундиру. Очевидно не існувало і спеціального гетьманського розпорядження, яке б регулювало службовий стрій в цілому. Так, очевидець подій російсько-турецької війни генерал П. Гордон зазначав, що під час облоги Чигирини в серпні 1678 р. (місто захищало кілька охочепіхотних полків) війська І. Самойловича були вдягнуті у різнобарвні строї — найбільше в сині, жовті та червоні каптани; декотрі взагалі на здивування усім одягнулися надзвичайно строкато²⁶.

До кінця 1678 р. І. Самойлович сформував наново 5 сердюцьких полків, в яких нараховувалось до 4 тис. жовнірів²⁷, а невдовзі забезпечив їх одноманітним службовим одягом. У листопаді 1678 р. гетьман подав царю прохання видати царське жалування усьому Війську Запорозькому і окремою статтею вимагав втішити охотні полки, котрим від гетьмана «однем одежду, а иным денги давали едны». При цьому І. Самойлович наголосив на важливості стабільного жалування охотним військам, бо Юрій Хмельницький хитрощами до себе призивав охотників, обіцяючи їм добру платню²⁸. 1679 р. гетьман знов надіслав царю чолобитну з проханням, зважаючи на бідність козацької держави, послати для задоволення потреб охотного піхотного війська 10 тис. рублів червоними золотими, або 50 тис.

польських золотих, аби за ті кошти сторгувати на ярмарку кілька сот половинок сукон на одягу для війська охотного. Осібно підкреслено, що, «когда готовая одежда им роздана будет, тогда немалая оттуду имени ево великого государя слава возрастет»²⁹.

Єдині відомості про особливості сердюцьких мундирів за гетьманування І. Самойловича знаходимо у славнозвісній анонімній «Истории Руссов или Малой России». Історик-хроніст зазначив, що 1678 р. з військ, які зуміли пробитися із обложеного турками Чигирина, гетьман сформував наново б сердюцьких полків, забезпечивши їх уніфікованим одягом, або «мундиром», який складався з «куртки или камзола с рукавами» (тобто короткого каптана турецького походження. — *Є.С.*)³⁰, пошитого з червоної бавовняної матерії відтінку мальви (очевидно, тут йдеться про мусулбес³¹), щільно набитого бавовною і стьобаного частими смугами³²; блакитних суконних шароварів та турецького «дуломана / доломана»³³ з відкидним коміром до пояса, шитого з білої габи³⁴, — замість плащів³⁵. (Практика використання бавовняних каптанів в піхоті різних армій у війнах середини XVII ст. показала недоліки таких матерій в якості «верха»: вони легко займалися від спалахів порошу під час інтенсивної пальби з рушниць. Тому такі каптани використовували, як правило, лише як спідній одяг в парі з іншим плечовим одягом із сукна). Автор також додав, що на це жалування (мундирне забезпечення) гетьман встановив нові побори з поспільства. Подібний факт згадується автором так званого Лизогубського літопису, який пише, що 1678 р. І. Самойлович встановив для плати війську охотному «аренды на горелки»³⁶.

На нашу думку, в даному випадку уніфікація сердюцьких каптанів і плащів-долам у вказаних кольорах була викликана специфічною колірною характеристикою самих тканин: мусулбеса і габи, а використання саме цих дешевих тканин зумовлене значною мірою режимом економії Військової скарбниці, через розорення країни і тягар частих виснажливих війн.

Наданий хроністом чіткий опис мундиру дозволяє без вагань провести аналогію зі службовим строєм уславленої регулярної піхоти османського війська — яничар. Мундир яничара складався із короткого каптана-куртки, сорочки і нешироких шароварів-чагширів, підв'язаних ноговицями чи тасьомками під коліном. Поверх каптана носили довгий прямоспинний каптан-плащ, який іменувався *долама локмалу* (від *локма* 'проріз, проріха'). При її реконструкції будемо орієнтуватися на турецькі зразки другої половини XVII ст. То був довгий плащеподібний одяг, дещо схожий на ермяк XVI ст. і турецький кобеняк, із великим відкидним коміром і дуже довгими й вузькими декоративними, фальшивими рукавами із проріхами для рук, як правило, попереду. Проріхи робилися в проймах на пахвах або ж на рівні ліктів упоперек чи вздовж. Крізь них просували руки, тоді як декоративні,

зшиті під ліктями рукава вільно звисали позаду. Для зручності, під час маршів поли долами затикали за пояс³⁷.

Принагідно зауважимо, що О. Сокирко натомість запропонував інакшу — вільну і дещо спрощену — інтерпретацію наданого хроністом опису сердюцького мундиру, зокрема трактуючи згаданий «доломан» як звичайний кобеняк, що його уживали в якості плащів козаки, певні категорії військових служителів і цивільне населення Гетьманщини³⁸. Однак нам видається цілком очевидним, що автор «Історії русів» бажав підкреслити саме оригінальність, «екзотичність» запровадженої уніформи, відмінність верхнього каптана-плаща сердюків від добре відомого хроністові козацького форменого плаща 1760–1770-х років, себто кобеняка.

Решта предметів вбрання, не визначені регламентом, як-от: чоботи, шапки, пояси, білизна, кожухи, були поширеного серед місцевого населення зразка, — загалом подібні до козацьких (одяг «малоросійських» козаків і старшини детально розглянутий нами в спеціальних дослідженнях³⁹, тому ми не подаємо характеристику тих типів і різновидів одягу найманців, що побутували в козацькому війську), тільки замість шлика сердюки носили звичайну «шапку» — циліндричну, з округлим суконним верхом і прямою неширокою смушковою околицею. Ці предмети строю сердюки самі купували в торгових «лавках» чи замовляли підрядом в кравецьких цехах⁴⁰.

Отже, на початковому періоді історії сердюцького корпусу спостерігаємо вплив турецького досвіду організації елітних регулярних полків. Таке явище досить характерне для європейських і східних суспільств пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу. Не маючи власного досвіду творення регулярної піхоти, правителі звертали свій погляд на досвід найкращих зразків у сусідніх державах. Подібним чином у Польщі за часів короля Яна III Собеського було утворено гвардію польських яничар, яка служила королю і гетьманам, а також супроводжувала послів. Спочатку вона навіть набиралася з турецьких юнаків, завдячуючи славі турецької піхоти, а одяг жовнірів разом з іншими атрибутами (озброєння, музика) повністю наслідував турецькі аналоги⁴¹.

Забезпечити багаточисельне військо уніфікованим одягом одночасно і в стислі терміни можна було тільки шляхом налагодження стабільного централізованого заготовлення барви. О. Сокирко вважає, що саме розвиток централізованого забезпечення одягом був тим головним чинником, що спричинився до появи у сердюків «більш-менш сталого комплексу одягу, уніфікації його кольорів і фасонів», тобто мундиру⁴². Однак потрібно враховувати, що в часи «Руїни» розпорядникам Військової скарбниці було нелегко дістати таку величезну кількість матерії та сукна одного кольору, та ще й за обмежений час. Зважаючи на ці обставини, важко погодитися з

тим, що уніфікація службового одягу найманої піхоти стала тільки логічним наслідком централізованого забезпечення. На нашу думку, приклад турецьких яничар надихнув гетьмана підкреслити на рівні зовнішньої символіки особливий військовий статус сердюцького корпусу. Як і яничари в Османській імперії, сердюки стали опорою гетьманської влади та найзагартованішою частиною українського війська.

Наскільки довго проіснував вищеописаний мундир точно невідомо. Однак в кінці 80-х років і на початку 90-х років XVII ст., за гетьманування І. Мазепи, в офіційній документації в якості сердюцької «барви» називається тільки суконний *жупан*⁴³. Скажімо, після вдалого походу затяжного війська під Кизикермен, універсалом від 29 вересня 1690 р. гетьман доручив компанійському полковнику І. Новицькому роздати річну платню охотному війську, яке перебувало в поході: кінним полкам самі лише гроші, а пішим — барву суконну і грошовий додаток, а саме: по жупану і грошей по 4 золотих на кожного товариша. Наприкінці жовтня через довірених Я. Лизогуба і В. Болдаковського вказана грошова платня і барва були роздані шістьом охотницьким полкам (в тому числі піхотним полкам Яреми і Яворського) «подлуг реестров и прошлорочного поступку»⁴⁴. Перед цим, у хвалебних листах до охотницьких полковників, писаних 21 червня і 16 серпня 1690 р., гетьман запевнює їх у видачі невдовзі річного жалування полкам, зокрема і на піхоту — барву суконну, тільки-но вона буде готова, а при цьому зазначив, що «теперь на многих местцах по розказаню нашому барва та шиється»⁴⁵. Барву для охотницького війська шили централізовано в кравецьких цехах Прилуцького, Ніжинського та Стародубського полків, які відповідно до гетьманських універсалів в такий спосіб без винагороди відбували повинність «на потребу войсковую»⁴⁶.

Сердюкам жалували періодично за кошти державної скарбниці, окрім «барви», ще й кожухи для зимової служби. Так, у листопаді 1694 р., доповідаючи у листі до царів про підготовку охочепіхотного полка Таванської залози «на целозимную тамошную службу», І. Мазепа згадує, що послав на кожного старшого і меншого товариша по шубі, а ті шуби куплені за кошти Військової скарбниці⁴⁷. Підтвердження гетьманським указам знаходимо і в листі запорожців до І. Мазепи, датованому 3 березнем 1688 р., в якому козаки скаржилися в ультимативній формі, що вони своєю службою приносять російським монархам більше користі, ніж охотні піхоти і компанії (сердюки і компаніїці), однак запорозькому війську не посилають такої плати, як охотному, — кожного року «по жупану и кожуху» та по кілька коп грошей⁴⁸.

Економіка Гетьманщини з її скромними фінансовими ресурсами не давала можливості забезпечити наймане військо усім необхідним обмундируванням. Тому шапками, чоботами, штанами й іншими речами гарде-

робу сердюки мусили забезпечувати себе самостійно за рахунок грошового жалування. Якихось відомостей стосовно кольору і гатунку матеріалів вказаних речей в діловодній документації нам знайти не вдалось. Не виключено, що в різних полках колір штанів, шапок та поясів визначався особисто полковниками.

В щойно описаному вбранні бачимо сердюків на малюнку невідомого польського художника, який зафіксував з натури гетьманське військо на марші в кінці XVII ст. Сердюки тут одягнуті та екіпіровані майже однаково, а саме: у всіх — цілком уніфіковані суконні жупани в якості «барви»; козацькі шаровари і чоботи, «шапки» циліндричні з доволі високим округлим суконним верхом і вузькою околицею, у деяких пояс, пов'язаний по-козацькому. Всі товариші мають рушницю на погонному ремені, патронну сумку на плечовому перев'язі або поясному ремені і шаблю при боці. Попереду зображено барабанщика, одягнутого подібно до решти сердюків. За етнічним складом товариство неоднорідне: окрім українців знаходимо тут поляків, росіян, калмиків та ін. Привертає увагу фігура турка на передньому плані (можливо сотник або отаман), який на відміну від решти товаришів має турецьку чалму замість шапки, характерну зачіску, а також верхній представницький каптан, застібнутий лише під шиєю.

Компанійці. Компанійська служба хоч і здійснювалася за контрактом, але за своїм статусом була ближчою до козацької, лицарської, потребуючи високих навиків і майстерності вояка-кіннотника. Більше того, по суті компанійські частини — то була єдина справжня кіннота в українському війську. Ця особливість статусу компанійців позначилася і на розмірі їх грошового жалування, яке було помітно вище за сердюцьке, і на відсутності жалуваного одягу. Можна припустити, що відмінності в утриманні й забезпеченні піхотних та кінних частин були закладені ще у 50–60-і роки XVII ст. в гетьманських найманих військах. Кавалерійська служба в Східній Європі, як і на Сході, традиційно вважалася елітною, престижною і виступала прерогативою лицарського, шляхетського суспільного стану, що забезпечував могутність і безпеку держави. Натомість в піхоті, як правило, служили представники нижчих та особисто залежних верств суспільства, при цьому держава чи господар-магнат забезпечували останніх необхідним службовим одягом і зброєю по формі. А надане урядом чи господарем службове плаття, зазвичай уніфіковане, в даному випадку вказувало на підлеглисть, залежність службовців від правителя, господаря чи держави, ставлячи піхотинців на рівень озброєних слуг. Такий принцип діяв в Османській імперії, Речі Посполитій, Московській державі. Отож, відсутність форменого службового одягу у компанійців, на нашу думку, розглядалась гетьманським урядом і самими товаришами як привілей. Та варто звернути

увагу на той факт, що цей «патріархальний» принцип забезпечення службовців зберігався в гетьманському війську і в пізніший час, коли етнічний і соціальний склад піших і кінних охотних частин вже став практично однаковим, репрезентованим в основній своїй масі представниками місцевого вільного населення нешляхетного походження: охочими нерєєстровими козаками, запорожцями, міщанами і декласованими елементами.

Часом окрім встановленої за контрактом грошової платні компанійці одержували за наказом гетьманів додаткову грошову допомогу для забезпечення необхідним для служби одягом. Ця повинність покладалася на господарів становиськ, тобто осель, де квартирували компанійці. В окремих випадках компанійцям видавали і готові предмети одягу — з військових запасів, створених від зборів з населення. У такий спосіб, опікуючись найманцями і винагороджуючи їх за відданість і сумлінне виконання професійних обов'язків, гетьмани, вочевидь, намагалися завоювати прихильність, відданість і збройну підтримку з боку найманців для зміцнення своєї влади. Так, І. Самойлович, отримавши булаву, аби заохотити компанійців, видав указ, із дозволом кожному товаришеві охочекомонного полку наказного полковника і осавула І. Новицького брати з господарів становиськ готівкою по одному золотому на тиждень, «же бы за тие золотіе прибираючи, меншие свои потребности чоботы и иншие измышляли»⁴⁹. Інший факт пожалування одягом знаходимо у хвалебному листі І. Самойловича від 15 жовтня 1678 р. до полковника І. Новицького з товариством, в якому гетьман обіцяє: «...яко одежею потребною так и просторнейшим на зиму становиском вас уконтентуем»⁵⁰.

Говорити про існування у компанійців якогось регламентованого одягу певного покрою та кольору немає підстав, доки не з'являться достовірні свідчення на цей рахунок. Навіть якщо і допустити наявність певного статутного положення, яке регламентувало службовий стрій в цілому, воно навряд чи могло бути реалізовано за відсутності централізованої інтендантури. Адже більшість предметів одягу і спорядження для служби компанієць споряджав самотужки.

Компанійці мало чим відрізнялися від козацької кінноти не тільки за способом ведення бойових дій, але й за одягом та спорядженням. Очевидно, в перші роки існування охотного війська, коли полки мали мішаний етнічний склад, костюм охотної кінноти був куди більш неоднорідний у порівнянні не тільки з козацьким, але й з сердюцьким. Однак, вже за гетьманування І. Самойловича, принаймні з 1780-х років, стрій компанійців більш-менш уодноманітнюється. Іноземних професійних кадрів сильно поменшало внаслідок масштабних і важких кампаній 60–70-х років XVII ст., вони фактично перевелися, а рештки зазнали швидкої культурної асиміляції.

Документи останньої чверті XVII — першої чверті XVIII ст. згадують серед службового одягу компанійців: жупани, каптани, шаровари, чоботи, пояса шерстяні і шовкові, опанчі⁵¹ зі свитного сукна і бурки⁵², «шапки»⁵³ смушкові із суконним верхом і кожухи⁵⁴ взимку. Так, в числі складових службового вбрання і спорядження, взятих у лютому 1691 р. у компанійця сотні Гордієва полку І. Новицького, лубенський полковник Леонтій Свічка називає «коня з кулбакою, сагайдак, шаблю, жупанов два, чоботи, шапку, пояс шовковий и бурку»⁵⁵.

Свідчень про службовий одяг і форми забезпечення ним найманого війська в кінці XVII — на початку XVIII ст., до Полтавської кампанії 1709 р., майже не збереглося. З тих обмежених відомостей, які вдалося дістати генеральній старшині з різних джерел на запит Малоросійської колегії (МК), відомо наступне: охотницькі полки були комплектом не рівні, однак нижче шестиста не було; цим полкам видавали жалування грошове з орендних грошей Військової скарбниці, а саме: на рік компанійцям — рядовим — по 4 руб., а хто з молодиком служить (подвійним товаришам) — по 6 руб. «опроч місячного оброку», плюс ще місячної платні: в літні місяці — кожному по 8 гривен, а в зимові, окрім того, давали на овес для коней по 2 гривні; сердюкам давали на всі зимові і літні місяці по 8 гривен, а на рік — по 2 рублі «и по кунтушу суконному». Старшині компанійській і сердюцькій давали кожному, по їх чинах, особливий грошовий оклад місячний і річний⁵⁶. Отож, можна зробити висновок, що суконний жупан був, так би мовити, перехідним типом мундиру серденят. Подібно до інших підзвітних гетьманові найманих військових частин (Військової музики, Жолдацької роти) сердюки теж переодяглися у службові строї за фасоном шляхетського або козацько-старшинського зразка. При цьому мундиру і комунікативну роль починає відігравати замість жупана верхній каптан — *кунтуш*⁵⁷. У документах початку XVIII ст. зустрічаємо згадку про виготовлення для охотного війська «кавтанов» із значенням барви нового зразка — кунтуша⁵⁸.

В архіві Російського Сенату по Малоросійській експедиції зібрана більш детальна інформація про жалування охотних полків до гетьманування І. Скоропадського. Згідно з цими даними, чини і рядові кожного компанійського полку отримували на рік самий лише грошовий оклад; особовому складу сердюцьких полків теж платили грошове жалування, а всіх рядових, отаманів і добошів, окрім того, забезпечували мундиром вартістю у 4 руб., але їхній грошовий оклад був менше, аніж у відповідних службовців компанійських полків⁵⁹.

Підвищення грошового окладу і зміну фасону «барви» сердюків (за польським зразком) можна пояснити тим, що сердюки отримали статус геть-

манської гвардії і були разом з компанійцями в особливій пошані у І. Мазепи. Крім того, сам гетьман дуже схилився до польського шляхетського побуту й товариства, а в охотницьких полках, за свідченням сучасника, «все наголо одни поляки служат» (свідомо перебільшено автором доносу на І. Мазепу)⁶⁰.

Полковники і старшина охотницьких полків у святкові дні та під час урочистостей вбиралися досить дорого, майже подібно до козацької старшини, хоч їхні статки були значно меншими. У реєстрах їхніх гардеробів знаходимо ті самі речі, що й у козацької еліти⁶¹. Певна кількість коштовних тканин, сукон, хутра і одягу потрапляла до полковників й інших старших чинів в якості військового трофею та винагороди від гетьманів і царів. Зокрема, подібно до козацьких чинів, охотницька старшина, а інколи і рядові, у 70–90-х роках XVII ст. — 1700-х роках отримували від царів за військові заслуги, посольську службу, доставлення «язиків» і з нагоди різних свят і державних урочистостей на пошиття одягу хутро соболя, сукна «лундиш», «кармазин», «полукармазин» і «аглинське», оксамит флорентійський, обер гладку і золотну квітчасту, беберек, камку «кармазин», лудан, атлас і тафту — кількістю і гатунком відповідно до чину і посади пожалуваного, за спільною для всього українського війська ієрархічною схемою⁶². Жалувані матерії і хутра, як правило, йшли на пошиття святкових, урочистих представницьких верхніх одягів — каптанів/жупанів, кунтушів, опанчей-мантій тощо.

Однак повсякденне службове вбрання старшини, особливо сердюцької, було значно простішим, загалом ненабагато кращим, ніж у рядових товаришів. У більшості старшин інших джерел прибутку окрім військової служби не було, тому вони, як і рядові, повністю залежали від милості гетьманів і стабільності у виплаті встановленого жалування.

Поодинокі писемні джерела початку XVIII ст. підтверджують стабільність матеріального забезпечення найманого війська на перетині століть. Так, у липні 1701 р. генерального осавула Івана Скоропадського було відряджено до Пскова «з денгами и с платьем, с сукнами за прошлой год заслуженой компанії и сердюкам»⁶³. А в листі І. Мазепи до голови Посольського приказу Федора Головіна (червень 1702 р.), де обговорювалися деталі висилки українських військ до Прибалтики, гетьманом між іншим відзначено наступне: «По моей верной должности подданской тое тут прекладаю же Компанейские и Сердюцкие полки суть одежны и не стыдно з оными людям заграничным показатися. Войско зась Городовое не все одяжно и овшем болшая часть сермягами простыми покривается»⁶⁴.

Проте ситуація почала докорінно змінюватися в негативний бік наприкінці правління І. Мазепи, під час доленосних для України подій. Внаслідок частих,

виснажливих виправ, які до того ж велися на віддалених від України північних територіях, виникли проблеми із забезпеченням охотних полків, що, зрештою, відіграло фатальну роль. Як відзначає О. Сокирко, зазнаючи втрат і нестатків, голодні і напівроздягнені охотники почали звертатися через голову гетьманського правління до російської влади з проханнями про виплату їм грошей. Причому, перші петиції подібного змісту царська канцелярія почала отримувати ще до переходу І. Мазепи на бік шведів⁶⁵. Так, ротмістр Василь Адамович з окремими компанійцями охочекомонного полку А. Танського, відданого під команду генерала Р. Боура в 1708 р., отримавши поранення в битві під містечком Кадіним, писали в жовтні 1708 р. з шпиталю смоленського до московського уряду: «...лошеди под нами побиты и ружье и платье с нас все побрано бѣзостатка...», з проханням видати їм жалування⁶⁶.

Провал Мазепиної акції, дефіцит державної скарбниці спричинений підривом економіки і господарства, негативно позначилися на забезпеченні найманих частин. Із втратою могутнього патронату в особі гетьмана охотне військо разом з тим втратили і належну матеріальну підтримку. У документах нерідко трапляються свідчення скрутного становища найманців, коли службовці через свою бідність не мали змоги придбати навіть найнеобхідніші літні і зимові предмети одягу.

У проекті договірних «статей» із Росією 1710 р., у шостому пункті гетьманський уряд звернув особливу увагу на стан охотницького війська, зауваживши зокрема, що «Войска охочие конные и пехотные голодни и наги» і внаслідок розорення України не вистачає на усіх службовців навіть хлібного жалування. А тому, не маючи на утримання охотників ніякої скарбниці, козацьке керівництво наполягало на встановленні «по давному обыкновенію» оренд, не надто обтяжуючи населення, як було за І. Самойловича⁶⁷. Кількість охотного війська скоротилася з семи полків до трьох компанійських і лише одного сердюцького, які, в свою чергу, залишилися далеко не в повному складі.

Політика економії, яку провадив уряд у 10–20-х роках XVIII ст., межувала зі скупістю. Зокрема, замість кунтушів з доброго фабричного сукна сердюки починають отримувати в якості «барви» *габьяк*, або *біляк* — кунтуш, пошитий з нефарбованої турецької білої габи. (За нашими спостереженнями, у першій третині XVIII ст. в документах офіційного і приватного характеру під «габяком» в усіх випадках розуміється верхній каптан-кунтуш (або черкеска), пошитий зі звичайної або фарбованої габи. Іноді такий кунтуш, шитий з нефарбованої габи або «абинного» (доморобного білосвітного) сукна позначено терміном *бѣляк*). Як засвідчують реєстри виплати жалування піхотному полку Г. Бурляя та звіти самих службовців, уряду І. Скоропадського вдалося налагодити належне сердюкам річне жалування барвою

і грішми лише через кілька років (видавалося у Чернігівському полку). При цьому барву у вигляді верхнього габяного каптана до 1723 р. одержували не тільки сердюки, але усі ротні і полкові чини за винятком полковника (хорунжий, осавул, п'ять сотників, п'ять ротних хорунжих, п'ять осавулів та 23 отамани). У справі про видачу жалування Сердюцькому полку за гетьманування І. Скоропадського показано наступне: у 1714 р. 226 сердюкам видали по біляку без грошового додатку, а трьом сотникам платні зовсім не дісталось, наступного року сердюки отримали по 30 алтин без барви, а сотники — по 10 талярів. Надалі ж полк отримував регулярно встановлену річну платню: сердюки, кількість яких до 1720 р. скоротилася до 160 чоловік, — по біляку і 30 алтин, а три сотники — по 10 талярів. Причому сотнику Василю Лавриненку у 1718–1720 рр. не давали річної платні через те, що він одружився із заможною козачкою⁶⁸. Жалування полковникові і старшині у згаданому документі не зазначено.

Однак у звітах самих охочепіхотних чинів ми зустрічаємо інші відомості про плату сердюкам за гетьманування І. Скоропадського, які дещо розходяться із показаними офіційними відомостями канцелярій. Як доповідала Генеральна військова канцелярія (ГВК) Малоросійській колегії 11 серпня 1722 р., покійний гетьман І. Скоропадський, згідно із звітом самих чинів (яких на 1722 р. перебувало у наявності 320 чол., окрім старшини), давав їм річного жалування тільки по 8 гривен і «по б'ляку», чим сердюки залишаються незадоволені⁶⁹. У зворотному листі-указі президента МК С. Вельямінова від 30 серпня 1722 р. до П. Полуботка і генеральної старшини зазначено, що сердюки 22 серпня подали йому чолобитну, в якій показано, що їм за покійного гетьмана було визначено жалування з «малоросійської» скарбниці: полковнику — по 6 руб. на місяць і по 20 руб. річної платні, але з минулого року досі того жалування не видано, через що «он пришел во всеконечную скудость и долг». Хорунжему, осавулу і сотникам платили по 2 руб. 13 алтин і 2 деньги на місяць та по 6 руб. на рік; п'ятьом ротним хорунжим, п'ятьом осавулам і 23 отаманам — по 26 алтин 4 деньги на місяць і по одному рублю річної платні; сердюкам — по 26 алтин на місяць і по 80 коп. на рік. Окрім того, сердюкам й усім зазначеним чинам крім полковника разом з річною платнею давали на рік по «белому кафану обыиному» (себто шитому з білого доморобного грубого, нефарбованого сукна — так званого «обинного» або «обиіного» (рос.)). Однак, зі слів службовців, за минулі 1713, 1717, 1721 і на поточний 1722 роки того жалування не видано, через що вони «оскудели, и платем обносились». У відповідь на подану скаргу С. Вельямінов наказав видати згаданим чинам і рядовим заслужане жалування і по «белому обыиному кафану» (біляку) за показані роки и «ныне что оных на лице есть»⁷⁰.

Записи у щоденнику гетьманської канцелярії за 1722–1723 рр. та збережена документація канцелярії Малоросійської колегії стосовно виготовлення барви для охотницьких полків на 1723 р. надають деякі відомості про вартість, ґатунок та процедуру заготовлення мундирів для «затяжного» війська у 20–30-х роках XVIII ст. Відповідно до указу Малоросійської колегії в грудні 1722 р. «на дело сердюцкого полку кафтанов» було закуплено в Полтаві на ярмарку (у міщанина М. Матвєєва) партію габи — 270 штук, ціною 29 алтин 2 деньги, або 88 коп. за штуку (тобто портище, кількість тканини для виготовлення одного каптана). Готовий сердюцький біляк («абинний» каптан) мав обійтися скарбниці у $96\frac{3}{4}$ коп.⁷¹ В кінці лютого 1723 р. ГВК відправила полковнику стародубському для розіслання у кравецькі цехи містечок полку частину габи (115 штук) на пошиття габ'яків товариству полку Г. Бурляя, що консистувався (квартирувався) в Шептаковщині, наказавши «з якої габы или з одной штуки з болшой болшой а з меншой меншой был викроен габяк или нѣкоторые штуки роскrojивши, к другим штукам, жебы з каждой вишло по беляку, употребит бы на прикладки до 15 албо 16 штук...». На жаль, документ не надає інформації стосовно зовнішнього вигляду, деталей, технології і особливостей крою, шиття і оформлення каптанів. Як видно з наведеного фрагменту, не тільки сам каптан, але й «приклад»⁷² до нього робили з простої габи. Це можна пояснити тим, що при виготовленні партії «барви» уряд виходив з принципу економії. З поданої звістки важко зрозуміти, що представляв собою і де розміщувався в даному випадку габяний приклад, адже в документі не застережено про фарбування приборної габи. Можна припустити, що прикладна габа йшла на підшивку вилогів, коміра, кишенькових проріх і піл у вигляді лиштв, а також, цілком можливо, на портище нагрудних нашивок на кшталт петлиць⁷³, пришитих по борту піл.

Виготовлені габяки були роздані товариству сердюцького полку в Шептаках (містечко Стародубського полку) на початку квітня, відповідно до указу канцелярії від 3 квітня 1723 р.⁷⁴ Увесь комплект виготовленої «барви» становив 249 каптанів, себто рівно стільки, скільки нараховував усіх чинів і рядових разом полк Г. Гаврила Бурляя, як стверджує О. Сокирко. Отже, «біляки» призначалися для усіх військовослужбовців, від рядового до полковника включно⁷⁵.

Цікаво, що подібні габяні каптани 1723 р. централізовано виготовили також і на компанійські полки. Так, посилаючи 29 вересня 1722 р. в Малоросійську колегію поіменний реєстр усього товариства і оклад на кожного «урядника» і рядового полку компанійського Чужиноного, ГВК просила, аби видано було їм річну платню і «для мундѣру оним в Нѣжинском ярмарку габу куплено б»⁷⁶. У документації Малоросійської колегії про

витрати скарбниці за 1723 р. показано, що на каптани для сердюцького і компанійського полків було куплено 1285 габ⁷⁷.

У документах Малоросійської експедиції Сенату (1741–1769 рр.) про витрати Скарбу на наймані формування за 1722–1728 рр., а також у витратних справах Малоросійської колегії, зазначено, що протягом періоду правління МК сердюцький полк Г. Бурляя отримував те саме жалування, що і за І. Скоропадського. При річній платні давали «обинные кафтаны» на весь полк, від полковника до останнього рядового, причому полковнику — по 6 каптанів, а усім іншим — старшині, довбишу і рядовим товаришам — по одному⁷⁸. Генеральний хорунжий Микола Ханенко у своєму щоденнику теж зафіксував, що охотному війську разом із старшинами річна плата «и мундир по давнему уставу дается»⁷⁹. Компанійським полкам за традицією жалували за службу самі лише гроші, причому, як показують витратні відомості, з деякою відмінністю для різних полків⁸⁰.

В окремих випадках у походах компанійці отримували від уряду грошову допомогу на придбання зимового одягу. Так, усі компанійці Чужиного полку, які перебували в Терекському поході під команду наказного полковника Григорія Тонконога (110 чол.), дістали у 1724 р. по 3 руб. «на кожух на першу зиму»⁸¹.

Згаданий вище процес скорочення кількості особового складу в полках призвів до того, що у 1725 р., після Низового і Терекського походів, у чотирьох найманих полках (Часников, Ковбасин, Чужин і піхотний Бурляев) нараховувалося разом зі старшинами тільки 1066 чоловік, а на 1726 р. — вже 984 чол.⁸² Зважаючи на цю обставину, указом імператриці Катерини I від 14 липня 1726 р. було приписано «компанейских трех полков наличных людей скасовать в два полка и быть ныне по 600 человек в полку, а впредь, смотря по нужде, учинить по 1000 человек. Сердюцкому полку, кои служили во время походов, при гетмане — не быть, понеже за ними н[ы]не в Малой России никакой службы нет»⁸³. Відповідно до високого указу Сената і розпорядження генеральної старшини у листопаді 1726 р. охочекомонні полки Чужин, Часников і Кавбасин було переформовано у два — Чужин і Часников⁸⁴. Втім, шостим пунктом договірних «Решительних статей» гетьмана Д. Апостола із царським урядом 1728 р. знов передбачалось мати три компанійські полки по 500 чол.⁸⁵ Проте, як показує документація ГВК, третій полк було сформовано тільки наприкінці 1730-х років. У 1729 р. гетьман разом із генеральною старшиною склали нову Зразкову відомість про річне жалування усіх найманих формувань українського війська. Компанійцям мали давати тільки грошову платню: рядовим — по 4 руб. у рік, сотенній старшині і курінним отаманам — по 7 руб.⁸⁶ Однак, тягар виснажливих закордонних походів, дефіцит коштів у Військовій скарбниці

і пов'язані з цим тривалі затримки у виплаті річного жалування компанійським полкам призвели до різкого погіршення матеріального становища і бойової готовості охотного війська за правління гетьмана Д. Апостола⁸⁷.

Уявлення про весь комплекс воєнного костюма охотницького війська не буде повним без реконструкції *комплексу озброєння найманців*.

Охочекомонні та охочепіхотні частини мали певну, характерну для кожного роду війська специфіку в озброєнні й амуніції, які, втім, не були строго уніфікованими навіть по полках. Нормативно-правової документації, що регламентувала озброєння і спорядження охотницьких полків, віднайти поки що не вдалося, рівно як і відомостей, що дають тверді підстави передбачати її існування.

У збройовому арсеналі компанійців джерелами згадуються практично ті самі типи зброї, що їх використовували кінні «городові» козаки: шаблі, рушниці легких типів і пістолети при відповідній амуніції, іноді лук зі стрілами замість рушниць. Серед вогнепальної зброї компанійців наприкінці XVII ст. джерела здебільшого згадують «ручниці», себто, вочевидь, типові недовгі козацькі завісні пищалі місцевого виготовлення з традиційним багатопрофільним аркебузним прикладом⁸⁸. Причому ці повідомлення стосуються як окремих компанійців, так і полків у цілому. Скажімо, полковий осавул Іван Рубан повідомляв своєму командирі навесні 1690 р. про підряд «...слюсара для роблення ручниць», якому «и задатку далем...»⁸⁹.

Окрім ручниць в охочекомонних полках певною мірою отримали вжиток карабіни московської або західноєвропейської роботи. Деякі товариші могли мати ще й пістолети. Крім того, принаймні до кінця XVII ст. документи засвідчують і наявність сагайдаків⁹⁰ на озброєнні окремих компанійців⁹¹.

Холодною зброєю компанійців були шаблі, а також ножі різних видів⁹². Стосовно використання компанійцями древкової зброї — списів, важко наразі робити якісь певні висновки. Єдина згадка в джерелах припадає на 1676 р. — про виготовлення «гротів» до списів для полку І. Новицького⁹³. Але це не дає підстав однозначно стверджувати, що на цей час списи стали обов'язковою складовою озброєння усіх компанійців, як то відбулося в козацьких полках. Окремі товариші, передусім подвійні, могли мати і захисну зброю, зокрема місьюрку, панцер і карваші, здобуту у боях або придбану власним коштом.

Свої особливості в озброєнні мали й охочепіхотні полки. О. Сокирко цілком справедливо зауважує, що, на відміну від компанійців, у яких головну роль відігравала вогнепальна зброя полегшених типів, в піхоті ставка робилася на потужність, високу далекобійність і густість бою. Однак, важко погодитись із безпідставним твердженням, начебто сердюки використовували *мушкети* західноєвропейського типу — «найдосконаліші

зразки тогочасної ручної вогнепальної зброї», як вважає дослідник⁹⁴. Очевидно, автор, будучи недостатньо обізнаний із семантикою місцевих найменувань зброї в староукраїнській мові досліджуваного часу, просто буквально зрозумів часто згадуваний в документах 70–90-х років XVII ст. збірний термін *мушкет*⁹⁵. (Так, у листі-посланні І. Самойловича до московського царя, писаному 9 травня 1677 р., з-поміж військ, відправлених на посилення Чигиринської залоги в квітні 1677 р., гетьман виділяв полковника охотного піхотного Петра Кожуховського з його полком у 1000 чоловік «с мушкеты», а також третього охотного піхотного полковника Герасима Васильєва з його полком, а тих полчан разом з відправленими відбірними городовими козаками мало бути «с полпяты тысечи людей с мушкеты»⁹⁶. У березні 1678 р. до Чигирини знов відправлено сердюків «семь сот человек пехоты добрые, мушкетеров охотных»⁹⁷. У 1690 р. у листі до особового складу охотницьких полків І. Мазепа вимагав у полкових командирів, аби «пехота мушкеты справные всегда мели»⁹⁸). Натомість очевидцями інколи вказується конкретний тип рушниць («мушкетів»), якими користувалися сердюки під час Чигиринської кампанії, — *яничанки/яниченки*, тобто яничарки, що залишилося поза увагою дослідника. Наприклад, згідно зі свідченнями військового товариша М. Васильєва про військові дії проти турків під Чигирином (8 вересня 1677 р.), І. Самойлович відправив до Чигирини з р. Солониці серденяцького полковника Дмитра та сердюків 1000 чоловік «с янычанки»⁹⁹. Причому саме ця ручна вогнепальна зброя мала найбільшу для того часу далекість і густість бою, й аж ніяк не мушкет. Останній дійсно відзначався великою потужністю, але прицільна далекобійність у нього була вельми невисокою — не більше 150 м, а вага завеликою — близько 7 кг. Позитивний ефект досягався лише шквалом вогню шикованих у щільні ряди мушкетерів. Натомість мушкет не був розрахований на проведення індивідуальних дій у розсипному строю і прицільну стрільбу, що були звичайною практикою в тактичному арсеналі охочепіхотних частин. Отож, можна гадати, що спочатку, до гетьманування І. Мазепа, якщо не всі, то принаймні більшість сердюків, озброювалися за зразком яничарського корпусу турецькими масивними рушницями з довгими, високоякісними нарізними стволами. Не виключаючи можливості потрапляння згаданих яничарок до лівобережного охочепіхотного війська в якості трофею, все ж більш вірогідним здається, що вони залишилися у сердюків, що перейшли на лівий берег Дніпра на службу до І. Самойловича, з часів служби у П. Дорошенка (найманці вербувалися до лівобережного війська разом з наявною у них особистою зброєю). В подальшому сердюцькі полки вже забезпечувалися переважно рушницями місцевої та московської роботи.

Окрім довгоствольних рушниць сердюки мали на озброєнні шаблю з ремінними пасками, пороховий ріг турецького зразка, натруску, сумку з рушничним начинням і набоями та кілька ножів. Наприклад, в реєстрі речей сердюків, що приїхали до Малоросійської колегії 31 травня 1723 р., ми подибуємо «мушкети», роги порохові, шаблі, в тому числі одна із золоченою оправою¹⁰⁰.

Під час штурмів і оборони фортець наймана піхота уживала ще й додаткову зброю. Російський генерал Патрік Гордон згадує у записках свого щоденника про облогу Чигирина 1677–1678 рр., що охочепіхотні полки, які захищали фортецю, мали списи (можливо рогатини) та сокири (бердиші). Списи були також в сердюків Таванської залоги у 1699 р. Частина сердюків у чигиринських боях використовувала ще й ручні гранати — залізні, глиняні або скляні металеві снаряди сферичної форми, начинені порохом. О. Сокирко вказує також на поодинокі згадки у джерелах про обухи (обушки) в найманському арсеналі (під «обухами», очевидно, слід розуміти чекани¹⁰¹). Зокрема, в бійці із запорожцями у Таванській фортеці сердюки полковника Якова Покотила мали окрім шабель й списів ще й обухи. Ударами обуха, за версією Самійла Величка, страчував полонених турків компанійський полковник Андрій Мурашко¹⁰². Усі сердюки мали ще й необхідний шанцевий інструмент (лопатку), який під час походу перевозили в обозах разом із сокирами й заступами, а на бойовищі ховали у чохлі і за допомогою ремінної петлі чіпляли позаду до поясного ремня разом з іншими предметами амуніції.

Належний рівень бойової готовності підтримувався регулярними інспекціями в полках, беручи до уваги важливість регулярного війська і величезну потребу у професійних послугах охотників для гетьманської влади і держави в цілому. Так, гетьман І. Мазепа, повідомляючи у вересні 1690 р. у хвалебному листі до чинів і товариства охотницьких полків про видачу їм заслуженого жалування, просив полковників і всіх військовиків зі свого боку продовжувати сумлінно виконувати свої обов'язки, «и яко комонник коне добрые и порядочные военные риштунки, так пехота мушкеты справные всегда мели»¹⁰³. У разі необхідності, насамперед під час важких, виснажливих кампаній, охотницький корпус забезпечували головною вогнепальною зброєю централізовано: документи містять згадки про поставку в полки рушниць (зокрема компанійським полкам 1677 р. і 1678 р.) та регулярні поставки пороху, свинцю і куль для товариства¹⁰⁴. Збереглися також відомості про відправлення з Москви в Україну великих партій ручної вогнепальної і холодної зброї західного типу. Зокрема, 1707 р. було відправлено 3000 рушниць, того ж року з Москви до Києва відправлено «оружия немецкого» 11482 фузії і «багнети», а також царським указом велено надіслати з «Оружейной палаты» до гетьмана, згідно з його вимо-

гами, тисячу фузій і стільки ж шпаг добрих з усім солдатським убором «безденежно»¹⁰⁵. Цілком вірогідно, що частина цієї зброї призначалася для охотного війська. Не виключаємо також можливість використання компанійцями й сердюками трофейної зброї татарського, турецького, російського, шведського та польського походження, якою час від часу поповнювалися арсенали найманців. Як стверджує О. Сокирко, багато її потрапило до рук охотників у Лівонії у 1700–1702 рр., коли їм дісталися шведські арсенали з великою кількістю мушкетів, фузей, штуцерів і пістолетів¹⁰⁶. Уніфікованої амуніції в охотницькому війську не існувало, хоча загалом вона практично не відрізнялася від козацької. Сердюки замість ладунок здебільшого уживали для зберігання набоїв шкіряні сумки або підсумки, в яких носили й інші рушничні приналежності (сало, флейтухи, трути, кулі та ін.). У компанійців додатковим, хоча й необов'язковим, предметом спорядження міг бути шабельтас¹⁰⁷ — для зберігання грошей, листів, документів тощо¹⁰⁸.

Вищі і середні компанійські чини озброювалися і екіпірувалися під час бойових дій подібно до козацької еліти. Серед озброєння полковників, осавулів і сотників охочекомонних полків очевидцями військових кампаній і в реєстрах майна згадуються пістолети, рушниця і шаблі різних типів й походження, ножі, а також захисна зброя східних типів, як-от: панцери, місюрки, карваші, аж до середини XVIII ст. Фігурує в озброєнні старшини і сагайдак як шляхетна, лицарська зброя¹⁰⁹.

Посадовою відзнакою піхотних і комонних полковників, за твердженням О. Апанович та В. Заруби, так само, як і в козацьких, служив пірнач¹¹⁰. Маємо підтвердження цьому і в писемних джерелах: так, в липні 1676 р. гетьман І. Самойлович затвердив Іллю Новицького (на той час він виконував

Рядовий товариш охочепіхотного війська (сердюк). 1677–1680-і рр.
Реконструкція автора

Сердюк гетьманської варти, жолдак.
Кінець XVII — початок XVIII ст.
Реконструкція автора

обов'язки командира охочекомонного полку), «яко человека от молодых лет трактующего военную услугу», на «уряде» полковника охочекомонного, надавши «надлежный до тоей полковницкой зверхности знак войсковый»¹¹¹.

¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1902. — Т. III. — С. 96.

² Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — 532 с.; *Его же*. Украинское казацкое войско в конце XVII — начале XVIII в. // Полтава (к 250 — летию Полтавского сражения). — М., 1959. — С. 260.

³ Апанович О.М. Збройні Сили України першої половини XVIII століття. — К., 1969. — С. 96–97.

⁴ Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII століття // Записки НТШ. — Л., 1993. — Т. 225: Праці історично-філософської секції. — С. 240–241, 248–249; *Його жс*. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 107, 123–126.

⁵ Сокирко О. «Одягати і наглядати» (одяг і соціальний статус найманців Лівобережного Гетьманату кінця XVII — початку XVIII ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії / Гол. ред. В. Смолій. — К., 2000. — Вип. 1. — С. 173–188; *Його жс*. Наймане військо лівобережних гетьманів кінця XVII–XVIII ст.: «барва», прапори, зброя // Військово-історичний альманах. — 2002. — Число 2 (5). — С. 108–128.

⁶ *Його жс*. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — 280 с.: іл.

⁷ Детально про це див.: *Його жс*. Рицарі другого сорту: найманці в «легітимному порядку» Гетьманщини // Просемінарій. — 1999. — Вип. 3. — С. 58–59; *Його жс*. Лицарі другого сорту... — С. 66; Федорук А.В. «Затяжне» військо Гетьманщини в 50–60-х роках XVII ст.: деякі аспекти виникнення та організації // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. — Переяслав-Хмельницький, 1999. — Вип. 9. — С. 48; Дядиченко В.А. Украинское казацкое войско... — С. 252.

⁸ Апанович О.М. Вказ. пр. — С. 94, 96; Заруба В. Охотницьке (наймане) військо... — С. 243; Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 157.

⁹ *Його жс*. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини у боротьбі з турецько-татарською експансією 1676–1681 рр. // Просемінарій. — 1997. — Вип. 1. — С. 17; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — АЮЗР). — СПб., 1884. — Т. 13: 1677–1678. — С. 140, 234; Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина. — 1999. — № 6. — С. 51–52.

¹⁰ Федорук А.В. Вказ. пр. — С. 45–46.

¹¹ Там само. — С. 47; Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 59.

¹² Федорук А.В. Вказ. пр. — С. 46.

¹³ Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 130, 135, 139.

¹⁴ Див.: Федорук А.В. Вказ. пр. — С. 46; Бровко А.С., Бровко Б.А. Яків Новицький та його імениті предки / Серія «Запорозька спадщина». — Вип. 3. — Запоріжжя, 1997. — С. 22, 25.

¹⁵ Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 168.

¹⁶ АЮЗР. — СПб., 1884. — Т. 13: 1677–1678. — С. 119–120.

¹⁷ Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 94, 169; Стороженки: Семейный архив. — К., 1908. — Т. VI. — С. 134, 135; Слабченко М.Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. — Одесса, 1918. — С. 48.

¹⁸ Сокирко О. Рицарі другого сорту: найманці в «легітимному порядку» Гетьманщини... — С. 72.

¹⁹ Для истории компанейских полков // Киевская старина (далі — КС). — 1901. — № 10. — С. 11; Дядиченко В.А. Украинское казацкое войско... — С. 252; Апанович О.М. Вказ. пр. — С. 95; Історія українського війська. — К., 1994. — Т. I. / І. Крип'якевич та ін. — 5-е вид., змін. і доп. — С. 331; Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 79.

²⁰ «Барвою» (з пол. *barwa*) ще з середини XVI ст. на території Речі Посполитої, включаючи і українські землі, а пізніше і в новоутвореній козацькій державі, називали ліврею, періодично жалуваний вельможними господарями або урядом одноманітний службовий одяг найманих приватних слуг і надвірних служителів (у тому числі і надвірного війська), який виготовлявся за єдиним зразком й у відповідній колірній гамі, що часто включала гербові кольори господаря-сюзерена. А з кінця XVI ст. *барвою* також називали приписаний урядом для військовиків формений одяг (комплект уніфікованих предметів одягу), власне мундир / уніформу (*Gloger Z. Encyclopedia staropolska ilustrowana. — Warszawa, 1900. — Т. 1. — S. 124; Golembiowski L. Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych sposobem Dykcyonarza ułożone i opisane. — Warszawa, 1830. — S. 119; Żygulski Zdzisław (jun), Wielecki Hendryk. Polski mundur wojskowy. — Kraków, 1988. — S. 17).*

Термін *мундир* (рос. *мундир*, з нім. *die montur*, від фр. *monture* — ‘одяг, спорядження, постачання’) увійшов до українського лексику через російську мову на початку XVIII ст. і з того часу почав уживатися паралельно з традиційною назвою *барва*, позначаючи комплекс офіційно приписаних предметів службового обмундирування.

У вузькому значенні слова під «барвою» або «мундиром» розумівся, за наявності інших формених речей, тільки суконний спідній чи верхній каптан визначеного кольору і фасону, що ніс інформацію про рід війська, професію (вид служби) і чин або посаду власника мундиру, тобто той обов'язковий головний одяг, що виконував розпізнавальну функцію.

²¹ Див.: Сокирко О. «Одягати і наглядати»... — С. 179–182; Його ж. Лицарі другого сорту... — С. 207–209, 216–217, 221.

²² АЮЗР. — СПб., 1882. — Т. 12: 1675–1676. — С. 216–217.

²³ Там же. — С. 217.

²⁴ Там же. — СПб., 1884. — Т. 13: 1677–1678. — С. 119–120.

²⁵ Там же. — С. 358–359.

²⁶ Там же. — С. 683–684.

²⁷ Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів... — С. 51–52.

²⁸ АЮЗР. — СПб., 1884. — Т. 13: 1677–1678. — С. 717.

²⁹ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 141. — Арк. 49, 51.

³⁰ *Курта, куртка* (через пол. *kurta*, угор. *kurta* ‘доломан’ з рум. *curtu*, від лат. *curtus* ‘короткий’, або ж з тур. *kürtä* ‘коротке плаття’; рос. *курта, куртка* ‘те саме’) — слово, яким позначали короткополий, шитий до стану каптан східного покрою, з вузьким сторчковим коміром; виступало синонімом до назв *юнка* і *гусарка*.

³¹ *Мусулбес, мосулбес, мосолбес* — просте вузьке, гладке червоне бавовняне полотно турецького виробництва, світло-червоний кумач невисокого гатунку.

³² Бавовну або клоччя уміщували тонким шаром між підкладкою і лицьовою тканиною, що її зверху стібали міцним шовком у смугу чи значно рідше — «у шахи» навскісними смугами. В першому випадку станок стібали уздовж вертикально, а рукава — упоперек, утворюючи пласкі валики шириною до 3 см. Ця технологія походить з монгольських й середньоазійських степів та призначалася для утеплення і зміцнення одягу, шитого із легких бавовняних і шовкових тканин.

³³ *Доломан, дуломан, долама* (з тур. *doloman, dolomah, dolamah, dholemah* від тур., крим.-тат. *dola* — ‘оточувати, закутувати’) — турецький довгий (майже до кісточок) верхній плащовий одяг прямого покрою з великим відкидним коміром та довгими вузькими декоративними рукавами, зшитими під ліктями, із проріхами для рук попереду в проймах або вище ліктя, яничарський суконний плащ.

³⁴ *Габа* — дешеве грубе, товсте і цупке турецьке сукно природного білого кольору.

³⁵ Фрагмент тексту з оригіналу: «...мундир, состоящий из куртки или камзола с рукавами красной мальвы бумажной, набитый густо хлопчатой бумагой и выстеганный частыми полосами; и из шаравар суконных голубых, а вместо плащей, из одного турецкого доломана белого сукна, называвшагося габою с воротником до пояса» («История Руссов или Малой России. Сочинение 1769 года» // Відділ рукописів Російської державної бібліотеки (далі — ВР РДБ). — Ф. 152. — Оп. 1. — Спр. 32 (М. 1136). — С. 322). Порівн.: «Мундир сердюков состоящий из куртки или камзола с рукавами красной мальвы бумажной, набитый часто баволною и выстеганный частыми полосами, и из шаравар суконных голубых, а вместо плащей из одного турецкаго дуломана белого сукна, называвшагось габою, с воротником по поясу» (История Руссов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа белорусского. — М., 1846. — С. 179).

³⁶ Летопись(ец) или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося в Украины малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким (1506–1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссиею для разбора древних актов / Издал В. Антонович. — К., 1888. — С. 31. (Праця більше відома як Літопис Лизогубський, складений 1742 р.)

³⁷ *Введенский Г.Э.* Янычары. — СПб., 2003. — С. 71, іл. 1, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 16 (С. 28, 42, 46, 49, 50, 61, 68, 71, 74, 82, 93, 97); Львівський державний історичний музей. — Інв. № Г-83. «Султан Магомет IV у супроводі придворних чинів». Гравюра з книги Леонарда Люшге. XVII ст.; Україна — козацька держава: Ілюстрована історія Українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004. — С. 323; Полтавський обласний краєзнавчий музей. — «Турецьке військо». Гравюра невідомого майстра. XVIII ст.; *Gutkowska-Rychlewska M.* Historia ubiorów. — Wrocław–Warszawa, 1968. — Rys. 576, 577 а).

³⁸ *Сокирко О.* «Одягати і наглядати»... — С. 176; *Його ж.* Лицарі другого сорту... — С. 204–205.

³⁹ Див.: *Славутич Є.* Одяг «малоросійських» козаків: склад, походження, покрій, матеріали, функціональність, забезпечення. Друга половина XVII — перша третина

XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Зб. наук. пр. — К., 2010. — Число 16. — С. 210–238; *Його ж.* До історії козацького мундира в Гетьманщині // Військово-історичний альманах. — 2009. — Число 2. — С. 69–103; 2010. — Число 1. — С. 72–87.

⁴⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. II. — Спр. 20823. — Арк. 1.

⁴¹ *Żygulski Zdzisław (jun), Wielecki Hendryk.* Op. cit. — S. 22; *Kitowicz J.* Opis obyczajow i zwyczajow za panowania Augusta III. — Petersburg–Mohylew, 1855. — Т. III. — S. 30–31.

⁴² *Сокирко О.* Сердюцька піхота українських гетьманів... — С. 56; *Його ж.* «Одягати і наглядати»... — С. 173–174; *Його ж.* Лицарі другого сорту... — С. 203.

⁴³ *Жупан* (через пол. *żupan* з італ. *giubbone (giuppone)* ‘селянський каптан’ < *giubba (giuppa)* ‘куртка’, від араб. *dżubba(h)* ‘верхній одяг з широкими рукавами’) — польсько-український довгополий однобортний, скроєний до стану каптан східного походження, що знаходився у близькій спорідненості з подібним одягом кавказьких, іранських й татарських племен — бешметом або архалуком. Одягався поверх сорочки. На межі XVII–XVIII ст. паралельно з назвою *жупан* починають уживати лексичні форми-синоніми *кафтан*, *кафан* та *каптан*.

⁴⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — АЗР). — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 240–243; ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 20823. — Арк. 228.

⁴⁵ ІР НБУВ. — Ф. I. — Спр. 59115–59116. — Арк. 2; АЗР. — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 240.

⁴⁶ Див.: ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 228м. — Арк. 1080; Універсали гетьмана Івана Мазепи. — К., 2000. — № 385. — С. 209; *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1902. — Т. III. — С. 96; *Сокирко О.* «Одягати і наглядати»... — С. 174; *Його ж.* Лицарі другого сорту... — С. 172, 203.

⁴⁷ *Эварницкий Д.И.* Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1903. — Т. I. — С. 552.

⁴⁸ Там же. — С. 107.

⁴⁹ ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 14063. — Арк. 25.

⁵⁰ АЗР. — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 154; *Сокирко О.* «Одягати і наглядати»... — С. 180.

⁵¹ *Опанча, опонча, спанча, япанча* (з тур. *япинджа, япунджа* — ‘широкий плащ-накидка з каптуром грубої роботи, попона’; півн.-тюрк. *япунча*; крим.-тат. *япинджи* — ‘те саме’) — широкий і довгий безрукавний плащ з цупкого товстого сукна. Могла мати широкий виложистий комір або каптур. Застібалася під шиєю зав’язками, гачком або великим гудзиком.

⁵² *Бурка* (від лат. *burra* ‘стрижена вовна; грубий мохнатий одяг’, або ж з тюрк. *бўр-/бўрк* — ‘морщити, закривати, кутатися’) — недовга повстяна, валяна з грубої овечої вовни дзвоникоподібна опанча з довгим ворсом на лицевому боці. Була довжиною до колін, мала круглий шийний виріз (ворот) і застібалася біля шиї по центру або на плечі зав’язками чи гудзиком із накидною петлею.

⁵³ *Шанка* (як вважають, через середньовірхньонім. *schahel* від ст.-франц. *chapel*, що сходиться до лат. *sappa*) — хутрянний головний убір циліндричної, напівсферичної або

конічної форми, як правило з околицею різної ширини. Просто *шапкою* називали циліндричну шапку з округлим або циліндричним верхом, вкритим кольоровою тканиною, і хутряною прямою околицею.

⁵⁴ *Кожух* — шуба з вичинених овечих шкур, пошита шерстю всередину. За покромом був подібний до свити «з вусами».

⁵⁵ *Сокирко О.* «Одягати і наглядати»... — С. 185; ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 14461–14663. — Арк. 159.

⁵⁶ ІР НБУВ. — Ф. I. — Спр. 51191–51422. — Арк. 46–47, 48.

⁵⁷ *Кунтуш, контуш, кунтиш* (польськ. *kontusz*, через угор. *köntös* — ‘сукня, плаття; одяг’ з тур. *kontos* — ‘сукня верхня воєначальницька на хутрі, коротка шуба’, від грецьк. *kávδυς* ‘перський одяг з довгими рукавами’— однобортний довгополий верхній каптан східного походження, пошитий до стану, мав рукава із довгими проріхами і особливий крій спинки, завдяки якому складки рівномірно групувалися по боках і позаду. Носився в парі із жупаном / каптаном. У воєнному побуті превалював варіант кунтуша зі сторчковим або неглибоким шалевим коміром і відносно довгими, широкими, звуженими в зап’ясті рукавами, із довгими поздовжніми проріхами під пахвами — так званими «вильотами». Рукава кунтуша могли закидатися за плечі на спину або просто звисали, а в холод одягалися повністю на руки.

⁵⁸ ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 228м. — С. 1080.

⁵⁹ РДАДА. — Ф. 248. — Спр. 1749. — Арк. 175, 175 зв.

⁶⁰ Для історії компанейських полков... — С. 12; *Костомаров Н.И.* «Руїна», «Мазепа», «Мазепинці». Исторические монографии и исследования. — М., 1995. — С. 492.

⁶¹ Див.: *Славутич Є.* До історії козацького мундира в Гетьманщині // Військово-історичний альманах. — 2009. — Число 2. — С. 80–84.

⁶² Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. — М., 1872. — Т. 1. — С. 306, 309, 338; РДАДА. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 183; Спр. 118. — Арк. 78–79; Спр. 128. — Арк. 279–280; Спр. 144. — Арк. 5–6, 9; Спр. 149. — Арк. 49 зв.–50.

⁶³ Цит. за: *Сокирко О.* Лицарі другого сорту... — С. 146.

⁶⁴ Цит. за: *Там само.* — С. 216–217.

⁶⁵ *Там само.* — С. 110.

⁶⁶ Четыре документа к истории украинского козачества // КС. — 1905. — № 6. — С. 236.

⁶⁷ *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — К., 1930. — Ч. II. — С. 307.

⁶⁸ ВР РДБ. — Ф. 159. — Оп. 1. — Спр. 2103 (2292). — Арк. 1 зв.

⁶⁹ Для історії компанейських полков... — С. 11; ІР НБУВ. — Спр. 51191–51422. — Арк. 47; Спр. 55581–55781. — Арк. 9, 390 зв.

⁷⁰ ІР НБУВ. — Ф. I. — Спр. 54482. — Арк. 18 зв.–20.

⁷¹ Там само. — Арк. 153; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 885. — Арк. 23; Спр. 1052. — Арк. 2–2 зв.

⁷² *Приклад, прикладки* — загальна назва усіх елементів оздоблення, застібки і підбійки до одягу. Синонімом виступав термін *потреби*.

⁷³ *Петлиці* — оздоби з тасьми і складеного шнурка гарусного, шовкового чи металевого. Нашивалися горизонтально по бортах під верхнього плечового одягу.

- ⁷⁴ ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 66720. — Арк. 204, 265.
- ⁷⁵ ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 885. — Арк. 23; Сокирко О. «Одягати і наглядати»... — С. 177–178.
- ⁷⁶ ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 66720. — Арк. 37.
- ⁷⁷ ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 38.
- ⁷⁸ РДАДА. — Ф. 248. — Спр. 1761. — Арк. 674; ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 215. — Арк. 10.
- ⁷⁹ Ханенко Микола. Діаріуш, або Журнал ... / Переклад, публікація та примітки В. Шевчука // Київська старовина. — 1993. — № 6. — С. 54; Мельник Л.Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття: навчальний посібник. — К., 1997. — С. 147.
- ⁸⁰ Див.: РДАДА. — Ф. 248. — Спр. 1761. — Арк. 674; ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 215. — Арк. 11; ІР НБУВ. — Спр. 51191–51422. — Арк. 14–16.
- ⁸¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1027. — Арк. 20–25; Сокирко О. «Одягати і наглядати»... — С. 178.
- ⁸² ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 649. — Арк. 10, 15, 27 зв.; Апанович О. Вказ. пр. — С. 96.
- ⁸³ Для истории компанийских полков... — С. 12; ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 649. — Арк. 10; Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 121.
- ⁸⁴ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1988.
- ⁸⁵ Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии, издаваемые под ред. Н.П. Василенка. — Чернигов, 1902. — Вып. II. Экстракт из указов, инструкций и учреждений. Собрано в Правительствующем Сенате, по малороссийской экспедиции. 1786 года. — С. 244.
- ⁸⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 14106. — Арк. 3.
- ⁸⁷ Старшині і товариству Часникового полку платню за 1727, 1728 і 1729 рр. уряд зміг видати тільки у 1730 р. (ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 53763. — Арк. 162, 409 зв.). Аналогічна ситуація спостерігалася і в полку Г. Павлова. Компанійці цього полку, перебуваючи у Низовому поході і на форпостах, у жовтні 1732 р. звернулися до уряду Д. Апостола з вимогою видати їм недодане жалування за 1727–1730 рр., як і за 1731 р., зауваживши при цьому, що, «будучи они в том походе самых нужнейших к тому походу потребностей, а именно: лошадей, ружья, свинцу, пороху и протчего не имеют, а одним месечним датком самих себя кормити и на ... потребности спомогатиси невозможно», і якщо їм грошового жалування за зазначені роки видано не буде, то мають вони намір залишити службу (ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4309. — Арк. 6, 17).
- ⁸⁸ Див.: Славутич Є. Озброєння козацького війська Української козацької держави у XVIII ст. // Військово-історичний альманах. — 2008. — Число 1. — С. 132–134, 153.
- ⁸⁹ Стороженки: Фамильный архив... — С. 66, 173; Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 228.
- ⁹⁰ Сагайдак, сайдак (з тур. *sagdak, sajdak*) — комплект стрілкового озброєння, що складався з лука, налучя (луб'я), колчана зі стрілами, а також нерідко сайдачного рем'я.
- ⁹¹ Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 229–230; ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 14461–14663. — Арк. 159.
- ⁹² Стороженки: Фамильный архив... — С. 173; ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 14461–14663. — Арк. 159; Ф. I. — Спр. 66720. — Арк. 34 зв.; Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 230.
- ⁹³ Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 230.

⁹⁴ Там само. — С. 230–231.

⁹⁵ *Мушкет* (з фр. *mousquet*, італ. *moschetto* — ‘рушниця’, нім. *die muskete* — ‘рушниця, подібна до піхотної зброї, але більша, фортечна’): 1) до середини XVII ст. — назва довгоствольної важкої європейської піхотної рушниці з гнотовим замком, гладким каналом ствола великого калібру (18–23 мм), загальною довжиною 1,6–1,8 м і масою у 5–10 кг. Мушкет мав широкий, плаский, дещо опущений донизу приклад з глибоким вирізом зверху замість шийки; 2) місцевий український збірний термін, яким з середини XVII ст. до другої третини XVIII ст. окреслювали будь-яку за типом і походженням воєнну довгу «завісну» (з погонним ременем) рушницю полегшеного зразка, що не належала до західноєвропейських типів (мушкетного, фузійного і карабінного). У другій половині XVII ст. виступав аналогом російського збірного терміну *пищаль*.

⁹⁶ АЮЗР. — СПб., 1884. — Т. 13: 1677–1678. — С. 140.

⁹⁷ Там само. — С. 524.

⁹⁸ АЗР. — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 241.

⁹⁹ АЮЗР. — СПб., 1884. — Т. 13: 1677–1678. — С. 300, 304.

¹⁰⁰ ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 54482. — Арк. 243.

¹⁰¹ *Чекан* (клевець) — холодна деревкова зброя ударної і дробильно-колольної дії, різновид бойового молота, келеп. Складається з короткого вузького деревка довжиною до 85 см та насадженого на нього металевого молотка, чотиригранного, загостреного і трохи загнутого у вигляді дзьоба з одного боку та з обухом із восьмикутним чи круглим опуклим щитком з іншого боку.

¹⁰² *Сокирко О.* Сердюцька піхота країнських гетьманів... — С. 57; *Його ж.* Лицарі другого сорту... — С. 233; *Еварницький Д.И.* Указ. соч. — С. 824.

¹⁰³ АЗР. — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 240–241; *Сокирко О.* Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини у боротьбі з турецько-татарською експансією... — С. 18.

¹⁰⁴ *Сокирко О.* Сердюцька піхота українських гетьманів... — С. 57; ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 59115–59116. — Арк. 2.

¹⁰⁵ *Дядиченко В.А.* Украинское казацкое войско... — С. 251.

¹⁰⁶ *Сокирко О.* Лицарі другого сорту... — С. 233.

¹⁰⁷ *Шабельтас* — пласка шкіряна або полотняна сумка чотири- або п'ятикутної форми з великою відкидною кришкою-клапаном, зазвичай вкритою сукном, яку підвішували на трьох чи двох пасках до поясного ремня з лівого боку. У XVIII ст. шабельтас перетворився на гусарську ташку.

¹⁰⁸ *Сокирко О.* Наймане військо лівобережних гетьманів кінця XVII–XVIII ст.: «барва», прапори, зброя... — С. 125; *Його ж.* Лицарі другого сорту... — С. 234, 235.

¹⁰⁹ АЮЗР. — 1884. — Т. 13. — С. 301; *Летопись событий в Югозападной России в XVII-м веке / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. — К., 1864. — Т. IV. — С. 114–116; Летопись(ец) или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 61–62; Сокирко О.* Лицарі другого сорту... — С. 230.

¹¹⁰ *Апанович О.М.* Вказ. пр. — С. 96; *Заруба В.М.* Українське козацьке військо... — С. 117; *Його ж.* Охотницьке (наймане) військо... — С. 238.

¹¹¹ АЮЗР. — СПб., 1867. — Т. 5: 1659–1665. — С. 136; *Бровко А.С., Бровко Б.А.* Вказ. пр. — С. 22.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, АНОНСИ

УНІКАЛЬНЕ ГЕОРТОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Рец. на книгу: *Скржинская М.В. Древнегреческие Праздники в Элладе и Северном Причерноморье.* — К.: НАН України, Інститут історії України, 2009. — 365 с.

Не буде помилковим твердження, що останнім часом в нашому історіографічному просторі все менше з'являється наукових праць, які присвячено вивченню окремих аспектів історії еллінізму. Перш за все тут на заваді стає відсутність достатньої кількості фахівців, котрі б могли продовжити традицію вивчення надзвичайно цікавої епохи людської цивілізації, яка дала світу неперевершені зразки високості духовного розвитку в багатьох галузях науки, культури та мистецтва.

Вчені-елліністи впродовж багатьох століть, що минули від часів давньої Еллади, в той чи інший спосіб зверталися до надбань грецької культури, науки, мистецтва в усіх їх проявах і залишили по себе значну кількість вагомих наукових праць. Вони вивчали та аналізували все те, що дала людству грецька цивілізація, і зробили значний внесок у дослідження історії як грецької метрополії, так і діаспори. Проте, не дивлячись на величезну наукову спадщину з грецької історії, достатню розробку її основних проблем, таки майже незайманою цілиною залишилися окремі питання, що потребували комплексного вивчення. Поза увагою дослідників залишилися і питання, що торкаються такого важливого культурного компоненту життя людства як свята. Свята є об'єктом вивчення такої спеціальної історичної дисципліни як геортологія (еортологія). Термін походить від двох грецьких слів, що означають «свято» і «наука». Свята — це особливий соціокультурний феномен і одна з особливих форм первинної культури, що бере свій відлік із стародавніх (можна твердити — задовго до писемної фіксації історії) часів і успішно продовжує існувати в нашу епоху. Вони є надзвичайно яскравим проявом світоглядних уявлень людей, їх почуттів, емоцій, настроїв. Аби відзначити ту чи іншу важливу суспільну подію, люди збираються разом і здійснюють певні художні й виразно обставлені дійства (обряди, ритуали), які несуть у собі елементи урочистості та тісно пов'язані з піснями, танцями і т. д. Все це вивчає геортологія. Вона звертає особливу увагу на відображення у святах соціально-звичаєвого, культурно-практичного історичного досвіду, що відбиває процеси людського пізнання і світосприймання, віддзеркалює картину навколишнього світу і визначає соціальну поведінку людей. Геортологія як самостійна наука має свою

знакову систему, свої символи та особливі засоби відображення навколишнього світу, картина якого свідчить про рівень розвитку всієї цивілізації загалом, а також етносів, націй, тих чи інших держав або певних національних складових частин поліетнічних утворень.

У даній рецензії ми дозволили собі дещо докладно зупинитися на об'єктно-предметних завданнях геортології через те, що фундаментальна монографія знаного еллініста доктора історичних наук М.В. Скржинської здійснила першу спробу у вітчизняній історіографії комплексного дослідження побутування давньогрецьких свят в Елладі та Північному Причорномор'ї у VI–I ст. до н. е. Через всю працю червоною ниттю проходить теза про те, що давні державні свята консолідували людей перед образами богів, складала структуроутворюючий фактор суспільного існування та побуту, були невід'ємною частиною релігії і культури античного світу. Відразу слід зазначити, що монографія написана на значній та різноманітній джерельній базі, більшість з яких вводиться до наукового обігу вперше. Крім писемних матеріалів, дослідниця використала і широко представила у якості унікального зображального джерела численні твори образотворчого мистецтва, що так багаті на достовірні відомості про різного типу й виду свят. Вони широко побутували впродовж тривалого історичного часу в континентальній Елладі та у містах-полісах, яких було чимало на теренах Північного Причорномор'я — складової сучасної України. Українські (застосуємо цей вже прийнятий у науковому світі термін) греки мали чимало свят, значна частина яких була притаманна всьому грецькому світу, але деякі були започатковані на новій батьківщині.

Тут ми зробимо закид дослідниці відносно того, що поняттям «геортології» вона не користується, хоча її робота має всі ознаки праці, присвяченої однієї з важливих проблем даної наукової дисципліни.

Беручи для свого дослідження у вигляді епіграфа вислів Жюльє Мішле: «Єднання людей, рівно як і виховання почуттів, найкраще від усього іншого відбувається через свята», М.В. Скржинська відразу у вступі наголошує, що регулярні та екстраординарні свята у давнину відігравали більшу роль, ніж у наш час, через свій глибинний зв'язок з релігією.

Про значення свят у житті еллінів не раз писали античні автори. Буде цікавим для більш глибокого розуміння значення свят навести слова Страбона: «Загальним для греків і варварів є здійснювати священні обряди, поєднуючи їх із святковим відпочинком... Адже відпочинок відволікає розум від людських занять і повертає дійсно вільний розум до божественного». Власне свята у часи давніх греків та римлян саме і виконували функцію відпочинку, адже тоді не існувало циклічних та регулярних вільних від роботи днів, якими стали недільні дні за часів християнства.

Свята еллінів, як це вірно підкреслила дослідниця, вишиковувалися в певний ієрархічний ряд і відзначалися всією громадою. Участь у таких урочистостях стало важливим засобом самовизначення громадянина грецького полісу. Будні були переповнені звичною роботою, виконанням громадських обов'язків. У такі дні греки їли помірно, носили звичайний одяг, в якому громадяни не різнилися від багатьох неповноправних мешканців міста. Свята протистояли повсякденності як час радощів, перерви у звичній роботі, у клопотах по господарству, як можливість відволіктися від буденщини, життєвих труднощів, сімейних неприємностей. Саме під час свят всі їх учасники отримували психологічну розрядку, відчували всю повноту життя, зодягали найкращий одяг, здебільшого призначений саме для цих цілей. Одночасно свята супроводжувалися бучними застіллями з великою кількістю різноманітної смачної їжі, добрим вином. Відмічено, що під час свят люди вели себе більш розкуто, вільно, звільняючись від регламентації норівів.

У дні свят створювалася ілюзія рівності між всіма членами громади. Це досягалося шляхом проведення відповідної урочистої ходи, проведення різноманітних ритуалів на честь божества, активному спілкуванню між присутніми на святі, у колективних застіллях.

Свята зазвичай нагадували про визначні події в історії держави, зокрема про отримані перемоги. Вони відігравали суттєву роль у передачі культурного надбання попередніх епох, традицій від покоління до наступного покоління.

Ми вже відзначили, що комплексної праці з даної проблеми так досі і не було створено. Але тут не зайвим буде нагадати, що окремі теми побіжно висвітлювалися дослідниками з релігієзнавства, а спеціальні, фахові видання присвячено виключно Олімпійським іграм і різним святам Аттиці, у першу чергу драматичним агонам на святах Діоніса, святкуванням великих Панафіней та Елевсинських містерій. Такий вибір саме перелічених вище свят пояснюється наявністю різного роду свідоцтв про них в античній літературі, написах та у мистецьких зображеннях. Одними з найкращих з даної проблематики досі залишаються глави книги В.В. Латишева «Очерки греческих древностей. Богослужбные и сценические древности» (СПб., 1899), написаної понад століття тому. Осібно стоять праці з релігієзнавства та присвячені всебічному вивченню історії тієї чи іншої держави, в основному Ольвії. В них бодай коротко, але висвітлюється суспільне життя в античних містах-полісах Північного і Західного Причорномор'я. Однак там не йдеться про конкретні свята, а більше про відправу обрядів, характерних для багатьох грецьких урочистостей, відсутня історія побутування того чи іншого свята на певних теренах. Користування даною літературою переважно передбачає отримання суми даних щодо свят, але ні в якому разі

про перебіг святкових подій. Тільки наявний писемний та археологічний матеріал, його систематизація та аналіз надає можливість отримати відповідь на питання щодо особливостей античних свят у Північному Причорномор'ї, висвітлити вповні цей бік життя держав на північному краю грецької ойкумени. Щоб отримати такі достовірні знання необхідно не тільки детально розглянути археологічні знахідки, але й обов'язково співставити їх з літературними, епіграфічними та зображальними пам'ятками Еллади, адже культура цих держав була провінційним варіантом античної цивілізації. Необхідно відмітити, що авторка підійшла до вивчення проблеми комплексно, ретельно дослідивши всю інформацію про свята, що відправлялися у Північному Причорномор'ї, а також всіх відомостей про відвідини місцевими мешканцями свят в Елладі. Оскільки хронологічні межі дослідження охоплюють досить великий проміжок часу — VI–I ст. до н. е., М.В. Скржинська веде свою оповідь від періоду заснування перших грецьких колоній на північному березі Понта Евскінського і доводить її до часу, визначеного як римський період, що багато в чому відрізнявся від попередніх епох. Такий підхід до вирішення проблеми цілком логічний і викликає тільки схвалення. Далі, на рубежах нашої ери з'являється багато нових, особливо східних культів, що, безперечно, вплинули на традиційні свята, які відтепер широко справляють вже з іншим змістовно-зображальним навантаженням. Що стосується періоду, коли почало широко поширюватися християнство, на який припадає занепад, закінчення періоду античності, то саме тоді докорінно змінилася вся система свят, ставлення до них і сам характер їх проведення.

Рецензована монографія складається зі вступу, 14 глав та заключення. Глави, у свою чергу, мають 28 підрозділів, які цілком правильно виділяють суттєві складові у основних частинах тематики книги. Дослідниця, перша за всіх, подає главу, що узагальнює сама основні риси древньогрецьких свят, які були властиві та добре проглядаються в усіх державах Еллади і в її колоніях. Ми не будемо перелічувати їх всі, для цього треба просто прочитати обов'язково главу всім, хто вивчає ці питання геортології.

У різних грецьких державах відзначали різну кількість свят, але вони скрізь займали значну кількість днів на рік. Особливо цим вирізнялися Афіни, де їх було особливо багато. Ксенафонт, зокрема, зазначав, що там їх було удвічі більше ніж деінде. Але деякі держави навіть перевершували у цьому Афіни. На зорі розвитку Таранта (Північна Італія) кількість святкових днів перевершувала буденні.

Зараз майже нічого невідомо відносно часу проведення і тривалості античних свят у Північному Причорномор'ї. Окремі свідчення, ретельно зібрані авторкою, вказують на те, що місцеві свята теж тривали по кілька

днів і супроводжувалися звичними для еллінів ритуалами за участю музик, атлетів та кіннотників (с. 11).

Однією з особливостей релігії та культури греків було те, що загальногрецькі свята (називалися панегеріями) за своєю суттю були загальнонародними зборами. Елліни, які приходили на панегерії щоб вклонитися божеству і подивитися на урочисту ходу безпосередніх учасників дійств, часто на запрошення організаторів і самі масово брали участь у святкових церемоніях, обрядах принесення жертв, а представники різних держав показували свою майстерність, виступаючи у музичних, атлетичних та кінних змаганнях. Зібрані разом громадяни багатьох міст саме тут відчували свою етнічну єдність. Головними панегеріями були Олімпійські, Піфійські, Істмійські та Немейські ігри. І зовсім не випадково Ісократ у своїй праці «Папегірик» особливий наголос робив на значенні цих свят, даючи їм високу оцінку: «Справедливо вихваляють подібні свята за переданий нам звичай укладати перемир'я, зупинивши всі незгоди збиратися в одному і тому самому місці: після даних всіма відповідних клятв і принесення жертв, ми згадуємо про родинність [близькість], що існує між ними, і зберігаємо на майбутнє дружні почуття, зміцнюючи старі і створюючи нові зв'язки взаємної гостинності. Перебування тут корисно і простим людям, і атлетам: коли збираються елліни, одні показують свої таланти, інші насолоджуються цим видовищем. Байдужим не залишається ніхто» (Вестник древней истории. — 1965. — № 1. — С. 221). Не буде перебільшенням сказати, що і сьогодні наведені вище рядки звучать досить актуально, адже геортологія, яка постійно розвивається, включає до об'єкту свого вивчення нові прояви свят і урочистостей.

У своєму дослідженні М.В. Скржинська у кожній з глав детально зупиняється на функціях головних розпорядників дійств, зокрема жреців, а також жриць. Крім них, турбота щодо проведення свят лягала на спеціально обраних для цього осіб, яких називали агонотетами. Вони слідкували за дотриманням наміченої програми, порядком присудження призів (якщо такі передбачалися), внесенням імен переможців до спеціальних списків. Здебільшого розпорядниками виступали заможні члени громад, оскільки коштів, наданих державою, завжди не вистачало. Агонотети у такий спосіб здобували собі популярність серед громадян. Гроші витрачали на яскраві дійства, жертви богам, гучні прийоми численних гостей. В книзі підкреслено, що серед агонотетів у різні часи були Демосфен і Плутарх, які відзначалися щедротами на проведення свят.

Практика обрання агонотетів існувала і в Північному Причорномор'ї, про що засвідчують виявлені автором книги три написи елліністичного часу з Гермонасси, Німфея і Тіри. Характерним є те, що вони донесли до наших

днів імена тих заможних людей, які виконували з честю свої почесні обов'язки.

Слід тут також наголосити на одній з особливостей елліністичних свят. Для святкових дійств елліни вперше почали зводити стаціонарні споруди. Це були театри з досконалою акустикою, що за своїми розмірами могли вмістити всіх громадян міста. Одночасно повсюди у великих населених пунктах споруджували стадіони та іподроми. Вони призначалися для спортивних і кінних змагань, атлетичного багатоборства і мали спеціальні місця для глядачів. Саме театр у елліністичні часи входить до числа обов'язкових громадських споруд кожного більш-менш помітного міста. Там під час свят греки збиралися для того, щоб слідувати за виступами та змаганнями хорів, окремих співаків, поетів, музик.

Перераховані споруди вказують на прогресуючий розвиток та особливості античних свят елліністського часу, які набули завершеної форми у римський період і залишилися як чудова традиція у наші дні. Необхідно тут наголосити на тому, що авторка достатньо чітко аргументує і обґрунтовує свою тезу щодо формування у еллінів певної верстви професійних акторів, музикантів, танцюристів. Тобто формувалася одна з основних характеристик елліністських свят: вони відійшли від старих фольклорних форм їх проведення. Відтепер діючі особи були у меншості, а основну масу присутніх складали глядачі, які спостерігали за запропонованою їм програмою — концертами, спектаклями, спортивними змаганнями, парадами, феєрверками та іншими видовищами. Однак не зайвим буде нагадати, що фольклорні форми і до наших днів є характерними майже для всіх сучасних суспільно-громадських свят.

Північне Причорномор'я на початковій стадії свого розвитку відправляло свята, що повторювали ритуали, прийняті в метрополії. Тому авторка детальний розгляд свят колоністів на нових землях починає з ретельного огляду урочистих дійств, присвячених Аполлону, Артеміді і Афіні. Звертаючись до історії походження цих свят у відповідних главах книги, вона широко послуговується різними видами джерел і акцентує увагу на особливостях їх проведення в метрополії та землях діаспори. Саме залучені нововиявлені джерельні свідчення дали їй змогу показати особливі риси цих свят, що з'явилися і розвинулися на Боспорі, а також у Північному Причорномор'ї — у Борисфені, Ольвії та Тірі. Свято Аполлона Лікаря, Аполлона Дельфінія (яких на зображальних джерелах, культових спорудах супроводжували відповідні атрибути — ліра або кіфара) були одним з числа тих, що відзначалися особливими сталими ритуалами, тривалим музичним супроводом. І зовсім не випадковим є факт карбування на власних монетах Ольвії, Херсонеса, Пантікапея і Тіри зображень такого високоповажного,

шанованого всіма бога як Аполлон. Окрім того, у спеціальних майстернях виготовляли посвятні статуетки бога і його фігурку часто знаходили археологи при дослідженні залишків цих міст.

Дослідникам, які вивчають історію розвитку та побутування свят давніх еллінів на теренах сучасної України, буде надзвичайно цікавим дізнатися про те, як проходили свята, які дійства їх супроводжували і чому ці урочистості, навіть при зміні співвідношення «чинів» богів у прийнятому пантеоні, залишалися святами загальнодержавними.

Серед назв відправ у відповідності з календарем таких свят зазначено і особливо уважно вивчено авторкою свята Артеміди (з епіклесом «Партенос» — непорочна діва) і Афродіти, що посідала почесне місце в пантеоні грецьких богів. Наділені особливими рисами (перша — мисливиця з відповідними атрибутами, друга — уособлення любові й краси, якій скоряється все живе на землі) ці богині стали об'єктом поклоніння греків-переселенців, які доповнили свята метрополії яскравими дійствами на новій батьківщині. Херсонеські Партенії — єдине головне державне свято у Північному Причорномор'ї, офіційна назва якого точно відома, оскільки воно записане у декреті Діофанта. У книзі докладно описано дійства на святі Партеній, які супроводжувалися урочистою ходою процесії громадян по місту, нагородженнями героїв золотими вінками за перемогу над скіфами, жертвами біля олтаря храму. Свята Афродіти відбувалися в усіх грецьких містах-державах Північного Причорномор'я, оскільки вона була не тільки богинею любові й краси, але й виступала покровителькою мореплавців.

У еллінів існували свята, які складали окрему групу через те, що участь у них могли брати тільки ті особи, котрі були посвячені в таїнства. Ці урочистості носили назву містерій та оргій. Сама назва перших походить від грецького слова, що означає закритість, тобто свідчить про таємний характер проведення свята. Слово ж «оргія» — діло — спочатку означало певну священну дію, а потім перейшло у найменування дійства, учасники якого приходили в стан збудження та екстазу. Містерії і оргії супроводжували культу різних богів, але частіше за все це були святкування на честь Діоніса, Деметри і Кори, а також Матері богів, або Кібели. Елліни вважали себе щасливими, коли їм вдавалося долучитися до містерій.

М.В. Скржинська доволі просторо оповідає про основні етапи та частини проведення цих свят, спираючись на свідчення численних документів та матеріалів. Головними складовими містерій були три елементи: дійства, проведення яких вимагало знання відповідних міфів, також того, що оповідали священнослужителі, і, як результат, демонстрація священних предметів та символів. У основу свята покладалася священний міф про зародження життя, смерть й воскресіння божества. Саме на сюжет даного

міфу перед учасниками розігрувалися мімічно-драматичні вистави у супроводі пісень і танців, що носили символічний та алегоричний характер. Авторка розглянула поступово всі складові частини містерій у грецьких полісах, визначила їх спільні та відмінні риси і прийшла до обґрунтованого висновку про наявність в античному світі характерних для всіх його складових найбільш відомих свят — Елевсинських та Самофракійських. Основну увагу при їх розгляді вона надає зовсім не дослідженому питанню участі мешканців Північного Причорномор'я в Елевсинських таїнствах. Залучаючи значну інформацію, яку несуть пам'ятки зображального мистецтва, М.В. Скржинська перелічує всі головні складові свят, які знайшли відображення у монументальному живописі різних частин грецької ойкумени, де поклонялися прадавнім богам. Цікавим виглядає дослідження щодо поклоніння Кібелі, запозичене еллінами з фригійського культу.

Чимало цікавого знайдуть для себе дослідники свят у главі, присвяченій Діонісійським святам, що відзначалися у кожному грецькому місті. Діоніс, або Вакх, бог плодючих сил землі, вшановувався у першу чергу як покровитель виноградарства і виноробства. Бог відтворювався в різних іпостасях, зокрема здебільшого в образі могутнього і доброго п'яки, сильного чоловіка, який безмежно обожнює веселощі, гульбища. Тому свята на честь Діоніса були на причуд яскравими і супроводжувалися цілою низкою вишуканих дійств, серед яких виконання численних пісень, гра на музичних інструментах, святкові процесії та карнавали. Авторка досліджує афінські свята Діоніса і одночасно подає в окремому підрозділі їх різновиди, що були характерними для Північного Причорномор'я. Серед численних джерел, які наведено в книзі, особливу увагу привертають зображальні. Саме вони яскраво підтверджують особливості діонісій як складової масових улюблених культових свят еллінів.

Серед цікавих питань, які порушено в книзі М.В. Скржинської, помітне місце посідають дослідження свят, що проходили у театрі. Театр належав до числа дивовижних досягнень давніх греків. Вони першими створили літературний жанр драми і побудували спеціальні споруди для драматичних вистав. Перші стаціонарні театри, зокрема музичні та драматичні, відносяться до V ст. д. н. е. У театрі обов'язково стояв олтар Діоніса, а самі актори вважали себе слугами бога. В античного театру завжди було три основних елементи: орхестра, сцена і театрон. Перша слугувала для виступів акторів і хору, друга була палаткою для збереження реквізиту та переодягання акторів, а театрон — місце для глядачів. Згодом сцену, що знаходилася позаду орхестри, почали художньо оформлювати як декоративний фон для п'єси. Це були здебільшого фасади палаців або храмів, перед якими розгорталося дійство трагедій.

Авторка детально дослідила театральні вистави в Афінах, театр в епоху еллінізму та у містах Північного Причорномор'я, акцентуючи увагу на особливостях кожного з них. Нас порадували знайдені на теренах України мистецькі джерела із зображенням акторів та театральних масок. Трагічні, гротескні та комічні персонажі вистав, що збереглися у вигляді теракотових статуеток, зображень на спеціальному посуді демонструють, робить висновок авторка, що жителі Північного Причорномор'я добре знали театральні образи з п'єс, які відомі були в усій грецькій ойкумені. Малюнки на вазах і статуетки відображають найулюбленіші спектаклі грецьких акторів.

Грецькі колоністи, в основному вихідці з Мілета, принесли у Північне Причорномор'я культ свята Афіни, що були найпопулярніші в метрополії. Численні зображення Афіни на ольвійських монетах красномовно свідчать про важливість її культу і вказують на існування державних свят. Голова богині у шоломі вперше з'являється на самих ранніх ольвійських ассах початку V ст. до н. е., а пізніше її карбували на багатьох номіналах. Численні археологічні знахідки дозволяють скласти уявлення про ритуали і предмети, що супроводжували свята, зокрема про посуд, витвори прикладного мистецтва.

Панафінеї, головне свято Афін, користувалися славою в усьому античному світі. Оскільки переможці в атлетичних і музичних агонах винагороджувалися панафінейськими амфорами, то частину з них знайдено у Північному Причорномор'ї. За свідченнями багатьох джерел відомо про перебіг урочистостей, багаті жертви, які приносилися богам. А Боспорські царі, котрі у IV ст. до н. е. привозили до метрополії великі партії хліба на пільгових умовах, за особливі заслуги увінчувалися золотими вінками.

Потрібно звернути увагу на наведені у книзі та атрибутовані зображення одягу учасників урочистостей, адже це питання вивчено дослідницею вперше на основі значної кількості зображальних джерел. Ілюстрації Панафіней на предметах прикладного мистецтва, дослідження яких М.В. Скржинська виділила у окремий підрозділ, якнайкраще і достеменно передають особливості в одязі безпосередніх учасників змагань на святах, зокрема музик-кіфародів. Детально в книзі перелічено коштовні нагороди, в тому числі золоті вінки, якими увінчували переможців, окремо співаків та виконавців інструментальних п'єс. Менш цінними відзнаками нагороджували чоловіків, які грали на авлосі або співали під акомпанемент, а також юнаків та хлопчиків, що виступали у тих самих номінаціях, що і дорослі.

Атлетичні змагання заповнювали другий та третій день свят, на яких у відповідних програмах — біг, боротьба, стрибки, метання списів та дисків — брали участь різні за віком атлети. Змагання на іподромі проходили на четвертий день, коли виступали кіннотники-вершники та колісничні, які

майстерно керували двома або чотирма кіньми (квадригою). Найбільша нагорода — 140 панафінейських амфор з оливковим маслом — присуджувалася переможцю у колісничному бігу, при чому приз отримував власник колісниці, навіть коли він не керував кіньми.

Далі в монографії детально описано продовження свята, найяскравішою частиною якого був дерев'яний корабель, що котився на колесах і був майстерно прикрашений квітами. Важливо відмітити, що у церемоніях шостого дня відбувалося дійство піднесення Афіні нового, спеціально виготовленого коштовного одягу — пеплоса шафранового кольору, з вишитими на ньому сценами міфів про богиню, головним чином про її битву з гігантами. Розкішне вбрання в момент передачі його в храм Афіни зображено навіть на фризі Парфенону.

Цікавим є те, що авторка акцентує увагу навіть на найменших деталях у програмі свят. Все це разом складає загальну картину про вибудовану віками, традицію грецької геортології, яка пізніше, в інші часи та на іншому ґрунті, стала складовою інших культів. Розглянуті та досліджені М.В. Скржинською археологічні знахідки поряд з їх естетичною цінністю мають й виняткове пізнавальне значення саме як історичне джерело з геортології. Малюнки на вазах, зображення на стінах будівель античних міст — все це достовірні відомості про особливу частину побуту греків, зокрема на теренах України.

Нараховується дванадцять окремих свята на честь різних богів та героїв, які склалися відповідно до античної міфології в сталий канон. Найменування їх зустрічаються в епіграфічних пам'ятках Північного Причорномор'я. У міфології Зевс посідає головне місце. Однак у деяких містах пантеон очолювали Аполлон або Артеміда чи Афродіта. З наведених авторкою прикладів ми дізнаємося про особливості проходження цих свят, безпосередніми атрибутами яких виступали численні, дорогі для того часу речі у вигляді розписаних ваз та мармурових блюд. У класичний та елліністичний періоди про державний культ Зевса засвідчує і сама емблема Ольвії, що постійно супроводжувала свята. Вперше вона з'явилась на її монетах у третій чверті V ст. до н. е. і у різних варіантах зустрічається до I ст. до н. е. Емблема складається з символів двох богів: над дельфіном, який вважався символом Аполлона, знаходився постійний атрибут Зевса — орел, що розкинув крила. Продовжуючи традиції метрополії, міста Північного Причорномор'я, їх жреці дещо додавали від себе до урочистостей, враховуючи місцеві особливості та традиції. Згідно з наявними письмовими пам'ятками та багатьма археологічними джерелами автор ретельно досліддила проходження всіх свят на честь героїв та богів, особливо відмітивши свята на честь Геракла та Ахілла.

Цікавість у фахівців має викликати глава, присвячена приватним святкам, що об'єднані під назвою домашніх. Серед них весілля та сімпосіони (тобто пиття вина разом, в компанії). Розглянуті джерельні свідчення дозволили авторці зробити цікаві висновки щодо перебігу весілля як урочистого акту, а також щодо ритуалів, які у загальних рисах повторювалися у всіх еллінів.

В окрему главу монографії виділено розповідь про досить характерний ритуал для всіх свят стародавніх греків та римлян — прикрашання голови вінками з квітів, духмяних трав та гілок різних рослин, а також з дорогоцінних металів. Починаючи з класичного періоду і до занепаду античності вінки з рослин, взятих у священних гаях, слугували нагородами на іграх на честь богів та героїв, під час свят громадян увінчували золотими вінками за громадські та військові доблесті, за різного роду перемоги. Відтак, ми дізнаємося про особливі ритуали, що супроводжували накладання вінка, їх значення у кожному випадку, про почесні, яких удостоювалися переможці.

Самою почесною з усіх видів особливих відзнак було увічнення статуєю з написом, яку присвячували переможцям на панеллінських іграх. Авторка вже згадувала про існування скульптур на честь атлетів, зокрема в Північному Причорномор'ї, але в спеціальному підрозділі вона докладно описує відзначення у вигляді статуй в основному за громадську діяльність. Власне статуї, поставлені до III ст. н. е. в Тірі, Ольвії та Херсонесі за рішенням Народних зборів або Ради, являли собою одну з найвищих нагород у еллінів. Рішення і відповідні постанови про їх встановлення записували до почесних декретів. Численні знахідки на теренах північнопричорноморських держав дають уяву про матеріал, з якого їх виготовляли. Це були мідні, бронзові, мармурові та кам'яні скульптури.

За свідченням джерел, існувало два типи подібних нагород: статуї та зображення, які виконували у вигляді визолоченого рельєфу. Почесні написи на залишках кінних статуй та їх постаментах з о. Левки та Херсонеса — унікальні відомості про вшанування осіб, які займали високі посади та виконували чимало особливих доручень громади. Для кожного елліна було великою честю читання під час багатолюдних свят почесного декрету на його честь, що згідно з прийнятим правилом передбачало у майбутньому встановлення на видному місці кам'яних, частіше — біломармурових стел з текстом декрету. Цікаво, що подібні стели зводили на честь іноземців, що відтак отримували від громади чимало пільг.

Ще однією з поширених нагород була проєдрія, яка давала право займати почесні місця у театрах, на стадіонах та інших громадських зібраннях. У текстах написів перед переліком нагород часто вміщувалася похвала за діяння відзначеної особи. На місцевих святах глашатай завжди виголошував

похвалу про діяльність присутніх співвітчизників та іноземних громадян, наголошуючи за ієрархією всі ті відзнаки, якими вони удостоєні. Цікаво, що у римські часи до переліку винагород почали додавати титули: «батько вітчизни» або «отець міста». Це стало зазвичай, хоча важко тепер встановити, пише авторка, за що саме отримували такі титули.

Безперечною заслугою М.В. Скржинської є дослідження питань, пов'язаних зі спортивними та музичними агонами. Ця частина багатьох свят — агони (змагання поетів, музик атлетів, кінні біга) — вважалася у еллінів особливою формою шанування богів та героїв. Багато держав античного світу прагнули влаштовувати свята на зразок найвизначніших стародавніх панеллінських ігор — Олімпійських, Піфійських, Немейських та Істмійських. Тому програми свят у них мало чим різнилися, як і нагороди та призи. Також на всіх цих святах виступали митці, поети, музики і драматурги, а також глашатаї та трубачі, змагалися атлети, вершники, колісничні. Протягом багатьох століть змагання з різних видів спорту, свята і зустрічі в гімназії складали невід'ємну частину життя еллінів. Грецькі держави завжди пишалися своїми героями, тому їх зображення на рельєфах і статуях — то чудові зразки джерел унікального значення, що розкривають зміст свят, несуть інформацію про їх особливості, одяг учасників, ритуаліку тощо.

Музика, співи і танці, яким авторка приділила багато уваги в окремій главі, — це та тріада, що вважалася підвладною Аполлону і Музам. Беручи участь у святах, елліни вважали себе схожими до богів. Під акомпанемент духових та струнних інструментів відбувалися святкова хода і жертвоприношення богам. Особливо яскраво це проявилось під час весіль, де було задіяно досить багато людей, що співали пісні, пританцьовували під мелодію авлоса, ліри та барбітона. Хорове виконання — одна з ознак свят, коли на застілля заможні люди запрошували професійних музик з різних міст Північного Причорномор'я. Давньогрецька музика була ладовою і монофонічною. Ця музична традиція, характерна також для Середнього Сходу і ряду держав Азії, була успадкована церковною візантійською і народною грецькою культурою, але виявилися чужою для європейської.

Розкриваючи тему, дослідниця зосередила увагу на значенні музики та співів не тільки під час свят, а й в повсякденному житті греків. Тому в книзі читач знайде детальний опис окремих музичних інструментів, які вдалося дослідити дякуючи зображенням на північнопричорноморських теракотах і рельєфах. Художники, що зображали різних виконавців, зуміли передати у своїх творах емоційне сприймання учасниками та виконавцями різних мелодій. Грецькі музики найчастіше виступали в ролі акомпаніаторів, досить рідко виконуючи самостійні інструментальні твори. Часто співці самі музично супроводжували свій виступ.

Численні малюнки передають почуття експресії, захоплення музик і співців від творів, які вони виконують. У VII–V ст. до н. е. музика супроводжувала більшість віршованих творів і поети були одночасно композиторами. Безперечно, що видатні музичні таланти мали і автори сольної та хорової лірики (Сапфо, Алкей, Піндар, Стесихор), а також великі грецькі трагіки Есхіл, Софокл, Еврипід, які писали слова і музику для сольних і хорових партій у своїх п'єсах. Авторка наводить численні приклади того, що і як виконували співці, декламатори та музики у різних жанрових композиціях.

Грецькі свята обов'язково супроводжувалися і танцями, які нерідко, як то видно з тексту монографії, разом зі співами складали єдине ціле. Більшість танців відтворювали сцени з міфів, а відтак в них помітну роль відігравала пантоміма.

Досліджуючи роль музики, співів і танців під час свят на честь різних богів, М.В. Скржинська постійно звертається до зображальних джерел, що у деталях відтворюють особливості свят у Північному Причорномор'ї, зокрема присвячених богиням родючості Деметрі та Артеміді. Пам'ятки образотворчого мистецтва і архітектури пережили багато віків, не втрачаючи своєї естетичної цінності. Дякуючи численним джерелам, ми знаємо, наголошує авторка, про роль свят в житті греків, а також про зміст багатьох текстів вокальних творів, імена видатних композиторів та виконавців, уявляємо весь набір античних музичних інструментів і характер ряду танців.

Остання глава монографії вводить читача у світ стародавньої лічби часу, що має цілий ряд відмінностей у залежності від регіону. Докладний опис різних вимірів часу переконує читача, що зчислення часу (доба, її поділ, тиждень декада, рік) греки сприймали у відповідності із змінами пори року. Авторка наводить дані щодо назв місяців, що побутували у Північному Причорномор'ї, порівнюючи їх з поширеним у грецькому світі назвами місяців милетського македонського календаря. Виявлені на пам'ятках назви місяців дозволили в деяких випадків встановити час правління афінських архонтів, а також роки та місяці видання афінських декретів на честь боспорських царів. У ряді елліністичних держав на Близькому Сході і у Малій Азії виникло датування по ерах, що пізніше було прийнято всім грецьким світом. Ера (згідно з якою ми живемо до сьогодні) була встановлена у VI ст. н. е.

Грецькі історики здавна намагалися синхронізувати події, дати яких визначалися за місцевими календарями. Грецька книжкова хронологія переважно будувалася на датуванні Олімпіад. Зчислення часу у Північному Причорномор'ї було тісно пов'язане з датами релігійних свят і йшло у руслі розвитку хронології в грецькій ойкумені.

На заключення хочеться відмітити, що авторка всі свої висновки намагалася підкріпити численними зображенням, віднайденими на теренах сучасної України. Відтак до наукового вжитку залучена унікальна інформація, блок якої складає досить вагомий додаток до книги. Археологічні знахідки засвідчують про наявність культу багатьох богів на північному узбережжі Понта. За своїм значенням свята вистроювалися в певну ієрархічну систему, вершину піраміди займали головні державні свята. Характерним є те, що свята давали не тільки психологічну розрядку та відпочинок від щоденної праці. Вони, з їх розвинутою системою музичних і атлетичних агонів, давали можливість громадянам полісів продемонструвати свої таланти, майстерність, здібності й спритність, утвердити свій статус у суспільстві і заслужити славу.

Реконструювання ряду грецьких свят має значення не тільки для розуміння грецької геортології. Дослідники сучасних грецьких громад, що проживають в Україні, знайдуть у минувшині багато пояснень стосовно того, чому і сьогодні шануються та зберігаються окремі ритуали, коріння яких сягає давнини.

Повертаючись до геортології як науки, хочеться особливо наголосити, що монографічне дослідження авторки — то безперечний здобуток на ниві цієї, не такої вже і розробленої галузі історичних знань. Книга М.В. Скржинської розрахована виключно на спеціалістів-античників і не підготовленому читачеві важко орієнтуватися у досить складному тексті. Добре, що на існуючому матеріалі видано популярну книгу¹, яка знайде не тільки читачів у середовищі грецької діаспори, а й прислужиться справі зацікавлення широкою громадськістю дивовижним спадком давніх еллінів, котрими ми не перестаємо захоплюватися.

¹ Скржинська М.В. Античні свята в містах Північного Причорномор'я. — К.: Наш час, 2011. — 330 с.: іл.

ОБ'ЄКТИВНА КРИТИКА ЧИ ХИМЕРИ КРИВОГО ДЗЕРКАЛА? (З приводу «епіграфічних нотаток» Т. Бобровського)

Нещодавно в журналі «Ruthenica» (IX.2010) у рубриці «Дискусії» надруковано статтю Т. Бобровського¹, присвячену критичному огляду першої частини опублікованого нами «Корпусу графіті Софії Київської»². Хоча автор нотаток, як сам зазначає, дослідженнями графіті спеціально не займається, а має до цього питання лише дотичний інтерес³, тим не менш, він бере на себе сміливість видавати «на-гора» критичний огляд наукової монографії, автор якої вже кілька років цілеспрямовано вивчає та публікує пам'ятки епіграфіки Софії Київської. В цілому висловлені зауваження торкаються кількох основних моментів в плані методики дослідження епіграфічних пам'яток, реконструкції текстів та інтерпретації написів, їх датування. У нашій статті ми проаналізуємо висловлені критичні судження, щоб з'ясувати, чи маємо справу з об'єктивною критикою або ж з тільки непрофесійним та упередженим ставленням до згаданої праці.

Слід зазначити, що це вже не перша спроба Т. Бобровського піддати критиці опубліковане нами дослідження софійських графіті⁴, однак свою першу критичну статтю на цю тему він чомусь «скромно» замовчує, обмежуючись зауваженням, що група софійських графіті «з ранніми датами» потребує окремого розгляду⁵. Зважаючи на те, що для автора критичної статті епіграфіка не є основною галуззю наукових зацікавлень, присвячена софійським графіті стаття Т. Бобровського була б важливим активом до ілюстрації його досвіду в питаннях «фіксації та інтерпретації» давніх написів. У чому ж причина такої вражаючої «скромності» нашого критика?

Стаття була опублікована в матеріалах круглого столу «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань», проведеного 7 квітня 2010 р. з ініціативи Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України, який і представляє Т. Бобровський. Оскільки метою цього заходу організатори визначили критику (а радше — звичайнісінький «академічний» погром «совецького» взірця) концепції професора Н. Нікітенко щодо заснування Софії Київської за Володимира у 1011 р., велика увага була приділена кільком раннім датованим графіті, які є одним з вагомих, на наше переконання, доказів наукової достовірності цієї концепції⁶. Тож анонсований Т. Бобровським «окремий розгляд» вже давно відбувся. Нами були ретельно проаналізовано висловлені учасниками круглого столу критичні зауваження,

після чого ми до дрібниць детально розібрали абсолютно всі аргументи опонентів, встановили суттєві допущені ними методологічні прорахунки, запропонували свої контраргументи на критичні закиди⁷. Не зайвим буде зауважити, що «на горіхи» за свої «епіграфічні досліді» найбільше отримав саме Т. Бобровський, адже в своїх критичних замітках він припускався багатьох помилок та свідомих перекручувань фактів⁸.

Те, що наш критик ознайомлений з цією працею, свідчить його посилання на одну з її частин⁹, а також відсутність у його останній критичній статті пропонованих ним раніше до смішного безглузких реконструкцій текстів графіті. Відтак зрозумілою стає причина такої «скромності» критика до власної статті, присвяченої «аналізові» софійських графіті. Адже її низький науково-методологічний рівень підважує образ Т. Бобровського як досвідченого спеціаліста, який він послідовно намагається побудувати у розглядуваній статті, піддаючи огульній критиці нашу книгу. Однак при цьому в своїх методах він не надто далеко відійшов від попередньої праці. Втім, можливо, у таких висновках ми забігаємо наперед, і за наступні півроку з моменту виходу першої статті наш критик суттєво вдосконалив свій досвід «фіксації та інтерпретації» давніх написів, а також «підтягнув» знання зі старослов'янської мови? Тож нижче розглянемо висловлені критичні зауваження детальніше.

З перших рядків Т. Бобровський намагається переконати читачів, ніби вже на стадії фіксації графіті нами допускається суб'єктивне втручання, що призводить до значних спотворень зовнішнього вигляду графіті. Приводом для такого твердження стала застосовувана нами методика виконання прорисовок при натурному дослідженні епіграфічної пам'ятки¹⁰. Як вважає Т. Бобровський, прорисовки слід виконувати по суміщеним знімкам, коли кілька виконаних під різними кутами освітлення фотографій графіті накладаються одна на одну¹¹. Нам добре відомо, що схожа методика застосовується нашими російськими колегами. Однак саме цей кабінетний метод виконання прорисовок дозволяє припускатися суттєвих маніпуляцій з текстами і саме він відкриває шлях до «значної суб'єктивізації прорисовки»¹².

У процесі дискусії з приводу датування часу закладання Софії Київської нами вже було проаналізовано подібні випадки суб'єктивного втручання, коли один напис штучно розчленовувався на кілька (графіті № 1), два окремі об'єднувались в один (№ 720 та № 721), ігнорувалися або оголошувалися приналежними до інших текстів «зайві» літери або їх складові, а ті літери чи їх складові, яких не вистачало для «правильного» прочитання текстів, «збиралися» з тріщин, вибоїн та подряпин¹³. Тому правильність прорисовки залежить не від того, за якою фотографією — суміщеною чи з оптимальним контрастним освітленням — вона виконується, а виключно від фахового

рівня дослідника, котрий максимально враховує всі можливі проблеми, що виникають в процесі вивчення епіграфічних пам'яток. І ми наполягаємо, що це набагато легше зробити безпосередньо під час вивчення оригіналу графіті¹⁴, адже в такому випадку ми маємо змогу безпосередньо на місці провести аналіз пропонованої гіпотези ідентифікації складових напису чи малюнку та уникнути помилок.

Перш, ніж перейти до аналізу висловлених Т. Бобровським критичних зауважень, розглянемо сутність досліджуваного предмету, тобто визначимо, чим є графіті саме Софії Київської і що треба враховувати під час їх вивчення. Адже, як показує ознайомлення з його статтею, це питання абсолютно не аналізувалося критиком, котрий механічно переніс на софійські графіті особливості виконання та існування записів, видряпаних у м'яких суглинкових породах підземних споруд Києва, на досвід дослідження яких він посилається. Тобто, Т. Бобровський, який вивчає софійські графіті тільки за фотографіями, а не *in situ*, у своїй критиці геть не розуміє особливостей досліджуваного нами предмету.

У технологічному аспекті виконання графіті відбувається шляхом викришування гострим твердим предметом часточок фрескового тиньку. Інструментами для цього слугували голки, писала або інші, близькі до них інструменти, що мають конічні вістря (шила, шпильки), ножі¹⁵. З якими труднощами зіштовхувався автор, видряпуючи на стіні напис чи малюнок? Для відповіді на це питання слід, насамперед, з'ясувати, що собою являє поверхня для їх нанесення, тобто дослідити властивості фрескового тиньку та визначити наскільки вони впливають (і чи впливають взагалі) на вигляд складових графіті.

Дослідження складу фрескового тиньку Софії Київської було здійснене ще в 70-х рр. минулого століття¹⁶. Він являє собою вапняне тісто, до якого додавалися різні види мінеральних та органічних наповнювачів. Відповідно до вмісту наповнювачів було виділено три групи фрескових розчинів. Серед мінералогічних домішок до вапняного тіста в розчинах першої та другої груп, які слугували основою майже під всі фрески собору, одним з основних компонентів були дрібні гострокутні шматочки шлаків від виробництва смальти, меншою мірою — шматочки цем'янки та зерен кварцу (піску). Рідше застосовувався вапняний розчин без наповнювача, який має білий колір, чим нагадує крейду; він відзначається низькою міцністю. Серед органічних наповнювачів у вапняному тісті першого типу зустрічаються залишки зотлілої соломи та шматочки деревного вугілля. Відтак структура фрескового розчину пориста, прорізана численними капілярами та каналцями, з органічними та мінеральними вкрапленнями. Густина таких вкраплень не є сталою, місцями вони трапляються частіше. Поверхня фрески не

відзначається ідеальною рівністю, доволі часто спостерігається рельєф тиньку, а також стики штукатурки, коли один тонкий шар тиньку заходив на інший. Окрім того, як слушно зауважив С. Висоцький, суттєвим фактором, від якого залежала твердість фрескового тиньку, була його вологість¹⁷. Оскільки собор не опалювався, на його стінах в холодні періоди року конденсувалася волога, яка проникала через пори до тиньку, пом'якшуючи його. Відповідно, в теплу пору року тиньк віддавав вологу, ставав більш твердим, а, отже, і більш крихким. Відтак матеріал, на якому виконувалося графіті, відзначався рельєфністю, неоднорідною структурою та щільністю. Яким чином ці його властивості впливали на структуру складових написів та малюнків, виконаних різними інструментами?

Голки. Виконані цим інструментом прорізи графіті неглибокі, вони проникають не глибше верхнього фарбового шару фрески. Тонке вістря за умови підвищеної вологості тиньку дозволяло не викришувати його, а знімати верхній шар плавно у вигляді стружки. Вкраплення мінеральних або органічних домішок не були суттєвою перешкодою: в першому випадку вістря голки їх оминало, в другому — проходило по поверхні соломки або шматочку вугілля. Завдяки цьому авторові графіті вдавалося виконати правильні форми літер, через що створюється враження, ніби вони виконані по сирому, тільки-но покладеному тиньку. Втім не округла, а конічна форма прорізів дозволяє встановити, що графіті виконане по вже затверділій штукатурці. За умови виконання написів чи малюнків по сухому, не зволоженому тиньку, його часточки викришуються, мінеральні та органічні вкраплення створюють суттєві перешкоди. Тверді мінеральні домішки зумовлюють зрив інструменту, наслідком чого є розірваність ліній у літерах та словах. Органічні домішки призводять до викришування більшої кількості тиньку, тому в цих місцях прорізи також можуть здаватися розірваними. За таких умов складно досягти правильних форм написання літер, зокрема, їх округлих елементів, які стають ламаними. Приклад потрапляння органічної домішки під вістря голки можемо бачити в написі № 723 (рис. 1) при виконанні літери **в** (третья зліва у нижньому рядку) фрагмент соломи викришився, тому автор змушений був виконати її вдруге поруч. Однак при цьому всередині вибою залишилися сліди від голки¹⁸, які дозволяють відновити форму і цієї літери, що й показано на прорисовці.

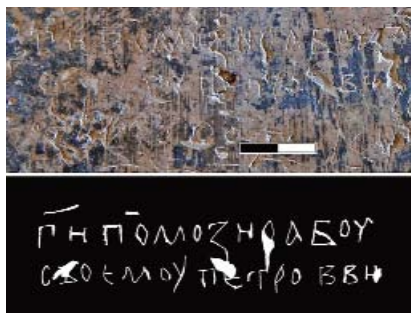

Рис. 1. Фотографія та прорисовка графіті № 723. Приклад викришування органічних домішок під час видряпування літер голкою.

Ніж. Гостре пласке лезо проникає доволі глибоко у шар тиньку, особливо в середній частині прорізів. Вкраплення твердих мінеральних домішок у разі їх потрапляння під лезо призводять до викришування тиньку в разі сильного тиску на інструмент або ж до зміни напрямку лінії в разі слабого тиску; органічні домішки найчастіше викришуються разом з оточуючими фрагментами тиньку. У випадку підвищеної вологості тиньку ці явища виявляються слабше, аніж в разі виконання написів по сухому тиньку. Різні порожнини в фресковому тиньку можуть призводити до зриву різця, тобто лезо завертає у бік меншого супротиву, особливо тоді, коли напрямок його руху та розташування капіляра чи прорізу іншого запису співпадають. На форму прорізів впливає рельєфність поверхні фрески, адже це також зумовлює розірваність або різну товщину ліній одного прорізу. Окрім того, будь-який поворот леза ножа в прорізі призводить до випадіння значних шматків тиньку, тому при виконанні написів цим інструментом перевага надається не округлим, а прямим лініям, що відмічав С. Висоцький¹⁹.

Писала або інші подібні інструменти. Слід зазначити, що більшість графіті Софії Київської виконувалися саме цими інструментами. Процес та проблеми при виконанні написів ними подібні до видряпування ножом. Гостре конічне лезо так само сильно заглиблюється в тиньк. Форма леза дозволяє виконувати практично однакової товщини прорізи, в тому числі й плавні заокруглені лінії. Втім вкраплення твердих мінеральних домішок так само призводять до викришування тиньку чи зміни напрямку лінії, а органічні домішки найчастіше випадають разом з оточуючими фрагментами тиньку. Рельєфність поверхні фрески також зумовлює розірваність або різну товщину ліній одного прорізу. Для прикладу можемо навести запис № 2187 на фресці з образом св. Пантелеймона, що складається лише з одного імені **Ана** 'Анна': під час видряпування літер **н** та другої **а** рука авторки зісковзнула, внаслідок чого в першій виникла надто висока діагональна перемичка і літера набула схожості з **п**, а в другій спинка не зімкнулася з петлею (рис. 2).

Рис. 2. Фотографія та прорисовка графіті № 2187. Приклад незмикання окремих елементів літер внаслідок потрапляння під лезо твердих домішок.

Як бачимо, виконання графіті вимагало від автора докладання деяких фізичних зусиль та певних навичок. Практично в усіх випадках форма прорізів графіті залежить як від форми леза, котрим воно видряпувалося, так і від структури фрескового тиньку в місці його виконання. По суті, сам матеріал для

письма досить часто веде рукою автора напису та малюнка, тому доволі важливо звертати увагу на напрямок руху прорізу, адже нерідко він може співпадати з природними порожнинами, наприклад, гніздами від згнилої соломи. Тому на цей фактор слід зважати під час прочитання напису в плані визначення тої чи іншої літери, адже нерідко розірваність прорізів може надавати їй зовсім іншого вигляду. Так само треба враховувати техніку виконання напису під час виділення палеографічних ознак для датування графіті, адже деякі з них, наприклад, розімкнуті петлі, петлі зі заломом, видовжені лінії тощо можуть бути обумовлені не стільки традиціями написання таких форм літер в певний проміжок часу, скільки труднощами для автора їх виконання по фресковому тиньку. До того ж нерідко, за умови відсутності в автора необхідних навичок роботи з видряпування записів, рядки виходили нерівні, літери мали різний нахил в рядку та різні розміри. Доволі часто спостерігається зростання їх розмірів, часто перші літери тексту в кілька разів менші за останні. А в деяких записах окремі літери мають збільшені розміри. Ці явища обумовлені тим, що на великих літерах меншою мірою позначаються згадані вище недоліки структури тиньку, оскільки такі літери легше видряпувати. Як приклади подібних текстів можемо навести опублікований С. Висоцьким під № 132 молитовний напис на південних хорах²⁰ або ж запис обчислення кількості проведення поминальних служб з приділу св. Іоакима та Анни (рис. 3).

Втім на вигляд софійських графіті впливають й інші фактори. Не слід забувати, що написи та малюнки, що виникли у певний проміжок часу, не залишалися «застиглими» в очікуванні на прихід дослідника, а зазнавали змін разом з матеріалом, на якому вони виконані. Тобто, історія графіті невіддільна від долі фресок. А софійські фрески за майже тисячоліття свого існування зазнали чимало випробувань, що не могло не позначитись на загальному вигляді написів та малюнків. Тож які фактори впливали на збереженість прорізів графіті? За напрямком впливу можемо розділити їх на природні та антропогенні.

Природні чинники. Слід пам'ятати, що Софійський собор до середини XIX ст. не опалювався, що зумовлювало значні сезонні коливання темпе-

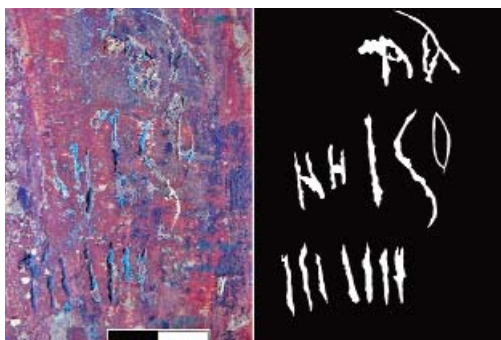

Рис. 3. Фотографія та прорисовка графіті № 2522. Приклад збільшення розмірів окремих літер всередині тексту. Прорізи літер майже повністю закриті шпаклівкою, на якій збереглися залишки олійної фарби XIX ст.

ратурно-вологісного режиму в приміщенні. Тому фресковий тиньк вивітрювався, тобто, повільно руйнувався. Дрібні каналці та капіляри слугували тими порожнинами, в яких накопичувалась волога, що взимку замерзала, крижинки розширювалися, спричиняючи руйнування довкола себе. Не можна не зважати і на імовірні фактори затікання, що викликали значні за обсягами вивали первісного тиньку. Оскільки прорізи порушували структуру тиньку, вивітрювання спричиняло поступове згладжування прорізів. Позаяк інтенсивність цього процесу залежить від коливань температури та рівня вологості, цілком природно, що найперше осипанню піддавалися верхні частини каналів прорізів — біля самої поверхні тиньку. У таких випадках можемо також спостерігати випадіння доволі значних за обсягами фрагментів тиньку, коли, наприклад, біля самого краю прорізу знаходилося мінеральне або органічне вкраплення, яке поступово випадало, візуально змінюючи форму елемента літери. Наприклад, округла петля набувала вигляду петлі зі заломом. Встановити її істинну форму вдається лише простеживши напрямок руху леза. Або ж руйнувалася капсула навколо згнилої соломи, і якщо це ставалося в місці розташування напису, він міг отримати візуальний «псевдопроріз». Визначити його випадковий характер можливо тільки дослідивши оригінал графіті за умови ретельного вивчення структури каналу, а не за фотографією.

Антропогенні чинники. Значніших видозмін фрески зазнавали через антропогенний фактор. Тиньк отримував механічні пошкодження випадкового характеру: подряпини, різні вибої, затирання тощо. Нерідко написи намагалися знищити свідомо, зокрема, церковні цензори або закреслювали, або зтирали тексти. Інколи одні тексти виконувалися поверх інших, причому в цьому випадку лезо різця зісковзувало у прорізи попереднього напису, йдучи шляхом найменшого супротиву.

Суттєво вплинули на стан збереженості графіті реставраційні роботи в соборі. Відомо, що в XVII ст. фрески частково поновлювалися, а наприкінці XVII — на початку XVIII ст. стіни собору були потиньковані, після чого впродовж майже усього XVIII ст. заново розписані. У середині XIX ст., після того, як на стінах храму було виявлено давньоруські фрески, живопис XIX ст. був знятий. Ця робота здійснювалася залізними скребками, фрагменти тиньку, що погано тримався, знімали. Після завершення цих робіт фреска була поновлена олійною фарбою, а перед тим промазувалася гарячою оліфою. У XX ст. олійний живопис попереднього століття був знятий реставраторами.

Як ці роботи вплинули на стан прорізів графіті? Під час реставраційних робіт XVII–XVIII ст. прорізи були забиті шаром тиньку, по якому виконувався живопис. Коли його знімали в XIX ст., в місцях виступів рельєфу

фрески прорізи графіті руйнувалися, їхні краї викришувалися, оточуюча фреска стиралась, тож в цьому випадку ми маємо справу з основами каналів прорізів. Якщо напис довгий і його складові знаходяться на різних рельєфних ділянках, така розчистка лише однієї його частини створює враження наявності двох текстів, а не одного.

Зазначимо, що під час реставраційних робіт ХХ ст. перед реставраторами не ставили спеціального завдання розчистки прорізів, це відбувалося не системно, а вибірково. С. Висоцький відзначав, що він працював паралельно з реставраторами, які на його прохання розчищали прорізи окремих написів та малюнків. Серед графіті Софії Київської багато випадків часткового розчищення прорізів графіті, коли в написі окремі літери або їхні фрагменти закриті шпаклівкою, а частина розчищена.

До речі, заповнення прорізів в одному написі можуть відрізнитись за кольором, оскільки часто на їх поверхні зберігаються шматки олійної фарби ХІХ ст. (рис. 3). Інколи поверхню стародавнього тиньку вкривають доволі великі її шматки, слабо розчищені реставраторами. Все це часто створює ілюзію незавершеності написів, видозмінює форми літер, що, в свою чергу, впливає на визначення палеографічних характеристик його складових.

Підсумовуючи все вище наведене, маємо констатувати, що під час дослідження софійських графіті слід враховувати велику кількість різноманітних аспектів, що впливають на форму прорізів та їх загальний вигляд. Ігнорування цих особливостей призводить до помилкових висновків, що повною мірою продемонстрував у своїх «критичних нотатках» Т. Бобровський, навівши, як на його думку, приклади «суб'єктивізації» виконаних нами прорисовок кількох написів²¹.

Стосовно графіті № 2 і «виявленої» тут «погано збереженої літери під титулом», ця теза вже стала предметом для нашої критики: вони є звичайним вибоєм та подряпиною²². Щодо двох крапок обабіч вертикальної риски між третім та четвертим знаком, то вони є звичайними вищербинами, в оригіналі чітко простежується відмінна структура пошкоджень тиньку в них та в прорізах літер. Нагадаємо, що це можна виявити за умови дослідження оригіналу напису, а не керуючись зробленими по фотографіях суто умовляними висновками.

З приводу одної чи кількох пропущених літер у нижньому рядку в записі № 795: якщо читач уважно подивиться на опубліковану нами фотографію та прорисовку цього напису²³, він побачить у нижньому рядку фрагмент графіті № 155, а поглянувши на опубліковану нами²⁴ (або С. Висоцьким²⁵) його фотографію та прорисовку переконається, що «пропущені» нами літери існують лише в уяві нашого суворого критика, на стіні жодних їх слідів немає. А «пропущений» нами «цілий ряд штрихів» в другому рядку графіті

№ 1150²⁶ є нічим іншим, як гніздами від згнилої соломи, навіть на фотографії помітна структура цієї органічної домішки. «Продовження верхнього рядка» графіті № 969 у вигляді двох знаків, «видимих на фотографії, але не відображених на прорисовці» є такими самими гніздами від згнилої соломи. Її структура чітко читається в другому «знаку». Сказане стосується і виявленого критиком «продовження» верхнього рядка з літерами **к** та **р** в написі № 746²⁷.

«Чітко помітна» на фотографії графіті № 735 петля **р** «кутом вниз» насправді має округлу петлю, як показано на нашій прорисовці²⁸. Справа втім, що прорізи літери частково розчищені від шпаклівки, вона збереглася у верхній та нижній частині петлі, ця шпаклівка вирізняється темним кольором. Така сама ситуація спостерігається і у випадку зауваження Т. Бобровського стосовно «короткої спинки літери **а**, яка накладається на залишки якогось більш раннього зображення» в цьому ж написі. Насправді «більш раннє зображення» існує лише в багатій уяві критика. За нього він, вочевидь, сприйняв помітні на фотографії у правому нижньому куті фрагменти іншого напису — № 745²⁹. Насправді літера **а** має видовжену спинку, це чітко помітно на опублікованій фотографії. Такі самі «перетягування» маємо і у випадку «явного на фотографії» **є** в графіті № 770³⁰. Як показує напрямок прорізів, «язичок літери **є**» прокреслювався від середини щогли спочатку горизонтально, а потім заокруглювався вниз і змикався з основою щогли. Більш дивного написання **є** годі уявити, однак для виконання **ь** це властиво.

Отже, розбір наведених Т. Бобровським прикладів наочно засвідчує упередженість та безпідставність його твердження щодо сумнівного характеру виконаних нами прорисовок. Їх «суб'єктивна очистка» є лише міркування нашого критика, який через повне нерозуміння методики дослідження софійських графіті демонструє явне невміння відрізнити випадкові вибої та подряпини від прорізів, неспроможність вирізнити елементи зашпакльованих літер. Але на захист опонента слід зазначити, що це невміння обумовлене тим, що у виконаних на стінах досліджуваних ним київських підземних споруд графіті пошкоджень такого типу просто немає. Відтак і його горезвісний досвід «фіксації» стародавніх написів не спрацьовує. Однак чи працює він для інших постульованих критиком тез?

Т. Бобровський зазначає, що для нього лишається «загадкою» принцип прочитання нами зафіксованих написів³¹. Тож мусимо спеціально зауважити: під час прочитання написів ми враховуємо всі наявні його складові, при цьому до уваги беруться такі моменти, як їх розташування, форма каналів прорізів, стан збереження поверхні тиньку в місці виконання графіті. Побудові реконструйованого тексту передують аналіз чітко ідентифіко-

ваних літер та тих, визначення яких не повністю впевнене. На підставі цих фактів будується модель реконструйованого тексту, правильність якої перевіряється повторним вивченням (чи повторними вивченнями) оригіналу напису. І лише після цього пропонується авторський варіант прочитання всього тексту. Втім, критик намагається переконати читача в тому, що в нашій монографії спостерігається чимало «невиправданих» з погляду лінгвістики реконструкцій; при цьому наводяться кілька, як він вважає, характерних прикладів.

Зокрема, доволі суперечливим йому видається реконструкція тексту запису № 1³². Він повністю приймає сумніви Т. Рождественської стосовно прочитання тут слова *златои*³³, водночас «забуваючи» згадати про нашу відповідь на її зауваження³⁴. Окрім того, «незрозумілим» в цьому написі для Т. Бобровського є запропонована нами реконструкція фрази *о пасцѣ дъни*. В цій частині для узгодження відмінків слова «дні» зі словом «пасха» він пропонує реконструкцію *о дъни*³⁵ *пасцы* або *о дънехъ пасцы*, адже тільки так, на його думку, можна узгодити місцевий та родовий відмінки. Однак у нашій реконструкції *о пасцѣ дъни* ці відмінки також узгоджуються, тільки в місцевому стоїть слово «пасха». Тож висловлене зауваження не є суттєвим аргументом проти нашої реконструкції.

Більш вагомим на перший погляд видається звинувачення у незнанні нами церковнослов'янської граматики, яке знов-таки базується на твердженні про неузгодженість відмінків у реконструкції формули поминальних написів «Господи, пом'яни душу раба свого...», адже саме слово «душа» у знахідному відмінку обумовлює родовий відмінок імен³⁶. Гостроту своєї критики він спрямовує на графіті № 155, текст якого містить три імені в родовому відмінку — Філіпа, Прокопія та Уляни. У коментарях до молитовних написів ми зазначали, що родовий відмінок дозволяє співвіднести його зі словами «помилуй», «спаси» або «пом'яни». А далі писали, що формула «Пом'яни Господи» або «Спаси Господи» з XVI ст. поступово витісняє традиційну формулу «Господи поможи»³⁷. Тобто, в тексті ми жодним чином не реконструювали «повний» текст графіті № 155, а говорили лише про співвіднесення з конкретними дієсловами. Відтак, висловлене зауваження і звинувачення у незнанні церковнослов'янської мови не відповідають істинному стану речей. Вочевидь, так критик прагнув помститися за викрите нами незнання ним основ фонетики давньоруської мови, коли він, намагаючись заперечити факт написання дати в тексті (№ 1 та № 1684), кумедно запропонував читати її як молитовне звернення до персоніфікованого образу храму «Софія», що починається з літери «зело»: у звуковому еквіваленті такому варіанту відповідатиме слово «Зофія». Т. Бобровський переплутав звучання кириличної шиплячої «слово» та

дзвінкої «зело», оскільки остання за своєю формою нагадує латинську літеру «S»³⁸.

Невміння критика відрізнити прорізи від механічних пошкоджень призвело до ляпсусу, коли він в графіті № 861 замість фрази **воскоуꝛоꝝ Богоꝝ ѿзъ** ‘воскурю Богу я’³⁹ читає: (пр)оскоуꝛоꝝ **богоꝝлѣ**⁴⁰. Що означає останнє вельми дивне слово — критик пояснити забув. Для реконструкції єдино можливого при такій ідентифікації наявних літер прикметника **боголѣпнѣ** не вистачає місця, адже далі на фресці тиньк гладенький і не має пошкоджень. Припущення про похідну від слова **Богъ** зменшувально зневажливо-хвацьку форму **Богоꝝлѣ** («Богуля»?!) виглядає як явний нонсенс, на кшталт «Зофії».

Стосовно реконструкції першого слова графіті № 1013 як «Терентій»⁴¹, то справедливості ради варто зазначити, що спочатку ми самі припускали можливість такої реконструкції. Проте вивчення тиньку в місці розташування напису дозволило встановити, що перша літера ідентифікується як **п**, а не тринюга **т**. А прокреслений подвійними незамкненими рисками хрест аж ніяк не може бути прийнятий за нарядкову **н**. Тож запропонована реконструкція нам видалася хибною, і ми її відкинули.

Висловлене зауваження щодо «безпричинного» об’єднання в один текст різних написів (стосовно №№ 1, 758, 799, 1133, 1143⁴²), які мають явні відмінності в параметрах накреслення, легко знімається з урахуванням особливостей виконання графіті та їх подальшого існування протягом століть, про що ми згадували вище. Стосовно графіті № 1 ця проблема вже розглядалась нами⁴³. Вивчення поверхні стіни в місці розташування цього напису дозволило встановити, що ліва й середня його частини під час реставраційних робіт розчищалися від шпаклівки, що додало їм більш широкої грубої форми, і ця обставина обумовила розходження форм прорізів лівої й правої половин. Права ж частина перебуває на трохи опуклій поверхні стіни, у цьому місці давній тиньк сильно затертий, тож у цьому випадку ми маємо справу з основою прорізів букв.

До речі, саме ігнорування цих фактів дозволило С. Міхеєву та А. Віноградову розбити одне графіті на чотири самостійні написи⁴⁴. Вони ж штучно об’єднали в один текст написи № 720 та № 721, запропонувавши при цьому, як сказав би Т. Бобровський, «невірогідну з лінгвістичного погляду» реконструкцію слова «Премудрість» як «Σοφῆρα», тобто, «Софійя»⁴⁵. Питання професійності такого підходу до вивчення софійських графіті (та й не тільки софійських) нами розглядалося, причому, буквально, за прорізами ми встановили кон’юнктурний характер таких прочитань, пропонуваних нашими російськими колегами⁴⁶. Але і тут Т. Бобровський свідомо замовчує існування нашої відповіді опонентам. А повертаючись до висловлених ним на

нашу адресу зауважень, зазначимо, що в написах № 758 та № 1133 має місце різний ступінь розчистки прорізів, а у № 799 та № 1143 мали місце зростання розмірів літер наприкінці запису. Тож всі закиди нам з цього приводу є надуманими, і спираються вони знов-таки на незнання специфіки збереження фрескового тиньку Софії Київської.

Твердження про малу ймовірність прийнятої нами реконструкції тексту напису № 1100 через змішання в ній двох мовних формул — грецької та слов'янської — спирається на слабку обізнаність критика зі специфікою сприйняття давньоруською людиною сталих епітетів та імен святих. Приклади подібного змішання двох молитовних формул зустрічаються досить часто, для прикладу можна звернутись до корпусу надписів на пергаменних кодексах, опублікованих Л. Столяровою: №№ 153, 313, 320–323, 325, 327–331, 333, 335⁴⁷. Зафіксований факт двомовності О. Євдокімовою і серед графіті Софії Київської⁴⁸. Тож нашому нещадному критику не заварило б краще ознайомитись зі спеціальною літературою, а не робити скороспілих і надто категоричних висновків.

Перефразовуючи Т. Бобровського, можемо зазначити, що список «довільно критикованих» записів можна продовжувати, але й так помітно, що в реконструкції та прочитанні написів наш «досвідчений експерт» з епіграфіки розбирається не краще, аніж вміє відрізнити випадкові пошкодження тиньку від прорізів літер. То може більш вагомими будуть зауваження щодо датування представленого матеріалу?

На думку Т. Бобровського, датування графіті за формою прорізів є «цілком надуманим», оскільки «залежить не від часу, а від різновиду інструменту», яким вони виконувались⁴⁹. Звісно, форма прорізів залежить від інструменту, який застосувався автором графіті. Вище ми проілюстрували, як саме. Дійсно, розірваність країв прорізів виникає під час видряпування графіті по сухому тиньку твердим гострим предметом. Проте під дією фактору вивітрювання, про що ми теж писали вище, краї прорізів викришуються, набуваючи більш згладженої форми. На записах, що виконані протягом століття перед тим, як фреску було закрито новим тиньком на межі XVII–XVIII ст., цей фактор позначився дуже слабо. Це дозволяє відрізнити написи кінця XVI — кінця XVII ст. від тих, що виконані протягом XI–XVI ст. Більшість записів пізнішого часу мають пряме датування, а форма їхніх прорізів має відмінний від більш ранніх графіті вигляд. Тож наш критерій датування не є надуманим, бо встановлений шляхом емпіричних досліджень на підставі аналізу еволюції форми прорізів під дією різних чинників. Врахування цих обставин дозволить уникнути таких «шедеврів» глибини думки, як абсолютно безпідставне суб'єктивне твердження Т. Бобровського, ніби в «записі № 923 літери м та частково а

продряпані по сухому тиньку, а ρ — по сирому»⁵⁰. Цей висновок по фотографії він, мабуть, зробив суто екстрасенсорним шляхом.

Не менш категоричний Т. Бобровський і щодо застосовуваного нами типологічного методу датування, зокрема, для грецьких, вірменських, глаголичних та латиничних написів. Проте критик якось свідомо «забуває», що при визначенні їх хронологічних рамок ми спиралися на напрацювання своїх колег⁵¹.

Що стосується хронології грецьких написів, то тут ми спираємося на напрацювання О. Євдокімової⁵², глаголичних — А. Мединцевої⁵³ та Л. Столярової⁵⁴, вірменських — Г. Григоряна⁵⁵, щодо латиничних — на власні спостереження, зроблені спільно з Н. Сінкевич⁵⁶. Звичайно, ми не можемо заперечувати, що носії цих графічних систем могли відвідувати Софію Київську в часи, межі яких виходять за пропонований нами хронологічний діапазон. Однак наразі серед розглядуваних софійських графіті тих, які б мали чіткі ознаки виконання в інший час, аніж запропоновані нами хронологічні рамки, не виявлено. Стосовно безпідставного закиду Т. Бобровського щодо відсутності у нашій книзі пояснення обставин припинення ведення обрахунку кількості поминальних служб в кінці XIV ст., радимо Т. Бобровському ретельніше ознайомитися з відповідним підрозділом, де якраз про це говориться⁵⁷. Отже, постульована критиком теза про «надуманість» типологічного методу⁵⁸ знову ж таки обумовлена, з одного боку, поверховим прочитанням тексту нашої монографії, з іншого — незнанням історичних обставин існування графіті в Софійському соборі.

В окремих випадках вдається встановити передування в часі одного графіті іншому, що дозволяє визначити їхню відносну хронологію. Якщо це дозволяє обмежити хронологічні рамки появи записів, то в такому разі це фіксується. Коли ж стратиграфія не дозволяє простежити хронологію, то стратиграфічні спостереження не наводяться в описі графіті, оскільки в цьому немає особливої потреби. Розглянемо це на прикладі написів № 1089 та № 1090⁵⁹, адже Т. Бобровський закидає нам відсутність опису стратиграфічних спостережень для цих графіті. Дійсно, як помітно з опублікованих фотографій, останній запис виконаний поверх першого. Однак що нам дає встановлення цього факту для датування? Абсолютно нічого. На підставі ряду палеографічних ознак запис № 1089 датується нами другою чвертю XI — серединою XII ст., а запис № 1090 — початком XII — кінцем XIII ст. Тобто, палеографічне датування підтверджує передування першого запису другому, а застосування стратиграфічного методу не дозволяє обмежити їх хронологічні рамки.

Стосовно палеографії, то Т. Бобровський звинувачує нас у використанні «застарілого» способу датування за окремими ознаками та неуважному

ознайомленні з методикою позастратиграфічного датування⁶⁰. Для посилення власних тез, окрім порівняльних таблиць в тексті статті та низки зауважень щодо «промахів» в датуванні ряду графіті за «окремими ознаками»⁶¹, він наводить ряд хронологічних матриць, складених за методикою параметричного позастратиграфічного датування новгородських берестяних грамот⁶². І дійсно, зважаючи на наведені незбіги вказаних нами та критиком датувань, може скластися враження у хибності запропонованих методів палеографічного датування. Однак, з чийого боку допущено методологічні хиби?

По перше, слід зауважити, що твердження опонента про застосування нами «застарілого» методу та слабе знайомство з методикою позастратиграфічного датування є цілком надуманим. Якби Т. Бобровський, беручись за критичну статтю, як це має бути, *уважно* ознайомився з нашою книгою, то не пропустив би два важливих речення: «Хронологічні матриці в коментарі до графіті не наводяться, а вказуються лише ті форми написання літер, які дозволяють обмежити часові межі появи напису. При цьому варто наголосити, що форми написання інших складових запису, якщо вони не згадуються в тексті, мають ширші хронологічні рамки»⁶³. Зважаючи на них, аж ніяк не можна зробити висновок, що палеографічні матриці до графіті не складаються. Вони складаються, але наводяться не у вигляді таблиць, а у вигляді тексту. По суті, вони є текстовим варіантом наведених Т. Бобровським матриць «у скороченому вигляді, що являють собою найбільш інформативні графи»⁶⁴. Така форма подачі матеріалу була обрана нами свідомо, оскільки вважаємо текстовий варіант кращим для сприйняття читачем. Як бачимо, до хибних висновків критика привела заміна форми подачі матеріалу, коли замість звичних таблиць він побачив їх текстовий варіант. Однак уважний читач може запитати: якщо В. Корнієнко та Т. Бобровський застосовують параметричний метод датування, то чим тоді можна пояснити отримані ними різні хронологічні рамки одних і тих саме написів? Вочевидь, в цьому випадку кимось з них допущені методичні хиби. Нижче з'ясуємо, ким саме.

Для початку треба зауважити, що методика позастратиграфічного датування розроблена А. Залізнякам на основі даних новгородських берестяних грамот, вона доведена до середини XV ст.⁶⁵ Її застосування для датування епіграфічних пам'яток дійсно цілком допустиме, однак при цьому варто зважати, що вона спирається на північноруські матеріали, що мають певні відмінності порівняно з південноруськими.

Ці відмінності були виявлені під час порівняння прямо датованих графіті Софії Київської та тих, що мають стратиграфічне датування. Наприклад, ІС-подібна розімкнута **к**, згідно зі спостереженнями А. Залізняка над

палеографією новгородських берестяних грамот, з'являється з першої чверті XII ст.⁶⁶, однак така її форма в епіграфіці Софії Київської зустрічається на сто років раніше. Її можемо бачити в датованих написах 1018/1021 р. (№ 1684⁶⁷), 1052 р. (№ 3⁶⁸) та 1078 р. (№ 9⁶⁹). А в написі № 52⁷⁰, що прямо датується 1285 р., присутні палеографічні ознаки, такі як А-подібна **д** та **ѣ** з петлею — кутом вперед, форми написання яких, зважаючи на матеріали новгородських берестяних грамот, зникають наприкінці XII ст. Такі випадки не поодинокі⁷¹, зафіксовані вони й іншими дослідниками. Проілюструємо цю тезу на прикладі напису на пірофілітовому біконічному пряслиці, виявленому 1996 р. у Вишгороді та опублікованому Р. Орловим та В. Козюбою⁷². Автори публікації відмітили невідповідність між співвідношенням датування часу потрапляння пряслиця до землі з часом побутування палеографічних ознак деяких літер. Так, за стратиграфією верхньою хронологічною межею археологізації пряслиця є остання чверть XI ст., однак для літер **л** (без перекладини) та **ѣ** (петля з двома заломами) нижньою хронологічною межею палеографічних ознак є, відповідно, друга чверть XII ст. та друга чверть XIII ст.⁷³ Як бачимо, в першому випадку відмінність становить чверть століття, в другому — більше століття. Як тут не згадати фразу Т. Бобровського, що його палеографічні датування відрізняються від запропонованих нами на кілька десятиліть і навіть століть⁷⁴.

До речі, наш критик, сам того не усвідомлюючи, додав аргументів на користь фактів «омолодження» південноруських палеографічних ознак. Розглянемо це на прикладі виконаних по сирому тиньку записів № 970, № 977 та № 978⁷⁵: незалежно від прийнятої різними дослідниками дати закладання Софії Київської (1011 р., 1017 р. чи 1037 р.), в усіх випадках записи мають датуватися першою половиною XI ст., але виконані Т. Бобровським стратиграфічні матриці дають датування пізнішим часом, що відрізняється більше ніж на століття (для № 977 та № 978) або навіть на кілька століть (№ 970)⁷⁶. Можемо лише подякувати Т. Бобровському за мимовільну допомогу у встановленні таких фактів.

Звичайно, не можна не відзначити, що на сьогоднішній день методика позастратиграфічного датування виглядає найбільш зручною. Проте не варто сліпо слідувати їй, адже специфіка написання літер у різних пам'ятках, до того ж різних регіонів може відрізнятися, причому, як проілюстровано вище, в деяких випадках ці відмінності є доволі кардинальними. Ігнорування цього факту призводить до помилкових хронологічних викладок, що з усією очевидністю і продемонстрував Т. Бобровський. Не вважаємо за доцільне переглядати в цій статті всі запропоновані критиком «нові датування» графіті⁷⁷, поява яких обумовлена тим, що він у своїх викладках спирається виключно на північноруську хронологічну шкалу палеогра-

фічних ознак літер та не враховує специфіки їх написання в південно-руських писемних та епіграфічних пам'ятках⁷⁸. А це є грубою методологічною помилкою. Тож і зауваження щодо неправомірності застосовуваного нами палеографічного датування спираються на необізнаність або, радше, на свідоме ігнорування Т. Бобровським особливостей умов розвитку палеографічних ознак південноруських пам'яток епіграфіки.

Підсумовуючи все вищевказане, зазначимо, що на сторінках своєї критичної статті Т. Бобровський намагається переконати читача, ніби перша частина опублікованого нами «Корпусу графіті Софії Київської» через значну кількість «огріхів та невідповідностей» не може розглядатися як «повноцінний та достовірний звід джерел»⁷⁹. У такий спосіб він підводить читача до думки, що залучення графіті як одного з доказів будівництва Софії Київської у другому десятилітті XI ст. неприйнятне в силу «нефахового» підходу автора монографії до вивчення епіграфічних пам'яток. Це загальна тенденція⁸⁰, що спостерігається в статтях противників концепції Н. Нікітенко про заснування Софії Київської за Володимира у 1011 р. та завершення робіт за Ярослава у 1018 р. На жаль, серйозної наукової аргументації, яка б спиралася передусім на всебічне глибоке вивчення пам'ятки, у таких працях явно бракує. Це й не дивно, адже опоненти Н. Нікітенко, на відміну від неї, не є дослідниками Софії Київської у комплексному баченні її проблем. Критика спирається лише на інтуїтивно-органічне неприйняття опонента та його думок, що інспірується переконанням в існуванні власного авторитарного, а відтак єдино можливого та, мовляв, «суворо об'єктивного» погляду на обговорюване питання, під який підтягуються відповідні, подекуди вельми сумнівні, аргументи. Тобто, критикуються не погляди опонента, а суб'єктивні уявлення критика про них, що породжує ефект кривого дзеркала⁸¹. По суті, Т. Бобровський переслідує ту саму мету, яку поставив перед собою у квітні минулого року на круглому столі «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань», застосовуючи свої раз і назавжди винайдені підходи. Тому ми в праві обмежитися вже висловленим раніше з приводу його попередньої статті висновком: отже, маємо у наявності свідоме спотворення Бобровським фактів, елементарну професійну безграмотність, недомовки, неухвалене прочитання робіт опонентів, а деколи і пряме «гвалтування» давньоруського тексту⁸². Втім, навіть така невисокого фахового рівня критика змусила нас ретельніше поглянути на різні методологічні питання, які до цього часу здавалися нам очевидними, тому й не вартими окремої уваги. Тож, попри всі недоліки розглядуваної тут публікації опонента, мусимо подякувати Т. Бобровському за стимулювання в написанні цієї нашої статті. Будемо сподіватись, що він врахує всі висловлені в ній на його адресу зауваження так само, як він їх

врахував після виходу нашої відповіді на його попередню критичну статтю, тому й обачно не повторив власні ляпи у своїй публікації в журналі «Ruthenica». Шкода лише, що додав нових «перлів» у свої, так би мовити, «епіграфічні нотатки».

¹ *Бобровський Т.А.* Бреши в корпусе: (Заметки о монографии В.В. Корниенко «Корпус графіті Софії Київської») // *Ruthenica*. — 2010. — IX. — С. 110–130.

² *Корниенко В.В.* Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.). — К., 2010. — Частина I: Приділ св. Георгія Великомученика — 464 с.

³ *Бобровський Т.А.* Указ. соч. — С. 111, прим. 6.

⁴ *Его же.* Некоторые замечания о софийских граффити с «ранними датами» // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали Круглого столу. — К., 2010. — С. 27–35.

⁵ *Его же.* Бреши... — С. 118, прим. 54.

⁶ Окрім Т. Бобровського до критики долучилися С. Міхеєв, А. Віноградов, Т. Рощевська, О. Євдокимова та А. Мединцева. Див.: Заснування Софійського собору... — С. 17–27.

⁷ Час заснування Софії Київської. Пристрасті довкола мілленіума. — К., 2010. — С. 51–72.

⁸ Там само. — С. 72–76. До речі, сказане є справедливим і для іншої статті Т. Бобровського, опублікованої в цьому ж збірнику: *Бобровський Т.А.* Хто будував Софійський собор у м. Києві? (Археологічний коментар) // Заснування Софійського собору... — С. 63–65. Критику цієї статті див.: Час заснування Софії Київської... — С. 106–108.

⁹ *Бобровський Т.А.* Бреши... — С. 118, прим. 54.

¹⁰ Там же. — С. 113.

¹¹ Там же. — С. 112. Щоправда тут же він зазначає (прим. 11), що такі знімки для публікації не підходять, тож пропонується звичайна зйомка з максимально контрастним освітленням. Власне такі фотографії виконуємо і ми, по них же виготовляється прорисовка.

¹² Втім, слід зауважити, що жодна прорисовка не може бути стовідсотково об'єктивною, адже в усіх випадках вона виконується дослідником, тобто окремим індивідумом, суб'єктом.

¹³ Час заснування Софії Київської... — С. 51–63.

¹⁴ На цьому наполягав і С. Висоцький: *Висоцький С.О.* Декілька зауважень до «нотаток про давні київські графіті» // *Археологія*. — 1998. — № 3. — С. 133.

¹⁵ *Его же.* Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI–XVII вв.) — К., 1976. — С. 139.

¹⁶ *Стріленко Ю.М.* Аналіз зразків фрескових та будівельних розчинів Софії Київської // *Стародавній Київ*. — К., 1975. — С. 195–201.

¹⁷ *Висоцький С.А.* Средневековые надписи... — С. 138–139.

¹⁸ Розгледіти їх без звернення до оригіналу напису абсолютно неможливо, як не суміщай при цьому різного ракурсу фотознімки.

- ¹⁹ *Высоцкий С.А.* Средневековые написи... — С. 139–140.
- ²⁰ Там же. — С. 306–307, табл. XXXVIII, XXXIX.
- ²¹ *Бобровский Т.А.* Бреши... — С. 113–114.
- ²² Час заснування Софії Київської... — С. 72–73.
- ²³ *Корнієнко В.В.* Вказ. пр. — С. 166, таб. XXXVIII, 3.
- ²⁴ Там само. — С. 163, таб. XXXV, 1.
- ²⁵ *Высоцкий С.А.* Средневековые написи... — Табл. LVIII, 3; LIX, 3.
- ²⁶ *Корнієнко В.В.* Вказ. пр. — С. 348, табл. CCXX, 3.
- ²⁷ *Бобровский Т.А.* Бреши... — С. 117.
- ²⁸ *Корнієнко В.В.* Вказ. пр. — С. 137, табл. IX, 1.
- ²⁹ Там само. — С. 142, табл. XIV, 1.
- ³⁰ Там само. — С. 142, табл. XXV, 2.
- ³¹ *Бобровский Т.А.* Бреши... — С. 114.
- ³² Там же. — С. 114.
- ³³ *Рождественская Т.В.* О сомнительных реконструкциях реконструкциях при чтении софийских граффити // Заснування Софійського собору... — С. 26–27.
- ³⁴ Час заснування Софії Київської... — С. 68–72.
- ³⁵ У місцевому відмінку, якщо вже повністю дотримуватись правил старослов'янської мови, правильнішою була б форма **ДЬНЕ**.
- ³⁶ *Бобровский Т.А.* Бреши... — С. 114–115.
- ³⁷ *Корнієнко В.В.* Вказ. пр. — С. 359.
- ³⁸ Час заснування Софії Київської... — С. 72, 74–75.
- ³⁹ *Корнієнко В.В.* Вказ. пр. — С. 55.
- ⁴⁰ *Бобровский Т.А.* Бреши... — С. 115; див. також прим. 29.
- ⁴¹ Там же. — С. 115.
- ⁴² Там же. — С. 115.
- ⁴³ Час заснування Софії Київської... — С. 54–55.
- ⁴⁴ *Михеїв С.М., Виноградов А.Ю.* Эпиграфические открытия и время постройки Софийского собора в Киеве // Заснування Софійського собору... — С. 17–19. Нагадаємо, що, будучи запрошеними нашими опонентами з Москви на згаданий круглий стіл як солідні експерти, вони на їхнє замовлення вивчали графіті на стінах Софії аж цілих два дні! До того ж обидва історики — новачки в дослідженні софійської епіграфіки, графіті собору вони взагалі раніше не вивчали.
- ⁴⁵ Там же. — С. 21.
- ⁴⁶ Час заснування Софії Київської... — С. 54–61.
- ⁴⁷ *Столярова Л.В.* Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. — М., 2000. — С. 176, 328, 332–341.
- ⁴⁸ *Євдокимова А.А.* Греческие граффити Софии Киевской (публикация) // *Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности.* — М., 2008. — Выпуск XIX. Аспекты компаративистики III. — С. 624–625.
- ⁴⁹ *Бобровский Т.А.* Бреши... — С. 118.

⁵⁰ Там же. — С. 118. Цікаво, а наступні три літери?

⁵¹ І при цьому Т. Бобровський звинувачує нас у тому, що досягнень своїх колег в книзі ми «не відображаємо». Див.: *Бобровський Т.А.* Бреши... — С. 126.

⁵² *Свєдокимова А.А.* Языковые особенности греческих граффити Софии Киевской. Автореф... канд. филологических наук. — СПб., 2008. — С. 23.

⁵³ *Медынцева А.А.* Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI–XIV века. — М., 1978. — С. 30.

⁵⁴ *Столярова Л.В.* Древнерусские надписи XI–XIV вв. на пергаменных кодексах. — М., 1998. — С. 56–69.

⁵⁵ *Григорян Г.* Армянские надписи Киевского собора святой Софии // Вестник общественных наук. — Ереван, 1979. — № 4. — С. 85–93.

⁵⁶ *Сінкевич Н.О., Корнієнко В.В.* Латиничні графіті XVI–XVII ст. Софії Київської: до питання класифікації та атрибуції написів // Тр. Київської Духовної Академії. — 2009. — Число 5: Спеціальний випуск, присвячений 300-літтю з дня упокоєння гетьмана Івана Мазепи. Матеріали науково-практичної конференції «Гетьман Іван Мазепа — будівничий Української Православної Церкви» (22–23 вересня 2009 р., м. Київ). — С. 165.

⁵⁷ *Корнієнко В.В.* Вказ. пр. — С. 381–385.

⁵⁸ *Бобровський Т.А.* Бреши... — С. 125.

⁵⁹ *Корнієнко В.В.* Вказ. пр. — С. 112.

⁶⁰ *Бобровський Т.А.* Бреши... — С. 119, 121. Детальніше з методикою позастратиграфічного датування новгородських берестяних грамот можна ознайомитись у праці: *Зализняк А.А.* Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование // Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. — М., 2000. — С. 134–429. Втім, по-суті цей метод у своїй основі також спирається на «застарілу» методику датування за окремими ознаками: хоча дослідник при побудові матриці враховує всі наявні в запису літери, але для обмеження ймовірних хронологічних рамок спирається лише на кілька палеографічних ознак, решті ж відводить суто статистичну роль, доводячи, що в означений хронологічний діапазон ці ознаки також зустрічаються.

⁶¹ *Бобровський Т.А.* Бреши... — С. 120–124.

⁶² Там же. — С. 127–130. Слід однак зазначити, що Т. Бобровський підходить до питання побудови хронологічних матриць доволі специфічно, виключаючи «зайві» для нього палеографічні ознаки. Див.: *Бобровський Т.А.* Бреши... — С. 120, прим. 67; 127, прим. 100; 129, прим. 101. Він чомусь не враховує, що подібні форми написання літер зустрічаються і впродовж визначеного ним же самим хронологічного діапазону. Зокрема, зважаючи на «неможливість» появи тринногого **т** в ранньому XI ст. (за даними новгородських грамот ця ознака з'являється з XV ст.), він абсолютно ігнорує таку ж саму форму написання даної літери на монетах Святополка I (1018 р.), хоча в нашій монографії ми це вказували: *Корнієнко В.В.* Вказ. пр. — С. 10.

⁶³ *Корнієнко В.В.* Вказ. пр. — С. 7.

⁶⁴ *Бобровський Т.А.* Бреши... — С. 127, прим. 99.

⁶⁵ Відтак, говорячи словами Т. Бобровського, „абсолютно казусним” є застосування цього методу для напису № 758, що датується кінцем XV ст. Написи, виконані півуставом,

зустрічаються і в XVI–XVII ст., декілька з них виявлені нами на фресках XVII ст. церкви Спаса на Берестові (корпус графіті цієї пам'ятки готується нами до публікації). Зважаючи на такий прогрес палеографічного датування — напис 1492 р. за шкалою, доведеною до 1450 р. — ми в якості експерименту спробували встановити хронологічні рамки таких графіті за параметричним методом. Як і Т. Бобровський для № 758 (*Бобровський Т.А.* Бреши... — С. 129), для цих записів отримали подвійний та потрійний хронологічний діапазон. Однак такий підхід навряд чи можна вважати науковим.

⁶⁶ *Зализняк А.А.* Указ. соч. — С. 172–173.

⁶⁷ *Корнієнко В.В.* Найдавніше датоване кириличне графіті Софії Київської: нова знахідка // Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції «Софійські читання». Київ, 25–26 жовтня 2007 р. — К., 2009. — С. 444–445.

⁶⁸ *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. К., 1966. — Выпуск I. — Табл. III, 1; IV, 1.

⁶⁹ Там же. — Табл.: XI; XII.

⁷⁰ Там же. — Табл.: LI, LII.

⁷¹ *Корнієнко В.В.* Графіті з Софії Київської про дату поставлення митрополитом Іларіона // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2008. — Вип. 13. — С. 239.

⁷² *Орлов Р.А., Козюба В.К.* Нова знахідка пряслиця з графіті з Вишгорода // Археологія. — 2008. — № 3. — С. 35–39.

⁷³ Пор.: *Зализняк А.А.* Указ. соч. — С. 204–205, 216–217; *Орлов Р.А., Козюба В.К.* Вказ. праця. — С. 35.

⁷⁴ *Бобровський Т.А.* Бреши... — С. 125.

⁷⁵ *Корнієнко В.В.* Корпус... — С. 74–76, табл. СХVI; СХIХ, 2; СХХI.

⁷⁶ *Боровський Т.А.* Бреши... — С. 123–124.

⁷⁷ За суттю, це було б повторенням відповідних частин нашої монографії.

⁷⁸ Наразі триває робота зі складання зведених таблиць форм написання літер для більш об'єктивного визначення хронології київських епіграфічних пам'яток.

⁷⁹ *Боровський Т.А.* Бреши... — С. 125–126.

⁸⁰ Див. напр.: *Толочко О.П.* Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській // Український історичний журнал. — 2010. — № 5. — С. 4–25; *Архінова Є.І.* Натурні дослідження у Софії Київській: декларації та реалії // Український історичний журнал. — 2010. — № 5. — С. 25–37. Здійснений нами критичний аналіз висловлених цими дослідниками зауважень зараз знаходиться у друці.

⁸¹ З цієї причини ми не розглядаємо в статті критичні зауваження Т. Бобровського щодо застосовуваної нами «суб'єктивної» інтерпретації графіті, адже в основу критики він покладає твердження про «неправильну» ідентифікацію літер та реконструкцію текстів. Наскільки це виконано професійно, ми проілюстрували вище. Втім, у випадку з інтерпретацією напису № 12 як запису про смерть Ігоря Ольговича ми погоджуємося з необхідністю додаткового дослідження для посилення доказової бази. Така робота, що потребує написання окремої статті, наразі здійснюється.

⁸² Час заснування Софії Київської... — С. 75.

АНОТАЦІЇ

У 19-му випуску збірки наукових праць «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» вміщено статті, присвячені актуальним проблемам нумізматики, епіграфіки, метрології, джерелознавства, музеєзнавства, архівознавства тощо. Вже традиційно пропонуються наукові дискусії та обговорення нових праць у галузі спеціальних історичних дисциплін. Серед авторів видання як молоді науковці, так і досвідчені фахівці. Редакційна колегія збірника надає можливість для висловлювання власних думок та авторських інтерпретацій, навіть, якщо вона не поділяє їх. Видання розраховано на широке коло науковців та аматорів.

Сергій Таранець

АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОВІДНОГО НАУКОВОГО СПІВРОБІТНИКА БІБЛІОТЕКИ РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК МИКОЛИ ЮРІЙОВИЧА БУБНОВА

У статті досліджується археографічна та наукова діяльність одного з провідних польових археографів ХХ ст. — доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Бібліотеки Російської академії наук М.Ю. Бубнова. Автором звернено увагу на польову та камеральну археографію співробітників БАН, зроблено акцент на важливих здобутках ученого, зокрема в Україні.

Ключові слова: археографія, старообрядство, Бібліотека Російської академії наук.

Валентина Бездрабко

«ВЕЛИКІ РЕФОРМИ» ДІЛОВОДСТВА Й АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОГО ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА (1960–1980-і роки)

У статті висвітлюється історія становлення вітчизняного документознавства у 1960–1980-і роки на тлі кардинальних зрушень у сфері організації роботи з документами, діловодними службами та архівними установами. Розкрито роль діловодства й архівної справи у становленні документознавства.

Ключові слова: документознавство, діловодство, реформа, архівна справа, документ.

Сергій Водотика, Ігор Робак

**ОСОБОВА СПРАВА ЗАВДУВАЧА КАФЕДРИ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ
ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО МЕДИЧНОГО ІНСТИТУТУ
В.Д. ОТАМАНОВСЬКОГО ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО**

Стаття присвячена визначенню джерелознавчої цінності та специфіки особової справи громадського діяча, учасника бою під Крутами, історика В.Д. Отамановського. Окрім власне особової справи, значна увага приділена ролі вченого в українській національній революції 1917–1921 рр., участі у справі СВУ та його подальшій долі (у порівнянні з долями інших науковців та діячів його кола).

Ключові слова: особова справа, джерелознавча критика, справа СВУ, радянський соціальний час та простір.

Юлія Грищенко

**ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
XX ст.: КОРОТКИЙ ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ**

Стаття містить короткий огляд джерел з історії Російської православної церкви XX ст., дослідження яких дозволить заповнити існуючі фактологічні прогалини та здійснити неупереджений аналіз широкого спектру проблем, надасть можливість з'ясувати особливості взаємин РПЦ та РПЦЗ, дослідити розвиток відносин між Церквою та державою.

Ключові слова: джерела, Російська православна церква, Російська православна церква за кордоном, православ'я, Московська патріархія.

Іван Дзира

ПІВДЕННІ СЛОВ'ЯНИ В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІТОПИСАННІ XVII ст.

Автор здійснив джерелознавчий та історіографічний аналіз вміщеного до українських літописів XVII ст. фактичного матеріалу, який сприяє висвітленню історії південнослов'янських народів і українсько-південнослов'янських взаємин.

Ключові слова: Густинський літопис, Болгарське царство, Балкани, українське літописання, південні слов'яни.

Наталія Кашеварова

**НАУКОВО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
ОПЕРАТИВНОГО ШТАБУ РЕЙХСЛЯЙТЕРА РОЗЕНБЕРГА:
ОГЛЯД ДОКУМЕНТІВ ФЕДЕРАЛЬНОГО АРХІВУ В БЕРЛІНІ**

У статті розглянуті документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга, що зберігаються у Федеральному архіві в Берліні. Основну увагу

приділено аналізу інформації про науково-пропагандистську діяльність Штабу, а саме щодо збирання, опрацювання та використання нацистами відомостей з метою вивчення окупованих територій, а також написання спеціалістами Штабу низки наукових робіт на основі зібраних матеріалів. Охарактеризовано структуру груп документів, зміст, повноту, цінність як історичного джерела, висвітлено перспективи використання цих документів у подальших наукових дослідженнях.

Ключові слова: документ, історичне джерело, Друга світова війна, окупація, Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга, науково-пропагандистська діяльність.

Георгій Папакін

**ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО
ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1939–1956 років: СПЕЦИФІЧНІ
ОСОБЛИВОСТІ ТА СТАН ОПРИЛЮДНЕННЯ**

Порушуються питання необхідності вивчення всієї джерельної бази з історії українського визвольного руху середини ХХ ст., зроблено огляд вітчизняних довідкових видань, що містять інформацію про склад і зміст таких джерел; названо основні особливості згаданих історичних пам'яток, що зумовлюють суттєву специфіку їх дослідження.

Ключові слова: визвольний рух, джерельна база, документ, архів, ОУН, УПА.

Олена Попельницька

**ПИСЕМНІ ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ БАТУРИНА
КІНЦЯ XVII — ПОЧАТКУ XVIII ст. У ЗІБРАННІ ДОКУМЕНТІВ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Публікуються документи XVII ст. з історії Батурина, які зберігаються у зібранні Національного музею історії України, надається їхній аналіз та історія потрапляння до музейної колекції.

Ключові слова: Національний музей історії України, документ, Батурин, гетьман.

Олексій Сокирко

**МОБІЛІЗАЦІЙНІ ТА ОПОВІЩУВАЛЬНІ УНІВЕРСАЛИ І ЛИСТИ
ГЕТЬМАНІВ СЕРЕДИНИ XVII — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVIII ст.**

Стаття присвячена дослідженню мобілізаційних та оповіщувальних універсалів і листів гетьманів, які з'являлися перед підготовкою до вій-

ськової кампанії. Автор детально аналізує їхній зміст, форму та порядок видання.

Ключові слова: мобілізаційні та оповіщувальні універсали і листи, гетьман, ополчення, регімент.

Надія Нікітенко, Вячеслав Корнієнко

АТРИБУЦІЯ КНЯЖОГО ЗНАКУ-ГРАФІТІ В ПІВНІЧНІЙ ВНУТРІШНІЙ ГАЛЕРЕЇ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

В статті висвітлюються результати сучасних досліджень графіті № 75 у внутрішній північній галереї Софії Київської. Встановлено, що зображений на фресці над колишньою княжою усипальнею знак-тризуб найвірогідніше належав похованому в ній Всеволоду Ярославичу. Тризуб Всеволода декларував його найвищий династичний статус і сакральну спадкоємність від Володимира — хрестителя Русі.

Ключові слова: епіграфіка, графіті, Софія Київська, Всеволод Ярославич, тризуб, княжий знак.

Сергій Хведченя

«ШЛЯХ ІЗ ВАРЯГІВ У ГРЕКИ»: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

«Шлях із Варягів у Греки» — одна з найдавніших торговельних магістралей на теренах колишньої Київської Русі. Розглянуто історико-географічні аспекти вивчення цього шляху, історію його виникнення та розвитку. Подано перелік давніх міст, річок та інших географічних об'єктів, через які проходив цей шлях. Багато уваги приділено гідрографічним топонімам, що пов'язані з «шляхом із Варягів у Греки», зокрема дніпровим порогам.

Ключові слова: торговий шлях, варяги, греки, пороги, Дніпро, Візантія.

Неля Герасименко

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ МЕТРОЛОГІЇ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Б. РИБАКОВА

У статті проаналізовано роботи відомого російського історика та археолога академіка Б. Рибакова, в яких висвітлюються проблеми історичної метрології. Головну увагу вчений приділив давньоруським мірам довжини, довівши у процесі дослідження існування їх як цілісної системи.

Ключові слова: історична метрологія, сажень, лікоть, п'ядь, Б. Рибаків, одиниця виміру.

Лариса Федорова

**ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК
СТАРОВИНИ І МИСТЕЦТВА ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК
МУЗЕЙНОГО ЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ (1910-і роки)**

У статті розглядається музейна діяльність першої пам'яткоохоронної громадської структури загальноукраїнського масштабу, її внесок у формування різнопрофільної музейної мережі та збереження рухомих пам'яток історії та культури України.

Ключові слова: Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтв, музей, колекція, зібрання, старожитності.

Олексій Бакалець

НОВІ ЗНАХІДКИ МОНЕТ XVI–XVIII ст. ІЗ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

У статті автор аналізує нові скарби монет кінця XVI — другої половини XVIII ст. (Іванковецький 1997 р., Білківський 2004 р. та Сатанівський 2007 р.), які зберігаються у приватній колекції Б. Кульчицького. Знахідки яскраво ілюструють грошовий обіг подільського грошового ринку досліджуваного періоду, основні грошові одиниці та країни-емітенти.

Ключові слова: скарб, монета, Поділля, грошовий ринок, грошовий обіг.

Георгій Козубовський

**ПРАЗЬКІ ГРОШІ З КОНТРАМАРКАМИ-ГЕРБАМИ
НІМЕЦЬКИХ МІСТ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ**

На теренах Східної Європи знайдено близько 80 празьких грошів з контрамарками німецьких міст. Серед них переважають монети з контрамарками Ульма, Аугсбурга, Регенсбурга і Зальцбурга. Гроші з німецькими контрамарками концентруються у скарбових комплексах, виявлених у районі Києва, Смоленська, Вітебська та досить точно датовані. Празькі гроші з контрамарками німецьких міст надходили у Східну Європу з Південної Німеччини у другій половині XV — на початку XVI ст.

Ключові слова: скарб, празькі гроші, монета, контрамарка, Східна Європа, німецькі міста.

Олександр Огуй

**ТАЄМНИЧІ «РУБЛИ ФРЯЖЬСЬКОГО СЕРЕБРА» ТА ІНШІ РУБЛІ
НА ТЕРИТОРІЇ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА (1388–1475)**

У статті аналізуються згадки у молдавських документальних джерелах про існування різних видів рублів як місцевої грошової одиниці. Автор

доходить висновку, що «фрязькими рублями» називали татарські соми (не виключено, що якоїсь певної конфігурації та високої проби).

Ключові слова: монета, рубль, сом (соум, соммо), Молдова, Крим, гривна.

Ірина Хромова

МОНЕТНА СПРАВА НА ТЕРИТОРІЇ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я У XV ст.

Стаття містить іконографічний аналіз монетного матеріалу з позначенням монетного двору «Орда Базар», що походить зі знахідок на території Херсонської та Миколаївської областей.

Ключові слова: Нижнє Подніпров'я, улус, монетна справа, монетний двір Орда Базар (1), монета, джучидські монети, карбування.

Євгеній Славутич

СЛУЖБОВИЙ КОСТЮМ «ОХОТНИЦЬКОГО» ВІЙСЬКА ГЕТЬМАНЩИНИ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XVII — ПЕРША ТРЕТИНА XVIII ст.)

У статті комплексно досліджується історія службового костюму «охотницького» (найманого) війська Гетьманщини в останній третині XVII — першій третині XVIII ст. Визначено етапи розвитку обмундирування, конструктивні особливості (покрій), колір, матеріали і походження складових одягу; встановлено склад і типологію предметів озброєння та амуніції; розглянуто систему і форми забезпечення найманців одягом, зброєю і спорядженням.

Ключові слова: «охотницьке» військо, військовий костюм, мундир, обмундирування, одяг, військове спорядження, озброєння, матеріальне забезпечення, Гетьманщина.

АННОТАЦИИ

В 19-м выпуске сборника научных трудов «Специальные исторические дисциплины: вопросы теории и методики» опубликованы статьи, посвященные актуальным проблемам нумизматики, эпиграфики, метрологии, источниковедения, музееведения, архивоведения и др. Уже традиционно предлагаются научные дискуссии и обсуждения новых исследований в области специальных исторических дисциплин. Среди авторов издания как молодые ученые, так и уже известные специалисты. Редакционная коллегия сборника предоставляет возможность для изложения собственных мыслей и авторских интерпретаций, даже если она не разделяет их. Издание рассчитано на широкий круг исследователей и всех интересующихся проблемами специальных исторических дисциплин.

Сергей Таранец

АРХЕОГРАФИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВЕДУЩЕГО НАУЧНОГО СОТРУДНИКА БИБЛИОТЕКИ РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК НИКОЛАЯ ЮРЬЕВИЧА БУБНОВА

В статье исследуется археографическая и научная деятельность одного из выдающихся полевых археографов XX в. — доктора исторических наук, ведущего научного сотрудника Библиотеки Российской академии наук Н.Ю. Бубнова. Автором рассматривается полевая и камеральная археография сотрудников БАН, делается акцент на важнейших достижениях ученого, в частности, в Украине.

Ключевые слова: археография, старообрядчество, Библиотека Российской академии наук.

Валентина Бездрабко

«ВЕЛИКИЕ РЕФОРМЫ» ДЕЛОВОДСТВА, АРХИВНОГО ДЕЛА И РАЗВИТИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ДОКУМЕНТОВЕДЕНИЯ (1960–1980-е годы)

В статье освещается история становления отечественного документоведения в 1960–1980-е годы на фоне кардинальных изменений в сфере организации работы с документами, деловодными службами и архивными учреждениями. Раскрыта роль деловодства и архивного дела в становлении документоведения.

Ключевые слова: документоведение, деловодство, реформа, архивное дело, документ.

Сергей Водотыка, Игорь Робак

**ЛИЧНОЕ ДЕЛО ЗАВЕДУЮЩЕГО КАФЕДРОЙ ЛАТИНСКОГО
ЯЗЫКА ХАРЬКОВСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
МЕДИЦИНСКОГО ИНСТИТУТА В.Д. ОТАМАНОВСКОГО
КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК**

Статья посвящена оценке источниковедческой ценности и специфики личного дела общественного деятеля, участника боя под Крутами, историка В.Д. Отамановского. Кроме собственно личного дела В.Д. Отамановского, рассматривается роль ученого в украинской национальной революции 1917–1921 гг., в деятельности СВУ и его дальнейшая судьба (в сравнении с судьбами других ученых и деятелей его круга).

Ключевые слова: личное дело, источниковедческая критика, дело СВУ, советское социальное время и пространство.

Юлия Грищенко

**ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ
ЦЕРКВИ XX в.: КРАТКИЙ ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ**

В данной статье содержится краткий обзор источников по истории Русской православной церкви XX века, исследование которых позволит заполнить существующие фактологические пробелы и осуществить непредвзятый анализ широкого спектра проблем, даст возможность выяснить особенности взаимоотношений между РПЦ и РПЦЗ, изучить развитие отношений между Церковью и государством.

Ключевые слова: источники, Русская православная церковь, Русская православная церковь за границей, православие, Московская патриархия.

Иван Дзыра

ЮЖНЫЕ СЛАВЯНЕ В УКРАИНСКОМ ЛЕТОПИСАНИИ XVII в.

Автор статьи подверг источниковедческому и историографическому анализу находящийся в украинских летописях XVII в. фактический материал, который освещает историю южнославянских народов и украинско-южнославянские отношения.

Ключевые слова: Густынская летопись, Болгарское царство, Балканы, украинское летописание, южные славяне.

Наталія Кашеварова

**НАУЧНО-ПРОПАГАНДИСТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ОПЕРАТИВНОГО ШТАБА РЕЙХСЛЯЙТЕРА РОЗЕНБЕРГА:
ОБЗОР ДОКУМЕНТОВ ФЕДЕРАЛЬНОГО АРХИВА В БЕРЛИНЕ**

В статье рассмотрены документы Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга, хранящиеся в Федеральном архиве в Берлине. Основное внимание уделено анализу информации о научно-пропагандистской деятельности Штаба, а именно сбору, обработке и использованию нацистами сведений с целью изучения оккупированных территорий, а также написания специалистами Штаба ряда научных работ на основе собранных материалов. Охарактеризована структура групп документов, содержание, полнота, их ценность как исторического источника, освещены перспективы использования этих документов в дальнейших научных исследованиях.

Ключевые слова: документ, исторический источник, Вторая мировая война, оккупация, Оперативный штаб рейхслайтера Розенберга, научно-пропагандистская деятельность.

Георгий Папакин

**ИСТОЧНИКОВАЯ БАЗА ИССЛЕДОВАНИЯ УКРАИНСКОГО
ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ 1939–1956 годов:
СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И СТЕПЕНЬ
ОБНАРОДОВАНИЯ**

Поднимаются вопросы необходимости изучения всей источниковой базы украинского освободительного движения середины XX в.; представлен обзор отечественных справочных изданий, раскрывающих информацию о составе и содержании таких источников; названы основные особенности упомянутых исторических памятников, которые обуславливают существующую специфику их исследования.

Ключевые слова: освободительное движение, источниковая база, документ, архив, ОУН, УПА.

Елена Попельницкая

**ПИСЬМЕННЫЕ ДОКУМЕНТЫ ПО ИСТОРИИ БАТУРИНА КОНЦА
XVII — НАЧАЛА XVIII вв. В СОБРАНИИ ДОКУМЕНТОВ
НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ**

Публикуются документы XVII в. по истории Батурина, которые хранятся в собрании Национального музея истории Украины, приводится их анализ и история попадания в музейную коллекцию.

Ключевые слова: Национальный музей истории Украины, документ, Батурин, гетман.

Алексей Сокирко

**МОБИЛИЗАЦИОННЫЕ И ОПОВЕЩАЮЩИЕ УНИВЕРСАЛЫ
И ПИСЬМА ГЕТМАНОВ СЕРЕДИНЫ XVII —
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII вв.**

Статья посвящена исследованию мобилизационных и оповещающих универсалов и писем гетманов, появляющихся перед подготовкой к военной кампании. Автор детально анализирует их содержание, форму и порядок издания.

Ключевые слова: мобилизационные и оповещающие универсалы и письма, гетман, ополчение, regiment.

Надежда Никитенко, Вячеслав Корниенко

**АТРИБУЦИЯ КНЯЖЕСКОГО ЗНАКА-ГРАФФИТИ
В СЕВЕРНОЙ ВНУТРЕННЕЙ ГАЛЕРЕЕ СОФИИ КИЕВСКОЙ**

В статье освещаются результаты современных исследований граффити № 75 во внутренней северной галерее Софии Киевской. Установлено, что прочерченный на фреске над бывшей княжеской усыпальницей знак-трезубец вероятнее всего принадлежал похороненному в ней Всеволоду Ярославичу. Трезубец Всеволода декларировал его высочайший династический статус и сакральную наследственность от Владимира — крестителя Руси.

Ключевые слова: эпиграфика, граффити, София Киевская, Всеволод Ярославич, трезубец, княжеский знак.

Сергей Хведченя

**«ПУТЬ ИЗ ВАРЯГ В ГРЕКИ»:
ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

«Путь из Варяг в Греки» — одна из древнейших торговых магистралей на территории бывшей Киевской Руси. Рассмотрены историко-географические аспекты изучения этого пути, история его возникновения и развития. Приведен перечень древних городов, рек и других географических объектов, через которые проходил этот путь. Много внимания уделено гидрографическим топонимам, связанным с «путем из Варяг в Греки», в частности днепровским порогам.

Ключевые слова: торговый путь, варяги, греки, пороги, Днепр, Византия.

Неля Герасименко

**ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ МЕТРОЛОГИИ
В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ Б. РЫБАКОВА**

В статье проанализированы работы известного российского историка и археолога, академика Б. Рыбакова, в которых освещаются проблемы исторической метрологии. Главное внимание ученый уделил древнерусским мерам длины, доказав в процессе исследования существование их как целостной системы.

Ключевые слова: историческая метрология, сажень, локоть, пядь, Б. Рыбаков, единица измерения.

Лариса Федорова

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КИЕВСКОГО ОБЩЕСТВА ОХРАНЫ
ПАМЯТНИКОВ СТАРИНЫ И ИСКУССТВА ПО СОХРАНЕНИЮ
ПАМЯТНИКОВ МУЗЕЙНОГО ЗНАЧЕНИЯ В УКРАИНЕ (1910-е годы)**

В статье рассмотрена музейная деятельность первой памятникоохранной общественной структуры общеукраинского масштаба, ее вклад в формирование разнопрофильной музейной сети и сохранение движимых памятников истории и культуры Украины.

Ключевые слова: Киевское общество охраны памятников старины и искусства, музей, коллекция, собрание, древности.

Алексей Бакалец

**НОВЫЕ НАХОДКИ МОНЕТ XVI–XVIII вв.
НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОГО ПОДОЛЬЯ**

В статье автор анализирует новые клады монет конца XVI — первой половины XVIII вв. (Иванковецкий 1997 г., Белковский 2004 г. и Сатановский 2007 г.), которые хранятся в частной коллекции Б. Кульчицкого. Находки прекрасно иллюстрируют денежное обращение подольского денежного рынка исследуемого периода, основные денежные единицы и страны-эмитенты.

Ключевые слова: клад, монета, Подолье, денежный рынок, денежный обиход.

Георгий Козубовский

**ПРАЖСКИЕ ГРОШИ С КОНТРАМАРКАМИ-ГЕРБАМИ
НЕМЕЦКИХ ГОРОДОВ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ**

На территории Восточной Европы найдено около 80 пражских грошей с контрамарками немецких городов. Среди них преобладают монеты с конт-

рамарками Ульма, Аугсбурга, Регенсбурга и Зальцбурга. Гроши с немецкими контрамарками концентрируются в кладовых комплексах, обнаруженных в районе Киева, Смоленска, Витебска и достаточно точно датированы. Пражские гроши с контрамарками немецких городов поступали в Восточную Европу из Южной Германии во второй половине XV — начале XVI ст.

Ключевые слова: клад, пражские гроши, монета, контрамарка, Восточная Европа, немецкие города.

Александр Огуй

**ТАИНСТВЕННЫЕ «РУБЛИ ФРЯЖЬСКОГО СЕРЕБРА»
И ДРУГИЕ РУБЛИ НА ТЕРРИТОРИИ МОЛДАВСКОГО
КНЯЖЕСТВА (1388–1475)**

В статье анализируются упоминания в молдавских документальных источниках о существовании разных видов рублей в качестве местной денежной единицы. Автор приходит к выводу, что «фряжскими рублями» называли татарские сомы (не исключено, что определенной конфигурации и высокой пробы).

Ключевые слова: монета, рубль, сом (соум, соммо), Молдова, Крым, гривна.

Ирина Хромова

**МОНЕТНОЕ ДЕЛО НА ТЕРРИТОРИИ
НИЖНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ В XV в.**

Статья содержит иконографический анализ монетного материала с обозначением монетного двора «Орда Базар», происходящего из находок на территории Херсонской и Николаевской областей Украины.

Ключевые слова: Нижнее Поднепровье, улус, монетное дело, монетный двор Орда Базар (1), монета, джучидские монеты, чекан.

Евгений Славутич

**СЛУЖЕБНЫЙ КОСТЮМ «ОХОТНИЦКОГО» ВОЙСКА
ГЕТМАНЩИНЫ (ПОСЛЕДНЯЯ ТРЕТЬ XVII —
ПЕРВАЯ ТРЕТЬ XVIII вв.)**

В статье комплексно исследуется история служебного костюма «охотничьего» (наёмного) войска Гетманщины в последней трети XVII — первой трети XVIII в. Определены этапы развития обмундирования, конструктивные особенности (покрой), цвет, материалы и происхождение элементов

одежды; установлены комплектность и типология предметов вооружения и амуниции; рассмотрены система и формы обеспечения наёмников одеждой, оружием и снаряжением.

Ключевые слова: «охотничье» войско, военный костюм, мундир, обмундирование, одежда, военное снаряжение, вооружение, материальное обеспечение, Гетманщина.

ANNOTATIONS

“The Special Historical Disciplines: the Issues of Theory and Methods” research collection, № 19 contains the articles on the topical issues of numismatics, epigraphics, metrology, source studies, museum and archival studies etc. Traditionally, it offers scholarly discussions on the current research in the field of special historical disciplines. The articles are written by both junior scholars and experts in the field. The authors are given free reign in expressing their opinions and personal interpretations, which do not necessarily reflect the views of the editorial board. The publication is intended for researchers and a broad readership.

Serhii Taranets

THE ARCHAEOGRAPHICAL AND SCHOLARLY ACTIVITIES OF NIKOLAI BUBNOV, THE LEADING RESEARCHER OF THE LIBRARY OF THE RUSSIAN ACADEMY OF SCIENCES

The article covers the archaeographical and scholarly activities of Nikolai Bubnov, noted field archaeographer of the 20th century, Doctor of Historical Sciences and the leading researcher of the Library of the Russian Academy of Sciences. The author examines the field and office archeography of the Library’s employees, with a special emphasis on the scholar’s key achievements, particularly, in Ukraine.

Keywords: archaeography, Old Belief, Library of the Russian Academy of Sciences.

Valentyna Bezdrabko

«THE GREAT REFORMS» IN RECORD MANAGEMENT, ARCHIVAL AFFAIR AND DEVELOPMENT OF THE NATIONAL RECORD STUDIES (the 1960s–1980s)

The article sheds light on the history of the national record studies in the 1960s–1980s in the context of the fundamental changes related to organization of work with documents, record keeping and archival institutions, including the role of record management and archival affair in the record studies.

Keywords: record studies, record management, reform, archival affair, document.

Serhii Vodotyka, Ihor Robak

**THE PERSONAL FILE OF V.D. OTAMANOVSKY, HEAD OF THE
CHAIR OF THE LATIN LANGUAGE, THE KHARKIV STATE
MEDICAL INSTITUTE, AS A HISTORICAL SOURCE**

The article offers assessment of the value and specificity of the personal file of the historian, public figure, participant of the Kruty battle Valentyn Otamanovsky. Along with the given file, it examines Otamanovsky's role in the Ukrainian national revolution of 1917–1921, the SVU's activities and his further life as compared with the lives of other scholars and public figures.

Keywords: personal file, the SVU case, source studies criticism, Soviet social time and space.

Julia Hryshchenko

**THE RESEARCH OF THE HISTORY OF THE RUSSIAN ORTHODOX
CHURCH OF THE 20th CENTURY: THE OVERVIEW OF THE
SOURCES AND LITERATURE**

The article provides a brief overview of the sources on the history of the Russian Orthodox Church of the 20th century with a view of filling the existing fact gaps, conducting open-minded analysis of a wide range of the issues, clarifying the specific relationship of the ROC and the ROCA; study development of the relations of the Church and the State.

Keywords: sources, Russian Orthodox Church, Russian Orthodox Church Abroad, orthodoxy, Moscow patriarchate.

Ivan Dzyra

**THE SOUTH SLAVS IN THE UKRAINIAN CHRONICLES
OF THE 17th CENTURY**

The author provides source studies and historiographical analysis of the facts in the Ukrainian chronicles of the 17th century which shed light on the history of South Slavs and the Ukrainian - South Slavic relations.

Keywords: Hustynia chronicle, Bulgarian Kingdom, Balkans, Ukrainian chronicles, South Slavs.

Nataliia Kashevarova

**THE ERR (EINSATZSTAB REICHSLEITER ROSENBERG)
PROPAGANDA ACTIVITIES: SURVEY OF THE DOCUMENTS
OF THE FEDERAL ARCHIVES IN BERLIN**

The article deals with the documents of the Reichsleiter Rozenberg Taskforce (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, ERR) of the Federal Archives in Berlin. Key

emphasis is made on the analysis of the sources related to the ERR propaganda activities, including collection, processing and use of the information by the Nazis with a view of studying the occupied territories and further writing research papers by the ERR specialists. The article also identifies the structure of certain groups of the documents, their content, completeness and value as historical sources; sheds light on the prospective use of the given documents for further scientific research.

Keywords: document, historical source, World War II, occupation, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, propaganda activities.

Heorhii Papakin

**THE RESEARCH SOURCE BASE OF THE UKRAINIAN LIBERATION
MOVEMENT OF 1939–1956: SPECIFICITIES AND EXTENT
OF PUBLICATION**

The article covers the issues related to the required study of the entire source base of the Ukrainian liberation movement of the mid 20th century; presents the overview of the national reference publications, their structure and content; describes the key specificities of the given historical monuments.

Keywords: liberation movement, source base, document, archives, the OUN, the UPA.

Olena Popelnitska

**THE WRITTEN DOCUMENTS ON BATURYN'S HISTORY
OF THE LATE 17th — THE EARLY 18th CENTURIES
IN THE DOCUMENTARY COLLECTION OF THE NATIONAL
MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE**

The article contains the written documents on Baturyn's history of the 17th century from the National Museum of History of Ukraine, along with their analysis and the history the museum's documentary collection.

Keywords: National Museum of History of Ukraine, document, Baturyn, hetman.

Oleksii Sokyрко

**THE HETMANS' MOBILIZATION AND PUBLICIZING UNIVERSALS
AND LETTERS OF THE MID 17th — THE 1st HALF OF THE 18th
CENTURIES**

The article deals with the research of the Hetmans' mobilization and publicizing universals and letters preceding preparation for military campaigns. It provides thorough analysis of their content, form and publication procedure.

Keywords: mobilization and publicizing universals and letters, hetman, home guard, regiment.

Nadiia Nikitenko, Viacheslav Korniienko

**THE ATTRIBUTION OF THE PRINCELY SIGN-GRAFFITI
IN THE NORTHERN INTERIOR GALLERY OF THE ST. SOPHIA
CATHEDRAL IN KYIV**

The article sheds light on the results of the current research of graffiti № 75 in the interior northern gallery of the St. Sophia Cathedral. The trident fresco-depicted sign above the former princely tomb has been established to belong to Vsevolod Yaroslavych. Vsevolod's trident symbolized his highest dynastic status and sacral succession of Vladimir, the Baptizer of Rus.

Keywords: epigraphy, graffiti, St. Sophia of Kyiv, Vsevolod Yaroslavych, trident, princely sign.

Serhii Khvedchenia

**“THE ROUTE FROM THE VARANGIANS TO THE GREEKS”:
THE HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL ASPECTS**

“The Route from the Varangians to the Greeks” is one of the oldest trade routes on the territory of the former Kievan Rus. The article covers the historical and geographical aspects of its study, the history of its origin and development; also included is a list of the ancient cities, rivers and other geographical objects on the route. Special emphasis is made on the hydrographical toponyms relating to “the route from the Varangians to the Greeks”, in particular, the Dnieper rapids.

Keywords: trade route, Varangians, Greeks, rapids, Dnieper, Byzantium

Nelia Herasymenko

**THE ISSUES OF HISTORICAL METROLOGY IN B. RYBAKOV'S
SCHOLARLY LEGACY**

The article provides analysis of the works of noted Russian historian and archaeologist academician B. Rybakov on historical metrology, with the key emphasis on the Old Russian linear measures as an integral system.

Keywords: historical metrology, sazhen, cubit, span, B. Rybakov, unit of measure.

Larysa Fedorova

**THE ACTIVITIES OF THE KYIV SOCIETY FOR ANTIQUITIES
AND ART HERITAGE PROTECTION RELATING TO MONUMENTS
PRESERVATION IN UKRAINE (the 1910s)**

The article deals with the museum activities of the first all-Ukrainian non-government structure in the field of monuments protection, its contribution to development of the diversified museum network and preservation of movable historical and cultural monuments of Ukraine.

Keywords: Kyiv Society for Antiquities and Art Heritage Protection, museum, collection, antiquities.

Oleksii Bakalets

**THE NEW COIN FINDINGS OF THE 16th — 18th CENTURIES
IN WESTERN PODILLIA**

The article contains analysis of the composition of the recently found coin treasures of the late 16th — the 1st half of the 18th centuries (Ivankovetsky of 1997, Balkivsky of 2004 and Satanovsky of 2007) from B. Kulchytsky's private collection. The findings are a perfect illustration of the coin circulation on Podillia's monetary market of the mentioned period, the key monetary units, providing insight into the countries that issued different currencies.

Keywords: treasure, coin, Podillia, monetary market, monetary circulation.

Heorgii Kozubovsky

**THE PRAGUE GROSCHEN COUNTERMARKED WITH THE COATS-
OF-ARMS OF THE GERMAN CITIES IN EASTERN EUROPE**

Nearly 80 Prague groschen countermarked with the coats-of-arms of the German cities have been found in Eastern Europe, most of them from Ulm, Augsburg, Regensburg and Salzburg. Accurately dated, the coins are concentrated in the store complexes in Kyiv, Smolensk and Vitebsk areas. The Prague groschen came to Eastern Europe from Southern Germany in the 2nd half of the 15th — the early 16th centuries.

Keywords: treasure, Prague groschen, coin, countermark, Eastern Europe, German cities.

Oleksandr Ohui

**THE MYSTERIOUS “ROUBLES OF FRIAZHSKY SILVER”
AND OTHER ROUBLES IN MOLDAVIAN PRINCIPALITY (1388–1475)**

The article offers analysis of the Moldavian documentary sources relating to different roubles as a local monetary unit. According to the author, Tatar som was

called “friazhsky roubles” (quite possibly, of certain configuration and high standard).

Keywords: coin, rouble, som (soum, sommo), Moldova, Crimea, hryvna.

Iryna Khromova

**COINAGE IN THE LOWER DNIPER REGION
IN THE 15th CENTURY**

The article contains iconographic analysis of the coins countermarked with the “Horde Bazar” mint, which have been found on the territory of Kherson and Mykolaïv oblasts of Ukraine.

Keywords: Lower Dnieper region, ulus, coinage, the Horde Bazar mint (1), coin, Juchi’s coins, stamp.

Yevhenii Slavutych

**THE UNIFORM OF THE «OKHOTNYTSKA» ARMY
OF THE HETMANATE. THE LAST THIRD OF THE 17th —
THE 1st THIRD OF THE 18th CENTURIES**

The article covers the history of the uniform of the «okhotnytsky» (mercenary) forces of the Hetmanate in last third of the 17th — the 1st third of the 18th centuries. It identifies the stages with regard to the uniform development, its cut, color, materials and the origin of certain elements; describes typology of arms and accoutrements; sheds light on the system and forms of supplying the mercenaries with clothes, arms and accoutrement.

Keywords: the «okhotnytska» (mercenary) army, military uniform, full dress uniform, clothes, military accoutrement, arms, material security, the Hetmanate.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БАКАЛЕЦЬ ОЛЕКСІЙ — кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-економічних дисциплін Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка

БЕЗДРАБКО ВАЛЕНТИНА — доктор історичних наук, професор, директор Інституту державного управління і права Київського національного університету культури і мистецтв

ВОДОТИКА СЕРГІЙ — доктор історичних наук, професор кафедри державно-правових дисциплін Херсонського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ

ГЕРАСИМЕНКО НЕЛЯ — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України

ГРИЩЕНКО ЮЛІЯ — студентка першого курсу магістратури Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

ДЗИРА ІВАН — доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки та методики професійного навчання Київського національного університету технологій та дизайну

ДМИТРІЄНКО МАРІЯ — доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник сектору генеалогічних і геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України

КАШЕВАРОВА НАТАЛІЯ — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України

КОЗУБОВСЬКИЙ ГЕОРГІЙ — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Києві Інституту археології НАН України

КОРНІЄНКО В'ЯЧЕСЛАВ — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника «Софія Київська»

НІКІТЕНКО НАДІЯ — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника «Софія Київська»

ОГУЙ ОЛЕКСАНДР — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри іноземних мов для гуманітарних факультетів Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича

ПАПАКІН ГЕОРГІЙ — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних технологій Інституту історії України НАН України

ПОПЕЛЬНИЦЬКА ОЛЕНА — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу «Україна XIV — почату XX ст.» Національного музею історії України

РОБАК ІГОР — доктор історичних наук, професор кафедри історії та основ економічної теорії Харківського національного медичного університету

СЛАВУТИЧ ЄВГЕНІЙ — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних технологій Інституту історії України НАН України

СОКИРКО ОЛЕКСІЙ — кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

ТАРАНЕЦЬ СЕРГІЙ — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерел з історії України XIX — початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

ФЕДОРОВА ЛАРИСА — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник центру «Звід пам'яток історії та культури України» Інституту історії України НАН України

ХВЕДЧЕННЯ СЕРГІЙ — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних технологій Інституту історії України НАН України

ХРОМОВА ІРИНА — молодший науковий співробітник сектору генеалогічних і геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України

ЗМІСТ

Від упорядників	3
-----------------------	---

АРХЕОГРАФІЯ

Сергій Таранець

АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОВІДНОГО НАУКОВОГО СПІВРОБІТНИКА БІБЛІОТЕКИ РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК МИКОЛИ ЮРІЙОВИЧА БУБНОВА	6
--	---

АРХІВОЗНАВСТВО

Валентина Бездрабко

«ВЕЛИКІ РЕФОРМИ» ДІЛОВОДСТВА Й АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОГО ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА (1960–1980-і роки)	26
--	----

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Сергій Водотика, Ігор Робак

ОСОБОВА СПРАВА ЗАВІДУВАЧА КАФЕДРИ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО МЕДИЧНОГО ІНСТИТУТУ В.Д. ОТАМАНОВСЬКОГО ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО	52
--	----

Юлія Грищенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ХХ ст.: КОРОТКИЙ ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	63
---	----

Іван Дзира

ПІВДЕННІ СЛОВ'ЯНИ В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІТОПИСАННІ ХVII ст.	71
--	----

Наталія Кашеварова

НАУКОВО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОПЕРАТИВНОГО ШТАБУ РЕЙХСЛЯЙТЕРА РОЗЕНБЕРГА: ОГЛЯД ДОКУМЕНТІВ ФЕДЕРАЛЬНОГО АРХІВУ В БЕРЛІНІ	88
--	----

Георгій Папакін

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1939–1956 років: СПЕЦИФІЧНІ ОСОБЛИВСТІ ТА СТАН ОПРИЛЮДНЕННЯ	103
--	-----

Олена Попельницька

ПИСЕМНІ ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ БАТУРИНА КІНЦЯ ХVII — ПОЧАТКУ ХVIII ст. У ЗІБРАННІ ДОКУМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	117
---	-----

Олексій Сокирко

МОБІЛІЗАЦІЙНІ ТА ОПОВІЩУВАЛЬНІ УНІВЕРСАЛИ І ЛИСТИ ГЕТЬМАНІВ
СЕРЕДИНИ XVII — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVIII ст. 122

ЕПІГРАФІКА

Надія Нікітенко, Вячеслав Корнієнко

АТРИБУЦІЯ КНЯЖОГО ЗНАКУ-ГРАФІТИ В ПІВНІЧНІЙ ВНУТРІШНІЙ
ГАЛЕРЕЇ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ 136

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

Сергій Хведченя

«ШЛЯХ ІЗ ВАРЯГІВ У ГРЕКИ»: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ . 148

МЕТРОЛОГІЯ

Неля Герасименко

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ МЕТРОЛОГІЇ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ
Б. РИБАКОВА 170

МУЗЕЄЗНАВСТВО

Лариса Федорова

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК
СТАРОВИНИ І МИСТЕЦТВА ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК МУЗЕЙНОГО
ЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ (1910-і роки) 186

НУМІЗМАТИКА

Олексій Бакалець

НОВІ ЗНАХІДКИ МОНЕТ XVI–XVIII ст. ІЗ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ 198

Георгій Козубовський

ПРАЗЬКІ ГРОШІ З КОНТРАМАРКАМИ-ГЕРБАМИ НІМЕЦЬКИХ МІСТ
У СХІДНІЙ ЄВРОПІ 203

Олександр Огуй

ТАЄМНИЧІ «РУБЛИ ФРЯЖЬСЬКОГО СЕРЕБРА» ТА ІНШІ РУБЛІ
НА ТЕРИТОРІЇ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА (1388–1475) 209

Ірина Хромова

МОНЕТНА СПРАВА НА ТЕРИТОРІЇ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я
у XV ст. 224

УНІФОРМОЛОГІЯ

Євгеній Славутич

СЛУЖБОВИЙ КОСТЮМ «ОХОТНИЦЬКОГО» ВІЙСЬКА ГЕТЬМАНЩИНИ
(ОСТАННЯ ТРЕТИНА XVII — ПЕРША ТРЕТИНА XVIII ст.) 236

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, АНОНСИ, ДИСКУСІЇ**Марія Дмитрієнко**

Унікальне геортологічне дослідження.

Рец. на книгу: *Скржинская М.В. Древнегреческие Праздники в Элладе и Северном Причерноморье.* — К.: НАН України, Інститут історії України, 2009. — 365 с. 266

Вячеслав Корнієнко

Об'єктивна критика чи химери кривого дзеркала?

(З приводу «епіграфічних нотаток» Т. Бобровського) 280

Анотації 300

Відомості про авторів 319

Наукове видання

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ТА МЕТОДИКИ**

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЧИСЛО 19

Науково-організаційне забезпечення:
В. Томазов, І. Хромова, О. Танцерєва
Комп'ютерна верстка *Л. Зубець*

Підписано до друку 29.12.2011 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 26,3. Обл. вид. арк. 23,73.
Наклад 300 прим. Зам. 56. 2011.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.